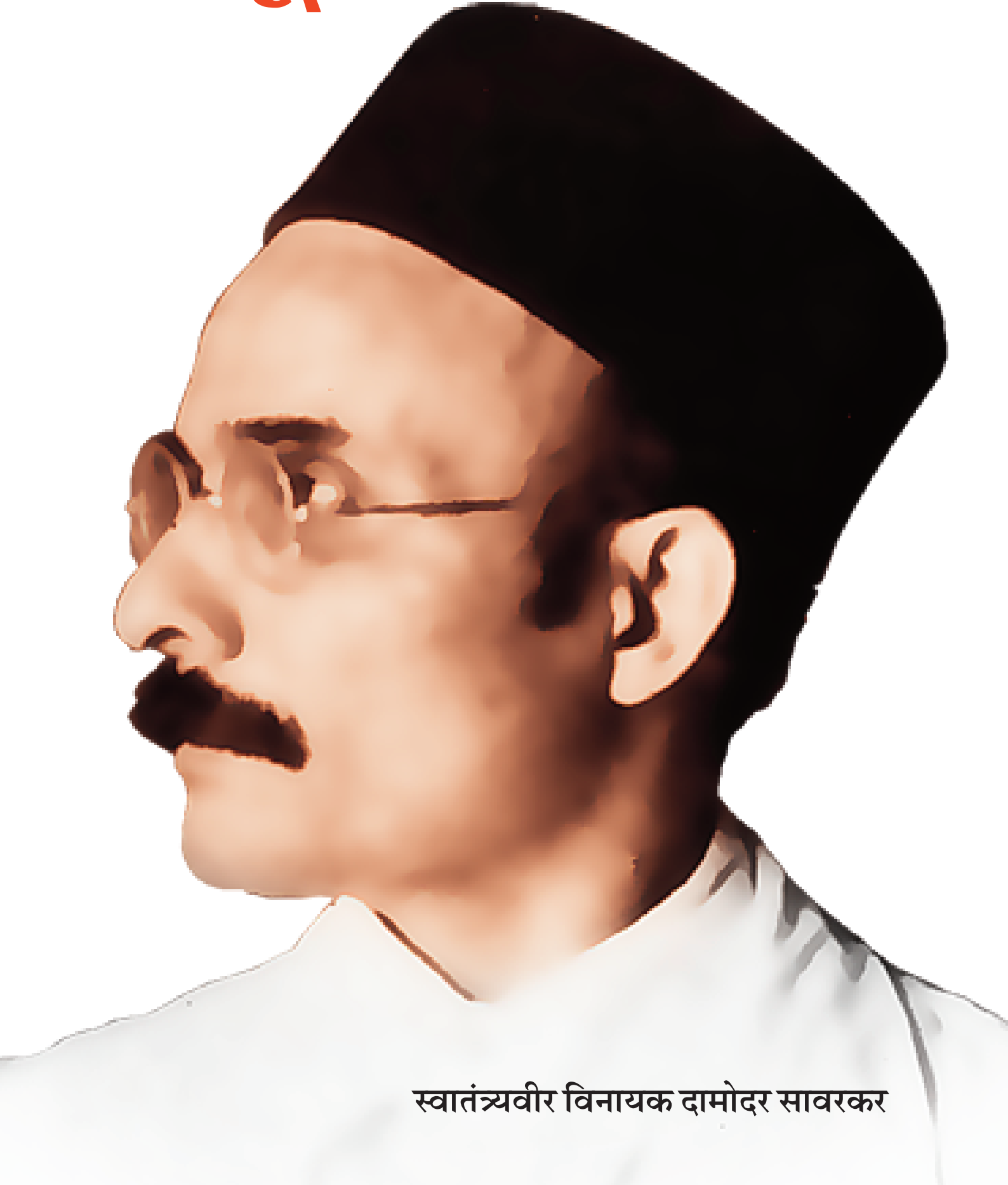

हिंदूपदपादशाही

स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर

हिंदूपदपादशाही

प्रथम खंड

लेखक: स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर

इंटरनेट अधिकार

स्वातंत्र्यवीर सावरकर राष्ट्रीय स्मारक

स्वातंत्र्यवीर सावरकर मार्ग, दादर पश्चिम, मुंबई ४०००२८

प्रकल्प समन्वयक: रणजित विक्रम सावरकर

www.savarkarsmarak.com

हिंदूपदपादशाही

१. नवीन युग

‘स्वधर्म राज्य-वृद्धिकारणे तुम्ही सुपुत्र निर्माण आहा.’

शहाजीमहाराजांचे शिवाजीमहाराजांना पत्र.

इसवी सन १६२७ हया वर्षी शिवाजी महाराजांचा जन्म झाला. हया जन्मामुळे त्या दिवसाला नवीन युगाचा प्रारंभदिन व्हावयाचे भाग्य लाभावयाचे होते! शिवाजीमहाराजांचा जन्म होण्याच्या पूर्वीही हिंदूवंशाच्या सन्मान संरक्षणाच्या कार्यार्थ आणि महंमदी शत्रूंची धाड थोपवून धरता धरता शेकडो हिंदू वीरांनी झुंज करून आत्महवन केले होते. आपल्यापूर्वी यश न मिळता पडलेल्या हया वीरांच्या आणि हुतात्म्यांच्या इतक्याच शौर्याने लढत असता त्या युद्धात यशस्वी व्हावयाचे भाग्य शिवाजी महाराजांना लाभले. त्यांनी विजयाची एक लाटच उत्पन्न केली. ती जसजशी पुढे जाऊ लागली तसतशी अधिक प्रचंड होऊ लागली. तिने आणखी एक शतक किंवा काही अधिकच काल हिंदूध्वजा आपल्या मस्तकावर धारण करून तिला वैभवांतून अधिक वैभवाकडे आणि महत्कृत्यांतून महत्तर कृत्याकडे नेऊन पोचविले. गजनीच्या महंमदाच्या आक्रमणाबरोबर प्रारंभ झालेली मुसलमानांच्या भारतविजयाच्या भरतीची लाट वेगाने पुढे पसरून अखिल भारतवर्ष तिच्याखाली बुडून गेले होते. तिच्या मधून ज्यांनी आपले मस्तक वर काढले, आणि आपल्या खड्या मराठी स्वरांत तिला आज्ञा केली, “बस्स! हयाच्यापुढे एक पाऊल येशील तर ध्यानात धर” असे पहिले राष्ट्रवीर शिवाजीमहाराज! साधारणपणे असे म्हणता येईल की, इ.स.१६२७ पूर्वी हिंदू आणि मुसलमान सैन्यांची गाठ कोठे का पडेना, केव्हा हिंदूंचा नायक मृत किंवा नाहीसा झाल्यामुळे तर केव्हा एखाद्या कारभार्या ने किंवा सेनानायकाने विश्वासघात केल्यामुळे, पण हिंदूंचा पराभव हा व्हावयाचाच. शिवाजीमहाराज राजकीय क्षेत्रांत अवतीर्ण होईतो हिमालयापासून दक्षिण समुद्रापर्यंत प्रत्येक युद्धाचा निर्णय कोणच्या ना कोणच्या कारणाने हिंदूध्वजाला विपरीत व्हावा असा क्रमच पडला. दाहिराची दुर्दशा, जयपाळाची युद्धे, अनंगपाळाचा प्रतिरोध, पृथ्वीराजाचे धराशयन, कालिंजर-शिक्री-देवगिरी-तालिकोट येथले अशुभ दिवस, हया प्रसंगांचा नुसता उल्लेख वरील विधानांतील खेदजनक सत्य पटवायला पुरेसा आहे. पण शिवाजीमहाराजांच्या समर्थ हातांनी हया आपल्या लोकांच्या दुर्दैवाच्या अवदसेला जणू काय प्रत्यक्षच धरून तिचे तोंड अगदी विरुद्ध दिशेला वळविले; आणि आजपर्यंत आपल्या मागे होती त्याप्रमाणे त्यांच्या मागे तितक्या तीव्रतेने ही कृत्या लावून दिली. पुन्हा केव्हाही हिंदूध्वजाला महंमदी अर्धचंद्रापुढे वाकावयाची पाळी आली नाही.

इ.स.१६२७ नंतर ते चक्र उलटले. हिमालयापासून दक्षिण समुद्रापर्यंत हयानंतर हिंदू आणि मुसलमान सैन्यांची कोठेही गाठ पडो हिंदूंचा विजय हा व्हावयाचाच आणि मुसलमानांना धूळ ही खावी लागावयाचीच. मग त्यांची संख्या कितीही असो, आणि त्यांनी 'अल्लाहो अकबर' ची गर्जना कितीही उच्च स्वराने केलेली असो! 'अल्ला हो अकबर!' (अल्लाचा विजय असो!) ईश्वर खरोखरीच विजयी झाला; पण तो हिंदूंचा ईश्वर झाला! इ.स.१६२७ नंतर ईश्वराने निःसंदेह आपले नाव हिंदूंच्या पक्षात समाविष्ट केले! मूर्तिपूजकांच्या पक्षाला तो मिळाला आणि मूर्तिभंजकांची त्याने निकराने पाठ पुरविली. सिंहगडाचा पाडाव, पावनखिंडीची झुंज, गुरू गोविंदसिंग, बंदा बहादूर, छत्रसाल, बाजीराव, नाना, भाऊ, मल्हारराव, परशुरामपंत, रणजितसिंग ह्यांचे पराक्रम इत्यादी गोष्टींकडे नुसता दृष्टिक्षेप केल्याबरोबर ह्या विधानाची सत्यता पटेल. ह्यांनी आणि इतर रजपूत, मराठे आणि शीख सेनानायकांनी जेथे जेथे आणि जितक्या वेळा मुसलमानांशी गाठ पडली तेथे तेथे आणि तितक्या वेळा मुसलमानांना चोपून काढले. हिंदूंच्या राजकीय भाग्याला जी महत्त्वाची आणि विजयप्रवर्तक कलाटणी मिळाली तिचे श्रेय शिवाजी महाराज आणि त्यांचे अध्यात्मगुरू श्रीरामदासस्वामी ह्यांनी आपल्या हिंदूजातीपुढे जे थोर आध्यात्मिक आणि राष्ट्रीय ध्येय ठेविले त्या ध्येयाला जितके आहे तितकेच त्यांनी समरक्षेत्रात उपयोगात आणलेल्या नवीन डावपेचांच्या युद्धपद्धतीला नि शस्त्रसाधनांना आहे. महाराष्ट्रधर्म ही हिंदूजातीच्या राष्ट्रीय जीवनाची मृतप्राय झालेली ज्योत प्रज्वलित करणारी एक नवीन शक्ती होती हे जितके सत्य आहे तितकेच महाराष्ट्र- युद्धपद्धती त्या काळी हिंदू लोकांत प्रचलित असलेल्या युद्धशास्त्रामध्ये क्रांती घडविणारी नवीन युद्धपद्धती होती हे खरे आहे.

ज्या ध्येयाने ह्या हिंदूस्वातंत्र्याच्या युद्धातील नेत्यांमध्ये आणि सेनापतींमध्ये इतकी दृढनिष्ठा उत्पन्न केली आणि त्यांच्यात इतका आवेश आणला ते ध्येय म्हणजे हिंदूपदपादशाही-स्वतंत्र हिंदूसाम्राज्याची प्रस्थापना करणे-हे होते. आणि ज्या युद्धपद्धतीने मुसलमानी सत्तेला मराठ्यांच्यापुढे तग धरणे अशक्य केले आणि अंती जिने हिंदूशीर्षावर विजयकिरीट चढविला ती युद्धपद्धती म्हणजे शत्रूला चकवावयाची - गनिमी काव्याची युद्धपद्धती होती.

ह्या उदात्त ध्येयाच्या जाणिवेमुळे मराठ्यांनी पिढ्यानपिढ्या केलेल्या प्रयत्नांना स्फूर्ति मिळाली. भिन्नभिन्न कालात आणि दूरदूर पसरलेल्या प्रांतात त्यांनी केलेल्या कृत्यांमध्ये समानहितसंबंध आणि एकसूत्रीपणा प्राप्त झाला. आपण हाती घेतलेले कार्य म्हणजे आपल्या धर्माचे आणि देशाचे कार्य आहे - आपल्यातील वीरांनी आणि महापुरुषांनी ज्याला हातभार लावला पाहिजे असे कार्य आहे, अशी दृढभावना त्यांच्या मनात उत्पन्न केली. मराठ्यांना त्या जाणीवेने पायरीपायरीने पण विजयभराने दिल्लीच्या महाद्वारापर्यंत - उत्तरेला सिंधुनदीच्या तीरापर्यंत आणि दक्षिणेत दक्षिण समुद्राच्या तटापर्यंत कसे नेले आणि तिच्या योगाने त्यांच्या कृत्याचा ह्या कथेला अशा एका दिव्य राष्ट्रीय महाकाव्याचे स्वरूपकसे मिळाले ते पुढे पाहू. पूर्वी प्रत्येक हिंदू माता, आपला पराभव कसा झाला आणि अंती आपल्या शत्रूंचा कसा विजय झाला ह्या गोष्टींचे वर्णन करणारी, तोपर्यंत प्रचलित असलेली गाणी गात. गाण्यांच्यापेक्षा

कितीतरी पटीने जयसूचक आणि उदात्त सुरात आपल्या मुलांना अत्यंत अभिमानाने गाऊन दाखवील अशा महाकाव्याचे विश्वरूप त्या विजयांनी कसे प्राप्त झाले हे आता आपण क्रमाक्रमाने पाहू.

इ.स.१६२७ मध्ये शिवाजीमहाराजांचा जन्म झाला. त्यांचे चरित्र लिहिणारे जुने बखरकार आपल्याला सांगतात की, जसजसे ते मोठे होऊ लागले तसतशी हिंदूजातीला प्राप्त झालेली राजकीय पारतंत्र्याची अवस्था त्यांना फार बोजू लागली. परक्यांच्या पायांखाली आपल्या देवांची देवळे कशी तुडविली जात होती आणि आपल्या पूर्ववैभवाचे अवशेष कसे कलंकित आणि अपमानित होत होते हे डोळ्यांनी पाहिले आणि त्यांचे हृदय विद्ध होऊन गेले. त्यांची शूर माता जिजाबाई हिने हिंदू जातीच्या पूर्ववैभवाच्या वर्णनाने श्रीराम आणि श्रीकृष्ण, अर्जुन आणि भीम, अभिमन्यू आणि हरिश्चंद्र ह्यांच्या कथांनी त्यांच्या वीरवृत्तीचे पोषण केले. किंबहुना ज्या वातावरणात ते श्वासोच्छ्वास करीत होते ते वातावरणच नवीन आशांनी आणि आकांक्षांनी भरून गेले होते! ज्यांच्या पूर्वजांनी देवांशी आणि देवदूतांशी समोरासमोर भाषण केले होते आणि प्रत्यक्ष भगवान श्रीकृष्णांनी ज्यांना मी कधीही सोडणार नाही म्हणून अभिवचन दिले होते, त्या हिंदूंच्या राष्ट्राची पारतंत्र्यातून मुक्तता करणारा अवतार उत्पन्न होणार हीच एक गोष्ट ज्याच्या त्याच्या तोंडी झाली होती. त्यांच्या घराण्यात चालत आलेल्या आख्यायिकांमुळे ह्या राष्ट्रीय अवताराचा जन्म आपल्याच घरी होणार हा महाराजांचा विश्वास होता. आपल्याच विषयी तर ह्या सर्व आख्यायिका नसतील? हे महत्कार्य साधण्यासाठी जे हत्यार परमेश्वराने निश्चित केले ते हत्यार - आपल्या जातीचा तो ईश्वरनियोजित विमोचक - आपणच असू काय ?

ते तसे असो किंवा नसो, एक गोष्ट निश्चित होती- त्यांचे त्या परिस्थितीतील कर्तव्य स्पष्ट होते; असलेल्या स्थितीत समाधान मानणार्यासदासाच्या सुखासीन जीवनाच्या क्षुद्र आशांना आपण तरी बळी पडावयाचे नाही आणि ज्याने आपल्या राष्ट्राचे सिंहासन फोडून टाकले नि आपल्या देवतांच्या वेदींचा भंग केला, त्या परकीय राज्यकर्त्याकडून पाठ थोपटून घेणारा आणि हांजी हांजी करणारा त्यांचा सेवक व्हावयाचे नाही हे निश्चित. इतर साह्याला येवोत न येवोत; आपण तरी सर्वस्वावर पाणी सोडून आपल्या पूर्वजांच्या अस्थींचे आणि देवतांच्या देवळांचे संरक्षण करण्यासाठी प्रयत्न करावयाचा, युद्धे भांडावयाची आणि प्रसंगी आपल्यापेक्षा बलिष्ठ शत्रूंशी झगडता झगडता मरावयाचे! त्यात यश मिळविण्याचे आपल्या दैवी असले आणि मरण न येता समरभूमीवर विजयश्री आपल्याला माळ घालणार असली तर विक्रमादित्य किंवा शालिवाहनाप्रमाणेच आपल्यालाही आज कित्येक पिढ्यांना पडलेली स्वप्ने ज्यात संस्मरणीय रीतीने पूर्ण झालेली दिसतील अशा आणि जे मिळण्यासाठी आपल्या धर्माच्या साधूंनी आणि संतांनी आजपर्यंत आशायुक्त अंतःकरणांनी देवाला आळविले अशा, हिंदूंच्या एका श्रेष्ठ आणि वैभवशाली साम्राज्याचा पाया घालण्याचे श्रेय लाधेल!

२. हिंदवी स्वराज्य

‘हिंदवी स्वराज्य व्हावे हे श्रींच्या मनात फार आहे.’

शिवाजीचे पत्र.

त्या तरुण वीराने क्रांतियुद्धाची उठावणी केली. इ.स.१६४५ मध्ये शिवाजीमहाराजांनी आपल्या एका सवंगड्याला पाठविलेल्या पत्रात विजापूरच्या शहाशी विरोध करण्यात त्यांनी राजद्रोहाचे पातक केले असा जो त्यांच्यावर आरोप करण्यात आला होता, त्याचा निषेध केला आहे आणि जर कोणाशी एकनिष्ठ रहावयाला आपण बांधले गेलो असलो तर ते कोणा शहा - बादशहांशी नसून केवळ परमेश्वरांशी आहो ह्या गोष्टीची आठवण करून देऊन उच्च नीतिमत्तेची भावना जागृत केली आहे. गुरुवर्य दादाजी कोंडदेव आणि आपले इतर सवंगडी ह्यांच्यावर सहयाद्रीच्या शिखरांवर परमेश्वराला साक्ष ठेवून इष्टसिद्धी होईपर्यंत सतत युद्ध चालवायचे आणि हिंदूस्थानात ‘हिंदवी स्वराज्याची’ - हिंदूपदपादशाहीची प्रस्थापना करावयाची अशी त्यांनी शपथ नव्हती का घेतली? ‘आदि कुलदेव स्वयंभू. त्यांनी आम्हांस यश दिले नि पुढे तो मनोरथ ‘हिंदवी स्वराज्य करून पुरविणार आहे... हे राज्य व्हावे हे श्रींच्या मनात फार आहे.’ प्रत्यक्ष शिवाजीमहाराजांच्या लेखणीतून उतरलेल्या ह्या एका ‘हिंदवी-स्वराज्य’ शब्दाने एका शतकापेक्षा अधिक कालापर्यंत ज्या महा-खळबळीने महाराष्ट्राचे जीवन आणि कर्तृत्व संचलित झाले होते तिचे आत्मस्वरूप जसे उघड करून दाखविले गेले तसे दुसर्याअक्षाने दाखविले गेले नसते. मराठ्यांनी केलेली उठावणी ही अगदी प्रारंभीसुद्धा केवळ वैयक्तिक किंवा विशिष्ट वर्गाची संकुचित चळवळ नव्हती. हिंदूधर्माच्या संरक्षणासाठी, परकी मुसलमानी सत्ता उलथून पाडण्यासाठी, स्वतंत्र आणि समर्थ असे हिंदवी साम्राज्य स्थापन करण्यासाठी केलेली ती आमूलाग्र हिंदू चळवळ होती.

ह्या देशभक्तीच्या उत्साहाने केवळ मराठ्यांचे पुढारीच प्रेरित झालेले नव्हते; तर न्यूनाधिक प्रमाणात त्यांच्या देशांतील आणि सैन्यांतील सर्वच लोक त्या उत्साहाने भारले होते. ज्या देशभक्तीच्या भावनेने शिवाजीमहाराजांचे सर्व प्रयत्न प्रेरित झाले होते तिची जाणीव शिवाजीमहाराजांइतकीच सर्व जनतेलाही झाली होती. प्रत्येक स्थली अखिल हिंदू जातीचे परित्राणकर्ते म्हणून त्यांचे स्वागत होत होते! अजूनही जे मुसलमानांच्या पक्षाला चिकटून राहिले होते ते दोन प्रकारचे लोक होते. इतक्या शतकांच्या दासवृत्तीमुळे त्यांच्यापैकी काहींच्या दुबळ्या मनाला हिंदू मुसलमानांच्या विरुद्ध बंड करून यशस्वी होऊ शकतात अशी कल्पनाच करिता येईना! दुसरा प्रकार म्हणजे विशेष निगरगट्ट झालेल्या किंवा लाभहानीचे गणित करून पाऊल टाकणार्यां किंवा मुसलमानी राज्याच्या चिरस्थायित्वामध्ये ज्यांचे हितसंबंध निगडित झाले आहेत अशा लोकांचा, ह्या मंडळींना शिवाजी म्हणजे एक नवशिके हुरळलेले पोर आहे असे वाटे. आणि त्यामुळे त्यांचे पुढारीपण मान्य करावयास त्यांचे मन साहजिकच कचरे!

पण अखिल हिंदू जनतेला केवळ महाराष्ट्रातील नाही तर संपूर्ण दक्षिणेतील किंबहुना उत्तरेतीलही हिंदूंना - शिवाजीमहाराज म्हणजे आपल्या पक्षाचे एक सर्वश्रेष्ठ पुरस्कर्ते वाटत होते. आपल्या देशाला आणि जातीला राजकीय स्वातंत्र्य प्राप्त करून देण्याचे भाग्य ज्यांच्या दैवी लिहिले आहे असे ईश्वरनियुक्त जातिवीर वाटत होते. शिवाजीमहाराज, श्रीरामदास आणि त्यावेळची मराठ्यांची पिढी ह्यांनी जे काम केले आणि जो संदेश दिला त्याविषयी सर्व प्रांतांतील हिंदूंना वाटलेल्या कौतुकाच्या आणि आदराच्या उदात्त वर्णनांनी त्या वेळचा इतिहास, आख्यायिका आणि वाङ्मय ही ओतप्रोत भरलेली आहेत. सर्वत्र नगरेच्या नगरे आणि प्रांतच्या प्रांत शिवाजीमहाराजांच्या मराठ्यांनी आपल्या सुटकेला यावे म्हणून निकडीची बोलावणी पाठवून आशेने प्रतीक्षा करीत बसत आणि मराठ्यांनी मुसलमानांचे हिरवे फडके फाडून फेकून दिले आणि त्याच्या जागी मराठ्यांचा भगवा झेंडा वर मान करून डोलू लागला असे पाहिले म्हणजे आनंदाने नाचू लागत. आम्ही केलेल्या विधानाच्या पुष्टिकरणार्थ केवळ एकच उदाहरण म्हणून, सावनूर प्रांतातील हिंदूंना मुसलमानी राज्याखाली इतःपर राहणे असह्य झाले तेव्हा त्यांनी शिवाजीमहाराजांना जे पत्र पाठविले त्याचा आम्ही उल्लेख करतो.

‘हा युसुफ फार खस्त आहे. बायकापोरांस उपद्रव देणे, जुलूम, गोवधादी निंद्य कर्म करतो! आम्ही त्याच्या हाताखाली वागण्यास कंटाळलो. तुम्ही हिंदूधर्माचे संस्थापक, म्लेंच्छांचे नाशक म्हणून तुम्हाकडे आलो. तुम्हाकडे आम्ही आलो म्हणून आमचे दवारी चौकी बसली आहे! अन्नपाण्यावाचून जीव घेण्यास उद्युत्त झाले आहेत! तरी रात्रीचा दिवस करून येणे.’

महाराष्ट्राच्या बाहेरच्या आपल्या सहधर्मीयांनी केलेल्या ह्या हृदयद्रावक विनंतीचा महाराजांनी अद्वेष्ट केला नाही हे सांगावयाला नकोच. प्रसिद्ध मराठी सेनासारंग हंबीरराव हे लागलीच तेथे धावून गेले; आणि त्यांनी विजापूरच्या सैन्याचा अनेक स्थली पूर्ण पराभव करून मुसलमानांच्या मगरमिठीतून हिंदूंची मुक्तता केली नि त्या प्रांतातून त्यांची सत्ता उठवून लावली.

आपल्या पुणे आणि सुपे येथील लहानशा संस्थांनाची उत्तम व्यवस्था लावल्यावर बारा मावळे संघटित करून शिवाजीमहाराजांनी वयाच्या केवळ १५/१६ व्या वर्षी आपल्या निवडक मंडळींच्या साहाय्याने शत्रूला एकदम चकित करून आणि मारे चढवून तोरणा नि इतर महत्वाचे गड हस्तगत केले. अफझुलखानाच्या हाताखालच्या विजापूरच्या सैन्यावर बिनतोड आणि पूर्ण विजय मिळविल्यावर त्यांनी प्रत्यक्ष मोगलांशी उघड युद्ध आरंभिले. कधी शरण गेल्यासारखे दाखवून तर कधी अकस्मात घाले घालून, पण केव्हाही त्यांना चकवून, जेव्हा महाराजांनी मुसलमानांच्या अनेक सरदारांचा आणि सेनापतींचा धुव्वा उडवून दिला तेव्हा त्यांच्या शत्रूच्या हृदयात इतकी धडकी भरली की, औरंगजेबाला सुद्धा काही वेळपर्यंत वैमनस्य मिटवून त्यांना जाळ्यात फसवावयाचा प्रयत्न करणे अधिक शहाणपणाचे वाटले. पण महाराज ह्या छलयुद्धातही औरंगजेबाचे गुरू ठरले! आग्र्याचा त्याचा कपटी डाव त्यांनी फसविला आणि बंदिवासातून अनाहत निसटून ते रायगडला सुरक्षित जाऊन पोचले. त्यांनी लागलीच मोगलांशी पुन्हा युद्ध मांडले आणि पहिल्याने सिंहगड परत घेतला. त्यांच्या इतर सेनानायकांनी जेथे जेथे मुसलमान सापडले, तेथे तेथे त्यांना पुरा चोप देऊन नाव गाजविले. अशा रीतीने सामर्थ्य वाढविता वाढविता शेवटी

शिवाजीमहाराजांनी आता आपल्याला हिंदू-छत्रपती-हिंदू धर्म आणि हिंदू संस्कृती यांचा पुरस्कर्ता म्हणून विधिपूर्वक अभिषेक करून घेणे शहाणपणाचे आणि सुरक्षित आहे असे ठरविले. विजयनगरच्या पतनानंतर - तोपर्यंत कोणाही हिंदू राजाचे स्वतंत्र राजा - छत्रपती म्हणून अभिषेक करून घेण्याचे धैर्य झाले नव्हते! ह्या राज्याभिषेकाने मुसलमानी सैन्याच्या अजिंक्यतेच्या भ्रमाचा भोपळा नित्याचा फोडला. ह्यानंतर रणक्षेत्रात मुसलमानांना हिंदूंची बरोबरी केव्हाही करता आली नाही.

हा झालेला परिणाम ज्यांनी तो घडवून आणला त्यांना देखील अद्भुत चमत्कारासारखा वाटला. हिंदूस्वातंत्र्याच्या युद्धाचे प्रत्यक्ष द्रष्टे आणि उद्गाते होते श्रीरामदासस्वामी! ह्यांनी आपल्याला दिसलेल्या दिव्य स्वप्नाचे गूढ उद्गारांनी भरलेले काव्य गाइले आहे. त्यात त्यांनी आपल्याला पूर्वी स्वप्नात ज्या गोष्टी दिसल्या होत्या त्यापैकी आता बहुतेक प्रत्यक्ष घडून आल्या असे साश्चर्य उद्गार काढले आहेत!

“मिष्ट काळोखात मी स्वप्ने पाहिली: पाहा, ती सारी वास्तवात प्रत्यक्ष साकारली आहेत. हिंदूस्थान आपला आपण उभा ठाकला आहे. ईश्वरद्रोही पातकी आणि त्याचा द्वेष करणारे ह्यांना बलदंड हातांनी गाडून टाकले आहे. ही सुखमयी एवं पुण्यभूमी आहे खरेच! कां की, ईश्वराने तिचे ईप्सित आपलेच कार्य मानले आहे, आणि औरंगजेब परास्त झाला आहे. सिंहासनापासून दूर ते सिंहासनारूढ आणि सिंहासनस्थ ते सिंहासनभ्रष्ट झाले आहेत. शब्दांपेक्षा कृती खूपच छान बोलताहेत. खरोखर, हिंदूस्थान ही सुखी पुण्यभूमि आहे. आता धर्माला, राजधर्माचे; न्याय्य नि उचित त्याला बलाचे, अधिष्ठान लाभले आहे. इतःपर येथील जलोदके दूषित असणार नाहीत; तर आमची स्नानसंध्या नि व्रतानुष्ठाने पार पाडण्यास उदंड सामर्थ्यदायी असणार आहेत.”

आपण चालविलेले युद्ध हे ईश्वराच्या ध्वजेखाली चालविलेले धर्मयुद्ध आहे ह्या दृढ भावनेमुळेच शिवाजीमहाराजांनी स्वतंत्र हिंदूराज्याची स्थापना करण्यात यश आल्याबरोबर ते सर्व आपल्या धर्म आणि राजकारणातील गुरूंच्या - स्वामी रामदासांच्या चरणी अर्पण केले आणि हे ईश्वरी कार्य आहे ह्या भावनेमुळेच उलट श्रीरामदासांनीही ते पुन्हा आपल्या विख्यात शिष्याला जनतेच्या कल्याणासाठी नि ईश्वराच्या कीर्तीसाठी ठेवलेला विश्वासनिधी म्हणून परत दिले आणि सांगितले.

“राज्य शिवाजीचे नव्हे - राज्य धर्माचे आहे.”

राजा छत्रसालच्या पराक्रमाचे वर्णन, ज्या ऐतिहासिक काव्यात केले आहे, त्या ‘छत्रप्रकाश’ काव्याचा कर्ता, स्वतः बुंदेला हिंदू असूनही मराठ्यांच्या ह्या उठावणीचे त्याने केलेले वर्णन किती प्रांजल स्तुतीने भरले आहे! तीच गोष्ट प्रख्यात राष्ट्रीय कवी भूषणाची! मराठ्यांच्या ह्या कृत्याकडे हे दोघे कोणत्या दृष्टीने पाहतात हे पाहण्यासारखे आहे. स्वतः जन्माने मराठे नसूनही श्रीशिवाजीमहाराजांपासून बाजीरावांपर्यंत मराठी वीरांनी सर्वभर केलेल्या जयशाली आक्रमणाचा त्यांना जातिवंत मराठ्यांइतकाच अभिमान वाटतो! भूषण कवीने तर स्वतः उत्तरेपासून दक्षिणेपर्यंत सर्व हिंदूस्थानभर हिंडून शिवाजी महाराजांच्या आणि त्यांच्या सवंगड्यांच्या महत्कृत्यांची विजयगीते गाइली आणि सर्व हिंदूंना ह्या हिंदू

स्वातंत्र्याच्या युद्धात भाग घेऊन पराक्रम करावयाला प्रवृत्त केले. विस्तारभयामुळे आम्हाला त्याच्या ओजस्वी कवितांपैकी काही ओळीच येथे उद्धृत करणे शक्य आहे.

काशीहूकी कला जाती, मथुरा मशीद होती ।
शिवाजी न होते तो सुनति होत सबकी ॥
राखी हिंदूबानी, हिंदूबान की तिलक राख्यो
स्मृति और पुराण राखे वेद विधि सुनि में ।
राखी रजपुती, राजधानी राखी राजन की
धरामें धरम राख्यो राख्यो गुन गुनी में ॥
भूषन सुकवि जीतीह मरहट्टन की
देस देस किरति बखानी तव सुनी में ।
साहिके रजपूत सिवराज, समशेर तेरी
दिल्ली दल दाबी कै दिवाल राखी दुनी में ॥

अशा रीतीने सह्याद्रीच्या शिखरावरून हिंदूधर्म आणि हिंदूपदपादशाहीच्या नावाने मराठी तुतारीतून निघालेल्या प्रक्षोभक आव्हानाने आणि रणगीताने महाराष्ट्राच्या सीमेच्या पलीकडे दूरपर्यंत सर्व हिंदूजनतेची मने हासवून जागृत केली; आणि त्यांची निश्चिती करून दिली की, मराठ्यांनी आरंभिलेल्या परक्यांच्या नष्ट दास्यत्वातून मुक्त करावयाचे उद्दिष्ट इतके विशाल आहे.

3. शिवाजीमहाराजांची जागा सर्व राष्ट्र भरून काढते !

'God, We enter our last fight
Thou dost know our cause is right
Make us march now in thy light
on to Victory !
Let us not thy wrath deserve
In the sacred cause we serve
Let us not from danger swerve
Teach us how to die !'

इ.स. १६८० मध्ये शिवाजीमहाराज वारले आणि थोड्या महिन्यातच श्रीरामदासांनी आपला देह ठेवला. त्यांनी केलेले कार्य मोठे होते; पण त्याहूनही कितीतरी अधिक कार्य संपादावयाचे शेष राहिले होते. त्या दोघा राष्ट्रपुरुषांचा अंत झाला; पण त्यांच्या मृत्यूलाही त्यांनी प्रारंभिलेल्या महदांदोलनाला मारता आले नाही. वैयक्तिक जीवनाच्या संकुचित आणि अस्थिर पायावर त्याची उभारणीच झालेली नव्हती. राष्ट्राच्या जीवनात त्याची मुळे खोल रुजली गेली होती. मराठ्यांच्या इतिहासातील अत्यंत महत्वाचे हे वैशिष्ट्य आमच्या मराठेतर वाचकांच्या दृष्टीस आणून देऊन त्यांच्या मनावर ठसवायची आमची इच्छा आहे. महाराष्ट्राच्या बाहेर शिवाजीमहाराज नि श्रीरामदास ह्यांच्याच चरित्राची, थोडीफार का होईना, पण माहिती आहे, नंतरचा मराठ्यांचा इतिहास त्यांना जवळ जवळ अज्ञात किवा हिंदूंच्या इतिहासाच्या सामान्य वाचकवर्गाला ज्यांनी हिंदूजातीच्या कार्याचा पुरस्कार केला आणि हिंदूपदपादशाहीच्या स्थापनेचा उद्योग केला असे प्रथम आणि अंतिम देशवीर म्हणजे श्रीरामदास आणि शिवाजीमहाराज हेच होत असे वाटते. इतकेच नाही तर सर्वसाधारण महाराष्ट्रीयींचा समजही मराठ्यांच्या खर्या इतिहासाचा प्रारंभच नव्हे तर इतिश्रीसुद्धा शिवाजीमहाराजांबरोबरच झाली असा आहे. त्यांच्या पश्चात नुसती बजबजपुरी असून तीही लुटारूंच्या किवा भिन्न साहसी टोळ्यांच्या स्वार्थी नि अधोगामी झगड्यांनी अधिकच विकृत झाली आहे असे त्यांनाही वाटते. हे दोन्हीही समज पूर्णपणे चुकीचे आहेत. वास्तविक शिवाजीमहाराज आणि श्रीरामदास ह्यांचे खरे मोठेपण हेच आहे की, त्यांनी चालू केलेली चळवळ त्यांच्या पश्चात दीर्घकाल टिकली, इतकेच नव्हे तर त्यांच्याचसारख्या समर्थ आणि देशभक्त विभूतींची, शतावधी संघटनापट्टी आणि रणधुरंधरांची, वीरांची आणि हुतात्म्यांची एकामागून एक अखंड परंपरा निर्माण झाली आणि तिने त्याच पवित्र कार्याप्रीत्यर्थ घनघोर युद्धे केली, राष्ट्राला हिंदूपदपादशाहीच्या ध्येयाकडे नेले आणि जे वैभव पाहून प्रत्यक्ष शिवाजीमहाराजांनी आपल्याला राज्याभिषेक करविला तेव्हा त्यांच्या हातात एक पुरा प्रांत सुद्धा नव्हता; आणि तरी त्यांच्या कार्याला कोणीही महत्कृत्यच म्हणेल ! तर मग जेव्हा त्यांच्या अनुयायांनी राघोबादादाच्या आधिपत्याखाली थेट लाहोरात प्रवेश केला आणि मराठी घोडा सिंधुनदीच्या तीरावर विजयभराने वावरू लागला, जेव्हा एक संपूर्ण खंड त्यांच्या चरणांशी लोळू लागले, तेव्हा ते कार्य

अधिक महत् आणि अधिक पूर्ण नव्हते का? शिवाजीमहाराजांना मृत्यूने गाठले पण इकडे औरंगजेब जिवंतच होता औरंगजेबाला आणि त्याच्या अहिंदू महत्वाकांक्षांना अहमदनगरच्या एका सामान्य थडग्यांत अंती मूठमाती दिली ती शिवाजीमहाराजांनी नाही तर त्यांनी निर्माण केलेल्या महाराष्ट्राने दिली. रायगडावर पेरल्या गेलेल्या बीजाला, त्याचा मराठी साम्राज्याचा जो प्रचंड वृक्ष झाला त्याच्या योगाने इतकी प्रसिद्धी मिळाली. नाही तर तोपर्यंतच्या इतर बीजांचे जसे फलदायी वृक्ष केव्हाच झाले नाहीत त्याप्रमाणे हे बीजही फोल ठरून विस्मृतीच्या धुळीत नष्टप्राय होऊन गेले असते! शिवाजीमहाराजांनी रायगडावर राज्य चालविले, पण त्यांच्या सर्व लोकांचे प्रत्यक्ष दिल्लीवर राज्य चालेल असा दिवस अद्यापि यावयाचा होता! इतकेच नाही तर धनाजी आणि संताजी, बाळाजी आणि बाजी, नाना आणि बापू हे पुढे आले नसते, त्यांनी राजकारण केले नसते, रणभूमी जागवली नसती आणि शिवाजीमहाराजांचे कार्य यशस्वी केले नसते तर प्रत्यक्ष सामान्य आणि साधे दिसले असते आणि त्याला जे आपल्या हिंदूजातीच्या इतिहासात अतुलनीय असे अखिल हिंदूंच्या दृष्टीने सर्वकष महत्त्व आले आहे ते कधीही प्राप्त झाले नसते. शिवाजीमहाराज मोठे आहेत, कारण त्यांनी निर्माण केलेले राष्ट्र त्यांच्या मोठेपणाला साजेसे उतरले, त्याला त्यांच्या अवतारकार्याचे आकलन आणि संपादन करता आले. महाराजांच्या जे कल्पनेत होते ते त्यांनी प्रत्यक्षात आणले! महाराजांना जे व्हावे असे वाटत होते ते त्यांनी घडवून दाखविले! शिवाजीमहाराजांचा मृत्यू म्हणजे मराठ्यांच्या इतिहासाचा नुसता विष्कंभक आहे. त्यांनी एक हिंदू संस्थान स्थापन केले - अद्याप त्याचे हिंदू साम्राज्यात परिवर्तन व्हावयाच होते, ते सारे शिवाजीमहाराजांच्या मृत्यूनंतर घडून आले. ज्या भिन्न भिन्न शक्तींकडून हे प्रत्यक्ष घडून यावयाचे होते त्या शक्ती निर्माण करून महाराज जव निकेत अंतर्धान पावल्यानंतर प्रत्यक्ष महाकाव्याचा प्रारंभ होतो.

४ : हुतात्मा छत्रपती !

“धर्मासाठी मरावे”

- रामदास

महाराष्ट्रधर्म किती खोल रुजला आहे आणि महाराष्ट्रातील हिंदू पुनरुज्जीवनाची चळवळ त्याने किती उत्कटत्वाने चेतावली आहे याचा ठाव प्रत्यक्ष औरंगजेबास लागला नाही! इतर व्यक्ति निष्ठ किवा समाजातील विशिष्ट वर्गाने चालविलेल्या स्क्रू चित चळवळीप्रमाणे मराठ्यांच्या स्वातंत्र्याच्या चळवळीची, शिवाजीमहाराजांसारखा कर्ता पुढारी कालवश झाल्याने आणि त्यांच्या जागी संभाजीप्रमाणे शूर पण नाकर्ता पुत्र आल्याने, इतिश्री झाली असली पाहिजे असे त्याला वाटले. तेव्हा अर्थातच आपल्याला पाहिजे ती संधी आली आहे असे तो समजला. काबूलपासून बंगालपर्यंत पसरलेल्या विस्तीर्ण साम्राज्याची सर्व साधने, अगणित मनुष्यबल आणि द्रव्यबल त्याच्या हातात होती; एकदम सर्व प्रकारचे मिळून तीन लाख सैन्य घेऊन तो दक्षिणेत उतरला. शिवाजीमहाराजांनादेखील एकाच वेळी एवढ्या प्रचंड सैन्याशी तोंड द्यावयाचा प्रसंग कधी आला नव्हता. औरंगजेबाचा तर्क काही चुकीचा होता असे नाही. अशा रीतीने एकत्रित केलेल्या मोंगली साम्राज्याच्या सर्व बलाचा भार अंगावर पडल्याबरोबर मराठ्यांच्या नवीन आणि विस्कळीत राज्याच्या दसपट मोठे राज्यही पार चुरडून गेले असते. तशात एका श्रेष्ठ राष्ट्राची धुरा धारण करण्यास अगदी अयोग्य अशा माणसाच्या हातात मराठ्यांचे पुढारीपण गेल्यामुळे ह्या वेळी मोगलांच्या विरोधाचा कोणताही प्रयत्न करणे अधिकच अशक्य झाले होते. नेतृत्व चालविण्याच्या अयोग्यतेच्या जोडीला संभाजीमहाराजांमध्ये रागीट स्वभाव नि मदिरा आणि मदिराक्षी ह्यांच्याविषयी अत्यंत आसक्ती ह्या दुर्गुणांची भर पडली होती!

पण हे सर्व दोष असूनही आणि आयुष्यातील ह्या निर्वाणीच्या प्रसंगाला तोंड देण्यात अपयश आल्यावरही शिवाजीमहाराजांचा पुत्र अंती आपल्या पित्याला आणि ज्या क्रांतियुद्धाच्या राष्ट्रीय चळवळीचे प्रतिनिधित्व त्याच्याकडे आले होते त्या चळवळीलाही भूषणभूत झाला; आणि निधनाच्या क्षणात परिस्थितीचा प्रतिमल्लच नाही तर विजेता ठरला! आपल्या रानटी शत्रूंच्या समोर हताश राजबंदी करून त्याला आणले असताही तो ताठ उभा राहिला आणि जीवनाचे मोल घेऊनही आपला धर्म विकावयाचे त्याने स्पष्ट नाकारले! मरण टाळण्यासाठी धर्मांतर करायची कल्पना त्याने त्वेषाने धिक्कारली आणि आपल्या मुसलमानी छलकांवर, त्यांच्या धर्मशास्त्रावर आणि विचारसरणीवर अपमानांचा आणि शिव्याशापांचा वर्षाव केला. मराठी सिंहाला ह्याप्रमाणे आपला पाळीव कुत्रा करणे अशक्य आहे असे पाहून औरंगजेबाने ह्या ‘काफरा’ चा वध करण्याविषयी आज्ञा दिली. पण या धमकावणीचा शिवाजीमहाराजांच्या पुत्रावर थोडाच परिणाम होणार होता! तापवून लाल केलेल्या सळ्यांनी आणि सांडसांनी त्याचे डोळे भोसकून बाहेर काढण्यात आले; त्यांच्या जिभेचे क्रमशः तुकडे तुकडे तोडण्यात आले! पण या राक्षसी छळानेही त्या राजहुतात्म्याच्या धैर्याचा भंग झाला नाही! अंती त्याचा शिरच्छेद करण्यात आला! मुसलमानांच्या

धर्मवेडाला ते बळी पडले, पण त्यांनी हिंदूजातीला अक्षय्य उज्ज्वलता आणून दिली! ह्या एका आत्यंतिक आत्मयज्ञाच्या कृत्याने संभाजीमहाराजांनी महाराष्ट्रधर्माचे - हिंदू पुनरुज्जीवनाच्या पवित्र चळवळीचे - आत्मस्वरूप जसे विशद करून दाखविले तसे दुसरे कशानेही दाखविणे शक्य नव्हते! लुटारूंचा पुढारी अगदी निराळ्या रीतीने वागला असता. शिवाजीमहाराजांनी संपादिलेली सर्व भौतिक संपत्ती समूळ नष्ट झाली होती; त्यांचा द्रव्यकोश रिता पडला होता; त्यांचे गड उध्वस्त झाले होते; त्यांची प्रत्यक्ष राजधानीसुद्धा परकीय शत्रूंच्या हातात गेली होती! संभाजीला शिवाजीमहाराजांची भौतिक संपत्ती राखता आली नाही; पण संभाजीने आपल्या अतुलनीय हौतात्म्याने शिवाजीमहाराजांची नैतिक आणि आध्यत्मिक संपत्ती नुसती राखलीच नाही तर ती अनेक पटींनी उज्ज्वलतर आणि बलशाली केली! हिंदू-धर्मासाठी आत्मबलिदान केलेल्या राजहुतात्म्यांच्या रक्ताचे ह्याप्रमाणे पोषण मिळाल्यावर हिंदू स्वातंत्र्याच्या समराला विलक्षण दिव्यत्व आणि नैतिक सामर्थ्याचे अधिष्ठान प्राप्त झाले.

५ : राजहुतात्म्याचा प्रतिशोध

धर्मासाठी मरावे ! मरोनी अवघ्यांसि मारावे !!

मारिता मारिता घ्यावे ! राज्य आपुले !!

- रामदास

आपल्या राजाच्या मरणाचा प्रतिशोध घेण्यासाठी सर्व मराठी राष्ट्र सशस्त्र होऊन उठले! संभाजीमहाराजांच्या ह्या आत्मसमर्पणाच्या अंतिम महत्कृत्यामुळे त्यांच्या सर्व चुका आणि दुष्कृत्ये लोक विसरले. त्यांनी त्यांना पूर्ण क्षमा केली. कोशागारात कपर्दिक नसताना आणि साधनांचा पूर्ण अभाव असताना त्यांनी आपले राष्ट्रीय स्वातंत्र्य परत मिळविण्याचा निश्चय केला आणि त्यांचे पुढारी शिवाजीमहाराजांचे द्वितीय पुत्र राजाराममहाराज यांच्या आधिपत्याखाली एकत्र होऊन हिंदूराज्याच्या आणि हिंदूधर्माच्या रक्षणासाठी समर करून प्राण द्यावयाची पवित्र शपथ घेतली.

“मराठा तितुका मेळवावा । आपुला महाराष्ट्र धर्म वाढवावा ॥

येविषयी न करिता तकवा । पूर्वज हासती ॥

धर्मासाठी मरावे । मरोनि अवघ्यांसि मारावे

मारिता मारिता घ्यावे । राज्य आपुले ॥”

ही श्रीरामदासस्वामींची शिकवण त्यांच्या निधनानंतरही विसरली गेली नाही, इतकेच नाही तर उलट ती सर्व जनतेचा जागता धर्म होऊन बसली. राजाराम, निळो मोरेश्वर, प्रल्हाद निराजी, रामचंद्रपंत, संक्राजी मल्हार, परशुराम त्रिंबक, संताजी घोरपडे, धनाजी जाधव, खंडेराव दाभाडे, निंबाळकर, नेमाजी, परसोजी - ब्राह्मण, मराठे, प्रभू - राजे आणि शेतकरी - संपूर्ण राष्ट्रच - मुसलमानी शत्रूच्या विरुद्ध युद्धार्थ उभे ठाकले!

ह्या वेळी दख्खन पुन्हा औरंगजेबाच्या हातात गेली होती. यच्चयावत गडदुर्गासमवेत आणि महाराजांच्या प्रत्यक्ष राजधानीसहित संपूर्ण महाराष्ट्र मुसलमान सेनापतीच्या सैनिक नियंत्रणाखाली विव्हळत होते! जणू काय शिवाजीमहाराज आणि त्यांची पिढी एवढे युद्ध भंडून्ही अगदी व्यर्थ मृत्युशय्येवर निजली असे दिसू लागले! पण राजधान्या आणि गड यांचे महत्व किती? आपले स्वातंत्र्य परत जिंकावयाला बद्धपरिकर झालेल्या राष्ट्राचा सर्वात बळकट कोट म्हणजे त्याच्या छातीचा कोट! त्याचे ध्येय हीच त्यांची राष्ट्रीय ध्वजा, आणि जेथे ती फडकत राहिल तेथेच त्यांची राजधानी! ‘सर्व महाराष्ट्र हातचे गेले तर मद्रासेत हे युद्ध आपण भंडू रायगड पडला तर हिंदुपदपादशाहीची ध्वजा जिजीवर रोवू पण हा झगडा थांबणे शक्य नाही!’ असा अटीतटीचा विरोध करून मराठ्यांनी वीस वर्षेपर्यंत औरंगजेबाच्या बलिष्ठ सैन्याला तोंड दिले आणि शेवटी त्याला भग्न, उपहासित आणि निराश अशा स्थितीत इ.स. १७०७ मध्ये परत अहमदनगरला यातना भोगीत मरण्यासाठी पाठवून दिले!

हया दीर्घकालपर्यंत चाललेल्या युद्धात मराठ्यांनी अवलंबिलेल्या आणि इतिहासात त्यांच्या नावाने मराठी गनिमी कावा (कूटयुद्ध) म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या विशिष्ट युद्धपद्धतीचा त्यांना फार उपयोग झाला. मराठी सैन्य इतक्या कल्पनातीत विद्युद्वेगाने, अतुलनीय युद्धकौशल्याने आणि दुर्दमनीय शौर्याने एकत्र होई आणि पसार होई, तुटून पडे आणि निसटून निघे, चाल करी आणि हुलकावणी देई, तोंड देई आणि पळून जाई; की प्रत्येक स्थळी मराठ्यांनी मोगलांना जर्जर केलेले आणि चोप दिलेला दिसे; पण त्यांचे आश्रयस्थान कोठे आहे, हे निश्चित समजेना! त्यांच्यापुढे प्रसिद्धीस आलेल्या प्रत्येक मुसलमानी सेनापतीला हार खावी लागली. कोणाचा पराभव झाला तर कोणाची विटंबना झाली, कोणाला बंदिवास पत्करावा लागला तर इतरांना प्राणास मुकावे लागले. झुल्लिकारखान, अलीमर्दानखान, हिम्मतखान, कासम, प्रत्येकाचा धनाजी, संताजी आणि इतर मराठे वीरांनी पूर्ण पराभव केला. त्यांनी जिंजी, कावेरीपाक, दुधारी इत्यादी स्थळी मोठाली - अगदी समोरासमोरची युद्धे करून - त्यात मुसलमानी सैन्याचे तुकडे उडविले, आणि पुन्हा महाराष्ट्र परत जिंकावयाची औरंगजेबाची महत्वाकांक्षा शेवटी पार लयाला नेली. अगदी थेट बादशहाच्या शिबिरावर मराठे चालून गेले आणि त्यांनी अक्षरशः सिंहाच्या गुहेत जाऊन त्याची दाढी ओढली! प्रत्यक्ष बादशहाच जिवंत हातात सापडला असता; पण त्याच्या सुदैवाने त्यावेळी तो आपल्या सुवर्णकलश असलेल्या वस्त्रागारात नव्हता! सुवर्णकलश कापून मराठे तो विजयभराने घेऊन गेले. हयावेळच्या प्रमुख कार्यकरांची मने देशभक्तीच्या कोणच्या उत्कट भावनांनी भरलेली होती हे दाखविण्यासाठी खंडो बल्लाळचे एक उदाहरण दिले म्हणजे पुरे आहे. अद्यापीही जे मराठे मानकरी मोगलांच्या पक्षाला मिळून होते आणि शत्रूचा जिजीचा वेढा अधिक घट्ट करावयाला जे साहय करीत होते त्यांना आपल्या पक्षाकडे वळविण्यासाठी त्याने वाटेल ते प्रयत्न केले! नागोजीराजांना मराठ्यांच्या पक्षाला ओढण्यासाठी गुप्त बोलाचालींना प्रारंभ झाला. ते राजाराम महाराजांना येऊन मिळाले. जिंजीच्या मुसलमानी सैन्याचा धुव्वा उडविणे कसे सहज शक्य आहे आणि आपल्या वाडवडिलांच्या देशाचे आणि धर्माचे संरक्षण करण्यासाठी चाललेल्या हया प्रयत्नात मराठ्यांना साहय करणे हे त्यांचे कसे कर्तव्य आहे हे त्यांना पटवून, साहयासाठी त्यांची प्रार्थना करण्यात आली. हया प्रार्थनेने नागोजीराजे वळले. आपल्या पाच हजार अनुयायांच्या पथकासह त्यांनी मोगलांचा पक्ष संधी येताच सोडला आणि ते मराठ्यांना येऊन मिळाले. नागोजीराजांना वळविण्यात यश आल्याबरोबर खंडो बल्लाळांनी प्रत्यक्ष शिकर्यांना वळविण्याचा निश्चय केला. ते अद्यापीही मोगलांच्या सेवेतच चूर होते! राजाराम महाराजांवरच्या प्रसंगाचा उच्चार निघाल्याबरोबर शिकर्यांचा संताप झाला आणि त्यांनी उत्तर दिले, 'राजारामच काय, सगळे भोसल्यांचे कुळ पृथ्वीवरून नामशेष झाले तरी मला त्याचे काय करावयाचे आहे? जेथे जेथे शिक्रा सापडला तेथे तेथे त्याचा शिरच्छेद संभाजीने केला नाही काय? शिरकाण हा शब्द मनुष्यवधाशी समानार्थक होऊन बसला नाही का?' त्यावर हृदयस्पर्शी शब्दात खंडो बल्लाळ म्हणाले, 'हे पाहा, तुम्ही म्हणता ते सर्व काही खरे आहे! पण संभाजीने माझ्याही कुटुंबातल्या तीन पुरुषांना हत्तीच्या पायाशी दिले नाही का? सध्याचा प्रश्न हा वैयक्तिक भांडणे भांडण्याचा नाही! आता जे युद्ध चालले आहे ते भोसल्यांचे किंवा दुसऱ्यापक्षाचे घराणे पुढे आणण्यासाठी नाही; हिंदूंच्या स्वराज्याच्या संरक्षणासाठी आहे! हिंदूंच्या साम्राज्यासाठी आम्ही लढत

आहो. शिकर्याच्या राष्ट्रीय भावना ह्याप्रमाणे जागृत केल्यावर त्यांच्याकडून खंडो बल्लाळचे म्हणणे मोडवले नाही. आपल्यावरील अन्याय आणि कौटुंबिक वैमनस्य ते विसरले आणि राजाराम महाराजांना जिंजीतून मोगलांच्या वेढ्यातून निसटून जावयाला साहय करावयाचे त्यांनी वचन दिले! राजाराम महाराज मोगलांच्या प्रदेशातून त्यांच्या हातावर तुरी देऊन निघून गेले आणि त्यांनी पुन्हा महाराष्ट्रात प्रवेश केला तेव्हा त्यांचे खरोखरच बहुमोल साहाय्य झाले.

अशा रीतीने शिवाजीमहाराजांच्या पिढीतच नाही तर त्यांच्यानंतरच्याही पिढ्यात तीच देशभक्तीची उदात्त ज्योत तेवत होती आणि आपण हिंदूजातीचे राजकीय स्वातंत्र्य परत मिळविण्याचे नि परक्या रानटी शत्रूपासून हिंदूधर्माचे संरक्षण करण्याचे तेच ईश्वरी कार्य पुढे चालवीत आहो अशीच जाणीव होती. एवढ्या बलिष्ठ शत्रूच्या विरुद्ध असल्या संग्रामात यशस्वी होणे नुसत्या लुटारूंना आणि दरवडेखोरांना शक्य नव्हते! हिंदूस्थानातील दुसऱ्याककोणत्याही जातींना ज्याला तोंड देता आले नाही अशा महासंकटापासून आपल्या मातृभूमीची मुक्तता करण्याच्या कार्यात त्या पिढीतल्या देशभक्तांना धैर्य आणि सामर्थ्य यावयाला त्याच्या मुळाशी एक प्रचंड नैतिक आणि राष्ट्रीय शक्ती होती हेच कारण होते.

६ : महाराष्ट्र - मंडळ

आहे तितुके जतन करावे । पुढे आणखी मिळवावे ॥

महाराष्ट्र राज्यची करावे । जिकडे तिकडे ॥

- रामदास

हिंदूंच्या विरुद्ध धरलेल्या सर्व महत्वाकांक्षा आणि केलेल्या सर्व आशा भग्न होऊन त्यांच्या भाराने वाकलेल्या औरंगजेबाने इकडे उदास थडग्याची वाट धरली तो तिकडे मराठ्यांनी आपले स्वातंत्र्ययुद्ध खानदेश, गोंडवन, वऱ्हाड आणि गुजराथ इत्यादी मोगलांच्या सत्तेखालील प्रदेशात दूरवर नेऊन पोचविले. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर लागलीच शाहूची प्रतिबंधातून झालेली मुक्तता आणि मूळ महाराष्ट्रावरील स्वराज्याच्या नि राहिलेल्या दक्षिणेकडील मोगलांच्या सहा सुभ्यांवरील - तसेच म्हैसूर आणि त्रावणकोर ह्या मांडलिक संस्थानांवरील - चौथाई आणि सरदेशमुखीच्या अधिकाराला मोगल बादशाहाने दिलेली मान्यता ह्या दोन गोष्टींमुळे तोपर्यंत दुसऱ्यांशकशानेही झाले नव्हते इतके मराठ्यांच्या बलवर्धनाला साहाय्य झाले. त्यामुळे आपल्या घरची व्यवस्था नीट लावावयाला, कोणी काही उपक्रम करताच उत्पन्न होणार्या पक्षभेदाच्या आणि फुटून निघावयाच्या प्रवृत्तीच्या रोगावर उपाययोजना करावयाला आणि तसेच मराठ्यांचे संघटित एकराष्ट्र निर्माण करावयाला त्यांना अवसर मिळाला. या संघटित मराठमंडळाने त्यात अंगभूत आणि कदाचित अपरिहार्य असे दोष असूनही आपले कार्य इतक्या उत्कृष्ट रीतीने पार पाडले की, हे महाराष्ट्र-मंडळच प्रत्यक्ष हिंदूपदपादशाही झाले आणि त्याने नावानेच नाही तर वस्तुतः अखिल भारतवर्षावर साम्राज्य चालविले.

वर उल्लेखिलेले दोष आणि उणीवा इतर सर्व जातींप्रमाणे मराठ्यांच्याही समाजरचनेत आणि स्वभाव - वैशिष्ट्यात जे दोष किंवा व्यंगे आहेत, त्यामुळे मराठमंडळात आलेल्या आहेत. ह्या दोषांची चर्चा आम्ही पुढे करणारच आहोत; पण तोपर्यंत कोणाच्या चुकीच्या ग्रहाला स्थल राहू नये एतदर्थ ह्या दोषांची आम्हाला जितकी जाणीव आहे तितकी दुसऱ्यांताकवचितच असेल असे येथेच आम्ही सांगून टाकतो. ज्या राष्ट्रीय आणि नैतिक श्रेष्ठ तत्वांनी मराठ्यांना पुढे जावयाला प्रेरणा दिली आणि हिंदू स्वातंत्र्याचे युद्ध यशस्वी करण्याच्या त्यांच्या भीम प्रयत्नांत त्यांना धैर्य दिले ती निश्चित करून लोकांपुढे मांडताना कधी कधी वैयक्तिक उदाहरणात मराठ्यांमध्येही स्वार्थपर आणि नीच हेतू आपसांतील चुरस आणि पराकाष्ठेचा लोभ ह्यांनी राष्ट्रीय वृत्तीवर आणि कर्तव्यबुद्धीवर विजय मिळविलेला आढळतो ही गोष्ट आम्ही विसरत नाही किंवा तिचे महत्वही कमी करीत नाही. तसे नसते तर मराठे म्हणजे माणसे नसून देव आहेत असे म्हणावे लागले असते; पण व्यक्तिशः कोठे कोठे घडलेल्या गोष्टींचा विचार आपल्याला कर्तव्य नसून त्या प्रचंड हिंदू आंदोलनाच्या संबंधात सर्वसामान्य सत्य काय आहे हे आपल्याला काढावयाचे आहे. त्यांनी हाती घेतलेल्या महत्कार्यातील एकदम दिसून येणारे श्रेष्ठत्व, त्यांना मिळालेले असीम यश ह्यांची

उपपत्ती आपणाला बसवावयाची आहे. आणि वैयक्तिक फुटकळ दुष्कृत्ये विचारात घेतल्यावरही, ह्या गोष्टीसाठी त्यांचे प्रत्येक देशभक्त हिंदूकडून सादर कौतुक नि कृतज्ञतापूर्वक गौरव झाल्यावाचून राहणार नाही आणि हा उद्देशही ह्या संक्षिप्त पुस्तकात जितका देणे शक्य आहे तितका भरभक्कम पुरावा देऊन केव्हा प्रत्यक्ष त्या वेळच्या उद्गारांची अवतरणेच देऊन तर केव्हा हे राष्ट्रीय आंदोलन ज्यांनी चालविले त्यापैकी प्रमुख पुढार्यांची आणि कार्यकर्त्यांची प्रत्यक्ष कृत्येच पुढे मांडून, साधावयाचा आम्ही प्रयत्न केला आहे.

अशा रीतीने आपल्या घरची व्यवस्था लावल्यावर प्रत्यक्ष दिल्लीच्या सार्वभौम राजकारणात भाग घेऊन आपण ते हलवून सोडू इतके सामर्थ्य आपल्यात आले आहे असे बाळाजी विश्वनाथांना दिसून आले. ह्यापुढे मुसलमान मराठ्यांवर मोठासा चढाव करतील ही धास्ती राहिली नव्हती. उलट स्वतः मोगल बादशहा आपल्या प्रबल आणि बंडखोर सरदारांपासून आणि वजिरांपासून आपले संरक्षण करण्यासाठी त्यांच्या साहाय्याची याचना करू लागला! मराठ्यांच्या स्वातंत्र्यसमराने इतक्या पूर्णपणे मुसलमानी सत्तेची कंबर मोडून टाकली होती! सय्यदबंधूंनी सर्व दक्षिणच्या सुभ्यातून चौथाई आणि सरदेशमुखी वसूल करण्याचा मराठ्यांचा अधिकार मान्य केल्याबरोबर त्यांच्या प्रतिस्पर्ध्यांना घालवून देऊन त्यांचे आसन स्थिर करण्यासाठी इ.स.१७१८ मध्ये बाळाजी विश्वनाथ आणि दाभाडे पन्नास सहस्र सैन्य घेऊन दिल्लीवर चाल करून गेले. आजपर्यंत ज्यांना तुच्छतेने लेखले त्या मराठ्यांचा पन्नास सहस्र सैन्यासह राजधानीतील हा प्रवेश पाहून मुसलमानांचा संताप झाला आणि त्यांनी मराठ्यांच्या स्वराज्याची आणि चौथाईची अधिकारपत्रे (सनदा) पंतप्रधानांना मिळाल्याबरोबर त्यांना वाटेत गाठून त्यांचा घात करावयाचा कट केला. मराठ्यांना ही वार्ता कळली. लागलीच आपल्या स्वामीचा जीव वाचविण्यासाठी आणि अवश्य तर त्याप्रीत्यर्थ आपला प्राण देण्यासाठी भानू पुढे आले! बाळाजी विश्वनाथांनी अधिकारपत्रे मिळाल्याबरोबर राजसभेतून निघून निराळ्या मार्गाने मराठी शिबिरात पोचावे आणि इकडे भानूनी त्यांचा वेष घेऊन त्यांच्या पालखीतून नेहमीच्या राजरस्त्याने समारंभाने मिरवीत जावे, अशी योजना ठरली. धर्मवेडाने भरलेला मुसलमानी जनसमूह नेहमीप्रमाणे पंतप्रधानांची पालखी चाललेली पाहून सर्वच्या सर्व तिच्यावर जाऊन पडला आणि त्याने भानूनाच बाळाजी समजून बरोबरच्या थोड्या मराठ्यांसह कापून काढले. इकडे बाळाजी अधिकारपत्रे काखेत मारून मराठी शिबिरात जाऊन पोहोचले. आपल्या राष्ट्राप्रीत्यर्थ केलेल्या आपल्या प्राणांच्या असल्या यज्ञानेच त्या राष्ट्राच्या इतिहासाला एकाद्या महाकाव्याचे वैभव आणि महत्व प्राप्त होते. ह्या संक्षिप्त पुस्तकात असले एकटेदुकटे उदाहरण देऊन आम्हाला काम भागविले पाहिजे; पण आमचा विश्वास आहे की, शुष्क आणि लांबलचक टीकेच्या ग्रंथसंभारापेक्षा असल्या एकाद्या उदाहरणानेच कोणत्याही आंदोलनाचे राष्ट्रीय आणि नैतिक स्वरूप अधिक परिणामकारक रीतीने स्पष्ट होते.

७ : थोरले बाजीराव रंगभूमीवर येतात

महाराष्ट्राचे स्वातंत्र्याचे पर्यवसान हिंदूस्थानच्या
स्वातंत्र्यात झालेच पाहिजे.

' Who for Scotland's King and law
Freedom's swords will strongly ward
Free men stand or Freemen fall
Let him on with me !
By oppresion's woes and pains,
By your sons in servile chains,
We will drain our dearest veins
But they shall be free !
Lay the proud userpers law,
Tyrants fall in every foe
Liberty's in every blow,
Let us do or die !!

(स्कॉटलंडच्या राजाकरिता आणि धर्माकरिता स्वातंत्र्याचे खड्ग निष्कोषित करावयाला कोण सिद्ध आहे? स्वतंत्र म्हणून राहावयाचा किवा मरावयाचा कोणाचा निश्चय आहे? त्याने माझ्यासह पुढे चालावे! अत्याचाराने दिलेले प्रत्येक दुःख आणि पीडा आठवून दास्यत्वाच्या शृंखलांनी बद्ध होणार्या वंशजांना स्मरून-आपण आपल्या शिराशिरांतून रक्त सांठू; पण त्यांना स्वतंत्र करू!! ताठर अरेरावांना खाली पाडा. प्रत्येक शत्रूसह एकेका प्रजापीडकाची आहुति द्या. ह्या युद्धातील प्रत्येक घावात स्वातंत्र्य साठविले आहे. ते आपण मिळवू नाहीतर प्राण देऊ.)

दिल्लीहून परत आल्यावर इ.स.१७२० मध्ये बाळाजी विश्वनाथ मरण पावले आणि श्रीमंत थोरले बाजीराव हे शाहू महाराजांच्या अधिराज्याखालील संपूर्ण मराठमंडळाचे चालक झाले. शिवाजीमहाराजांच्या निधनानंतर मराठ्यांच्या इतिहासातील पुढचा पल्ला गाठणारी वैयक्तिक घटना म्हणजे बाजीरावांचा राजकीय रंगभूमीवर प्रवेश! पुढील धोरणाच्या महत्वाच्या प्रश्नांचा नीट निश्चय होत नव्हता. महाराष्ट्राचे राजकीय स्वातंत्र्य जिंकून परत मिळविले होते. मराठ्यांनी आपली सत्ता इतकी बळकट आणि संघटित केली होती. तिजमुळे ते आपल्या पायावर उभे राहून आपल्या धर्माचे आणि देशाचे संरक्षण करण्यासाठी कोणाशीही दोन हात करण्याला समर्थ झाले होते. आता आपल्या महत्वाकांक्षा महाराष्ट्राच्या मर्यादेतच कोंडून ठेवल्या आणि दिल्लीच्या सार्वभौम राजकारणात हात न घालता आपण अलग न राहिलो तरच पूर्वार्जित वित्ताचा आपल्याला शांतपणे बसून उपभोग घेता येणे शक्य होईल असे विचार साहजिकच काही मराठी पुढार्यांच्या मनात आले आणि त्यांनी शाहूमहाराजांच्या मनात ते बिंबवावयाचा प्रयत्न चालविला.

त्यांच्या विचाराप्रमाणे त्यांना संबंध राष्ट्राची समजूत करून देता आली असती आणि हिंदू स्वातंत्र्याचे युद्ध महाराष्ट्राच्या मर्यादेच्या बाहेर जाऊ न देण्याला त्यांनी लोकांची मने वळविली असती तरीही मिळविलेले पद शांतपणे त्यांना उपभोगिता आले असते किंवा नाही याची शंकाच आहे! पण बाहेरून येणार्या सर्व शत्रूंच्या विरुद्ध त्यांना टिकाव धरता आला असता आणि आपले राजकीय स्वातंत्र्य स्वतःपुरतेच उपभोगिता आले असते तरी सुद्धा त्यांनी तसे करणे योग्य होते काय हा प्रश्न होता. गेल्या दोन-तीन पिढ्या त्यांनी इतक्या निकराने आणि आंधळेपणाने रक्त सांडले नि युद्ध केले ते कशासाठी? नुसते स्वस्थ बसून उपभोग घेण्यासाठी निःसंशय नव्हते! आणि महाराष्ट्राबाहेरच्या गांजलेल्या हिंदू बांधवांच्या किंकाळ्या काही विकार होऊ न देता स्वतःलाच खाणार्या चित्ताने ऐकत उपभोगिलेली ती शांती कधी तरी मानाची ठरली असती काय? शिवाजीमहाराजांचा आणि त्यांच्या सवंगड्यांचा हेतू मराठी राज्य स्थापण्याचा नसून हिंदवी स्वराज्य स्थापण्याचा होता.

परक्यांच्या जुंवाखालून महाराष्ट्रातील हिंदूंची मान मोकळी केली गेली होती; पण हिंदूस्थानच्या इतर प्रांतात लक्षावधी हिंदू बांधव त्या जड जुंवांच्या भाराने अद्यापि विव्हळत होते! श्री रामदासांना तीर्थक्षेत्रे भ्रष्ट झाली म्हणून खेद वाटला आणि त्यांनी 'धर्मासाठी मरावे' म्हणून आज्ञा केली! पण काशीविश्वेश्वराच्या मंदिरावर मुसलमानी चांद आढ्यतेने विराजत असता धर्माच्या रक्षणासाठी युद्ध करावयाचे नि प्राण द्यावयाचे हे हाती घेतलेले कार्य आपण पार पाडले असे मराठ्यांनी मानणे कसे शक्य होते? आणि दिल्लीच्या धर्मराजांच्या सिंहासनावर परका अधिष्ठित झाला असता शिवाजीमहाराजांची हिंदवी स्वराज्याची 'हिंदूपदपादशाहीची' प्रतिज्ञा सिद्धीस गेली असे कसे म्हणता आले असते? मराठ्यांनी पंढरीच्या पुण्यभूमीत मुसलमानी चंद्रकोरीला अर्धचंद्र दिला होता आणि मुसलमानी धर्मवेड्यांच्या छळापासून नाशिक क्षेत्राची मुक्तता झाली होती; पण काशीची अजून काय अवस्था होती? कुरुक्षेत्र आणि हरिद्वार कोणाच्या सत्तेखाली होते? रामेश्वरावर कोण अधिकार चालवीत होते? ही क्षेत्रे नाशिक आणि पंढरपुराइतकीच प्रत्येक मराठ्यास पवित्र नव्हती काय? त्यांच्या पूर्वजांची रक्षा नुसत्या गोदावरीतच पडलेली नसून भागीरथीमध्येही पडली होती! त्यांच्या देवतांची मंदिरे हिमगिरीपासून रामेश्वरापर्यंत, द्वारकेपासून जगन्नाथापर्यंत पसरलेली होती. पण श्रीरामदासांनी म्हटल्याप्रमाणे अद्यापी गंगेची आणि यमुनेची जले त्यांत मुसलमानी विजेत्यांच्या विजयी अर्धचंद्राचे प्रतिबिंब पडल्यामुळे अद्यापीही धमर्निष्ठांच्या स्नानसंध्येला अयोग्य आणि कलंकित अशीच होती. 'प्रस्तुत यवनांचे बंड । हिंदू उरला नाही चंड' म्हणून प्रस्ताव करून रामदासांनी मराठ्यांना हाक दिली, 'धर्मासाठी मरावे। मरोनि अवघ्यासि मारावे । मारिता मारिता घ्यावे । राज्य आपुले' पण अद्यापी हिंदूंना पिळून काढणारा मुसलमानी राजदंड मोडून विच्छिन्न केला होता काय? आणि सर्व हिंदूस्थानने राजकीय आणि धार्मिक दास्याच्या शृंखला तोडून टाकल्या होत्या काय? जोपर्यंत केवळ महाराष्ट्रातीलच नाही तर अखिल भारतवर्षातील मुसलमानी सत्ता आणि सामर्थ्य हयांचे उन्मूलन झाले नाही तोपर्यंत हिंदूधर्म विजयाने नांदणे शक्य नव्हते; आणि हिंदवी राज्य वाढीस लागणे नि ऊर्जितावस्थेला येणे शक्य नव्हते. हिंदूस्थानची एक अंगुलभर भूमीही जोपर्यंत मुसलमानी स्वामित्वाखाली होती तोपर्यंत शिवाजीमहाराज आणि श्रीरामदास यांचे कार्य संपादित आणि

पूर्ण होणे शक्य नव्हते ! गेली ५० वर्षे युद्धात लढून दिवंगत झालेल्या सर्व पिढ्यांचा स्वार्थत्याग निष्फल होता ! तर मग तुम्हाला आपल्या हिंदूभूमीला आणि हिंदू जातीला ज्या शृंखलांनी जखडून दास करून टाकले आहे त्या शृंखला तोडून टाकीपर्यंत, हिंदूमात्राला आपापल्या पंथांची धर्मकृत्ये निर्विघ्न करता येण्याइतका देश सुरक्षित होईपर्यंत आणि सर्व हिंदूंचे एक महान आणि समर्थ हिंदूराष्ट्र बनवीपर्यंत, एकदा उपसलेली तरवार कोष करणार नाही अशी गर्जना करित ज्यांनी उठावणी केली त्या तुम्हाला - काशीविश्वेश्वराच्या भग्न मंदिरावर मशीद उभारली जात असता, परक्यांचे घोडे सिंधुनदीचे पवित्र जल मुक्त पणे आणि निर्भयपणे तुडवून जात असता आणि हिंदी महासागराच्या लाटांवर परक्यांच्या नौका जयभराने मिरवत असता, आपली असिलता कोषबद्ध करणे आणि लांछनास्पद शांततेचे सुख भोगीत पडणे कसे शक्य आहे ? हीच परीक्षेची वेळ आहे. तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणे जर संकुचित किंवा प्रांतिक स्वार्थासाठीसुद्धा मग वैयक्तिक स्वार्थाची गोष्टच बोलावयाला नको. ह्या महनीय चळवळीचा उपक्रम झालेला नाही, उलट हिंदूधर्मासाठी, हिंदवी स्वराज्यासाठी, हिंदूपदपादशाहीसाठी ती अस्तित्वात आली; तर मग मराठ्यांनो! शेकड्यांनी आणि सहस्रांनी तुम्ही बाहेर पडा आणि नर्मदेच्या पलीकडे चंबळा उतरून जाऊन यमुना ओलंडून, गंगा आणि ब्रह्मपुत्रा पार होऊन, समुद्राच्या आणि पर्वताच्या सीमा प्रांतांपर्यंत ह्या पवित्र भगव्या झेंड्याला नेऊन पोचवा! आणि श्रीरामदासांनी तुम्हाला आज्ञा केल्याप्रमाणे उठा नि प्रयत्न करा.

देव मस्तकी धरावा । अवघा हलकल्लोळ करावा ।

मुलुख बडवा बुडवावा । धर्मसंस्थापनेसाठी

महाराष्ट्राच्या साधूंची आणि संतांची, योद्ध्यांची आणि राजकारण्यांची, कल्पना आणि कृती यांना चालना देणार्यासपुढार्यांचीविचारसरणी ही अशी होती. थोरले बाजीराव, चिमाजीअप्पा, ब्रह्मचंद्रस्वामी, दीक्षित, मथुराबाई आंग्रे आणि दुसरे त्या वेळचे पुढारी ह्या भावनेने उद्दीपित झाले होते आणि ते मराठ्यांनी आपला उपक्रम महाराष्ट्राच्या बाहेर वाढवावा असा त्यांचा आग्रह होता. मराठ्यांनी काय करणे युक्त आहे एवढाच हा प्रश्न नसून काय करणे मराठ्यांचे कर्तव्य आहे असा हा प्रश्न होता. महाराष्ट्राने तसे मनात आणले तरीही त्याला दुसऱ्या शी राजकीय संबंध न येता सुटे राहणे शक्य नव्हते. महाराष्ट्रातील हिंदूंचे भाग्य उत्तरेस सिंधुनदीच्या तीरावरील आणि दक्षिणेस समुद्राच्या तीरावरील त्यांच्या धर्मबांधवांशी आणि देशबांधवांशी पक्के निगडित झाले होते. आपापल्यापुरते पाहण्याच्या संकुचित प्रांतीय दृष्टीमुळेच पूर्वी हिंदूजातीचा राजकीय आणि त्यामुळेच जातीय नि धार्मिक विनाश झाला हे महाराष्ट्रातील चतुर राजकारण्यांच्या तीक्ष्ण राजकीय दृष्टीला दिसल्याविना राहिले नाही. शक्य तर आता अखिल भारतीय प्रतिरोध केला पाहिजे असा त्यांनी विचार केला. नादिरशहाने हिंदूस्थानावर आक्रमण केले त्यावेळी बाजीरावाने हीच गोष्ट इतर हिंदू राजांना कळविली. तशात स्वतःच्या राष्ट्रीय जीवनाच्या आध्यात्मिक नि मानसिक उन्नतीसाठीच नव्हे, तर प्रत्यक्ष वैयक्तिक आणि ऐहिक हितासाठीसुद्धा त्यांनी आपल्या

राजकीय स्वातंत्र्याच्या आकांक्षा न्याय्य मर्यादेला नेऊन पोचवीपर्यंत आणि अखिल हिंदूजातीला एकत्र संघटित आणि निगडित करणारे थोर आणि समर्थ साम्राज्य प्रस्थापीपर्यंत त्यांनी विसावा न घेणे आणि रणांगणातून निघून न जाणे अवश्य होते. संबंध जात परक्यांच्या सत्तेखाली वाकली गेली असता कोणाही हिंदूला पुष्कळ काळपर्यंत शांतिसुख भोगणे आणि आपले ध्येय गाठणे अशक्यच होते. आणि स्वतःच्या जातीची वाढ परकीय उपद्रवाच्या प्रचंड वृक्षाखाली खुरटून जात असता कोणाही हिंदूला आपली पूर्ण वाढ करून घेणे शक्य नव्हते. ह्या सर्व कारणासाठी लोकनायकांनाच केवळ नाही तर मराठी सेनेतील लहान पाइकांनाही पूर्ण जाणीव झाली होती की, प्रत्यक्ष दिल्लीचे राज्य हाती येईपर्यंत आपल्याला सातार्यावला राज्य चालविणे शक्य नाही. आणि म्हणून शाहू-महाराजांच्या अध्यक्षतेखाली जेव्हा संपूर्ण मराठमंडळाचे पुढारी ह्या महत्वाच्या प्रश्नाचा निर्णय करण्यासाठी एकत्र झाले, त्या संस्मरणीय प्रसंगी बाजीराव उठले आणि त्यांनी आपल्या लोकांची हीच दृढमूल झालेली भावना आणि आकांक्षा बोलून दाखविली. स्वतःचा उत्साह आणि अंगीकृत कार्याचे दिव्यत्व ह्यांच्या प्रत्ययाने त्यांनी उदगार काढले, “दिल्लीवर, थेट दिल्लीवर आपण चाल करून जाऊ आणि मुसलमानी सत्तेच्या मुळावरच सरळ धाव घालू. येथेच अनमान करीत आणि अडखळत का बसता? हिंदू वीरांनो पुढे चाल करून निघा. हिंदूपदपादशाहीची वेळ येऊन ठेपली आहे! काय म्हणता अशक्य? होय, मी माझ्या तरवारीने त्यांच्याशी सामना दिला आहे आणि त्यांच्या बळाची मला माहिती आहे. छत्रपतीमहाराज! मला आपल्यापासून पैसा किंवा माणसे काही नको.’ केवळ अनुज्ञा द्या आणि आशीर्वाद असू द्या ; म्हणजे महाराज! हा मी जातो आणि ह्या जीर्ण विषारी वृक्षाला शाखा आणि मुळे ह्याच्या सुद्धा एकदम खाली आणतो!”

ह्या जगात वीराच्या वक्तृत्वाइतके अनिवार्य वक्तृत्व नाही. शाहू छत्रपती उत्साहाने थरारून गेले. शिवाजीमहाराजांचे रक्त त्यांच्या धमन्यातून सळसळू लागले. ते म्हणाले, “जा! तुम्ही माझ्या लोकांचे खरे पुढारी आहा. तुम्हाला वाटेल त्या दिशेने जा! आणि माझ्या सैन्याकडून विजयावर विजय संपादन करवा, दिल्लीची कथा काय? हा आपला पवित्र भगवा झेंडा घ्या आणि तो प्रत्यक्ष हिमालयाच्या मस्तकावर आणि त्याच्याही पलीकडे थेट किन्नरखंडात नेऊन रोवा;” आणि शाहूमहाराजांनी उल्लेखिलेला हा भगवा झेंडा म्हणजे कसा होता? तो सोन्याने किंवा रुप्याने शृंगारलेला नव्हता तर आत्मत्यागाचे, देवभक्तीचे, मनुष्यसेवेचे मूर्त चिह्नच अशा रंगात संन्याशाच्या भगव्या रंगात रंगविलेला होता! हा भगवा झेंडा पुढे करून मराठी सैन्य त्याच्या मागे चालून जाई. जे ध्येय दृष्टीसमोर ठेवून परकीय जुंवाखाली वावरलेल्या हिंदू जातीचे विमोचक आणि हिंदू धर्माचे संरक्षक ह्या नात्याने त्यांना पुढचा मार्ग आक्रमावयाचा होता त्या थोर ध्येयाची त्यांच्या अंगीकृत कार्याची त्यांना निरंतर आठवण व्हावी म्हणून त्यांना तो देण्यात आला होता. त्यांची तरवार भवानी होती त्यांचा ध्वज भगवा होता. श्रीरामदासांनी तो दिला. शिवाजीमहाराजांनी त्याच्याखाली युद्ध करून त्याची सहयाद्रीच्या शिखरावर स्थापना केली आणि शाहूमहाराजांनी आणि त्यांच्या मराठ्यांनी त्याला थेट किन्नर खंडाच्या सीमाप्रांतावर नेऊन रोवावयाचा निश्चय केला!

मंडळाची ती बैठक संपली आणि तेव्हापासून मराठमंडळाचा इतिहास म्हणजे संपूर्ण भारतवर्षाचा इतिहास झाला!

८ : दिल्लीवर चाल !

“अरे बघता काय ! चला जोराने चाल करून
हिंदूपदपादशाहीस आता उशीर काय ?”

- बाजीराव

ज्या वेळी बाजीरावांच्या पिढीतील इतर मंडळी अधिक धाडसी कृत्ये करण्यासाठी कंबर बांधून हयापुढे युद्धक्षेत्र प्रत्यक्ष उत्तर हिंदुस्थानात नेऊन टाकण्याच्या प्रयत्नाला न लागता विचार करीत आणि शंका काढीत बसली होती, त्यावेळी बाजीरावांनी राजसभेत शाहूमहाराजांच्या समोर, शिवाजीमहाराजांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करून दक्षिणेत हिंदू - स्वातंत्र्याचे युद्ध चालविले त्यावेळच्या प्रतिकूल परिस्थितीपेक्षा आता तुलनेने सर्व दृष्टींनी किती अनुकूल परिस्थिती आहे हे, सर्वांना पटवून देऊन मराठी पुढार्यांना कार्यार्थ वक्तृत्वपूर्ण आव्हान दिले आणि पुढे निजाम, बंगष नि इतर मोगल सेनापती हयांच्या विरुद्ध विजयी लढाया दिल्या. हयावरून बाजीराव आणि त्याचे इतर सहाय्यकर्ते हे शिवाजीमहाराजांच्याच परंपरेत कसे वाढले होते आणि त्या अद्वितीय लोकनायकाच्या राष्ट्रीय धोरणाचा आणि विशिष्ट युद्धपद्धतीचा त्यांनी किती अभ्यास केला होता हे उत्कृष्ट रीतीने दृष्टोत्पत्तीस येते. त्या वेळच्या सर्व मुसलमानी सेनापतींत आणि राजकारणपटूंत निजाम हा अधिक कर्तृत्ववान. तेव्हा त्याला नमवून त्याचा विरोध नाहीसा करावयाचा हे बाजीरावांच्यापुढे पहिले काम होते.

मंत्रिमंडळात आपल्या वक्तृत्वाने आणि आकांक्षांच्या भरार्यांनीभाषण शिवाजीमहाराजांचे खरे शिष्य आहोत असे बाजीरावाने दाखविले. त्याचप्रमाणे प्रत्यक्ष युद्धभूमीवरही शिवाजीमहाराजांचे शिष्य आपण शोभतो हेही त्यांनी सिद्ध करून दिले.

७ ऑगस्ट १७२७ हया दिनी मुसळधार पाऊस पडत असता बाजीरावांनी युद्धासाठी आपले सैन्य हलविले. औरंगाबाद प्रांतात एकदम प्रवेश करून निजामाच्या अधिकाराखालील जालना आणि भोवतालच्या इतर विभागातूनच त्यांनी युद्धाची खंडणी उकळली. इवाजखानाच्या हाताखालचे निजामचे सैन्य त्यांच्याशी दोन हात करण्यासाठी पुढे येताच बाजीरावांनी आपण त्यांच्याशी युद्ध देणार अशी थोडा वेळ अर्धवट हूल दाखवून अकस्मात द्रुतगतीने शत्रूला मागे टाकले. माहूरच्या मार्गाने जाऊन औरंगाबाद गाठले आणि त्या नगरीतून आपण भारी खंडणी उकळणार असे प्रसिद्ध करून दिले. हया धनाढ्य नगराचे संरक्षण करण्यासाठी स्वतः निजाम इवाजखानाला मिळण्याकरिता तातडीने निघाला. आपला डाव पूर्णपणे साधला आणि निजाम फसला हे पाहिल्याबरोबर बाजीरावांनी खानाला सोडला आणि एकदम गुजराथेत शिरून तेथील मोगल सुभेदाराला आपण निजामाच्या सांगण्यावरून या प्रांतावर चाल करून आलो आहो असा खोचदार निरोप पाठविला. इकडे निजाम घाईघाईने औरंगाबादला जाऊन पोचतो तो त्याला कळले

की, ज्या शत्रूपासून आपण या नगरीचे संरक्षण करणार होतो तो तर केव्हाच गुजराथेत निघून गेला आहे. त्यामुळे चिडून जाऊन बाजीरावाचाच डाव उपयोगात आणावयाचे त्याने ठरविले आणि शत्रूला कल्पना नसता अकस्मात चालून जाऊन त्याला चकित करावयाचे ह्या मराठी युद्धपद्धतीचेच अनुकरण करून बाजीराव नाहीत अशा वेळी पुण्यावर चालून जाऊन त्यांचाच प्रांत लुटावयाचा असा त्याने विचार केला; पण मराठी काव्याचे हे शिक्षण आत्मसात करावयाला त्याला जरा उशीर लागला! हे सर्व आधीच ओळखून बाजीरावांनी गुजराथ केव्हाच सोडली आणि विजेच्या वेगाने निजामच्या राज्यात पुन्हा प्रवेश केला.

अशा रीतीने तिकडे निजाम पुण्यावर चाल करून जात होता आणि आपण शत्रूवर केवढा सांग्रामिक डाव केला असे मांडे मनात खात होता तोच त्याला वार्ता येऊन पोहोचली की, बाजीरावांचा देश आपण लुटावयाच्या आधीच बाजीरावांनी मात्र आपला प्रांत केव्हाच लुटून टाकला आणि आपली पूर्ण फजिती केली! तेव्हा पुण्यावर चाल करून जाण्याचा बेत त्याला सोडावा लागला आणि तो घाईघाईने परतला, तो गोदावरीच्या काठी बाजीरावाची नि त्याची गाठ पडली. मधल्या निरर्थक येरझारेने आता निजामाचे सैन्य अगदी थकून गेले होते आणि त्यामुळे निजामाची लढाई टाळण्याची इच्छा असली तरी बाजीरावांना युद्धासाठी हीच संधी हवी होती. तेव्हा पूर्वीप्रमाणे शत्रूशी तोंड न देता निसटून जावयाच्या जागी आता त्यांनी अत्यंत चातुर्याच्या हालचालीने मोगलांना हलावयाला लावून आपल्या इच्छेप्रमाणे मालखेडजवळ ठाणे द्यावयाला भाग पाडले. लागलीच आतापर्यंत जितक्या कौशल्याने युद्धाला तोंड देण्याचे त्यांनी टाळले तितक्याच कौशल्याने त्यांनी आक्रमक युद्धास आरंभ केला. लांब अंतराच्या बंदुका आणि जड तोफा असूनही आता निजाम पुरा कोंडला गेला आणि पाठीशी लागलेले मराठे सुटणे अशक्य आहे असला उद्वेगकारक अनुभव त्याला आला. आपल्या सैन्याचा पूर्ण नाश तरी करून घ्यावा नाहीतर बाजीराव आज्ञा करतील ती ती गोष्ट मुकाट्याने मान्य करावी असा प्रसंग येऊन ठेपला! निजामाने साहजिकच दुसरा मार्ग पत्करला! त्याने शाहूमहाराजांना महाराष्ट्राचे छत्रपती म्हणून मान्यता दिली, चौथाई आणि सरदेशमुखीचे सर्व येणे चुकते करून द्यावयाचा करार केला आणि आपल्या प्रांतातील कर गोळा करणार्यासर्व मराठी अधिकार्यांना पुन्हा कामावर घ्यावयाचे वचन दिले.

निजामावरच्या या स्वारीचे जरा विशद रीतीने वर्णन केले आहे; कारण ही स्वारी म्हणजे मराठी युद्धपद्धतीचे एक आदर्शभूत उदाहरण आहे. आणि त्यावरून शिवाजीमहाराजांनी शिकवलेले धडे त्यांच्या नंतरचे मराठी सेनानायक विसरले तर नाहीतच; पण उलट त्यांनी त्यांत सुधारणा करून त्यांचा रणांगणावर अनेक पटींनी विस्तारपूर्वक आणि उत्कटतेने उपयोग केला आणि यश संपादन केले.

दख्खनच्या मोगली सुभेदारापेक्षा माळव्याच्या मोगलांच्या सुभेदारीलाही काही अधिक मानपूर्वक सुटका करून घेता आली नाही! इ.स. १६९८ मध्ये उदाजी पवारांनी माळव्यावर स्वारी केली आणि मांडव्याला ठाणे देऊन ते बसले. तेव्हापासून मराठ्यांनी सर्व दिशांनी माळव्यातील मोगल सैन्यावर आघात करावयाला प्रारंभ केला होता. मुसलमानांच्या प्रजापीडक राज्यकारभाराने आणि धार्मिक अत्याचारांनी त्या प्रांतातले हिंदू इतके असंतुष्ट आणि रुष्ट होऊन गेले होते की, हिंदूस्वातंत्र्याच्या युद्धाच्या पूर्वी पसरलेल्या हिंदू राष्ट्रीय पुनरुज्जीवनाच्या लाटेबरोबर हिंदूपदपादशाहीच्या कल्पनेच्या पुरस्कृत्याची माळव्यात वाण

पडली नाही. ह्या वेळी परकीय राजसत्तेपासून आपल्या देशाची मुक्तता करण्याचे सामर्थ्य मराठ्यांच्या वाढत्या सत्तेत आणि हिंदू साम्राज्याच्या भव्य कल्पनेत मात्र आहे ही गोष्ट माळव्यातील सर्वसाधारण हिंदूसमाजाला आणि त्यांच्या ठाकूर, उपाध्ये, संस्थानिक इत्यादी स्वाभाविक पुढार्यांथनादिसून आली होती.

तशात हिंदूंच्या सुदैवाने ह्या वेळी माळव्यातील सर्वांत थोर संस्थानिक हिंदू स्वातंत्र्याच्या अत्यंत उत्साही पुरस्कर्त्यांपैकी एक होते. ते म्हणजे जयपूरचे नरेश सवाई जयसिंग महाराज होत. राजा छत्रसालांना परकी शत्रूपासून आपल्या चिमुकल्या राज्याच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करणे अशक्य झाले आणि एक तर कोणा हिंदू सम्राटाचे मांडलिक होऊन रहावे किंवा मुसलमान अगर इतर हिंदूंचे परकीयांच्या अधिराज्याखाली भरभराटीला यावे असा प्रश्न त्यांच्यापुढे येऊन पडला तेव्हा त्यांनी अत्यंत शहाणपणाने दिल्लीच्या मुसलमानी सिंहासनापुढे गुडघे टेकून जगण्यापेक्षा आपल्या प्रांतीय स्वार्थावर तिलांजली देऊन अखिल हिंदूसमाजाच्या चळवळीशी - मग तिचे पुढारीपण मराठ्यांकडे असो, शीखांकडे असो, रजपुतांकडे असो किंवा इतर कोणाही हिंदू पोटजातीकडे असो - एकरूप होऊन जाण्याचा मार्ग पत्करला! छत्रसालांच्या ह्याच अत्यंत दूरदर्शी नि समंजस धोरणाला अनुसरून जयसिंगाचे वर्तन असे.

विशेष करभाराच्या भाराखाली वाकलेल्या शेतकऱ्यांची आणि क्षेत्रपालांचा मुसलमानी राजसत्तेच्या अस्तित्वापर्यंत न ढळणारा, आपल्या धर्माचा आणि आपल्या जातीचा, उर्मटपणाने होणारा तेजोभंग, मानभंग आणि शक्तिभंग ह्यापुढे सहन करणे ज्यास अशक्य झाले होते अशा ठाकुरांचा आणि पुरोहितांचा - माळव्यातल्या राजसत्तेच्या उपद्रवाने पीडित झालेल्या सर्व हिंदूंचा - कैवार जयसिंगाने घेतला आणि त्यांना स्वतःची मुक्तता करण्यासाठी आणि हिंदूराज्याची प्रस्थापना करण्यासाठी मराठ्यांना बोलावण्याचा उपदेश दिला. त्यावेळी राज्य करीत असलेल्या सर्व हिंदू राजांमध्ये मोगलाशी दोन हात करून त्यांना चिरडून टाकील आणि सर्व हिंदूंची संघटना करील असे सामर्थ्य एका मराठा मंडळातच आहे हे ओळखण्याइतकी देशभक्ती नि शहाणपण ह्या रजपूत राजांमध्ये होते. स्वतः पुढाकार घेऊन मोगली राजसत्तेपासून हिंदूंची मुक्तता करण्याचे महत्कार्य आपल्याला करता येत नाही तेव्हा निदान आपल्या वैयक्तिक महत्वाकांक्षांचा त्याग करून आणि नीच, देशहितविधातक आणि स्क्रु चित परोत्कर्षसहिष्णुतेचे सर्व विचार एकीकडे सारून हे महत्कार्य करण्याची ज्यांची इच्छा आहे आणि शक्ती आहे अशांना साहय्य करणे हे आपले काम आहे, असे तो समजे.

त्याच्या ह्या विचारांना माळव्यातील प्रतिष्ठित ठाकूर नंदलाल मंडलोई ह्यांनी अत्यंत उत्साहाने पाठिंबा दिला. माळव्यातील हिंदूंच्या वतीने त्या उभयतांनी मराठ्यांशी बोलणे आरंभिले आणि हिंदूधर्माच्या मानाचे रक्षण करण्यासाठी आणि म्लेंच्छांना घालवून लावण्यासाठी माळव्यात निघून येण्याचे त्यांना आमंत्रण दिले. माळव्यातील आपल्या सहधर्मीयांच्या ह्या हाकेला मराठ्यांनी लागलीच ओ दिली आणि अल्पावधीतच बाजीरावांचे शूर बंधू चिमाजीअप्पा ह्यांच्या नेतृत्वाखाली मराठी सेनानायकांनी सर्व दिशांनी त्या प्रांतावर चाल केली. तेथील मोगलांच्या सुभेदाराने करता आले तितके सर्व सैन्य एकत्र

केले; पण परत जाण्याचा मराठ्यांचा विचार मुळीच दिसेना! योग्य संधी सापडताच त्या सर्वांनी मुसलमानांवर एकदम मारा चढविला आणि देवासच्या लढाईत त्यांच्या सुभेदारालाच मारले!

पण इतक्या सहजासहजी आपल्या सत्तेखालील अत्यंत धनसंपन्न प्रांत सोडून द्यावयाला बादशहा सिद्ध नव्हता! त्याने मराठ्यांशी लढण्यासाठी दुसऱ्यापसुभेदाराची नेमणूक केली आणि तिकडे मराठ्यांशी सहानुभूती असलेले माळव्यातले हिंदू मराठ्यांना जाऊन मिळाले. मोगल सुभेदाराने भयंकर डाव रचला आणि आपल्या प्रचंड सैन्याच्या साह्याने मांडवगड आणि इतर ठिकाणच्या घाटात मराठ्यांना नाहीसे करून टाकण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. पण माळव्यातील हिंदूंच्या साह्याने मराठ्यांनी त्यांना पूर्णपणे चकवले. मल्हारराव, पिलाजी नि चिमाजीअप्पा ह्यांनी आजपर्यंत कोणाला सतावले नसेल इतके त्याला सतावून सोडले. मराठ्यांनी शेवटी तिरला येथे त्याच्याशी रोमहर्षक अशी लढाई केली आणि मुसलमानांचा पूर्ण नायनाट करून त्यांच्या सुभेदाराला जिवे मारले.

ह्या दुसऱ्या विजयाची वार्ता ऐकल्यावर माळव्यातील हिंदूंचा हर्ष गगनात मावेना! मराठे जेथे जेथे गेले तेथे तेथे त्यांचे स्वागत झाले आणि शतकानुशतकांच्या पराभवानंतर आणि मानभंगानंतर घडलेल्या विजयी हिंदूध्वजेच्या दर्शनाने हिंदूमात्रांची अंतःकरणे पुलकित झाली. जिकडे तिकडे उन्नत देशभक्तीची आणि जातीय आनंदोत्सवाची भावना दिसू लागली.

जयसिंग स्वतः आपल्या एका सुंदर पत्रात पहिल्याने त्या पवित्र कार्याच्या सिद्ध्यर्थ झगडणार्यांमसर्व कार्यकर्त्यांचे त्यासाठी आभार मानून आणि मराठ्यांचे त्यांनी संपादन केलेल्या विजयानिमित्त अभिनंदन करून लिहितात:

“आपले अनंत उपकार झाले! खरोखरच आपला विजय अद्वितीय आहे! तुम्ही परकीय शत्रूला बाहेर घालवून दिले; माळव्याच्या हिंदूंची मुक्तता केली आणि हिंदूधर्माचा आणि हिंदू जातीचा सन्मान प्रतिष्ठापन्न केला!”

प्रांत जिंकल्यावर मराठ्यांनी तिथे त्वरित सुव्यवस्था स्थापित केली, सर्व मोगल अधिकारी कामावरून काढून टाकले आणि मराठी साम्राज्याचा एक प्रत्यक्ष भाग अशा नात्याने प्रांताचा राज्यकारभार ते चालवू लागले.

पण दिल्लीच्या मोगल बादशहाचा इतक्या निराशेनंतरही आशावाद संपला नव्हता! त्याने महंमदखान बंगष नावाच्या नवीन सुभेदाराची नेमणूक करून त्याला माळव्यात पाठविले. बंगष हा एक शूर रोहिला पठाण असून मुसलमानी मंडळीत त्याची युद्धविषयक कौशल्याविषयी इतकी ख्याती होती की, त्यामुळे त्याला ‘रणशार्दूल’ अशी पदवी प्राप्त झाली होती. त्याने पहिल्याने बुंदेलखंडात ह्या दृष्टीने गडबड करणार्या तेजस्वी छत्रसाल महाराजांना पूर्णपणे मोडून टाकावे आणि नंतर त्या विजयाचा लाभ घेऊन मराठ्यांना माळव्यातून घालवून लावावे अशी त्याला बादशाही राजसभेतून विशेष आज्ञा मिळाली होती.

महंमदखान बंगषाने बुंदेलखंडावर स्वारी केली. शूर बुंदेलानी त्यांचा विख्यात राजा छत्रसाल ह्याच्या नेतृत्वाखाली संघटित होऊन मुसलमानी सत्तेच्या शृंखला झुगारून दिल्या होत्या आणि आता ते आपल्या प्रांतात राजकीय स्वातंत्र्याचा उपभोग घेत होते. छत्रसालाला शिवाजीमहाराजांविषयी अत्यंत अभिमान

वाटत असे. शिवाजीमहाराजांमुळेच त्याला ह्या महत्कार्याची स्फूर्ती मिळाली आणि त्याने त्यांना आपले गुरू आणि मार्गदर्शी मानले होते. तेव्हापासून हिंदू स्वातंत्र्याच्या ईश्वरी कार्याचा प्रचार बुंदेलखंडात करण्याविषयीचा आपल्या गुरूचा उपदेश त्याने निष्ठेने पाळला. परकीय राजसत्तेपासून आपल्या प्रांताची मुक्तता करण्यासाठी आणि हिंदू धर्म नि हिंदू देश यांचे संरक्षण करण्यासाठी त्याने इतके प्रचंड आणि यशस्वी प्रयत्न केले की, त्याला त्याच्या देशबांधवांनी 'हिंदू धर्माची ढाल' अशी गौरवपूर्वक पदवी दिली.

पण आता त्याचा वृद्धापकाळ झाला होता आणि अशा स्थितीत त्याचे चिमुकले हिंदू राज्य धुळीस मिळवून टाकू अशा निश्चयाने प्रेरित झालेल्या शतपट दांडग्या रोहिले पठाणांची टोळधाड त्याच्यावर येऊन पडली होती, तेव्हा अशावेळी शिवाजीमहाराज, श्रीसमर्थ रामदासस्वामी आणि प्राणनाथप्रभू ह्यांच्या हिंदूसंघटनांच्या शिक्षेत वाढलेल्या वृद्धवीर छत्रसालाची दृष्टी एकदम बाजीरावाकडे वळावी हे साहजिकच होते. कारण आज मराठा मंडळाचे प्रमुख ह्या नात्याने शिवाजीमहाराजांच्या सामर्थ्याचाच नाही तर अवतारकार्याचा भार त्यांच्यावर पडला होता. छत्रसालने बाजीरावांना एक हृदयस्पर्शी पत्र पाठविले. त्यात हिंदूंच्या कोमल भावनांना हालवून सोडणार्याछडतिहासपुराणातील कथानकाचा उल्लेख केला होता. सर्व हिंदू एकमेकांचे बंधू आहेत आणि सर्व हिंदू जाती एकराष्ट्र आहे अशी हिंदूमात्राच्या अंतःकरणात प्रगाढ भावना उत्पन्न करण्याचे ह्या दंतकथांच्या इतके दुसऱ्याएकोणच्याही गोष्टीत सामर्थ्य नाही.

‘जो गति ग्राह गजेंद्रकी सो गत भयि है आज’

‘बाजी जात बुंदेलकी राखो बाजी लाज’

‘बाजीरावसाहेब, या आणि पुराणकाली जसे विष्णूंनी गजेंद्राला वाचविले त्याप्रमाणे दुष्ट शत्रूच्या मगरमिठीतून मला मुक्त करा!’

शिवाजीमहाराजांचा एकवेळचा मित्र आणि शिष्य अशा छत्रसालाने मुसलमानांनी गांजल्यामुळे मराठ्यांकडे ‘मी हिंदू, तुम्ही हिंदू म्हणून मला साहय करा’ असे म्हणत धाव घेतल्याबरोबर साहजिकच ह्या देशभक्तीच्या कार्यासाठी प्रचंड साहस करावयास मराठे सिद्ध झाले. लागलीच, बाजीराव, मल्हारराव आणि पिलाजी जाधव ह्यांना बरोबर घेऊन ७ लाख सैन्यासह विजेच्या वेगाने विश्रांति न घेता निघाले. वृद्ध हिंदू वीर छत्रसालाची आणि त्यांची धामोरा येथे भेट झाली. तेथे तोपर्यंतच्या संग्रामातून वाचलेले बुंदेल्याचे सैन्य त्यांनी बरोबर घेतले आणि पावसाळ्याला प्रारंभ होऊन गेला होता तरी आपले आक्रमण तसेच पुढे चालविले.

छत्रसालाला आपल्या राजधानीचा त्याग करावा लागला आणि त्याच्या चिमुकल्या हिंदू राज्यावर सहज विजय संपादन करता आल्यामुळे महमदखान बंगष अगदी चढून गेला होता. पावसाळा संपेपर्यंत विजयी वीराच्या सत्तेची विश्रांती उपभोगण्याच्या विचारात तो होता, तो इकडे असे मनात मांडे खात असता, तिकडे हिंदू सैन्ये मुसळधार पाऊस, घनदाट अरण्ये आणि दुर्लघ्य पर्वत ह्यापैकी कशाचीही क्षिति न बाळगता एकाएकी महंमदखान बंगषवर येऊन पडली आणि त्यांनी जयपूरला इ.स.१७२९ मध्ये त्याला कोंडून पूर्णपणे वेढून टाकले! ह्या मुसलमानी रणशार्दूलाची, वेढून टाकून, चोप देऊन आणि पराभव करून मराठ्यांनी अशी गत करून टाकली, की त्याला आपला प्राण वाचविण्यासाठी त्या विजयशाली हिंदू

वीरांच्या हातात संपूर्ण माळवा आणि बुंदेलखंड सोडून देऊन रणांगणातून तोंड लपवून पळून जावे लागले. आणि पुन्हा आपल्या प्रजेच्या स्वागतपर आनंद गर्जनेमध्ये आणि विजयी मराठी तोफांच्या कानठळ्या बसविणार्याहगडगडाटामध्ये वृद्ध बुंदेला नरेशाने सर्व राजैश्वर्यासह राजधानीत प्रवेश केला.

त्या वृद्ध वीराला मराठ्यांच्या ह्या साहाय्याविषयी इतकी कृतज्ञता वाटली की, त्याने बाजीरावाला आपला तृतीय पुत्र म्हणून मानले आणि मरणसमयी हे नाते लक्ष्यात ठेवून राज्याचा तिसरा भाग खरोखरच बाजीरावाच्या स्वाधीन करण्यात आला! बाजीरावाच्या पिढीतील हिंदूंच्या हातून जी कृत्ये घडत त्यांना प्रेरक भावनांच्या मुळाशी किती उदात्त तत्त्वे होती आणि त्यामुळे वैयक्तिक किंवा संकुचितत्वाच्या ते कसे वर गेले होते, आपण सर्व हिंदूंनी जाती, धर्म आणि रक्त ह्या विविध बंधनांनी निगडित झालो आहो, असे त्यांना कसे वाटू लागले होते आणि कसेही करून राजकीय स्वातंत्र्य संपादन करून एक प्रबळ हिंदू साम्राज्य स्थापण्यासाठी प्रचंड प्रयत्न करण्याची स्फूर्ती त्यांना कशी झाली होती हे सिद्ध करावयाला हे एकच हृदयस्पर्शी उदाहरण पुरे आहे.

मुसलमानांच्या ह्या तिसर्याणसुभेदाराने माळवा प्रांतातून आणि बुंदेलखंडातून केलेल्या पलायनाने मराठे त्या प्रांताचे पूर्ण सत्ताधीश झाले आणि त्यांना जेथून हिंदू स्वातंत्र्याचे युद्ध प्रत्यक्ष मोगली साम्राज्याच्या काळजाशी नेऊन पोचविता येईल असे, सामरिक दृष्ट्या सोईस्कर स्थान मिळाले.

अशा रीतीने, ही युद्धे, माळव्यात आणि बुंदेलखंडात लढली जात असता, तिकडे गुजराथेतही, मराठी वीरांच्या शस्त्रांना आणि मुत्सद्यांच्या डावपेचांना तितकेच महत्वाचे आणि चिरस्थायी विजय मिळत होते. पिलाजी गायकवाड, कंठाजी बांडे आणि शेवटी प्रत्यक्ष चिमाजीअप्पा ह्यांनी गुजराथेतील मोगल सैन्यास, सतत मारे करून इतके त्रासवून सोडले की, तेथल्या मोगल सुभेदाराला त्यांच्याशी सामना करणे भाग पडले आणि मराठ्यांना चौथाई नि सरदेशमुखी देण्याचा करार करावा लागला. ह्या मानहानिकारक अटीमुळे मोगल बादशहा अत्यंत चिडला आणि त्याने मराठ्यांना गुजराथेतून हाकून लावण्याची कामगिरी देऊन अभयसिंगाची पाठवणी केली. हा अभयसिंग धर्माभिमानांनी जयसिंगाच्या अगदी उलट होता. स्वतःचा स्वार्थ साधावा आणि मान वाढवावा एवढाच त्याचा उद्देश. त्याच्या ह्या वृत्तीमुळे राजकीय स्वातंत्र्यासाठी प्रारंभ केलेल्या झगड्यात हिंदूंचे पुढारीपण चालवावयाला आपण दुसऱ्या कोणाही हिंदू राजापेक्षा अधिक अयोग्य आहोत हे पाहण्याची दृष्टी त्याला राहिली नव्हती. हे उदात्त कार्य पार पाडण्याची आपली योग्यता जर कोणा हिंदू राजसत्तेने आतापर्यंत दाखविली असेल तर मराठामंडळानेच होती. पण आत्मप्रतिष्ठेच्या लोभाने अंध झालेल्या अभयसिंगाला ही साधी गोष्ट दिसली नाही; आणि त्यामुळे मराठ्यांना गुजराथेत विरोध करण्याच्या भरात बोलणी चालणी करण्याच्या मिषाने त्याने पिलाजी गायकवाडाला, सर्व हिंदूंना पूज्य आणि म्हणून घातपाताच्या संशयाच्याही पलीकडे असलेल्या श्री डाकोरजीचे क्षेत्रस्थानी बोलावून नेले आणि तेथे रजपुतांच्या वचनाचा भंग करून नि त्या स्थळाचे पावित्र्य कलंकित करून त्याचा वध विश्वासघाताने करवला! पण लवकरच त्याच्या अनुभवाला आले की, असे करण्यात नुसते एक हिडीस पातक केल्याचाच दोष आपणाकडून घडला नसून एक आत्मघातकी चूकही आपल्या हातून होऊन गेली आहे!

कारण, मराठे काही एखाद्या स्थळी त्यांच्या पुढार्यांची विश्वासघाताने वध केल्याने भिऊन जाणारे नव्हते. युद्ध, मारामारी नि मरण हे त्यांचे बाल्यापासूनचे सवंगडी होते आणि पिढ्यानपिढ्या संरक्षित गृहात नाही, तर उघड्या रणमैदानात त्यांचे संगोपन आणि वर्धन होत होते!

बुंदेलखंडात आणि माळव्यात आपण पाहिले त्याचप्रमाणे गुजराथेतही तेथील हिंदू जनतेने मराठ्यांना आपण होऊन वारंवार बोलाविले. त्यांची त्यांच्याविषयी नेहमी सहानुभूति असे आणि कधी कधी तर त्यांनी मराठ्यांच्या ध्वजेखाली प्रत्यक्ष युद्ध केले; ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. त्यामुळे अगदी कोळी, भिल्ल, वाघरे इत्यादी गुजराथेतील रणशूर हिंदूजातीही त्यांच्या आदराला पात्र झालेल्या पिलाजीच्या या वधाने अगदी संतापून गेल्या आणि त्यांच्या रक्ताचा प्रतिशोध घेण्यासाठी मोगल सैन्याशी लढावयाला सिद्ध झाल्या. सर्व दिशांनी मराठ्यांच्या टोळ्या येऊ लागल्या. त्यांनी मारा चढवून इ.स.१७३२ मध्ये बडोदा जिंकले, आणि अभयसिंगाला आपली जागा राखणे अशक्य करून टाकले. तेव्हापासून बडोदा ही मराठ्यांची राजधानी झाली. तिकडे दमाजी गायकवाडाने प्रत्यक्ष जोधपुरावर स्वारी केली आणि अभयसिंगाला आपल्या वडिलोपार्जित राज्याच्या बचावासाठी त्वरेने निघून जावयाला भाग पाडले. तो तिकडे आलेला पाहताच दमाजीने एकदम तोंड फिरविले आणि लवकरच प्रत्यक्ष कर्णावती (अहमदाबाद) जिंकून घेतले. अशा रीतीने इ.स.१७३५ मध्ये मराठ्यांनी मोगल सुभेदाराला पुढे गुजराथेत येणे अशक्यच नव्हे, तर अनावश्यक करून टाकले. कारण त्या प्रांताचा कोणताही भाग मोगली साम्राज्यात राहिला नव्हता!

९ : हिंदूंचे समुद्र स्वतंत्र करण्यासाठी !

“आरमार (नौदल) एक स्वतंत्र राज्यांगच आहे. ज्याचेजवळ आरमार (नौदल) त्याचा समुद्र ... जलदुर्गसहित होते, त्यास नूतनच जलदुर्ग करून पराभविले !”

रामचंद्रपंत अमात्य

ह्या प्रमाणे इकडे हिंदूंची भूमी स्वतंत्र करण्यासाठी हिंदूंचे स्वातंत्र्ययुद्ध मोगल साम्राज्याच्या प्रत्यक्ष काळजाशी नेऊन भिडवीत असताना तिकडे पश्चिमेकडून चालून आलेल्या परकी शत्रूंच्या प्रभुत्वापासून हिंदूंचे समुद्र निर्मुक्त करण्यासाठीही मराठ्यांचे तितकेच आटोकाट प्रयत्न चालले होते. मराठ्यांच्या राष्ट्रीय उत्थानानंतर थोड्याच दिवसात मराठ्यांना कळून चुकले होते की, आपली भूमी जिंकून तिच्यावर स्वामित्व गाजविणार्या मुसलमानांइतकीच आपल्या समुद्रांना पाहुणभेट देणारी युरोपातील व्यापारी राष्ट्रे हिंदू साम्राज्याच्या सुरक्षिततेला विघातक आहेत. शिवाजीमहाराज आणि त्यांच्या पिढीत इतर मराठे पश्चिम समुद्रतटप्रांतावरील युरोपियनांच्या महत्वाकांक्षेला आणि लोभाला आळा घालून निष्फल करण्यासाठी किती निश्चयाने प्रयत्न करीत होते. हे ‘आज्ञापत्र’मध्ये ह्याविषयी घालून दिलेले स्पष्ट नियम आणि धोरणाची दिशा ही वाचली म्हणजे उत्तम प्रकाराने दृष्टोत्पत्तीला येते, हे आज्ञापत्र म्हणजे राजनीतीवरील प्रसिद्ध निबंध आहे, तो विख्यात मराठी पुढारी आणि मुत्सद्दी रामचंद्रपंत ह्यांनी रचला असून मराठी प्रधानमंडळाच्या ठरावानुसार राजाज्ञापत्र म्हणून सर्वांच्या माहितीसाठी प्रसिद्ध करण्यात आला होता. त्या परिस्थितीत शक्य होते तितक्या निकराने शिवाजीमहाराजांनी समुद्रतीरावरून सर्व परकीय सत्ता उठवून लावण्यासाठी प्रयत्न केला. त्यांनी समर्थ अशा मराठी नौदलाचा पाया घातला आणि त्याला दुजोरा देण्यासाठी नवीन बांधलेल्या आणि सर्व युद्धसामुग्रीने सज्ज केलेल्या बळकट समुद्रदुर्गांची रांग उभारली. ह्या समुद्रदुर्गांनी हिंदू समुद्राचे स्वातंत्र्य संपूर्ण एक शतकपर्यंत संगोपावयाची आणि संरक्षावयाची अमूल्य कामगिरी केली!

राजाराम महाराजांच्या राजवटीत औरंगजेबाने सर्व दक्षिण हिंदूस्थान पादाक्रांत केले. आणि त्यामुळे मराठ्यांना संघटित नि केंद्रीभूत अशी राजसत्ता चालविणे अशक्य होऊन प्रत्येक मराठी सेनानायक स्वतंत्रपणे सापडेल तेथे आणि शक्य असेल त्या रीतीने त्या सर्व सामान्य शत्रूंशी दोन हात करू लागला. त्यावेळी मोगलांना समुद्रतटावरील प्रांतातून हाकून द्यावयाची कामगिरी कान्होजी आंग्रे, गुजर आणि इतर प्रख्यात मराठी समुद्रसेनानायकांच्या अंगावर येऊन पडली. त्यांनी आपल्यावरचा कारभार इतक्या उत्कृष्ट रीतीने पार पाडला की, इंग्रजांना, फिरंग्यांना, वलंदाजांना, शिंदे यांना किंवा मोगलांना एकएकटे किंवा कधी कधी घडून आले त्याप्रमाणे सर्व एकत्र होऊनही मराठ्यांच्या वाढत्या समुद्रदलाचा पूर्ण नाश करणे तर दूरच, पण त्याला नियंत्रणदेखील घालता आले नाही. इंग्रजांच्या मुंबई बंदरापासून केवळ तीन कोस असलेले खांदेरी बेट मराठी नाविकदलाचे सेनापती कान्होजी आंग्रे ह्यांच्या स्वाधीन होते, त्यामुळे इंग्रज अगदी वचकून असत. मराठी सत्तेच्या उदयापूर्वी बर्याच वर्षांपासून पश्चिम तीरावर पोर्तुगीजांनी

लांबवर आपले बस्तान बसविले होते; जंजिर्यादच्याशिड्यांचे मुसलमानी राज्यही चांगले प्रबळ होते. ह्या दोन भुंग्यांपासून मराठी दर्यासारंगाला जरा मोकळीक मिळाल्याबरोबर तो तेव्हाच आपला निकाल लाविल हे इंग्रज ओळखून होते.

ह्या सर्व शत्रूंपासून आपल्या प्रांताचा बचाव करण्यासाठी कान्होजी आंग्र्याला पुष्कळ सैन्य ठेवणे भाग पडे. ह्या सैन्याचे वेतन देण्यासाठी त्याला पश्चिम समुद्रावर व्यापार करण्याया सर्व नौकांवर चौथाईचा कर बसवावा लागला. हिंदूंच्या समुद्राचे आपण स्वामी आहो असे मराठ्यांनी समजणे अगदी न्याय्य होते आणि त्या समुद्रावर त्यांच्या अनुज्ञेने किंवा अनुज्ञेविना जे परकीय लोक संचार करीत, त्यांच्यावर आपल्या मर्यादेत त्यांनी चौथाई बसविणे अगदी स्वाभाविक होते. पण त्यांचा हा अधिकार इंग्रज आणि युरोपातली इतर राष्ट्रे मानीत नसत; तेव्हा कान्होजीने त्यांना शासन लावण्यासाठी आतील द्रव्यासकट नि माणसांसकट त्यांची जहाजे धरून आणली आणि खंडणी मिळाल्याविना त्यांची मुक्तता करण्याचे नाकारले. इ.स. १६३० त चार्लस बून ह्याची मुंबईच्या गव्हर्नरच्या जागी नेमणूक झाल्यावर त्यान आंग्र्यांचे समुद्रदुर्ग नाहीसे करून टाकण्याचा निश्चय केला. त्यासाठी त्याने पुष्कळ श्रम घेतले आणि त्यापेक्षाही अधिक बढाया मारल्या. एका बलिष्ठ नाविकदलाची सिद्धता केली गेली आणि त्याने लागलीच मराठ्यांच्या विजयदुर्गावर चाल केली. ह्या वेळी इंग्रजांच्या अंगात क्रोधाचे वारे पूर्णपणे संचारले होते. मराठ्यांविषयी अधिक्षेपाची भावना ज्यांच्यामुळे प्रकट होईल अशीच नावे त्यांच्या रणनौकांना देण्यात आली होती. एकीचे नाव (हंटर) 'व्याध' होते, तर दुसरीचे नाव (हॉक) 'ससाणा' होते. तिसरी (रिव्हेन्ज) 'प्रतिशोध' असून चवथी युद्धाला प्रारंभ होण्यापूर्वीच (व्हिक्टरी) 'विजयी' होती! ह्या बलाढ्य नाविकदलाच्या रक्षणासाठी सहस्रावधी निवडक इंग्रजी सैनिकांनी बनलेली भौमिक दलाची एक तुकडी सज्ज ठेवली असून तिने गडावर भूमीवरून चाल करून जावे अशी योजना होती. १७ एप्रिल १७१७ ह्या दिनी ह्या संतप्त झालेल्या रणनौकांनी विजयदुर्गाच्या कोटावर तोफांचा मारा करावयाला प्रारंभ केला. पण त्यात त्यांना मराठी कोट म्हणजे मेणाचे केलेले नसतात असा अनुभव आला. त्या कोटावर आणि त्यांच्या पाठीशी उभ्याच असलेल्या गडरक्षकांवर रणनौकांवरील तोफांच्या मार्यालचाकाहीच परिणाम झाला नाही. तटाच्या भिंती तशाच अढळ राहिल्या आणि त्यांच्या आसऱ्यारने सुरक्षित असलेल्या मराठी सैनिकांच्या मुद्रेवर इंग्रजांचे विफल प्रयत्न पाहून उपहासाच्या लहरी दिसू लागल्या. त्यामुळे चिडून जाऊन इंग्रजांनी शिड्या लावून कोटावर चढण्याचा प्रयत्न केला, पण मराठ्यांनी लागलीच त्यांना मनगटे चोळीत परत जावयाला लाविले. आपले काहीच चालत नाही हे पाहून शेवटी अगदी निराशेने इंग्रज माघार घेऊ लागले. मराठ्यांनी ते पाहताक्षणीच आपल्या तोफांचा असा धेमार उडवून दिला की, इंग्रज आले होते त्यापेक्षाही द्रुतगतीने निजधामाला निघून गेले!

पुढच्या वर्षी बूनने खांदेरीवर मारा केला. पण त्याला पूर्वीप्रमाणेच चोप खाऊन परतावे लागले. त्यानंतर मराठ्यांचे समुद्रावरील प्राबल्य दिवसेंदिवस हिंदूस्थानातील इंग्रजी सत्तेला इतके भयप्रद होऊ लागले की, तेवढ्यासाठी इंग्लंडच्या राजाला चार प्रचंड युद्धनौकांचे स्वतंत्र पथक निर्माण करावे लागले. ह्या समुद्रदलावर रॉयल नेव्हीतील प्रसिद्धीस आलेला वरिष्ठ अधिकारी कमांडर मॅथ्यू ह्याची नेमणूक

झाली. आणि अपयशाचा संभवही राहू नये म्हणून आपल्याबरोबर मराठ्यांवर चालून जाण्यासाठी सहाय्यार्थ पोर्तुगीजांना पाचारण झाले आणि त्यांनी ते मोठ्या आनंदाने स्वीकारले. या समर्थ युरोपियन राष्ट्रांचा मराठ्यांवरील संयुक्त मारा इ.स.१७२१ मध्ये झाला आणि त्या सामन्यात मराठे भूमीवरून नि समुद्रावरून इतक्या शौर्याने आणि कौशल्याने लढले की, युरोपियनांच्या सैनिकांना त्यांच्या कोटाच्या भिंती चढून जाणे अशक्य झाले. ह्या निरुपायाच्या स्थितीने चिडून जाऊन कमांडर मॅथ्यू युद्धाच्या भरात स्वतः पुढे झाला तो एक मराठी भालाईत त्यांच्या स्वागतासाठी सिद्धच होता. त्याने आपला भाला त्यांच्या मांडीतच खुपसला. पण इंग्रजी नाविक दलाचा सेनापती भाल्याच्या एका घावाने भिऊन जाण्याइतका कच्चा निश्चित नव्हता. त्याने त्या भालाइतावर आपला घोडा घातला आणि त्याच्यावर एकाच्या जागी आपली दोनही पिस्तुले रोखली. पण त्याच्या दुर्दैवाने पाहतात तो त्यातून गोळीच बाहेर पडेना! संयुक्त दलातल्या सैनिकांचेही दैव आपल्या सेनापतीपेक्षा अधिक चांगले नव्हते. मारू किंवा मरू अशा निश्चयाने त्यांनी मराठ्यांवर शेवटची चाल केली आणि ते तटाच्या भिंतीपर्यंत जाऊन शिड्यांनी वर चढण्याचा प्रयत्न करू लागले. इतक्यात मराठ्यांनी इतक्या निकराने आणि चातुर्याने विरोध केला की, त्यांना किंकाळ्या मारीत परत फिरावे लागले. इतक्यात मराठ्यांच्या दुसऱ्या तुकडीने पोर्तुगीजांच्या बगलेवर भूमीवरून मारा केला. त्याबरोबर पोर्तुगीज सैन्याने हायच खाल्ली आणि ते जीव घेऊन पळू लागले. लवकरच इंग्रजांनीही त्यांचाच मार्ग स्वीकारला नि आपल्या अनेक तोफा आणि सगळा दारूगोळा विजयी मराठ्यांच्या हाती देऊन पलायन केले. दोघेही रणविन्मुख होऊन एकत्र येताच संयुक्त सैन्यातले उरलेसुरले अवसान ह्या दोन लज्जास्पद अपयशांच्या दोषांचे खापर एकमेकांवर टाकण्याच्या वाग्युद्धात उपयोगात आल्यावर पोर्तुगीज चौलला निघून गेले आणि इंग्रजांनी मुंबई गाठली. ह्यानंतर बरेच दिवस इंग्रजांनी आपल्या व्यापारी नौका, मराठी दर्यासारंग आंग्रे चौथाईच्या वसुलीसाठी घेऊन जाईल, ह्या भीतीने, नौसैन्याच्या देखरेखीखाली न्याव्या लागत. इंग्रजी रणतरी 'विजयी' मारा करावयाला लागली तेव्हा आपल्या सैन्याप्रमाणेच आपल्याही गोळ्या भरावयाच्या राहून गेल्या असा तिला अनुभव आला! आणि इंग्रजी रणतरी 'प्रतिशोध' शत्रूचा निःपात करण्याच्या स्थली स्वतःच चौथाईच्या वसुलीसाठी मराठ्यांकडून धरली गेली. इ.स.१७२४ मध्ये डचांचीही हीच गत झाली. त्यांनी तर विजयदुर्गावर ७ मोठ्या रणनौका, दोन स्फोटकांनी भरलेल्या नावा आणि प्रत्यक्ष सैनिकांचे एक पथक घेऊन चाल केली. पण मराठ्यांच्या धैर्याच्या खडकाचा एक कपराही त्यांना उडवता आला नाही! आता मराठ्यांचे वृद्ध नौसेनानी हिंदू समुद्रावर स्वामित्व ठेवून अप्रतिहत संचार करू लागले. आणि हे सर्व समुद्रावरील पराक्रम त्यांनी नि त्यांच्या राष्ट्राला तिकडे भूमीवर कोकणात शिंदीशी, दक्षिणेत निजामाशी, गुजराथेत, माळव्यात आणि बुंदेलखंडात मोगलाशी एकसारख्या लढाया चालू असताना गाजवावे लागले. इ.स.१७२९ ला कान्होजी आंग्रे मरण पावले, ह्याचवेळी दुसऱ्या एका ऐतिहासिक व्यक्तीने, कोकणातील राजकीय क्षेत्रात प्रवेश केला आणि लवकरच तिचा, मराठा मंडळाच्या पुढार्यांच्यामनावर इतका विलक्षण प्रभाव पडू लागला की, उलटसुलट सर्व अंगांनी चिकित्सापूर्वक विचार केल्यावरही, त्यांच्या क्षुद्र मनोविकारांच्या तडाख्यातून महाराष्ट्रातील जनतेच्या मनातील आपल्या ईश्वरी कार्याची ज्योत सदैव जागती ठेवण्यात महत्वाचे अंग होते ह्यात शंका

नाही. ही ऐतिहासिक व्यक्ती म्हणजे आंग्र्यांचे, बाजीराव आणि चिमाजीअप्पांचे, प्रत्यक्ष शाहूमहाराजांचे नि इतर सहस्रावधि लहानथोर व्यक्तींचे गुरु ब्रह्मैंद्रस्वामी धावडशीकर हे होत. ते निःसंशय देशभक्तीच्या उदात्त महनीय अशा भावनेने आणि तत्वाने प्रेरित झाले होते. आणि माजलेल्या मतमतांतरांच्या गलबल्यातून संपूर्ण जनतेच्या दृष्टीपुढे स्वधर्माचे आणि स्वराज्याचे ध्येय सतत धरून त्याचे नैतिक आणि आत्मिक महत्व त्यांच्या मनावर बिंबविण्यात त्यांचा अतिशय उपयोग झाला. पूर्व वयामध्ये स्वामींनी जपतपाची कष्टमय साधने करून विलक्षण यौगिक शक्ती संपादन केल्या होत्या. प्रतिवर्षी ते एक महिना समाधिस्थ राहात आणि त्या काळात आपल्याला भूमीखाली पुरून घेत! श्रीरामदासस्वामींप्रमाणे अखिल हिंदूस्थानभर त्यांनी दूरवर प्रवास केला होता आणि सर्वत्र दृग्गोचर होणार्या हिंदूंच्या परावलंबित्वाच्या आणि राजकीय दास्याच्या हल्ल्याने त्यांची आतडी पिळवटून गेली होती. त्यांच्या हृदयात धगधगणार्या तद्देशभक्तीच्या निखार्या चे एका प्रचंड आणि स्थायी वणव्यामध्ये रूपांतर होण्याला वार्या च्या एका झुळकेचीच आवश्यकता होती. जंजिर्या च्या मुसलमानी राजसत्तेने तिचा पुरवठा केला. शिद्दी म्हणजे मराठी राज्याचे कट्टे शत्रू मराठ्यांची सत्ता अशीच प्रतिदिनी वाढू लागली तर आपण अन्यायाने बळकावलेले कोकणातले राज्य लवकरच आपल्याला सोडून द्यावे लागेल हे त्यांना समजून चुकले होते. म्हणून ह्या कोकणपट्टीवरील भांडणात ते नेहमी मराठ्यांच्या विरुद्ध इंग्रजांच्या, डचांच्या किंवा पोर्तुगीजांच्या पक्षाला मिळत नि मराठी प्रांतावर धाड घालीत. आणि इतकेच करून ते थांबत नसत, धर्मवेदाने भारलेल्या मुसलमानांतच आढळून येणार्या रानटी क्रूरपणाचा अवलंब करून ते शतावधी हिंदू मुलांना आणि मुलींना पळवून नेत, त्यांचे बलपूर्वक धर्मांतर करून त्यांना मुसलमान बनवीत. हिंदूंची देवळे दिसतील तेथे ती उध्वस्त करीत आणि त्यांच्या हातात सापडलेल्या हिंदूंचे वाटतील तसे अत्याचार करीत. अशाच एका धर्मवेदाने प्रेरित झालेल्या अत्याचाराला परशुरामाचे प्रसिद्ध मंदिर - स्वामींनी ज्या पवित्र स्थळी ध्यानधारणा आणि तपस्या केली ते स्थान बळी पडले! शिद्दयाने त्या देवळाचा एक एक दगड काढून टाकून देऊळ पाडले. तेथल्या कोशागारातील सर्व संपत्ती लुटून नेली आणि तेथील हातात सापडतील त्या ब्राह्मणांचा अत्यंत छळ केला. ह्या अत्याचाराने ब्रह्मैंद्रस्वामींच्या मनातील सात्विक क्रोध कधीही शमन होणार नाही इतक्या प्रखरतेने जागृत झाला; वाईट, चांगले किंवा उभयविध अशा सर्वाविषयीच समान भावना ठेवावयाची ही जणू काय हिंदू साधुसंतांना सवयच जडलेली आहे. वरील अत्याचारामुळे ही नेभळी आणि पोकळ वृत्ती स्वामींच्या मनातून पार नाहीशी झाली. त्यांनी आपले सर्व आयुष्य हिंदू स्वातंत्र्याच्या युद्धाला साहाय्य करण्यात आणि हिंदू संकृती प्रस्थापण्याच्या कार्यार्थ वाहून घ्यावयाचा निश्चय केला. स्वामींची त्या प्रांतात इतकी प्रतिष्ठा होती की, प्रत्यक्ष शिद्दयालासुद्धा त्यांना आपला नित्याचा शत्रू बनवायचे धैर्य होईना; त्याने ह्यापुढे यत्किंचितही त्रास पोहचणार नाही; त्यांनी परशुरामक्षेत्री पूर्वीप्रमाणेच वास्तव्य करावे अशी विनंती केली. पण स्वामींनी उत्तर दिले, 'तू देवाब्राह्मणांचा छळ केला आहेस! 'प्रत्यक्ष आंग्र्यांनादेखील स्वामींचा राग शांत करून त्यांचे कोकणात राहण्याविषयी मन वळवता आले नाही! 'ज्या भूमीत पाखंडी परकीयांचे राज्य आहे त्या भूमीत इतःपर मी पाण्याचा थेंबही प्राशन करणार नाही; मग राहणे दूरच राहिले. मी पुन्हा कोकणात परत येईन; पण ते ह्या

अत्याचाराचा प्रतिशोध घेण्यासाठी सज्ज झालेल्या हिंदू सैन्याच्या अग्रभागी येईन.' असे म्हणून स्वामी सातार्याऽला गेले आणि तिकडे एकसारखा हिंदूंच्या अन्यधर्मी शत्रूविरुद्ध - विशेषतः जंजिर्या च्या शिद्दीविरुद्ध आणि गोव्यातील पोर्तुगीजांविरुद्ध - धर्मयुद्धाचा उपदेश करणे चालू केले. त्यांचा पत्रव्यवहार आता सामान्य वाचकांनाही उपलब्ध झाला आहे. त्यावरून हे चांगले दिसून येते की, मराठी राज्य स्वतंत्र करावयाचे, हिंदूधर्माच्या संरक्षणार्थ, रणदेवीची आराधना करावयाची; आणि काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत ह्या विविध निश्चयाच्या मराठ्यांच्या चित्तातील पवित्र अग्नी एकसारखा प्रज्वलित ठेवावयाचा ह्यासाठी स्वामींनी कसा निकराचा प्रयत्न केला.

छत्रपति शाहूमहाराज आणि श्रीमंत बाजीराव पंतप्रधान दोघेही स्वामींचे शिष्य होते. त्यांनी शिद्द्याने कोकणपट्टीत केलेल्या अत्याचाराचा प्रतिशोध घ्यावयाचे ठरविले आणि मराठ्यांचे दूत कोकणात शिद्दीविरुद्ध आणि पोर्तुगीजांविरुद्ध सर्वभर युद्धाच्या उठावणीची भूमिका सिद्ध करण्यात आणि कारस्थाने रचण्यात निमग्न झाले. सांप्रत मराठ्यांना एकाच वेळी दिल्लीपासून अर्काटपर्यंत पसरलेल्या सर्व विरोधी सत्तांशी सामना द्यावा लागत होता, तेव्हा कोकणातल्या ह्या युद्धासाठी योग्य संधीची वाट पहात ते टपून बसले. इतक्यात त्यांच्या दैवाने शिद्दीच्या मुलांत राज्याधिकाराविषयी तंट्याना प्रारंभ झाला आणि त्यांच्यापैकी एकाने साहाय्यासाठी मराठ्यांकडे धाव घेतली. मराठ्यांच्या तेथील पोतनिसाने साहाय्याच्या याचनेसाठी पुढे केलेला हात हातात धरला आणि मराठी राजकारस्थानाने आपले कार्य पूर्णपणे पार पाडले म्हणून शाहूमहाराजांना कळविले. बरेच दिवस उत्सुकतेने जिची प्रतीक्षा केली होती ती वार्ता कळताच महाराज इतके उल्हसित झाले की, त्यांनी एकदम बाजीरावांना पत्र लिहून आज्ञा केली, 'पत्रदेखील वाचू नका! आधी घोड्यावर आरोहण करा आणि मग पत्र वाचा!' मराठ्यांच्या ह्या आक्रमणाला प्रारंभ इ.स. १७३३ मध्ये झाला. मराठी सैन्याने सह्याद्री उतरून तळेघोसाळ्याचा गड हस्तगत केला आणि मुसलमानी सैन्याचा पराजयावर पराजय करित शिद्दीचे सर्व राज्य आक्रमून टाकले. लवकरच बाजीरावांनी मारा चढवून रायगड परत घेतला. ह्या प्रसिद्ध गडावर शिवाजीमहाराजांची राजधानी होती; तेथेच त्यांचा राज्याभिषेक झाला होता. मराठी स्वातंत्र्ययुद्धाच्या प्रारंभाला इतके दिवस होऊनही अद्यापि तो यवनांच्याच हातात होता. शिवाजीमहाराजांच्या राजधानीचे हे पुण्यक्षेत्र पुन्हा आपल्या हातात आल्याची वार्ता एकून सर्व महाराष्ट्रभर आनंद झाला. तिकडे समुद्रावर मराठी भाल्यांना मिळालेला विजय अणुमात्र हीन नव्हता. मानाजी आंग्र्यांनी शिद्द्याच्या समुद्रयानांचा जलयुद्धात पूर्ण मोड केला. मराठ्यांच्या ह्या वर्चस्वाने इंग्रजांनाही धास्ती वाटू लागली आणि त्यांनी प्रथम गुप्तपणाने पण पुढे पुढे उघडच शिद्द्याला शस्त्रे आणि दारूगोळा पुरवून साहाय्य केले नि शेवटी कप्तान हाल्डेन ह्यांच्या हाताखाली मराठ्यांविरुद्ध लढण्यासाठी बरेच सैन्य पाठविले. परंतु खंडाजी नरहर खर्डे, मोडे, मोहिते आणि मथुराबाई आंग्र्यांसारख्या स्त्रियांनीही एकसारखे नि निकराने युद्ध चालविले. ब्रह्मद्रेस्वामींशी झालेला मथुराबाई आंग्र्यांचा पत्रव्यवहार वाचला म्हणजे ह्या विख्यात देशाभिमाना बाईंना परक्यांच्या सत्तेखालून हिंदूस्थानाची भूमी सुटावी म्हणून किती तळमळ लागली होती आणि शत्रूपासून परत जिंकून घेतलेल्या गडावर आणि नगरावर हिंदूध्वजा विजयभरानं फडफडताना पाहून त्यांचे हृदय किती अभिमानाने भरून येई ह्याची

कल्पना येते. ह्याप्रमाणे वर्षामागून वर्ष हे युद्ध चालले. शेवटी इ.स.१७३६ मध्ये चिमाजीआप्पा स्वतः कोकणात आले आणि त्यांनी रेवसजवळ सर्व हबसाण सैन्यावर मोठा विजय मिळवून त्यांना निरस्त केले. ज्याने परशुरामाचे पवित्र मंदिर पाडून धुळीला मिळविले होते; त्या हिंदूंच्या अरबी शत्रूंचा, जंजिर्या च्या शिद्वयाचा शिरच्छेद करण्यात आला आणि अशा रीतीने त्याला आपल्या पापाचे प्रायश्चित्त स्वतःचे प्राण देऊन भोगावे लागले! त्या दिवशी त्याच्यासमवेत उंदेरीचा मुसलमानांचा सरदार आणि मुसलमानांच्या पक्षाने लढणारे अकरा सहस्र सैनिक लढता लढता मृत्युशय्येवर पडले!

सर्व कोकण प्रांताने, अखिल महाराष्ट्र देशाने, ज्यांनी आपल्या धर्माच्या शत्रूंचा अशा रीतीने त्याच्या अत्याचारासाठी प्रतिशोध घेतला आणि हिंदू जातीच्या सन्मानाची प्रतिष्ठा केली, त्या विजयी सेनापतीवर कृतज्ञ धन्यवादाचा वर्षाव केला. शाहूमहाराजांना अत्यंत आनंद झाला. त्यांनी लिहिले. 'सात सिद्धी हा दैत्य होता. केवळ रावणाचीच प्रतिमा! त्याला मारून आपण शिद्वयाचे उच्चाटणच केले आहे. तुमचा कीर्तिपरिमल सर्वत्र पसरु.' तरुण चिमाजीआप्पांना छत्रपतींनी राजसभेत बोलविले आणि त्यांच्यावर मानाच्या वस्त्रांचा आणि देणग्यांचा वर्षाव केला. ब्रह्ममंदिरस्वामींची झालेली स्थिती सांगावयाला नको. ह्या युद्धाचे मुख्य चालक ब्रह्ममंदिरस्वामी! झगडा चालू असताना जेव्हा जेव्हा आपसातील चढाओढीमुळे किंवा मूर्खपणाच्या कलहामुळे मराठ्यांच्या प्रयत्नात शिथिलता आलेली दिसे तेव्हा तेव्हा आपल्या देशाविषयीच्या आणि धर्माविषयीच्या कर्तव्याची भावना त्यांच्या हृदयात जागृत करून आणि त्यांनी चालविलेल्या हिंदू स्वातंत्र्याच्या महनीय युद्धातील नैतिक नि आत्मिक स्वरूप नेहमी त्यांच्या चित्तावर बिंबवून, त्यांना आपल्या जागेवर स्थिर राखण्याचे कार्य ब्रह्ममंदिरस्वामींनी केले. त्या अपूर्व विजयास्तव परमेश्वराप्रत कृतज्ञता कशी दाखवावी किंवा उचंबळून गेलेल्या आपल्या वृत्ती त्यात पूर्णपणे प्रदर्शित झाल्या आहेत अशा कोणत्या शब्दांनी आपल्या विख्यात शिष्याचे आभार मानावे हेच त्यांना समजेना! परशुरामाची पवित्र भूमी परकीयांच्या पापस्पर्शापासून मुक्त करण्यात, हिंदूधर्माचे कार्य सुरक्षित राखण्यात, त्यांनी शेवटी यश मिळवले!

‘शामलांची क्षिती केली कोकणांत धर्म राखिला!’

अशा रीतीने शिद्धीची मस्ती जिरवली गेली आणि कोकणपट्टीतले मुसलमानी राज्याचे महत्व नाहीसे होऊन ते मराठी साम्राज्याच्या अंकित झाले. त्यामुळे ह्यापुढे पोर्तुगीजांना मराठ्यांशी एकट्यानेच झगडा करावा लागला. हिंदूस्थानातील त्यांच्या हातातील हिंदूस्थानचा प्रांत विशेष सायास न करता त्यांना बळकावता आला होता आणि खंबायतपासून सिंहलद्वीपापर्यंत संपूर्ण पश्चिम तीरावर त्यांना अप्रतिहत वर्चस्व प्राप्त झाले होते. पण मराठे जागृत होऊन त्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष होऊ लागल्यापासून पोर्तुगीजांचे हे वर्चस्व संपुष्टात यावयाला प्रारंभ झाला. त्यांनी हिंदूस्थानात केलेल्या धार्मिक छळाचे अपराधाच्या नावाखाली केलेल्या अत्याचाराचे स्वरूप मुसलमानांच्या अत्याचारापेक्षा कमी हिडीस नव्हते. ह्या धार्मिक छळाने आणि राजकीय परवशतेने एक शतकपर्यंत अगदी गांजून गेलेल्या हिंदू जनतेने, जेव्हा शिद्वयाच्या राज्यातील आपल्या देशबांधवांनी आणि धर्मबांधवांनी आपल्या शृंखला तोडून टाकून ते स्वतंत्र नागरिकांच्या ताठपणाने संचार करू लागलेले पाहिले, तेव्हा स्वाभाविकच आपल्यालाही मुक्त

करण्यासाठी मराठी सैन्य केव्हा येईल इकडे त्या गोव्यातील हिंदूंची दृष्टी लागली. देशभक्तीच्या उत्साहाच्या आणि मराठ्यांच्या आगमनाविषयीच्या उत्कट उत्कंठेच्या लाटेने अखिल हिंदूंची मने हलून गेली. कोकण प्रांतातील सर्व हिंदूंना चिरडून टाकण्याचे पोर्तुगीज धर्मशिक्षालयाचे जे माथेफिरू प्रयत्न चालले होते त्यांना गोमंतकातील हिंदूंकडून नेटाचा प्रतिकार होऊ लागला. बाजीरावांना एकावर एक मिळत चाललेल्या विजयांनी आणि अगदी आपल्या राज्यमर्यादेशी येऊन भिडलेला शस्त्रांचा खणखणाट ऐकून त्याच्या भीतीमुळे पोर्तुगीज अधिकच पिसाळून गेले. निराशेच्या योगाने उत्पन्न झालेल्या बुद्धिभ्रंशामुळे वज्रमुष्टीच्या बळाने हिंदूसंघटनाची चळवळ दडपून टाकावयाला आणि तिने जागृत केलेल्या नवीन आशा नि नवीन प्रतिकाराच्या वृत्ती चिरडून टाकावयाला पोर्तुगीजांनी प्रारंभ केला. जुन्या लेखात पुढील वर्णन आहे. 'त्यांनी हिंदू क्षेत्रपतींची विस्तीर्ण क्षेत्रे त्यांच्याकडून बलपूर्वक काढून घेतली, त्यांनी संपूर्ण गावेच्या गावे उरावर सुर्यांरोखून बाटविली, त्यांनी हिंदूंची पोरे पळवून नेली आणि आपला हिंदू धर्म सोडून द्यावयाचे ज्यांनी नाकारले त्यांना कारागृहात कोंडण्यात आले, जिवे मारण्यात आले किंवा त्यांस बाटविण्यात आले! त्यांच्या क्रोधाला बळी पडलेल्यांमध्ये ब्राह्मणास साहजिकच पहिले स्थान मिळाले. त्यांना त्यांनी स्वतःच्याच घरात बंदिवान करून टाकले. हिंदूंनी आपला कोणताही विधी सार्वजनिकरीत्या करणे अपराधकृत्य म्हणून गणले जाऊ लागले. एकाद्या हिंदूने असा धार्मिक विधी करावयाचा धीटपणा दाखविलाच तर लागलीच त्याच्या घराला वेढा पडे, कुटुंबातल्या सर्व माणसांना पकडण्यात येई नि त्यांना ख्रिस्ती करण्यासाठी नाहीतर त्यांचा वध करण्यासाठी किंवा त्याहूनही वाईट म्हणजे त्यांना दास म्हणून विकण्यासाठी धर्माच्या न्यायालयात पाठविण्यात येई!' इतक्या अनिर्बंधतेने हा छळ चालला असताही पोर्तुगीज राज्यकर्त्यांच्या हया राक्षसी आज्ञा निश्चयाने मोडण्याचा हिंदूंनी आपला क्रम चालविला. पोर्तुगीजांच्या क्रोधाला सहस्त्रावधी हिंदू बळी पडले, शेवटी हिंदू जनसमाजाच्या पुढार्यांनी घसई नि इतर गावच्या देसाई - देशमुखांनी बाजीराव आणि शाहूमहाराज ह्यांच्याशी गुप्त कारस्थाने करावयाला प्रारंभ केला. आणि त्यांनी आपल्याला मुक्त करण्यासाठी युद्ध करावे, हिंदूंच्या स्वातंत्र्याची, धर्माची नि देशाची प्रतिष्ठा प्रस्थापित करावी असा आग्रह चालविला. मालाडचे सरदेसाई अंताजी रघुनाथ कावळे हे शूर, लोकप्रिय आणि हिंदूंतले हिंदू होते. त्यांनी हिंदूंनी धार्मिक विधी करू नये म्हणून पोर्तुगीजांची सुटलेली आज्ञा उघडपणे पायाखाली तुडवली आणि आपल्या आश्रयाखालील या मंडळींना तसे करण्याविषयी प्रोत्साहन दिले. तेव्हा साहजिकच त्यांना पोर्तुगीजांच्या अत्याचाराला बळी पडावे लागले. ते धरले गेले. त्यांची जहागीर हिसकावून घेण्यात आली आणि गोव्याच्या धर्मालयात प्राणान्तिक छळ सोसण्यासाठी त्यांची पाठवणी झाली; पण अखिल हिंदूसमाजाच्या सुदैवाने त्यांना कारागृहातून पळून जाण्यात यश आले आणि ते पुण्याला सुरक्षित जाऊन पोहोचले. त्यानंतर त्यांनी तेथे एका गुप्त कटाची संघटना केली. मराठ्यांनी पोर्तुगीजांच्या प्रांतात प्रवेश केला की, लागलीच त्यांना तेथल्या मंडळीसह मिळावयाचे, मार्गदर्शकाचे काम करावयाचे नि इतर सर्व रीतीने साहाय्य द्यावयाचे बाजीरावांना वचन दिले आणि त्यांना सांगितले की, पोर्तुगीजांच्या सत्तेखालील कोकणातील सर्व हिंदू प्रजा आपल्याला ह्या परधर्मीय शत्रूंचे दंडन करण्यासाठी आपण अवतार घेतला आहे असे समजते आणि अधर्माच्या भाराने गांजलेली

अवनी ज्याप्रमाणे आपल्या मुक्तते साठी परमेश्वराची करुणा भाकते त्याप्रमाणे ती आपल्या आगमनाकडे आशापूर्ण दृष्टी लावून बसली आहे.

हयावेळी उत्तरेकडे मोठमोठाले प्रश्न सोडविण्यासाठी झगडे चालू झाले होते आणि दीर्घकाल चालणार्या दिग्विजयांच्या थथथयाटाने बाजीराव त्रस्त होऊन गेले होते. तरीही कोकणातील परकीयांनी पायांखाली तुडवलेल्या देशबांधवांची आणि धर्मबांधवांची असली हृदयद्रावक विनवणी ऐकून स्वस्थ बसणारे ते नव्हते. त्यांनी ह्या वर्षी पुण्याला पर्वती देवीचा उत्सव प्रतिवर्षापेक्षा विशेष मोठ्या प्रमाणात करण्यात येणार आहे असे प्रसिद्ध केले; आणि त्यामिषाने अत्यंत त्वरेने, गुप्ततेने आणि उत्साहाने पुण्याला पुष्कळ मराठी सैनिक बोलावले. सेनानायक जमा होताच प्रत्येकाला त्याचे त्याचे काम नेमून दिले आणि पोर्तुगीजांविरुद्ध कोकणावर करावयाच्या आक्रमणाची रूपरेखा आखली. मुख्य सेनापतीच्या जागी चिमाजीआप्पांची योजना झाली. अंताजी रामचंद्र, रघुनाथ रामचंद्र जोशी इत्यादी सेनानायकांची आणि कार्यकर्त्यांची त्यांच्या जागी सहवर्गी करण्यात आली. इ.स.१७३७ मध्ये मराठी सैन्याने ठाण्याच्या दुर्गावर मारा चढविला. पोर्तुगीजांनी शक्य तोपर्यंत गड लढविला; पण शेवटी त्यांना शरण जावे लागले. ह्या प्रथम विजयाच्या शकुनाने आनंदित झालेल्या मराठी सैनिकांनी साष्टी भरून गेली. शंकराजी केशवांनी अर्नाळ्याचा गड घेतला. जोश्यांनी धारावी आणि पारसिक जिंकिले. या पिछेहाटीने गोव्याच्या मुख्य अधिकार्या ला अत्यंत काळजी वाटू लागली. त्याने हा झगडा सारखा चालविण्यासाठी अँटोनिओ नावाच्या शूर सेनापतीची नेमणूक केली. अगदी पुर्यादीदमाच्या पोर्तुगीज सैन्याचे नवीन पथक युरोपमधूनसुद्धा बोलावण्यात आले. ते साहाय्याला येऊन पोचताच अँटोनिओने निकराच्या उठावणीला आरंभ केला आणि पुनः प्रत्यक्ष ठाणेच जिंकून घ्यावयाचा व्यूह रचला. शूर मेड्रोमेलो ह्यांच्या हाताखाली ४००० पोर्तुगीज सैनिक ठाण्यावरून चालून जाऊन ते जिंकून घेण्यासाठी निघाले, पण ठाण्याच्या रक्षणार्थ राहिलेल्या मराठी सैन्याचे आधिपत्यही काही अप्रसिद्ध लोकांकडे नव्हते. तेथे प्रत्यक्ष मल्हारराव होळकर होते. तेव्हा पोर्तुगीजांचा मारा आणि मराठ्यांचा प्रतिकार दोन्हीही दिगंत कीर्ति पसरविणारी झाली. अंती मराठ्यांनी आपल्या तोफांच्या साहाय्याने पोर्तुगीजांची अशी धूळधाण उडवून दिली की, त्यांचे बल हळूहळू शिथिल होऊ लागले. ते पाहताच त्यांचा शूर पुढारी त्यांच्यात पुन्हा वीरश्री उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करू लागला; इतक्यात गडावरून मराठ्यांनी अचूक नेम धरून मारलेला तोफेचा गोळा तेथे येऊन त्याला इहलोक सोडावा लागला. पुढारी मरताच पोर्तुगीजांची दाणादाण झाली आणि पळून जाऊन त्यांनी आपल्या नौकांचा आश्रय केला. आणखी एक निकराचे युद्ध करून मराठ्यांनी माहीमही घेतले आणि व्यंकटराव घोरपडे तर गोव्याजवळील राखोडपर्यंत चालून गेले. पोर्तुगीजांची सत्ता आता शेष राहात नाही असे स्पष्ट दिसून आले.

इतक्यात नादिरशहाच्या आक्रमणाची वार्ता येऊन थडकली. भारतवर्षाला किवा अगदी बरोबर म्हणावयाचे म्हणजे ह्या वेळी परकी टोळधाडीचा प्रतिकार करावयाला समर्थ असलेल्या मराठे ह्या नावाने निर्देशिल्या जाणार्या एकमेव हिंदू सत्तेला ज्या भयंकर संकटांशी तोंड द्यावे लागले, त्यात हे सर्वात मोठे संकट होते. त्यामुळे पोर्तुगीजांना आयुर्मर्यादेचा साहजिकच नवीन हप्ता मिळाला. बाजीरावांनी आपल्या गरुडासारख्या सर्वकष दृष्टीपुढे सर्व परिस्थिती आणली आणि लिहिले, 'पोर्तुगीजांचे युद्ध आता महत्वाचे

नाही. ह्यावेळी सर्व भारताला एकच शत्रू. हिंदूस्थानची सर्व शक्ती त्या शत्रूच्या विरुद्ध एकवटली पाहिजे. मी तरी माझे मराठे वीर नर्मदेपासून चंबळेपर्यंत सारखे पसरून देणार. मग पाहतो नादिरशहा कसा दक्षिणेकडे येतो तो!' त्यांनी दिल्ली, जयपूर आणि उत्तर हिंदूस्थानातील इतर संस्थानिकांच्या राजसभेत असलेल्या आपल्या प्रतिनिधींना नुसत्या मराठ-मंडळाचेच नाही तर रजपूत, बुंदेले, मराठे आदिकरून अखिल हिंदू समाजाचे संयुक्त संघटन करण्यासाठी संदेश पाठविले. त्या वेळच्या मराठी मुत्सद्यांचे पत्र आता प्रसिद्ध झाले आहे. त्यात दिल्लीची मुसलमानी पादशाही नित्याची काढून टाकावयाची आणि अखिल भारताच्या सिंहासनावर उदेपूरच्या महाराण्याची स्थापना करावयाची अशा प्रचंड हिंदूमय योजनेचा स्पष्ट उल्लेख आहे.

पण अशा रीतीने मराठ्यांच्या प्रमुखाचे महत्वाकांक्षी मन इतरत्र असल्या हिंदू विजयाच्या मोठमोठाल्या योजनांचे विचार करीत होते तरी बाजीरावांची साधनानुकूलता निर्माण करण्याची शक्ति इतकी मोठी होती की, इकडे दक्षिणेत वसईला वेढा घालून पोर्तुगीजांशी युद्ध करण्यासाठी सैन्य पुरवावयाचे आणि तिकडे उत्तरेत जाऊन नादिरशहाला दिल्लीहून घालवून लावता येईल इतके सैन्य पाठवावयाचे, ह्या दोन्ही गोष्टी त्यांनी एकसमयावच्छेदे, करून दाखविल्या. पोर्तुगीजांच्या लवकरच असे अनुभवाला आले की, एवढ्या नादिरशहाच्या आक्रमणालासुद्धा त्यांचा गळा आवळून टाकणारा मराठी हाताचा दाब यत्किंचितही शिथिल करता आला नाही. आपल्या प्रांतात पसरलेले सर्व बळकट गड एका मागून एक शत्रूच्या हातात पडल्याच्या वार्ता गोव्याच्या राजप्रतिनिधीच्या कानावर येऊ लागल्या. श्रीगाव, तारापूर, डहाणू ही गावे मराठ्यांनी तोफांचा मारा करून घेतली आणि तेथल्या रक्षकसैन्याला आपल्या शस्त्राने पाणी दाखविले. शेवटी मराठ्यांनी वसईला वेढा घातला. ह्या बळकट कोटावर ज्यांनी मारा चढविला आणि ज्यांनी तो लढविला त्या उभयतांच्या पराक्रमाची वीररसोत्पादक कथा इतकी सर्वविश्रुत आहे की, ह्या त्रोटक निरीक्षणात तिचे वर्णन करण्याची काही आवश्यकता नाही. ह्या संबंध प्रांत विजयात मराठे अत्यंत निकराने लढले. तो प्रसंग डोळ्यांनी ज्यांनी पाहिला त्यांनी पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहे. मोठमोठाल्या अधिकार्यांनीही आपले स्थान यात्किंचितही न सोडता युद्धात मरण स्वीकारले. बाजीरावांवर सर्वांची प्राणापलीकडे निष्ठा. त्यांनी दोष दिलेला सहन करणे कोणालाही शक्य नव्हते. त्यांनी आपले प्राण उधळून टाकले आणि लढता लढता समरभूमीवर शयन केले. पोर्तुगीजांच्या बाजूलाही सेनापतीमागून सेनापतींनी देहत्याग केला, पण शस्त्रत्याग केला नाही. मराठ्यांनी मारा चढविला, पण चांगलीच हार खाऊन त्यांना परतावे लागले. त्यांनी पुनःपुन्हा मारे चढवले आणि दोन्हीही पक्षांचा भयंकर नाश होऊन त्यांना पुन्हा परत फिरावे लागले. त्यांनी स्वतः लावलेलेच सुरंग केव्हा केव्हा अकस्मात उडून त्याच्या मार्यांने सैन्यातील शतावधी लोक छिन्नविच्छिन्न झाले; पण राष्ट्रीय मानभंगाचा वचपा काढण्यासाठी बद्धपरिकर झालेल्या आणि पुर्या चिकाटीच्या मराठ्यांनी प्रयत्न सोडला नाही. त्यांनी एकंदर अठरा मारे चढविले; पोर्तुगीजांनीही त्यांना अठरा वेळा मागे परतविले; पण प्रत्येक मार्यानलाते अधिकाधिक क्षीण होत चालले. दिवसामागून दिवस हा वेढा असाच चालू राहिला. नादिरशहा आला आणि परतही गेला; पण वेढा चालूच होता आणि वसई अजून शत्रूच्याच हातात होती! शेवटी निराशेच्या त्वेषाने चिमाजीआप्यांनी गर्जना केली,

‘पाहा, मला वसईमध्ये प्रवेश झाला नाही तर उद्या माझे डोके तोफेच्या तोंडी बांधून ते कोटावरून आत उडवा! म्हणजे निदान मेल्यावर तरी गडात माझा प्रवेश होईल.’ हे अदम्य शौर्याचे उद्गार ऐकून त्यांच्या हाताखालील सैन्याचा उत्साह शतपटच वाढला आणि त्याने प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. आता वसईचे दैव ठरून गेले. कोटाच्या भिती चढून जाण्यासाठी मानाजी आंग्रे, मल्हारराव होळकर, राणोजी शिंदे एकमेकांशी स्पर्धा करू लागले इतक्यात भिंतीत लावलेला मराठ्यांचा एक सुरंग उडाला आणि त्याच्या योगाने पोर्तुगीजांच्या तटबंदीचा एक महत्वाचा भाग कोसळून खाली पडला. अतुल धैर्याने त्या स्फोटाच्या जागी मराठ्यांनी उडी घेतली आणि ते भगदाड त्यांनी ठाम धरून ठेवले. पोर्तुगीजांच्या सिंहपराक्रमाची दोन्ही गोलार्धात कीर्ती झाली होती. पण त्या पराक्रमाची सीमा करूनही मराठ्यांनी धरून ठेवलेल्या जागेवरून पोर्तुगीजांना त्यांना ढळवता आले नाही. ह्यापुढे मराठ्यांचा प्रतिरोध करणे पोर्तुगीजांना अशक्य झाले. मराठ्यांनी शत्रुसैन्यातील दुर्गरक्षकांवर तोफांचा मारा इतका निकराचा आणि अचूक चालू ठेवला की, दीर्घ कालापासून अपेक्षिलेले पर्यवसान घडावयाची वेळ लवकरच आली. पोर्तुगीज शरण आले आणि आजपर्यंत झालेल्या हिंदू धर्माच्या आणि जातीच्या छळाच्या छातीवर मराठी विजयध्वजा नाचवीत वसईवर नेऊन रोवण्यात आली आणि सर्व महाराष्ट्राच्या आनंद गर्जनांनी विश्व दुमदुमून गेले.

आता बहुतेक कोकण स्वतंत्र झाले होते. ह्या आघातामुळे पुनः पोर्तुगीज सत्तेने डोके वर काढले नाही. मराठ्यांना ह्यानंतर इतर स्थळी महत्वाच्या कामात पूर्ण गुंतून राहावे लागल्यामुळे गोव्याला ती सत्ता कशी तरी जीव धरून राहिली इतकेच! एकेकाळी गुडहोपच्या भूशिरापासून पूर्वेस पीतसमुद्रापर्यंतच्या जलसंचयावर स्वामित्व चालवीत असलेल्या पोर्तुगीज सत्तेला भूमीवर आणि समुद्रात असा मारा दिला की, पुनः हिंदू जातीविरुद्ध डोके उचलणे तिला नित्याचे अशक्यच झाले.

ह्याप्रमाणे ज्यांच्याविषयी शतकोशतके हे जणू काय आपल्यावर राज्य चालविण्यासाठीच जन्मास आले आहेत आणि त्यांच्या दास्याखालीच जीवन वाहणे आपल्या ललाटी लिहिले आहे अशी कल्पना होऊन बसली होत, ते हिंदू धर्माचे आणि देशाचे छलक आणि शत्रू मराठ्यांच्या पुढे नतशीर्ष झाले. आपल्या ह्या वीरांच्या पराक्रमाची महत्कृत्ये पाहिल्याबरोबर सर्व हिंदूंना किती उंसंत वाटली असेल नि राष्ट्रीय श्रेष्ठत्वाच्या भावनेने, बलाने आणि विजयी अभिमानाने त्यांची अंतःकरणे कशी भरून गेली असतील ह्याची कोणालाही कल्पना करता येईल. आज कित्येक शतके पोर्तुगीजांच्या सत्तेखालील कोकणातील हिंदूंनी अप्रतिहत उभी राहिलेली हिंदूध्वजा बघितली नव्हती आणि स्वतः न मोडता जिने परकी अत्याचाराचे आणि उद्धटपणाचे डोके फोडून टाकले आणि त्यांच्या धर्मावर आणि त्यांच्या राष्ट्रावर केलेल्या अन्यायाचा प्रतिशोध घेतला अशी हिंदूंच्या कार्यांच्या बचावासाठी उपयोगता आणली असताही अनाहत राहिली अशी हिंदू असिलता बघितली नव्हती! तेव्हा ब्रह्मंद्रस्वामींना ह्या देदीप्यमान विजयाची वार्ता कळविणार्यापलेखकाने म्हटले ते योग्यच होते. ‘असला पराक्रम, इतकी चिकाटी आणि हा विजय ज्या काळी आपल्या पृथ्वीवर प्रत्यक्ष देव येऊन वास करीत असत त्या काळातली ही कृत्ये आहेत! हा विजयी दिवस डोळ्यांनी पाहण्यासाठी जे जिवंत राहिले त्यांचे भाग्य श्रेष्ठ. आणि हा विजय घडवून आणण्यासाठी धारातीर्थी ज्यांनी देहदान केले त्यांचे भाग्य त्याहून श्रेष्ठ !’

१० : नादीरशहा आणि बाजीराव

‘बघू नादिरशहा कसा पुढे येतो तो !’

- बाजीराव

कोकणातले हे विजय तर उज्ज्वल होतेच, पण मराठी भाला इतक्याच उज्ज्वलतेने इतरत्रही यशस्वी होत होता. गुजरात, माळवा नि बुंदेलखंड हे प्रांत जिंकून त्यांची सुव्यवस्था लावल्यानंतर आणि अशा रीतीने हिंदू साम्राज्याची सत्ता चंबळपर्यंत नेऊन भिडविल्यानंतर तेथेच नित्याचा विश्राम घेणे बाजीरावांना शक्य नव्हते. आपल्या विस्तारामध्ये संपूर्ण भरतखंडाचा समावेश करील असे सुसंघटित हिंदू साम्राज्य निर्माण करणे हे त्यांचे ध्येय होते. हिंदू धर्माच्या शत्रूंच्या धर्मबाह्य आणि परकीय स्पर्शाने हिंदूंच्या सर्व धर्मक्षेत्रांना लागलेला कलंक धुऊन टाकून ती स्वतंत्र झालेली पाहणे ही त्यांना तळमळ लागलेली होती.

तेव्हा केवळ कोकण प्रांतातील पवित्र परशुराम क्षेत्राची मुक्तता केल्यामुळे त्यांच्या कार्याची परिसमाप्ति होणे शक्य नव्हते. अद्यापी काशी, गया, मथुरा ही सर्व तीर्थस्थाने मुसलमानी धर्मवेदाने आणि वर्चस्वाने पिडून गेली होती; म्हणून, स्वतः बाजीराव आणि त्यांचे मराठी सेनानायक, यांनी नाशिक आणि पंढरपूर ह्यांच्या संबंधात जितक्या अविश्रांत चिंतेने आणि कळकळीने प्रयत्न केला तितक्याच कळकळीने आणि चिंतेने ही पवित्र क्षेत्रे मुक्त करण्यासाठी पुनः पुन्हा युद्ध करताना आपल्याला आढळतात. कोकणात मराठ्यांना समुद्रावर आणि भूमीवर बलिष्ठ बहुसंख्य शत्रूंनी युद्ध करावे लागत होते, तरी त्यांनी घाबरून न जाता बाजीरावांनी दिल्लीच्या बादशहाला धमकी दिली, की काशी, गया, मथुरा आणि इतर हिंदूंची पवित्र क्षेत्रे मुक्त करण्यातसुद्धा आमच्या सर्व मागण्या मान्य केल्या नाहीत, तर आम्ही प्रत्यक्ष दिल्लीवर चाल करून येणार. त्याबरोबर दिल्लीचे सर्व पुढारी भीतीने घाबरून गेले. आणि त्यांनी आपले सर्व बळ एकत्र करण्याची पराकाष्ठा केली. मुसलमानांचे बावीस सेनापती ह्या एकट्या हिंदू बंडखोरावर चालून गेले आणि त्यांना तरीही जेव्हा मराठ्यांच्या विरुद्ध प्रत्यक्ष जय मिळवून दाखविता येईना तेव्हा त्यांनी आपल्या मनाचे समाधान करून घेण्यासाठी काल्पनिक विजय निर्माण केले आणि बादशहाला त्यांची अतिशयोक्ति पूर्ण वर्णने लिहून पाठवून एका कधी न झालेल्या मोठ्या युद्धात बाजीरावांना पूर्णपणे चुरडून टाकले आहे आणि मराठ्यांचा इतका धुव्वा उडविला आहे की, उत्तरेत मराठी सैन्याचे नावही एकू येत नाही अशी वार्ता पाठवून दिली! ते पत्र वाचून बादशहा आनंदाने भान विसरून गेला आणि त्याने दरबारच्या मराठी प्रतिनिधीला उर्मटपणाने घालवून देऊन सर्व नगरभर ह्या अद्वितीय विजयाप्रीत्यर्थ उत्सव करण्याची आज्ञा केली.

दिल्लीतील ह्या घडामोडींचा वृत्तांत जेव्हा बाजीरावांच्या कानी आला तेव्हा त्यांच्या चर्येवर निष्ठुर हास्य चमकले आणि त्यांच्या तोंडातून उद्गार निघाले, ‘बरे तर! मी माझे मराठी वीर प्रत्यक्ष दिल्लीच्या वेशीपर्यंत घेऊन जाईन आणि मुसलमानी बादशहाला त्याच्या जळत्या राजधानीच्या हाहाकारपूर्ण उजेडात आमचे उत्तरेकडले अस्तित्व प्रत्यक्षच दाखवून देईन!’ आणि त्यांनी हे आपले वचन पाळले! संताजी

जाधव, तुकोजी होळकर, शिवाजी आणि यशवंतराव पवार ह्यांना घेऊन लवकरच ते दिल्लीच्या वेशीवर धक्के देऊ लागले! बादशहाचा सर्व भ्रम फिटून त्याने बाजीरावांवर स्वतःच्या बादशाही सैनिकांच्या तुकड्यांवर तुकड्या पाठविल्या; पण त्या सर्व मराठ्यांचा मार खाऊन परत आल्या. शेवटी आता आपला जीव वाचत नाही हे पाहून त्या मूर्खाला, 'मराठ्यांचा पूर्ण नाश झाला,' ह्या वार्तेवर विश्वास ठेवण्याच्या भोळसटपणाचे मूल्य द्यावे लागले. मराठ्यांच्या पराक्रमाच्या भरतीची लाट थेट दिल्लीच्या द्वारावर जाऊन आदळली आणि उघड सामन्यात तिने ती हादरून सोडली, असा हा पहिला प्रसंग. मराठी सैन्याला उत्तरेकडे आलेले हे यश निजामाला सहन झाले नाही. तो बरोबर ३४ हजार सैन्य आणि हिंदूस्थानातील त्या वेळचा सर्वोत्कृष्ट तोफखाना घेऊन, त्वरेने निघाला आणि सिरोजपर्यंत चालून आला. तेथे रजपुतांनाही मराठ्यांच्या विरुद्ध त्याला मिळणे योग्य वाटले! पण बाजीराव तितक्यातच त्यांचा पाठलाग करीत तेथे येऊन पोचले आणि आपल्या उत्कृष्ट युद्धकौशल्याने आणि शौर्याने त्यांनी पुन्हा एकदा आपण ह्या दुष्ट मराठ्यांच्या हाती पूर्णपणे सापडलो आहो असे निजामाच्या अनुभवाला आणून दिले. मराठ्यांच्या सतत आणि निकराच्या मार्या मुळे निजामाला पुन्हा भोपाळच्या भिंतीच्या मागे आपल्याला कोंडून घ्यावे लागले. त्याने आपल्या थकून गेलेल्या सैन्यात उत्साह भरण्याचा आणि कोटाच्या बाहेर पडून फळी फोडून जाण्याचा पुनःपुन्हा प्रयत्न केला, पण प्रत्येक डावात बाजीरावांनी आपल्या वरचढ युद्धकौशल्याने आणि चपळाईने त्याला इतक्या पूर्णपणे हटविले आणि त्याच्या रजपूत नि मुसलमानी दोन्ही सैन्यांना इतक्या पूर्णपणे वेढून टाकून चोप दिला आणि उपासमार करून वठणीवर आणले की, त्या धुरंधर मुसलमानी सेनानायकाला बाजीराव सांगतील तशा संधिपत्रावर स्वाक्षरी करून द्यावी लागली.

पण ह्याच वेळी मुसलमानांनी केलेला एक मोठा कट यशस्वी झाला आणि नादिरशहा सिंधूनदी ओलांडून हिंदूस्थानात आला. आपल्या मणोन्मुख झालेल्या पातशाहीमध्ये पुन्हा चैतन्य घालण्याची मुसलमानांची आशा भरारू लागली. निजाम आणि इतर औरंगजेबाच्या परंपरेत वाढलेले मुसलमानी सरदार यांनी ह्या परक्या शत्रूचे बंधुभावाने स्वागत केले. त्यांच्या मनातली आशा की, दुर्बल बनलेल्या मोगलांना जे साधता आले नाही ते ह्याला तरी साधता येईल. त्यांना वाटत होते की, नादिरशहा हातात समर्थ राजदंड धारण करून मराठ-मंडळाच्या वाढत्या हिंदू सत्तेवर बलपूर्वक घाव घालील आणि पुन्हा एकदा मुसलमानी साम्राज्याला आपल्या पूर्वीच्या शक्तीच्या आणि वैभवाच्या शिखरावर नेऊन बसवील; आणि हे सर्व असेच घडून आले असते. पण, बाजीरावांच्या नेतृत्वाखाली एकत्रित झालेल्या हिंदूंनी ह्या अमानुष परकीयाच्या पुढारीपणाखाली एकत्र झालेल्या संयुक्त मुसलमानी बळाला इतक्या निर्भयतेने प्रतिरोध केला आणि तोंड दिले की, ते सर्व कल्पनेतच राहिले.

राष्ट्राच्या प्राणाशी आलेल्या ह्या आणीबाणीच्या प्रसंगाने भयभीत किवा निरुत्साही न होता बाजीरावांची आकाशसंचारी प्रतिभा अधिकच उंच आकांक्षांची उड्डाणे घेऊ लागली. नादिरशहाचे हे आक्रमण म्हणजे हिंदूंचा शतकांचा इतिहास. काही वर्षात निर्माण करावयाची आलेली अमूल्य संधी आहे असे बाजीरावांना वाटले. उत्तर हिंदूस्थानातील निरनिराळ्या राजसभांत असलेले त्यांचे हस्तक हेही सर्व कर्तृत्ववान होते. मराठ्यांच्या प्रसिद्ध सेनापतींनी जितक्या उत्साहाने चोहोकडे दृष्टी ठेवली आणि जितक्या

कौशल्याने, साम्राज्यभावनेने नि परिणामकारकतेने रणांगणावर मराठी सेनांची हालचाल केली तितक्याच तत्परतेने मराठ्यांच्या राजदूतांनी सर्व घडामोडींवर दृष्टी ठेवली आणि तितक्याच कौशल्याने आणि कर्तव्याने राजनीतिज्ञांची मंडळे हालवली. पवार, शिंदे, गुजर, आंग्रे इत्यादी मराठी सेनानायकांनी जितके महत्वाचे विजय रणांगणावर संपादन केले तितकेच महत्वाचे विजय व्यंकोजीराव, विश्वासराव, दादाजी, गोविंद नारायण, सदाशिव बाळाजी, बाबुराव मल्हार, महादेव भट, हिगणे इत्यादी मुत्सद्यांनी मंत्रगृहात मिळविले!

वस्तुतः ह्या मराठी राजनीतिज्ञांनीच हिंदू स्वातंत्र्याच्या महनीय प्रयत्नाच्या ध्येयांची आणि राजधोरणाची परंपरा अत्रुटित राखली आणि कौतुकास्पद कौशल्याने मराठी सेनापतीना यशस्वी आक्रमणासाठी भूमिका निष्पन्न करून ठेवली. ह्या प्रसिद्ध आणि बुद्धिवान राजनीतिज्ञांची पत्रे आणि राजधानीस पाठविलेले राजलेख आता मुद्रित झाल्याने सर्वांना सुसाध्य झाले आहेत. त्यांचा अभ्यास करणार्या वाचकांच्या मनावर, अखिल हिंदू जातीच्या राजकीय स्वातंत्र्याच्या अक्षय संरक्षणार्थ प्रचंड कोटाप्रमाणे उपयोगी पडेल असे सुसंघटित हिंदू साम्राज्य प्रस्थापित करण्याच्या एकमेव आणि जगद्व्याळ हेतूने मराठ्यांच्या राजस्तानी, राजनीतिज्ञांनी, सैनिकांनी आणि नाविक वीरांनी कल्पिलेल्या आणि करून दाखविलेल्या योजनांचे, आशांचे आणि प्रचंड प्रयत्नांचे भव्य स्वरूप बिंबल्याविना राहणार नाही. हिंदूंचा हा बेत मोडून टाकण्याच्या उद्देशाने, औरंगजेबाच्या हाताखाली शिक्षण संपादलेल्या आणि ज्यांच्या डोळ्यांत हिंदूंची ही वाढती सत्ता सलत होती अशा मुसलमानी पुढार्यांलनीनादिरशहाला हे आमंत्रण दिले होते आणि त्यांचे ह्या परकी आक्रमणाला प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष सहाय्य होते.

पण लवकरच नादिरशहाला आढळून आले की, १७३९च्या फेब्रुवारी-एप्रिलमध्ये आपल्याला ज्या हिंदूसत्तेशी तोंड द्यावे लागणार आहे तिचे स्वरूप ६०० वर्षापूर्वी (इ.स.११२०-११२४) गझनीच्या महमुदाला ज्या हिंदू राजांशी लढावे लागले त्याच्यापेक्षा अतिशय भिन्न आहे. परकीय राजकारणात, देशभक्तीच्या उत्कटतेत आणि सर्वाहून विशेष म्हणजे सामरिक सामर्थ्यात आणि संघटनेत केवळ स्वार्थत्याग करण्याच्या तत्परतेतच नाही तर ज्या रीतीने आणि ज्यावेळी तो स्वार्थत्याग शत्रूवर प्रचंड आघाताने उलटून पडेल आणि पीडितांपेक्षा छलकांनाच अधिक हानिकारक होईल अशा रीतीने आणि अशा वेळीच तो स्वार्थत्याग करण्याच्या कौशल्यात ह्या सर्व गुणात ज्या वेळेपासून मराठ्यांनी आपल्या धर्माच्या आणि देशाच्या नावाने एकराष्ट्र म्हणून उठावणी केली आणि ती करताना आपण श्रीरामाची आणि श्रीकृष्णाची इच्छा पूर्ण करित आहो अशा दृढभावनेने ते लढू लागले, त्या वेळेपासून तरी महाराष्ट्रातले हे हिंदू येथील मुसलमानांच्यापेक्षा वरचढ आहेत हे सिद्ध झाले होते. कोणाही नादिरशहाला ते भीत नव्हते! 'तहमास्कूपलोखान (नादिरशहा) काही देव नाही, जो पृथ्वी कापून काढील! जबरदस्ताशी सुलुख करील, म्हणून मातबर फौजेनिशी यावे. आधी जबरदस्ती नि मग सुलुख. आता सारे रजपूत नि स्वामी (बाजीराव) एक जागा झालीया निकाल पडेल. समस्तांस बुंदेले वगैरे एक जागा करून मोठा भाव दाखविला पाहिजे. नादिरशहा माघारा जात नाही. हिंदूराज्यावरी निघेल. रायाचे (सवाई जयसिंग) मनी राणाजीस (उदेपूरचा

महाराणा) तख्तावर बसवावे असे आहे. हिंदू राजे सवाई आदिकरून स्वामींचे स्वारीची मार्गप्रतीक्षा करतात. स्वामींचे पुष्टिबल होताच जाट वगैरे फौज दिल्लीवरी पाठवून सवाईजी आपण दिल्लीस जाणार '

अशाच भावनांनी भरलेली पत्रे मराठी हस्तकांनी आणि राजकारणधुरंधरांनी बाजीरावांना पाठविली. वसईचा गड अद्याप लढतच होता. मराठ्यांच्या सेनेची कर्नाटकापासून कटक आणि प्रयागपर्यंत स्थली स्थली मोठमोठाली युद्धे चालली होती. पण तरीही बाजीरावांनी क्षणमात्र मागेपुढे केले नाही किंवा आपल्या हस्तकांनी उत्तर हिंदूस्थानातल्या हिंदूंच्या मनात ज्या प्रबळ आशा उत्पन्न केल्या होत्या आणि जो मोठा भार त्यांनी शिरावर घेतला होता त्यात त्यांना यत्किंचितही निरुत्साही केले नाही. इतर मंत्रिमंडळाचे आणि सहकार्यांचे प्रसंग कसा निभावे, असे अविश्वासाचे उद्गार कानावर येताना ते म्हणाले, 'वीरहो, विचार करीत आणि शंका घेत काय बसलात! एकीने चाल करून निघा, हिंदूपदपादशाहीचा दिवस उगवलाच म्हणून समजा! मी तर नर्मदा उतरून सर्व मराठी सैन्य चंबळेपर्यंत पसरून देणार. मग पाहू या नादिरशहा कसा खाली येतो तो!'

मराठ्यांच्या ह्या प्रतिशोधाच्या दृढनिश्चयामुळेच भारतविजयार्थ निघालेल्या इराणी शहाची हिंदूंच्या विरुद्ध असलेली महत्वाकांक्षा गारठून मरून गेली, नादिरशहाने बाजीरावांना 'महंमदी धर्माचे अभिमानी' संबोधून त्यांनी दिल्लीच्या मोगल बादशहाच्या आज्ञेत राहावे नाहीतर जे ही आज्ञा मोडतील त्यांना भयंकर शासन करण्यात येईल. अशा आशयाचे लांबलचक आणि मूर्खपणाचे पत्र लिहिले आणि शहाणपणाने आपला पाय मागे काढला! नादिरशहाने मराठ्यांना ह्या लिहिलेल्या आज्ञापत्राला केराच्या टोपलीत स्थान मिळाले आणि मराठ्यांच्या शाहू छत्रपतींनी १४ जून १७३९ ह्या दिनी भरविलेल्या राजसभेत 'मराठ्यांच्या भीतीने नादिरशहा हिंदूस्थानातून पळून गेला' अशी घोषणा केली!

नादिरशहाने एकाएकी केलेल्या ह्या परिवर्तनाने निजामाची 'अतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्टः' अशी स्थिती झाली. नादिरशहाच्या हिंदूस्थानाविरुद्ध केलेल्या बेतात त्याने भाग घेतला आणि भोपाळला केलेल्या संधीच्या अटी बरोबर पाळल्या नाहीत म्हणून त्याला पुरी शिक्षा लावण्यासाठी मराठे दिल्लीकडे चाल करून गेले. पण इतक्यात दि. २७-४-१७४० रोजी मराठ्यांच्याही सर्व रणधुरंधरांत प्रमुख अशा बाजीरावाचा अंत झाला!!

हिंदू-स्वातंत्र्याच्या महत्कार्याच्या पुरस्काराकरिता कोणाही पुरुषाने बाजीरावापेक्षा अधिक मनोभावाने आणि अधिक यशस्वितेने प्रयत्न केले नाहीत! बालवयातच आपल्या जातीच्या आणि धर्माच्या शत्रूंच्या विरुद्ध त्यांनी आपली तरवार बाहेर काढली, ती पुन्हा मरणाच्या घटकेलाही कोशबद्ध केली नाही! त्यांनी हिंदू जातीच्या शत्रूवर आपले सैन्य घेऊन जावयाचे कार्य प्रत्यक्ष करीत असता शिबिरात देह ठेविला! शिद्दीवर किवा रोहिल्यांवर मोगलांवर किवा पोर्तुगीजांवर केलेल्या निरनिराळ्या दीर्घकालीन आणि दुःसाध्य आक्रमणात पराजयाने त्यांना केव्हाही स्पर्श केला नाही! हिंदूपदपादशाहीचे महान ध्येय शक्य तितक्या त्वरेने साध्य करण्यासाठी त्यांना जे जिवापाड अतिमानवी प्रयत्न करावे लागले त्यांच्यामुळे त्यांना अकाली मरण आले. नादिरशहाच्या दहा आक्रमणांनीदेखील कधीही बसला नसता इतका मोठा धक्का बाजीरावांच्या अकाली निधनाने हिंदूंच्या कार्याला बसला!

११ : नाना आणि भाऊ

दशरथ देउनि राज्यश्रीसी रामलक्ष्मणांचिया करीं
प्रभात तारा देउनि जाई कांति आपुली सूर्यकरीं ।
तशीच बाजीराये हिंदू-स्वातंत्र्याची ध्वजा दिली
या नरवीरा नानांच्या या भाऊंच्या दुर्दात करीं ॥

- महाराष्ट्र भाट

बाजीराव मरण पावले; पण त्यांनी आपल्या देशबांधवांच्या ठिकाणी उत्पन्न केलेली स्फूर्ती मरणे शक्य नव्हते. तिने त्यांना त्यांच्या नवीन पुढार्यांच्याबाजीरावांचे पुत्र बाळाजी म्हणजे नानासाहेब आणि वसईचे विजेते चिमाजीअप्पांचे पुत्र भाऊसाहेब ह्यांच्या नेतृत्वाखाली अधिक कठीण प्रयत्न करण्यासाठी आणि अधिक महत्कार्य संपादण्यासाठी उत्साहित केले. बाळाजीपंतांचे वय ह्या वेळी केवळ १९ वर्षांचे होते. पण एवढ्या वयातही त्यांनी आपल्या बापाच्या हाताखाली काम केले होते आणि मराठ्यांसारख्या पराक्रमी लोकांचे पुढारीपण चालविण्याची आपली योग्यता सिद्ध करून दाखविली होती. तेव्हा गुणांचा परामर्श करावयाला नेहमी तत्पर असलेल्या शाहूमहाराजांनी यत्किंचितही अनमान न करता ह्या तेजस्वी तरुणाची मराठी साम्राज्याचे पंतप्रधान - मुख्य पेशवे - म्हणून त्यांच्या वडिलांच्या जागी नेमणूक केली. वस्त्रदानाचा समारंभ अतिशय ऐश्वर्यपूर्ण आणि गंभीर झाला. तो आटोपल्यावर महाराजांनी आपल्या तरुण प्रधानांना एक आज्ञापत्र दिले. त्यात जे प्रत्यक्ष स्वरूपात आणण्यासाठी महाराष्ट्रातल्या ह्या वेळच्या प्रचंड प्रयत्नांची पराकाष्ठा चालली होती त्या महाध्येयाचे जणू हृदयच काही स्फूर्तिदायक वाक्यात ग्रथित केले आहे. आज्ञापत्रात शाहूमहाराज लिहितात; “तुमचे पूज्य तीर्थरूप बाजीराव स्वामी ह्यांनी अत्यंत निष्ठेने गादीची सेवा केली आणि अघटित गोष्टी घडवून आणल्या. हिंदू राज्याची मर्यादा हिंदूस्थानच्या शेवटच्या सीमा प्रांतापर्यंत वाढविण्याचा त्यांचा हेतू होता. तुम्ही त्यांचे सुपुत्र आहा. त्यांचे हेतू तुम्ही सिद्धीस न्या, त्यांचे ध्येय गाठा आणि मराठ्यांच्या घोड्यांना अटकेच्या पैलतीराचे पाणी पाजा!”

ही राजाज्ञा शिरोधार्य समजून भाऊंनी आणि नानांनी मरणापर्यंत आणि मरण पत्करूनही शिवाजीमहाराजांनी आरंभिलेल्या ह्या कार्यावर यशाचा कळस चढविण्यासाठी प्रयत्न केला. हिंदूपदपादशाही म्हणजे त्यांच्या बाल्यातले स्वप्न - त्यांच्या तारुण्यातली महत्वाकांक्षा होती. तिच्यासाठी प्रयत्न करणे, समर चालविणे आणि मरण पत्करणे म्हणजे त्यांच्या आवडीचे कार्य होते. शाहूमहाराजांनी आपल्या बालपणातील बंदिवासातला सर्व काळ मधून मधून लाभणार्या बादशाही कृपाकटाक्षांनी सुसह्य करीत काढला होता. त्यामुळे त्यांना अद्यापिही दिल्लीच्या मोगल बादशहाविषयी कधी कधी जे निष्ठेचे आणि आदराचे उमाळे येत ते देखील नानांना आणि भाऊंना सहन होत नसत!

वस्त्रदानाचा समारंभ संपल्याबरोबर शाहूमहाराजांनी बाळाजीपंतांना पुण्याला जावयाची आज्ञा केली आणि रघुजी भोसल्यांची दक्षिणेच्या (कर्नाटक) आक्रमणावर योजना केली.

मोगलांच्या बंदिवासातून शाहूमहाराज सुटून आल्यावर मराठ्यांमध्ये जे आपसातले युद्ध प्रारंभ झाले त्याची संधी साधून, सादतअल्ली नावाच्या कर्तृत्ववान सेनापतीच्या पुढारीपणाखाली मुसलमानांनी हया द्वापकल्पाच्या दक्षिणेकडील सर्व भाग पुन्हा हस्तगत केला आणि तंजावरच्या मराठ्यांच्या वसाहतीला पूर्णपणे घेरून टाकले. तंजावरचे राजे प्रतापसिंग हयांची दृष्टी हया प्रसंगी साहजिकच साहाय्यार्थ शाहूमहाराजांकडे वळली. सादतअल्ली इ.स. १७३२ मध्ये मरण पावला आणि त्याचा पुतण्या दोस्तअल्ली हा 'अर्काटचा नबाब' ही पदवी धारण करून त्याच्या गादीवर बसला. त्याचे सामर्थ्य दांडगे होते आणि मराठ्यांचे शत्रुत्व करावयाचा त्याने विडा उचलला होता! इसवी सन १७४० च्या १९ मे हया दिनी मराठ्यांनी दोस्तअल्लीच्या सैन्याला अवघड स्थली दक्षिणेच्या अंगाने दाबून धरले आणि त्यावर मागून आणि पुढून आणि कुशीने मारा चढविला. थोड्याच घंट्यांत मुसलमानी सेनेचा पूर्ण मोड झाला आणि दोस्तअल्ली रणांगणात मारला गेला. मुसलमानांच्या पीडेने दीर्घ कालपर्यंत गांजून गेलेली तेथली हिंदू जनता आपल्या सहधर्मीयांच्या हया विजयाने आनंदीत झाली आणि तिने मराठ्यांशी एकमत केले. रघुजी वाटेतील सर्व गावांतून आणि नगरातून मोठमोठाल्या खंडण्या उकळीत अर्काटवर चाल करून गेले. दोस्तअल्लीचा मुलगा सफदरअल्ली आणि जावई चंदासाहेब हे वेलोर आणि त्रिचनापल्ली येथे हाताखाली मोठाली सैन्य घेऊन युद्धाच्या सिद्धतेने उभे होते. तेव्हा रघुजींनी, मराठ्यांची आर्थिक हानी अतिशय झाल्यामुळे आपण हया आक्रमणाचा बेत सोडून द्यावयाचे ठरविले आहे, अशी वार्ता उठविली. ते त्रिचनापल्लीपासून ४० कोस खरोखरच मागे निघून गेले. चंदासाहेबासारखा चाणाक्ष आणि जागरूक मनुष्यसुद्धा हया युक्तीने आणि वागण्याने पूर्णपणे चकला आणि त्याने आपल्या सैन्यापैकी १० हजार लोक वेगळे काढून त्यांना हिंदूंच्या अत्यंत धनाढ्य अशा मदुरा क्षेत्रावर मारा करण्यासाठी पाठविले. आपल्या युक्तीने मुसलमान इतका पूर्णपणे आपल्या तावडीत सापडलेला पाहिल्याबरोबर मराठी सेनापतीने एकदम तोंड उलट पालटले आणि लांब लांब क्रमणांनी त्रिचनापल्लीच्या समोर तो दत्त म्हणून उभा राहिला. मदुरेवर प्रतिशोध उगवून ते पवित्र शहर लुटून मोकळे करण्यासाठी बंदासाहेबाला पाठविण्यात आले होते; त्याला ही वार्ता समजताच आपल्या बांधवांच्या साहाय्यार्थ धावून यावयाची त्याने धडपड केली. पण त्याला वाटेत अडविण्यासाठी रघुजींनी आपली एक तुकडी पाठविली. तिने त्याच्याशी तुमुल युद्ध करून त्याला गुंतवून ठेविले आणि त्याच्या हत्तीवरून त्याला पाडून त्याचा वध केला. मुसलमानांचा पूर्णपणे सत्यानाश झाला. त्यांच्या सेनापतीचे शव रघुजीच्या शिबिरामध्ये नेण्यात आले. मराठी सेनापतीने त्याच्याभोवती उंची वस्त्रे गुंडाळविली आणि ते मृताच्या भावाकडे चंदासाहेबाकडे पाठवून दिले. त्रिचनापल्लीचा वेढा पुष्कळ महिने चालला होता. पण इतक्या शौर्याने नगर लढवूनही शेवटी तेथल्या मुसलमान सेनानायकाला मराठ्यांना शरण जाऊन ते नगर दुर्दम मराठ्यांच्या स्वाधीन करावे लागले. रघुजींनी चंदासाहेबाला युद्धबंद करून सातार्याजला पाठवून दिले आणि मुरारराव घोरपड्यांच्या हाताखाली १४ हजार सैन्य देऊन त्यांना त्रिचनापल्लीच्या संरक्षणार्थ ठेवले. सफदरअल्ली हयाच्या पूर्वीच मराठ्यांना शरण गेला होता. त्याने १०

लाख रुपये खंडणी द्यावी आणि विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे इ.स.१७३६ पासून ज्या ज्या हिंदू राजांची आणि संस्थानिकांची त्याच्या बापाने राज्ये बळकाविली होती त्या सर्वांना पुन्हा त्यांची राज्ये त्यास परत देऊन त्यांनी संस्थाने स्थापन करावी अशा करारावर मराठ्यांनी त्याला अर्काटचा नबाब म्हणून मानण्याचे वचन दिले.

पण दक्षिणेकडे रघुजी हे महत्वाचे विजय मिळवित असता तिकडे बंगाल, बिहार आणि ओढ्या येथील मुसलमानी नबाब अलिवर्दीखान ह्याच्याशी त्याच्या संस्थानाचा विरोध आला. अलिवर्दीखान ह्याच्या विरुद्ध असलेल्या बंगाल्यातील पक्षाचा पुढारी मीर हबीब ह्याने साहाय्यासाठी मराठ्यांना बोलाविले. रघुजीचे प्रधान भास्करपंत कोल्हटकर हे बंगाल्यातील मुसलमानी सत्तेला मऊ करण्याची संधी आपल्याला केव्हा मिळते आणि हिंदू साम्राज्याचा विस्तार हिंदूस्थानाच्या पूर्वसीमेपर्यंत आपण केव्हा वाढवितो ह्याची उत्सुकतेने वाटच पाहत बसले होते. त्यांनी ते आमंत्रण स्वीकारले आणि दहा सहस्र मराठी घोडा मुसलमानी सत्तेच्या वर्चस्वाला जणू आपल्या टापाखाली तुडवीत बिहार प्रांतातून चाल करीत पुढे घुसला. अलिवर्दीखान काही क्षुद्र प्रतीचा सेनापती नव्हता. तो त्यांच्यावर चालून येताच मराठ्यांनी त्याला अडचणीत घेरले आणि त्याची युद्धसामग्री मारून त्याच्या सैन्याचा चुराडा केला आणि त्याला कटककडे मार्ग पत्करण्याला भाग पाडले. भास्करपंतांनी आपला बेत सोडून सगळा पावसाळा निघून जाईपर्यंत बंगाल्यात निवास करावा आणि शत्रूंच्या प्रदेशातून खंडणी उकळून तिच्यावर आपला व्यवहार चालवावा म्हणून त्यांचे मन वळविण्यासाठी मीर हबीबने पुष्कळ गळ घातली. मग मराठ्यांनी मुर्शिदाबादेवर चाल केली आणि हुगळी, मिदनापूर, राजमहल आणि मुर्शिदाबाद सोडून गंगेच्या पश्चिमेकडील बंगालचा सर्व भाग जिंकून घेतला. कालिमातेने हिंदूंचा पक्ष धरला आणि बंगालमधील मुसलमानी धर्मवेड्यांचा धर्ममद जिरवला म्हणून कालीचा धार्मिक उत्सव विशेष थाटामाटाने साजरा करावयाचे मराठ्यांनी ठरविले. इतक्यात अलिवर्दीखान एकदम हुगळी उतरून आला आणि मराठ्यांच्यावर अकस्मात घाला घालून त्याने त्यांना बंगालच्या सीमेपर्यंत मागे रेटले. पण हा त्यांचा विजय क्षणिक ठरावयाचा होता; कारण, रघुजी लवकरच परत आले आणि बाळाजीपंतांनीही दुसरे मराठी सैन्य घेऊन बाह्यात्कारे मोंगल बादशहाच्या साहाय्याकरिता म्हणून पण वास्तविक मराठ-मंडळासाठी बिहारवर चौथाई बसविण्यासाठी आणि रघुजी भोसल्याशी बरेच दिवस तंट्यात पडलेल्या आपल्या येण्याचा निर्णय करण्यासाठी बिहार प्रांतात प्रवेश केला. मराठ्यांचा आपसातील प्रकरणाच्या संबंधात एकविचार होता. बाळाजीपंत निघून गेले आणि भास्करपंतांनी अलिवर्दीखानपासून मोठी खंडणी आणि नेहमीची न सुटणारी चौथाई ह्यांची मागणी केली. युद्धात भास्करपंतांशी तोंड देणे अशक्य आहे हे पाहून अलिवर्दीखानने स्वभावानुसार विश्वासघाताचा अवलंब केला. त्याने खंडणीच्या प्रश्नाची चर्चा करण्याच्या मिषाने भास्करपंतांना आपले पाहुणे नि मराठ्यांचे प्रतिनिधी म्हणून आपल्या तंबूत येण्याविषयी नम्रतापूर्वक पाचारण केले आणि ठरल्याप्रमाणे 'काफिराला कापून काढा' अशी खुणेची ओरड होताच मारेकर्यांचिहत्यांच्यावर मारा करवून त्यांचा वध केला. त्या भयंकर दिवशी वीस मराठी अधिकार्यांोनह्या जागी कंठस्नान मिळाले! त्यांच्यापैकी एकटे रघुजी गायकवाड वाचले आणि त्यांनीच ह्या अकस्मात आलेल्या प्रसंगाने चकित झालेल्या आणि

गोंधळून गेलेल्या मराठी सेनेला परक्यांच्या प्रांतातून आणि आपला डाव साधल्यामुळे चढून गेलेल्या शत्रूंच्या- त्यांना कोंडून त्यांचे तुकडे तुकडे उडविण्यासाठी एकसारख्या चाललेल्या - प्रयत्नांना तोंड देऊन वाचवून पार नेले!

पण असल्या एकाद्या वधाने किंवा आकस्मिक घाल्याने, जिला औरंगजेबाला आपल्या साम्राज्यातील सर्व साधने एकवटून देखील थोपवून धरता आले नाही त्या मराठ्यांच्या उठावणीची लाट परतणे शक्य नव्हते. पण मूर्ख अलिवर्दीखानाला ते समजले नाही. त्याने उर्मटपणाने रघुजीला पुढील आशयाचे हास्यास्पद पत्र लिहिले. 'अल्ला हो अकबर' त्याच्या कृपेने सद्धर्मनिष्ठांच्या घोड्यांना काफरांच्या शस्त्रांची भीती उरली नाही. जेव्हा इस्लामाचे सिंहाचे छावे अशा रीतीने मूर्तिपूजक राक्षसांची खोडकी मोडतील आणि त्यांना दाती तृण धरून आश्रयासाठी शरण यावे लागेल तेव्हाच संधि होणे शक्य आहे. रघुजींनी ह्या उर्मटपणाच्या पत्राला, 'मराठे अलिवर्दीखानाची गाठ घेण्याकरिता ५०० कोस चालून गेले. पण ह्या इस्लामच्या सिंहाला मराठ्यांशी दोन हात करण्याकरिता ५० कोसही पुढे यावयाचे धैर्य झाले नाही' असे उत्तर देऊन हे केवळ मूर्खपणाच्या बडबडीचे युद्ध थांबविले; आणि मराठी चपळ बारगिरांना, चाल करून जाऊन संपूर्ण ओढ्या आणि वर्धमान ह्या प्रांतातून चौथाई उकळण्याची आज्ञा केली. मराठ्यांनी अशा रीतीने अलिवर्दीखानाला प्रतिवर्षी त्रासवून सोडले. शक्य असेल तेथे चौथाईचा नेहमीचा कर बसविला आणि इतर स्थानांवर युद्धाच्या व्यवसायासाठी मोठमोठ्या खंडण्या बसवून त्या गोळा केल्या. त्यांनी विभागचे विभाग ओस पाडले; घटकेत ते लुटून परतत तर घटकेत नाहीसे होत; त्यांना सोयीला येईल त्याप्रमाणे युद्ध करित. नाही तर निघून जात. ह्याप्रमाणे मुसलमानी सुभेदाराला बंगाल, बिहार आणि ओढ्या ह्या तीनही प्रांतांचा राज्यकारभार चालविणे अशक्य करून टाकले. पराभवाने त्यांचा क्रम थांबविणे शक्य नव्हते. संकटांनी त्यांचा उत्साह भंग करणे शक्य नव्हते. त्यांना त्यांची चौथाई मिळालीच पाहिजे.

शेवटी, इ.स.१७५० मध्ये हा इस्लामचा सिंह अलिवर्दीखान 'काफरांना' अगदी कंटाळून गेला. ते केव्हा कोठेही भेटतील ह्या भीतीने त्याला 'त्राहि भगवन्' झाले आणि तो भोसल्यांना शरण आला. त्याने भास्करपंतांच्या केलेल्या भ्याडपणाच्या वधाप्रीत्यर्थ दंड म्हणून मुंडकटाईसाठी ओढ्या प्रांत मराठ्यांना तोडून दिला आणि बंगालच्या नि बिहारच्या चौथाईच्या भागापोटी म्हणून प्रतिवर्षी दहा लाख रुपये द्यावयाचा करार केला. अशा रीतीने 'सद्धर्माच्या वीरांना' अंती मूर्तिपूजक सैतानाजवळ दयेची याचना करावी लागली.

त्या दिवशी त्यांनी 'अल्ला हो अकबर' चा घोष केला किंवा नाही हे सांगता येत नाही!

इकडे बंगाल्यात ह्याप्रमाणे मुसलमानी सत्तेचे उच्चाटन करण्याचे रघुजी भोसल्यांचे प्रयत्न यशस्वी होत होते त्याच वेळी इतर मराठी सेनापतीही उत्तरेकडील मुसलमानी सत्तेच्या दुसऱ्यातगडकोटांना धडका भरून तितक्याच तेजाने पराक्रम करून दाखवीत होते. यमुनेपासून नेपाळच्या सीमेपर्यंतचा सर्व प्रांत धर्मवेड्या रोहिल्यांच्या आणि पठाणांच्या मगरमिठीत सापडला होता. त्यांची जूट जमलेली पाहून दिल्लीच्या मोगल बादशहाचा वजीर इतका घाबरून गेला की, त्याने पठाणांचे, मोगल साम्राज्याचा नाश करून त्याच्या जागी अफगाणी साम्राज्य पुन्हा स्थापन करावयाचे महत्वाकांक्षी बेत मोडून हाणून

पाडण्याच्या प्रयत्नात साहय करण्यासाठी मराठ्यांची याचना केली. मुसलमानी सत्तेचे निर्मूलन करण्यासाठी तर मराठ्यांचे सारे प्रयत्न नि त्यांच्याच परिश्रमाने मोगल साम्राज्याची स्थिती इतकी मोडकळीला आली होती. तेव्हा दुसऱ्या मुसलमानांची किंवा अहिंदू लोकांची ते श्रेय उपटण्याची महत्वाकांक्षा नि प्रयत्न त्यांना साहजिकच सहन झाले नाहीत. तेव्हा मराठ्यांनी वजिराचे हे आमंत्रण मोठ्या आनंदाने स्वीकारले. मराठी मानकरी मल्हारराव होळकर आणि जयाजीराव शिंदे ह्यांनी लागलीच यमुना नदी ओलांडली; आणि पठाण कादरगंज येथे तळ देऊन बसले होते, त्यांच्यावर चाल करून गेले. पठाणांनी अत्यंत चिकाटीने ठाव धरला, पण शेवटी मराठ्यांनी त्यांच्यावर मोठा जय मिळविला आणि त्यांच्या सैन्याची धूळधाण उडविली. ते इतकेच करून थांबले नाहीत. पठाणांचा सर्वांत मोठा पुढारी आपल्या कादरगंज येथील सोबत्यांना साहाय्य करण्यासाठी मोठे सैन्य घेऊन येत होता; मराठे त्यांच्यावर तसेच चाल करून गेले आणि त्यांनी त्याला वेढून टाकले. अहंमदखानाने फरुकाबादेचा आश्रय केला, तो मराठ्यांनी त्याही नगराला वेढा दिला. हा निकराचा लढा कित्येक आठवडे चालला; पण पठाण काही वठणीवर येईना. रोहिल्यांचे एक मोठे सैन्य गंगेच्या दुसऱ्याफतीरावर होते. त्यांच्याकडून पठाणांना सर्व प्रकारचे साहाय्य मिळत असे. हे लक्षात आल्यावर मराठ्यांनी गंगेवर नावांचा पूल मोठ्या युक्तीने उभा केला आणि ते योग्य वेळी गंगानदी उतरून गेले. त्यांच्या सैन्याचा काही भाग फरुकाबादेच्या वेढ्याचे काम इकडे नेटाने चालवीत असताच गंगापार झालेले त्यांचे मुख्य सैन्य रोहिले आणि पठाणांच्या एकत्र झालेल्या तीस सहस्र सेनेवर तुटून पडले आणि घनघोर संग्रामात त्याने त्यांचा पूर्ण पराभव केला. अहंमदखानाने फरुकाबादेहून पळून जावयाचा बेत करून मराठ्यांच्या उरलेल्या लहान सैन्याला गुंतवून ठेवण्याचा प्रयत्न केला; पण त्यात त्याला यश न येता मराठ्यांनीच त्याचा अविश्रांत पाठलाग केला; शेवटी मराठ्यांनी मुसलमानांचे पूर्ण निर्मूलन केले; त्यांचा सेनानिवास लुटला आणि अगणित हत्ती, घोडे, उंट, ध्वजा आणि इतर सर्व सामग्री हस्तगत केली.

ह्या युद्धातले रणकौशल्य जितके उच्च प्रतीचे होते तितकाच महत्वाचा त्याचा नैतिक परिणामही झाला. कारण पठाणांनी केवळ आपल्या चळवळीला धार्मिक स्वरूप देण्यासाठी आणि मराठ्यांना चिडविण्यासाठी काशी क्षेत्रावर उगाच चाल केली आणि काफिरांची पठाणाशी गाठ घ्यायची कधीच छाती व्हावयाची नाही अशी बढाई मारीत हिंदूंच्या देवळावर आणि देवांच्या पुजार्यांवर अनन्वित अत्याचार केले! कारण अल्ला त्यांच्या पक्षाला होता; आणि मराठ्यांची त्यांची गाठ पडणार नाही ही त्यांची बढाई एका दृष्टीने खरीही ठरली! मराठ्यांनाही त्यांच्याशी तोंड देणे अत्यंत कठीण गेले! कारण इतकेच की, पठाणांशी समोरासमोर युद्ध करावयाचा प्रसंग आणताच ते लागलीच प्रत्येक युद्धात मराठ्यांकडे पाठ फिरवीत! जागोजाग मुसलमानांच्या केलेल्या पराभवांनी आणि त्यांना उसंत घेऊ न देता लगोलग केलेल्या पाठलागांनी हिंदूंची मनोवृत्ती काहीशी शांत झाली नि आपल्या देवस्थानांच्या आणि गृह्याग्नीच्या निष्कारण केलेल्या अपमानांचा आपण प्रतिशोध घेतला असे त्यांना वाटले. ह्या काळात लिहिलेल्या सर्व पत्रांतून ही आत्मगौरवाची दृष्टी स्पष्ट दिसते. 'पठाणांनी श्रीकाशीर्जीचा आणि प्रयागचा अपमान केला होता; पण हरिभक्तांना अंती यश प्राप्त झाले. शत्रूंनी काशीला वावटळीचे बी पेरले! पण देवाने त्यांना

फरुकाबादेला झंझावाताचे पीक दिले!’ राजकीय परिणामही नैतिक परिणामाइतकेच महत्वाचे झाले. मोगल बादशहाचा ताठा पूर्णपणे जिरून त्याने मराठ्यांना साम्राज्यातील राहिलेल्या सर्व प्रांतातून चौथाई गोळा करण्याचा अधिकार दिला. मराठ्यांची ही चौथाई म्हणजे मुसल -प्रवेशाच्या आधीचा चंचुप्रवेश असे! अशा रीतीने मुलतान (सिंध), पंजाब, राजपुताना, रोहिलखंड हे सर्व प्रांत मराठ्यांच्या अधिकारक्षेत्रात समाविष्ट झाले आणि हरिभक्तांना, मराठी भाला दिल्लीच्या बादशाहीच्या थेट काळजात खुपसल्याच्या यशाचा उच्चार योग्य अभिमानाने करता आला. ह्या महत्वाच्या विजयाची वार्ता कळल्याबरोबर मराठमंडळाचे प्रमुख पंतप्रधान बाळाजीपंत ह्यांनी आपल्या सैन्याला पुढील उत्साहवर्धक पत्र पाठविले, ‘तुमचे धैर्य विलक्षण आहे! तुमचे शौर्य दुर्दांत आहे! दख्खनच्या मराठी सैन्याने नर्मदा ओलडून, यमुनेच्या पार होऊन, गंगानदी उतरून जाऊन रोहिल्यांसारख्या आणि पठणांसारख्या महत्वाच्या आणि प्रमत्त शत्रूला आव्हान दिले, त्यांच्याशी युद्ध केले आणि त्यांचा नायनाट केला! सैनिकांनो आणि अधिकार्यांनो तुम्ही मिळविलेला विजय खरोखरीच अलौकिक आहे! तुम्ही हिंदू साम्राज्याचे आधारस्तंभ आहा. स्वराज्यस्थापनकर्ते म्हणून तुमची कीर्ती इराणपर्यंत आणि तुराणापर्यंत जाऊन पोहोचली आहे!’ (इ.स.१९५१)

इतके साधल्यावर मराठ-मंडळाच्या पुढार्यांनीअयोध्येचा नबाब आणि दिल्लीचा वजीर ह्यांच्याकडून पुन्हा एकदा काशी नि प्रयाग ही क्षेत्रे परत मिळविण्याचा प्रयत्न केला. हिंदू स्वातंत्र्याच्या महाप्रयत्नाचे प्रतिनिधित्व त्यांच्याकडे आले होते, तेव्हा हिंदूंची ही सर्वांत पवित्र धर्मक्षेत्रे अद्याप मुसलमानांच्या हातात असावी हे शल्य साहजिकच त्यांना फार बोचत होते. त्या वेळच्या पत्रव्यवहाराचे निरीक्षण केले म्हणजे मराठ्यांची ह्या प्रश्नाच्या संबंधात पुन्हा पुन्हा वाटणारी अस्वस्थता स्पष्टपणे प्रतीत होते. ह्या मागणीच्या बोलाचालीत होत असलेला विलंब सहन न होऊन मल्हारराव होळकरांनी तर एकदा काशीवर चालून जाऊन मारा चढवायचा, ज्ञानवापीच्या पवित्र भूमीवर उभारलेली मशीद धुळीला मिळवायची आणि अशा रीतीने हिंदू जनतेचा आणि धर्माचा हा नित्याचा अपमान पूर्ण धुऊन काढावयाचा असा बेतच ठरविला; कारण तेथे उभी असलेली ती मशीद, ज्या निराशामयकाळी हिंदू धर्माच्या प्रसिद्ध देवस्थानाचा नाश करून उभारली आणि त्यावर मुसलमानांचा अर्धचंद्र हिंदूंना हिणवीत फडकू लागला; त्या काळची स्मृती हिंदूंच्या मनात नित्य जागृत करी. पण काशीच्या भोवतालच्या देशांप्रत अद्यापि मुसलमानांचे अतिशय वर्चस्व होते. तेव्हा मराठे निघून गेल्यावर चिडलेले मुसलमान पुनः आपल्यावर आणि काशीक्षेत्रावर भयंकर अत्याचार केल्याविना राहणार नाहीत, ह्या भीतीने काशीच्या ब्राह्मणांनी मल्हारराव होळकरांना अधिक अनुकूल संधी येईपर्यंत काशीवर मारा करावयाचा आपला बेत आपण सोडून द्यावा, अशी विनवणी केली. केवळ आपले प्राण आणि आपल्या नगराचा नाश वाचविण्यासाठी मल्हाररावांना राष्ट्रीय अपमानाचा प्रतिशोध घेण्याच्या कार्यापासून ह्या उपदेशाने परावृत्त करण्यात आपण पाप करतो आहो असे मात्र त्यांच्या धर्मभीरू मनाला वाटल्यावाचून राहिले नाही. त्या पत्रातच त्यांनी प्रत्यक्ष त्याचा उल्लेख करून खेद प्रदर्शित केला आहे.

(१८ जून १७५१)

इ.स. १७४९ मध्ये शाहू महाराजांचे निधन झाले. त्याच्या आधी त्यांनी बाळाजीपंताला आज्ञापत्राने सर्वाधिकार दिले होते. त्यामुळे शाहू छत्रपतींच्या निधनापासून पंतप्रधान हे मराठमंडळींचे अध्यक्ष आणि मराठ्यांच्या राष्ट्रीय आकांक्षांचे आणि ध्येयाचे प्राण बनले. त्यांच्या राजवटीतून मधून मधून घरगुती भांडणांना आणि राजवाड्यांतील क्षुद्र कारस्थानांना चिंताजनक स्वरूप आले. पण तशा परिस्थितीतही ह्या कर्तृत्ववान पुरुषाने त्याच्या पूर्वी कोणीही केला नसेल इतक्या निश्चयाने आणि मनःपूर्वक मराठ्यांच्या नेतृत्वाखाली मोगली साम्राज्याच्या नाशभूमीवर विशाल आणि स्वतंत्र हिंदूसाम्राज्य संवर्धित करण्याचा प्रयत्न केला आणि त्यासाठी मुसलमान किंवा ख्रिस्ती, आशियातील किंवा युरोपातील जे जे परकीय शत्रू रणांगणावर उतरले त्या सर्वांशी राष्ट्रव्यापी झगडा चालवला.

ह्या परकीय शत्रूपैकी फ्रेंचमंनी दक्षिण हिंदूस्थानच्या खालच्या भागात पूर्वीच विशेष वर्चस्व आणि सत्ता प्रस्थापित केली होती. बाळाजीचे त्यांच्याकडे पूर्ण लक्ष होते; पण, प्रारंभी त्यांना एकाच वेळी हिंदूस्थानातील दूरदूरच्या भागात मोठमोठाली युद्धे चालवावी लागली आणि महाराष्ट्रातील ह्या एकमेव बलशाली हिंदू सत्तेला चिरडून टाकण्यासाठी बद्धपरिकर होऊन सर्व दिशांनी उठलेल्या अनेक शत्रूंशी तोंड द्यावे लागले, त्यामुळे बाळाजीना पुष्कळ वेळपर्यंत फ्रेंचमं । एकट्यांनाच गाठून त्यांच्या कृत्यघ्ने त्यांना प्रायश्चित्त देता आले नाही. पण तिकडून जरा मोकळीक मिळताच बाळाजीपंतांनी त्यांना रणांगणावर पूर्णपणे त्रस्त करून आणि राजकारणाचे कुशल डाव टाकून, अंती फ्रेंचमं । इतके गोंधळवून सोडले की, त्यांना आणि त्यांच्या आश्रयाखाली गेलेल्या निजामाला भालकी येथे मराठ्यांशी संधी करणे भाग पडले. ह्या संधीने मराठ्यांना गोदावरी आणि तापी ह्या दोन नद्यांमधील सर्व प्रांत मिळाला आणि दक्षिणेच्या निरनिराळ्या संस्थानिकांच्या राज्यसभेत फ्रेंचमंनी जे वर्चस्व संपादन केले होते ते पुष्कळच नाहीसे झाले.

कर्नाटकातील आणि त्याच्याही दक्षिण भागांकडील सर्व विद्रोही नबाबांना शासन देऊन ताब्यावर आणावयाच्या उपक्रमाला पंतप्रधानांनी पूर्वीच प्रारंभ केला होता. मराठी सैन्याने सावनूरच्या नबाबाचा युद्धात पूर्ण पराजय केला आणि त्याला आपल्या राज्यापैकी बराच मोठा प्रांत आणि शेष राहिलेल्या प्रदेशाकरिता एक लक्ष रुपये खंडणी मराठ्यांस द्यावयाला भाग पाडले. हे झाल्यावर बाळाजीच्या आणि भाऊरावांच्या नेतृत्वाखाली साठ सहस्र मराठ्यांचे प्रचंड सैन्य श्रीरंगपट्टणच्या समोर उभे झाले; त्यांनी तेथून थकलेल्या चौथाईच्या कराप्रीत्यर्थ ३५ लक्ष रुपये काढले, शिवरी परत जिंकून घेतली आणि इतर लहानसहान मुसलमानी पुंडांना शासन केले. मग बळवंतराव मेहेंदळे कडाप्पाच्या मुसलमान नबाबावर चालून गेले. मराठ्यांचे नाव कानावर पडताच आपल्या राज्याचे काय होईल, ह्या भीतीने दक्षिण हिंदूस्थानातील खालच्या भागामधील सर्व मुसलमानी नबाबांना कापरे भरू लागले होते. हे सर्व एक होऊन कडाप्पाच्या नबाबाला साहाय्य करावयासाठी आले होते. इंग्रजदेखील त्यांच्या पक्षाला येऊन मिळाले होते, त्यात पावसाळ्यालाही भर आला, पण तरीही बळवंतराव मेहेंदळ्यांनी मुसलमानी सैन्यावर मारा चढवला आणि समोरासमोरच्या तुमुल युद्धात सहस्रावधि पठाणांना तलवारीचे पाणी पाजून प्रत्यक्ष नबाबाला स्वर्गाला पाठविले. त्याच्या राज्याचा अर्धा भाग आपल्या राज्याला जोडून घेऊन मराठे तेथून अर्काटच्या नबाबावर चालून गेले. इंग्रजांचा ह्याला पहिल्यापासून पूर्ण पाठिंबा होता. पण स्वतः नबाबाला किंवा

त्याच्या पुरस्कर्त्यांना मराठ्यांची मागणी धिक्कारून टाकता आली नाही. त्यांना शांत करण्यासाठी ४ लक्ष रुपयांची खंडणी द्यावी लागली. इ.स.१७५९ मध्ये बेंगळूरला वेढा घातला, चीनापट्टण जिंकून घेतले त्याच वेळेला म्हैसूरच्या राज्याचे राज्यपद मिळविण्याच्या प्रयत्नात असलेल्या हैदरला, त्यांचा पूर्वी करार झाल्याप्रमाणे ३४ लक्ष रुपयांची खंडणी त्यांच्या स्वाधीन करावी लागली. ह्याच वेळेला हैदरचा पुरा शेवट करावा असा बाळाजीपंतांचा विचार होता, पण ह्या वेळी हिंदूस्थानात इतरत्र मराठ्यांना ज्या मोठमोठाल्या स्वार्थाकराव्या लागल्या त्यांच्या योगाने त्यांना तळ-हिंदूस्थानात पराक्रम गाजवित असलेली आपली मराठी सेना परत बोलवावी लागली आणि तिकडले काम अर्धवट सोडणे भाग पडले.

मध्यंतरी सन १७५३ मध्ये राघोबादादांनी कर्णावती (अहमदाबाद) जिंकले आणि मराठ्यांच्या दिल्ली येथील वर्चस्वाला विरोध करणार्याबजाटांना, तीस लक्ष रुपयांची खंडणी द्यावयाला लावले. ह्याच वेळी जोधपूरच्या गादीसाठी रजपुतांमध्ये आपसात यादवी माजली. रामसिंगाने आपला प्रतिस्पर्धी जो विजयसिंग त्याच्याविरुद्ध मराठ्यांचे साहाय्य मागितले. मराठ्यांनी ते देण्याचे तात्काळ मान्य केले आणि दत्ताजी आणि जयाजी शिंद्यांनी स्वतः त्या स्वारीचे पुढारीपण स्वीकारले. राजपुतांचे सैन्य पन्नास सहस्र होते. पण त्याच्याशी घनघोर युद्ध करून मराठ्यांनी विजयसिंगाचा पुरा मोड केला. तेव्हा तो नागोरला पळून गेला. जयाप्पांनी नागोरला वेढा दिला पण तो चालवित असता त्याच्या मनाला काही बरे वाटत नव्हते. रजपुतांनी मराठ्यांशी युद्ध करावयाचे, हिंदूंनी हिंदूशी भांडावयाचे असे ते दृश्य. तेव्हा रजपुतांशी कसा तरी करून समेट घडवून आणावा आणि तेथून निघून प्रत्येक मराठ्याच्या अंतःकरणाला प्रिय असलेली काशी आणि प्रयाग ही हिंदूंची पवित्र क्षेत्रे परत घेण्याचे कार्य अंगावर घ्यावे अशी बाळाजीची शिंदे यांना आग्रहाची पत्रे येऊ लागली.

पण इतक्यात विजयसिंगाने असे एक नीच कृत्य केले की, त्याच्या भीषणतेने उभ्या महाराष्ट्राची मने शहारून गेली आणि समेटाची भाषाही अशक्य झाली! ह्याच विजयसिंगांच्या चुलत्याने पूर्वी पिलाजी गायकवाड ह्यांच्या निवासावर ते पाहुणे म्हणून आले असता मारेकरी घालून हत्या करवली; ह्या गोष्टीचा उल्लेख पूर्वीच केला आहे. पिलाजीच्या हत्येने मराठ्यांच्या प्रतिशोधवृत्तीची धार तीक्ष्ण झाली आणि तिच्यासाठी दुर्धर मूल्य द्यावे लागले हे स्मरण जागृत असतानाही विजयसिंगाने आपल्या चुलत्याचे अनुकरण करावयाचा बेत केला. विजयसिंगांच्या सैन्यातून तीन रजपूत सैनिक भिकार्या च्या वेषाने मराठ्यांच्या सेनानिवासात आले आणि मराठ्यांचे सेनापती जयाप्पा ह्यांच्या शिबिरापुढील अश्वशाळेतील भूमीवर पडलेले हरबर्याकचेदाणे वेचू लागले. जयाप्पांना संकटाची कल्पनाही नव्हती. त्यांनी तेथे स्नान केले आणि अंग पुसण्यासाठी वस्त्र डोक्यावर घेतले तोच, ह्या मारेकर्यांनी त्यांच्यावर मारा केला आणि आपल्या सुर्या त्यांच्या कुशीत खुपसल्या! जयाप्पा जागच्या जागीच मरणोन्मुख होऊन पडले. दोन मारेकर्यांणनालागलीच धरण्यात आले. पण तिसरा पळून गेला. इतक्यात रजपूत सैन्य बाहेर पडले आणि मराठे गोंधळलेले आहेत, त्यांना कोणी पुढारी नाही तोच त्यांना चुरडून टाकावे ह्या हेतूने त्यांनी मराठ्यांच्या सेनेवर मारा केला. त्यांचा हेतू शेवटालाही गेला असता. पण प्राणनाशक व्रणांनी विव्हल होऊन मरणशय्येवर पडला असतानाही, त्या महावीराने जे अदम्य तेज दाखविले त्याने तो निष्फळ झाला.

जयाप्पानी शोकाक्रांत झालेल्या आपल्या सैनिकांना आधी अंगावर चालून आलेल्या शत्रूशी तोंड द्यावयासाठी तुटून पडा आणि मग पाहिजे तर त्यांना झालेल्या व्रणासाठी बायकांप्रमाणे रडत बसा, अशी आपल्या शेवटच्या शब्दांनी आज्ञा केली आणि प्राण सोडला. आपल्या मरणोन्मुख पुढार्यांच्याह्या शब्दांनी मराठ्यांची मने पेटून गेली आणि त्यांनी जोराने मारा करून विजयसिंगाचा पुन्हा पराभव केला. मराठ्यांचे इतर सेनानायकही शिंद्यांच्या साह्याला धावून आले. दहा सहस्र सैन्यांसह अंताजी माणकेश्वर राजपुतान्यात शिरले आणि ज्यांनी ज्यांनी म्हणून हत्याकारी विजयसिंगाला साहय केले त्या सर्व रजपूत संस्थानिकांना त्यांनी शासन दिले. अशा रीतीने पूर्णपणे हतबल झाल्यावर विजयसिंगाने संधीकरता याचना केली. त्याने ज्याला काढून टाकले होते त्या रामसिंगाचा नामोर, मादत आणि इतर विभागांविभागांवरील अधिकार मान्य केला आणि मराठ्यांना अजमीर देऊन, त्या व्यतिरिक्त स्वारीप्रीत्यर्थ त्यांना लागलेल्या सर्व व्ययाची भरपाई केली.

हे प्रकरण आटोपते न आटोपते तोच बंदीच्या बाल राजाच्या विधवा मातेकडून त्यांच्याविरुद्ध गादीसाठी कट करणार्या लोकांविरुद्ध साहाय्य करण्यासाठी शिंदे यांना बोलावणे आले. दत्ताजी शिंद्यांनी राणीच्या इच्छेप्रमाणे राणीचे कार्य करून दिले आणि त्यासाठी अल्प भेट म्हणून तिने त्यांना ७५ लक्ष रुपये दिले.

१२ : सिंधुनदाचे तीर गाठले !

‘फेडून नवस माहोरास गेले लाहोरास जिंकित शेंडे

अरे त्यांनी अटकेत पाव घटकेत रोविले झेंडे

सरदार पदरचे कसे, कुणि सिंह जसे कुणि शार्दूल गेंडे’

- प्रभाकर

हे चालू असताना इकडे राघोबादादा दिल्लीस मोठाले डाव रचून घडवून आणीत होते. त्यांनी गाझीउद्दीनाला दिल्लीची वजिरी हस्तगत करण्यात साहाय्य केले नि मोगल बादशहाला गया आणि कुरुक्षेत्र ही पवित्र स्थाने मराठ्यांच्या स्वाधीन करावयाला भाग पाडले आणि स्वतः चालून जाऊन मथुरा, वृन्दावन, गडमुत्तेश्वर, पुष्पवटी, पुष्कर आदिकरून हिंदूंची अनेक क्षेत्रे परत घेतली. सरतेशेवटी पावन काशी नगरीतही मराठ्यांच्या एका तुकडीने प्रवेश केला आणि ती जिंकून घेऊन तेथे मराठ्यांची सत्ता बसविली. अशा रीतीने हिंदू जनतेच्या मनातील अनेक वर्षांची अत्यंत आवडती इच्छा अंती पूर्ण झाली आणि राघोबादादाने अभिमानाने आम्ही यवनांच्या हातून हिंदू राज्यातील सर्व महत्वाची नगरे आणि पवित्र क्षेत्रे सोडवली आणि परत मिळविली असे पेशव्यांना लिहून कळवले. सहस्रावधी पवित्र स्मृतींच्या साहचर्याने प्रत्येक हिंदू अंतःकरणात आवडते स्थान मिळवलेल्या आर्यावर्तातील ह्या क्षेत्रांवर आणि पुरींवर विजयभराने डुलणार्या हिंदूध्वजाच्या योगाने हिंदूपदपादशाहीच्या आणि हिंदूविमोचनाच्या महत्कार्याचे पण अखिल हिंदू जनतेचे प्रतिनिधी म्हणून, पेंढारीपण चालविण्याच्या मराठ्यांच्या हव्यासाला आणखी एक नैतिक समर्थन मिळते. मराठ्यांच्या ह्या जयजयकाराने बादशहाला पुनः मराठ्यांची भीती वाटू लागली; आणि तो विरोध करू लागला. बादशहाचे वजीर गाझीउद्दीनाच्या आणि ज्यांनी त्याला त्याचे ते पद मिळवून दिले त्या मराठ्यांच्या विरुद्ध चाललेले गुप्त बेत, त्याला कळताच, त्याने होळकरांना पन्नास सहस्र सैनिक घेऊन येण्यासाठी पाचारण केले. मराठ्यांनी येऊन बादशाही सेनेचा इतका धुव्वा उडवून दिला की, बादशहाच्या जनानखान्याच्या सुद्धा संरक्षणाला कोणी उरले नाही आणि बादशहाच्या राण्या मराठ्यांच्या हातात सापडल्या. मराठ्यांनी गाझीउद्दीनासह दिल्ली नगरीत प्रवेश केला. आपल्या शस्त्रांनी वाटेतील सर्व अडथळे दूर करीत ते राजवाड्यात शिरले. जुन्या बादशहाला गादीवरून काढून टाकून त्याच्या जागी नवीन बादशहा गादीवर बसविला आणि भवितव्यतेच्या प्रतिशोधाचे चक्र जणू अगदी पूर्ण करण्याकरिताच त्याला दुसरा आलमगीर असे नाव दिले.

आलमगीर म्हणजे सर्व पृथ्वीचा विजेता. पहिला आलमगीर आणि दुसरा आलमगीर. पहिल्या आलमगिराला - औरंगजेबाला वाटले की, त्यावेळी देवघरात मिणमीण करीत जळणारा हिंदू जीवनाचा दिवा, आपल्या बादशाही कोपाच्या एका फुंकराने आपण सहज विझवून टाकू! त्याने अल्लाची गर्जना केली

आणि फुंक मारली. पण त्याला आढळून आले, की त्या फुंकराने मिणमीण करणारी ती ज्योती त्याच्या दाढीला आग लावून एकाएकी प्रचंड वणव्यामध्ये परिवर्धित झाली आणि तो विस्मयाने अगदी गोंधळून गेला. सहयाद्रीच्या डोंगराडोंगरावर तो वणवा पसरला आणि भूमीवरून आणि समुद्रातून लक्षावधी हृदयांना आणि गडकोटांना, शिखरांना आणि दर्या खोर्याणन्नेटवीत, त्यांचे एक महान यज्ञीय अग्नीत रूपांतर झाले! डोंगरातले उंदीर म्हणून पहिला आलमगीर मराठ्यांना तुच्छ लेखीत होता तेव्हापासून ह्या हिंदू उंदरांनी इतकी भयंकर, तीक्ष्ण आणि बळकट नखे वाढविली की, त्यांनी शीर्ण आणि रक्त बंबाळ होऊन कित्येक इस्लामाचे सिंह त्यांच्या पायापाशी दुसऱ्या आलमगिराच्या राजधानीत लोळत पडले. पहिला आलमगीर प्रसादचिन्ह म्हणून शिवाजीमहाराजांना नुसते राजा असे संबोधावयालादेखील सिद्ध नव्हता. पण त्याचा वंशज, दुसरा आलमगीर ह्याला, केवळ शिवाजीच्या वंशजांना त्याला ते नुसते भोगचिन्ह धारण करू देण्यात विशेष महत्व वाटले नाही, म्हणूनच स्वतःला बादशहा असे म्हणवून घेता आले.

हिंदूंच्या सत्तेची आणि वर्चस्वाची ही वाढ पाहून हिंदुस्थानातील यच्चयावत मुसलमान भिऊन गेले आणि निरुपायाने मनातल्या मनात दातओठ खाऊ लागले. फरुकाबादेला आणि इतरत्र चांगला मार मिळालेले पठाण आणि रोहिले, आपल्या उच्च पदव्यांवरून पदच्युत केले गेलेले वजीर आणि नबाब, काफिरांच्या विजयभराच्या आणि एकएकसारखी उतरती कळा लागलेल्या अर्धचंद्राच्या प्रतिदिनी क्षीण होणार्या तेजाच्या दृश्याने चिडून गेलेले मौलवी आणि मौलाना, मराठी भाल्याच्या टोकावर प्रतिष्ठित केलेल्या आपल्या आसनाचा तोल सांभाळण्याची कसरत करता करता, त्रस्त होऊन गेलेला प्रत्यक्ष बादशहा - थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे, पदच्युत झालेल्या, निराश बनलेल्या आणि महत्वाकांक्षा असलेल्या सर्व मुसलमानांनी मराठ्यांचा प्रतिशोध घ्यावयाची प्रतिज्ञा केली आणि त्यांची मराठ्यांना पूर्णपणे नाहीसे करण्याची, निदान घालवून देण्याची कृष्णकारस्थाने होऊ लागली. सांगावयाला आश्चर्य वाटते - पण तसे त्यात आश्चर्यही काही नाही - की उत्तर हिंदूस्थानात मराठ्यांच्या सत्तेचा हा उत्कर्ष पाहून काही हिंदू राजपुत्रांच्या मनात देखील त्यांच्याविषयी विषम वैर उत्पन्न झाले होते. जयपूरचा माधवसिंग, जोधपूरचा विजयसिंग, भरतपूरचे जाट आणि राजपुतान्यात इतर काही लहान हिंदू संस्थानिक ह्यांनी मराठ्यांच्या विरुद्ध आपल्या आणि आपल्या राष्ट्राच्या शत्रूशी बेधडक संगनमत केले आणि हिंदू विमोचनाच्या आणि हिंदू धर्माच्या नाशार्थ सिद्ध झालेल्या सर्व शत्रूशी सामना द्यावयाला समर्थ असलेल्या एकमेव हिंदू सत्तेचा विध्वंस करण्यासाठी, सर्व असंतुष्ट मुसलमानांना एक प्रचंड कट रचावयाला उत्तेजन दिले. हिंदूस्थानातील मुसलमानांच्या पुढार्याषपैकीकोणालाही मराठ्यांशी उघड युद्धात सामना घेता आला नाही किवा औरंगजेबी विश्वासघाताने अथवा कपटनीतीने जाळ्यात पकडून चकित करता आले नाही. तेव्हा ह्या काफिरांच्या आणि मूर्तिपूजकांच्या नष्ट राष्ट्राच्या समाचाराकरिता हिंदुस्थानच्या सीमेपलीकडील आपल्या परकीय धर्मबांधवांना बोलावण्याच्या त्यांच्या नेहमीच्या डावाकडे त्यांची स्वाभाविकपणे दृष्टि गेली!

ह्या दूरवर पसरलेल्या कटाचे पुढारीपण घ्यावयाला नजीबखान आणि मलकाजमानी ह्यांची योग्य जोडी मिळाली. नजीबखान हा एक रोहिला सरदार असून मराठ्यांच्या पराभवाने त्याचा सर्वतोपरी लाभच

होणार होता. मलकाजमानी ही पहिल्यापासूनच बादशाही जनानखान्यातील अत्यंत उलाढाली बाई असून, आपल्याला आपल्या रोजच्या भाकरीसाठीही काफर हिंदूंच्या कृपेवर अवलंबून रहावे लागले, ही परिस्थिती तिला सलत होती. पूर्वी अशाच वेळी पूर्वीच्या पुढार्यातनीनादिरशहाला बोलावले होते. त्याचेच अनुकरण ह्या वेळी करावयाचे त्या दोघांनी ठरवले. त्यांनी अहंमदशहा अबदालीशी गुप्त पत्रव्यवहार चालू केला आणि त्याने हिंदुस्थानावर स्वारी करावी आणि ह्या गनिमांच्या मार्यातपासूनमुसलमानी साम्राज्याला वाचवावे अशी त्याला आग्रहाची निमंत्रणे पाठविली. ही निमंत्रणे स्वीकारायला अहंमदशहालाही स्वतःचे कारण होते. विश्वविजयाच्या पापी महत्वाकांक्षेचे त्याला पहिल्यापासून वेडच लागले होते. पण त्याहूनही महत्वाचे कारण म्हणजे मराठ्यांच्या सत्तेचे आणि वर्चस्वाचे क्षेत्र मुलतानाजवळ त्याच्या राज्याच्या सीमेशी येऊन भिडले होते आणि प्रतिदिवस ते अधिकच वाढत जाणार ह्या निश्चितीमुळे त्याला मराठ्यांशी युद्ध करणे आता आवश्यक होऊन बसले होते.

अहंमदशहाने ह्याच्या पूर्वीच मुलतान आणि पंजाब हे प्रांत आपल्या राज्याला जोडले होते. पण इसवी सन १७५० मध्ये कोणाही आतील किंवा बाहेरील शत्रूपासून ठव्वा, मुलतान आणि पंजाब ह्या प्रांतांचे संरक्षण करून तेथे सुव्यवस्था ठेवण्याचा भार मराठ्यांनी आपल्या शिरावर घेतला होता; आणि त्या प्रांतात चौथाई गोळा करण्याचा अधिकार संपादन केला होता. ह्या कराराप्रमाणे इ.स. १७५४ मध्ये त्यांनीच अधिकारावर बसविलेला दिल्लीचा वजीर गाझीउद्दीन ह्याला अहमदशहा अबदालीपासून पंजाब आणि मुलतान हे प्रांत परत घेण्याच्या कार्यात सहाय्य केले. अबदालीला हे उघड आव्हानच होते. ह्याच संधीला नजीबखानाने चालविलेल्या कारस्थानाच्या योगाने हिंदुस्थानातील दूरवर पसरलेल्या आणि सार्मथ्यवान अशा मुसलमानांच्या संघाकडून त्याला पाठिंबा देण्याविषयी अभिवचन मिळाले. ह्यामुळे या विजयेच्छू पठाणांची महत्वाकांक्षा इतक्या थरापर्यंत प्रज्वलित झाली की, हिंदुस्थानच्या सार्वभौमत्वाचा किरीट आपण स्वतःच मिळवण्याची आणि नादिरशहाला जे करता आले नाही ते घडवून आणण्याची स्वप्ने त्याला पडू लागली. सन १७५६ च्या जवळपास मराठ्यांचे सर्व थोर सेनाधीश दक्षिणेच्या उलाढालीत गुंतून गेले आहेत असे कळताच त्याने बरोबर ८० हजार सैन्य घेऊन सिंधुनद ओलांडला. पंजाब आक्रमून टाकला आणि जवळ जवळ विरोधाविना दिल्ली हस्तगत करून घेऊन सार्वभौम पदवी धारण केली ! इतकेच नाही तर पठाण विजेत्यांच्या परंपरेप्रमाणे त्याला क्रोधदेखील चढला. आणि सार्वभौमत्वाची चिन्हे धारण करण्याचा समारंभ काही घटका आपल्या सैन्याला दिल्लीच्या नागरिकांचा सरसकट भीषण संहार करण्याची आज्ञा देऊन साजरा केला! त्या थोड्या घटिकांच्या अवधीत अठरा सहस्र निरपराध माणसे तलवारीला बळी पडली! तेथून मग त्याने मुसलमानी धर्माचे संरक्षक ह्या आपल्या पदवीचे समर्थन करण्यासाठी मराठ्यांनी नुकतीच मुसलमानांच्या मगरमिठीतून सोडवलेली हिंदूंची पवित्र नगरे आणि पावनक्षेत्रे उध्वस्त करावयाला प्रारंभ केला! पहिल्याने मथुरानगर बळी गेले! पण ते हुतात्म्यासारखे बळी गेले. पाच सहस्र जाटांनी प्राण जाईपर्यंत शत्रूच्या अगणित सैन्याशी शौर्याने समर केले. मथुरेवर आपला राग काढल्यानंतर केवळ मराठ्यांच्याविषयी तुच्छता दाखविण्यासाठी हा मुसलमानी विजेता, गोकुळवृन्दावनाला आला, पण तेथे आपल्या गोकुळनाथाचे संरक्षण करताना लडू किंवा मरू अशा

निश्चयाने गोळा झालेला चार सहस्र नग्न साधूंच्या शस्त्रधारी समूहाने प्राणांची पर्वा न करता त्याला विरोध केला. दोन सहस्र बैराग्यांनी रणक्षेत्रावर धारातीर्थी शयन केले, पण त्यांनी शत्रूला पळवून आपल्या धर्माचे नि पवित्र मंदिराचे रक्षण करण्यात यश मिळविले. कारण अबदाली लवकरच आग्याकडे निघून गेला आणि ते नगर हस्तगत करून त्याने तेथील गडावर मारा चढविला. उत्तर हिंदूस्थानच्या मुसलमानांपैकी जो भाग पठाणांचा द्वेष करित असे आणि पठाण किंवा अराणी घराण्याची स्थापना दिल्लीच्या सिंहासनावर होऊ नये, म्हणून मराठ्यांइतकाच विरोध करित असे त्या भागाचा पुढारी वजीर गाझीउद्दीन ह्याने त्या दुर्गाचा आश्रय केला होता आणि मराठे आपल्या सुटकेसाठी धावत निघाले आहेत अशा वार्तेची प्रतिघटकेला प्रतीक्षा करित होता.

पण ह्या वेळी जयपूर, जोधपूर नि उदेपूर येथील रजपूत आणि इतर हिंदू राजे आणि राजपुत्र तेथे काय करित बसले होते? ते मराठ्यांचा अतिशय द्वेष करित आणि हिंदुपदपादशाहीच्या महत्कार्याचे नेतृत्व धारण करण्याचा मराठ्यांचा अधिकार त्यांना मान्य नव्हता! तर मग निश्चयाने त्यांनी हिंदुस्थानातील हिंदू हितसंबंधांचे संरक्षण करून आणि हिंदू धर्माच्या आणि हिंदुपदपादशाहीच्या संरक्षणार्थ एकेकट्याने किंवा सर्वांनी मिळून युद्ध करून, आपण मराठ्यांपेक्षा ते नेतृत्व घ्यावयाला अधिक योग्य आहोत हे सिद्ध करण्याची हीच वेळ होती. पण त्यांच्यापैकी एकही जागेवरून हालला नाही. लक्षावधी हिंदू लोकांनी गजबजलेल्या त्या प्रांतांतून, अहमदशहा अबदाली नुसता चालत दिल्लीला गेला, आग्याला गेला आणि त्याने उच्चस्वराने घोषणा केल्याप्रमाणे थेट दक्षिणेपर्यंतही तो गेला असता! मुसलमानांचा लोंढा अप्रतिहततेने धावत आला आणि रजपूत, जाट आणि इतर अनेक हिंदू राजपुत्र आणि संस्थानिक पहात असताना, त्यांच्या समक्ष काफिरांचा प्रतिशोध घेण्याची मोठ्याने गर्जना करित हिंदूंच्या चुली, घरे, देवळे आणि तीर्थ पायांखाली तुडवीत गेला; पण मराठे येईपर्यंत कोणाचीही त्याच्याविरुद्ध बोट वर उचलण्याची प्राजा झाली नाही!

पूर्वी नादिरशहाच्या स्वारीची वार्ता आली होती, त्या वेळेप्रमाणेच आताच्या अबदालीच्या स्वारीच्या वार्तेने, पुण्यातील मराठमंडळाचे प्रमुख निराश किंवा निरुत्साह झाले नाहीत. रघुनाथरावाच्या हाताखाली मराठ्यांचे एक बलिष्ठ सैन्य लागलीच उत्तर हिंदूस्थानात पाठवून देण्यात आले. अबदालीला आग्याच्या जवळ असताना ही वार्ता समजली. तो अनुभवी नि कुशल सेनापती होता आणि आपल्या आयुष्यात काही वेळेला अपजयाचाही त्याने अनुभव घेतला होता. असल्या शत्रूकडून विरोधाची एवढी सिद्धता झाल्यावर, पुढे पाऊल टाकण्यात घात आहे हे त्याने त्वरित ओळखले आणि त्याचा गुरू जो नादिरशहा त्याच्याप्रमाणेच, नसत्या पराजयाला आव्हान देऊन हातात आले होते तेवढे फळ न घालविण्याचे त्याने ठरविले आणि म्हणून लागलीच तो परत फिरला. दिल्लीला गेला, मोगलांच्या सिंहासनावरील आपला अधिकार बळकट करण्यासाठी मलकाजमानीच्या मुलीशी लग्न केले; सरहिंदच्या बचावाकरिता दहा सहस्र रक्षकांची तुकडी ठेवली आणि त्याचा मुलगा तैमूरशहा ह्याला लाहोरचा सुभेदार नेमून ज्या त्वरेने तो हिंदुस्थानात उतरून आला होता त्याच त्वरेने परत निजदेशाला चालता झाला.

दक्षिणेकडील कारभारात मराठ्यांना गुंतून राहावे लागले असताही, ते त्वरेने अबदालीने जे जे केले, ते ते मोडीत शक्य तितक्या त्वरेने आक्रमण करू लागले. सखाराम भगवंत, गंगाधर यशवंत आणि इतर मराठी सेनानायक ह्यांनी दुआबात प्रवेश केला; आणि मध्यंतरी मराठ्यांविरुद्ध उठलेल्या पठाणांचा आणि रोहिल्यांचा त्यांनी मोड केला. वजीर गाझीउद्दीनाची सुटका करण्यात आली. विठ्ठल शिवदेव दिल्लीवर चालून गेले आणि पंधराएक दिवस निकराचा संग्राम करून राजधानी त्यांनी जिंकली आणि मराठ्यांचा सर्वात मोठा वैरी आणि पठाणी कटाचा मुख्य प्रोत्साहक नजीबखानाला जिवंत धरले. तेथून मराठे अब्दुल सय्यद ह्याच्या हाताखाली सरहिंद येथे ठेवलेल्या दहा सहस्र सैनिकांशी लढण्याकरिता पुढे गेले आणि त्यांचा पूर्ण मोड करून त्यांच्या नायकालाही बंदीवान केले. इतके झाल्यावर आता थेट लाहोरपर्यंत चालून जावयाचा त्यांनी निश्चय केला. मराठ्यांच्या ह्या एकामागून एक मिळालेल्या विजयांनी, अबदालीच्या वतीने पंजाब आणि मुलतान येथे अधिकार चालविणारा अबदालीचा सुभेदार आणि पुत्र तैमूरशहा हा इतका भिऊन गेला की त्याच्याच्याने त्यांच्याशी रणांगणावर दोन हात करावयाचे धैर्यच झाले नाही. तो निघून गेला आणि रघुनाथरावाने विजयाने लाहोरमध्ये प्रवेश केला. जहानखान आणि तैमूर ह्यांनी कौशल्याने आणि सुव्यवस्थित रीतीने माघार घ्यावयाचा प्रयत्न केला, पण मराठे इतक्या त्वरेने त्यांचा पाठलाग करीत येऊन पोहोचले की, त्या माघारीचे रूपांतर एकदम पलायनात झाले. मराठ्यांना चिरडून टाकण्याचा आणि हिंदूस्थानचे साम्राज्य जिंकून मिळविण्याच्या उद्देशाने जो आला होता त्याच्या सैन्याला आणि मुलाला प्राणाहून अल्पमोल असे जे जे होते ते सारे टाकून देऊन मराठ्यांच्या पुढे अपमानास्पद पलायनाचा आश्रय करून जीव वाचवता आला. त्यांचा सेनानिवास लुटला गेला आणि अमूप द्रव्य आणि युद्धसामुग्री मराठ्यांच्या हातात पडली आणि श्रीरामदासस्वामींनी शिवाजी-महाराजांच्या स्वाधीन केलेला भगवा झेंडा सरते शेवटी हिंदूस्थानच्या प्रत्यक्ष उत्तर सीमाप्रांतावर रोवला गेला.

हिंदू अटकेपर्यंत जाऊन पोहोचले. पृथ्वीराज पडले त्या करंट्या दिवसानंतर पहिल्यानेच विजयी हिंदूध्वजा वेदातील पवित्र सरितेवर गर्वभराने फडकू लागली. हिंदू विजयशाली घोड्यांनी सिंधुनदाच्या स्फटिकाप्रमाणे स्वच्छ जलातील आपल्या प्रतिबिंबाचे धीटपणाने निरीक्षण करीत त्या जलाचे प्राशन केले!

आपल्या सैन्याच्या ह्या उज्ज्वल पराक्रमाची वार्ता महाराष्ट्रात कळताच सर्व राष्ट्रात विद्युत्संचार झाला. अंताजी माणकेश्वराने राघोबादादांना लिहिले, 'लाहोर घेतले; शत्रूचा पाठलाग करून त्याला सीमापार घालवून दिले; आपले सैन्य सिंधुनदीपर्यंत जाऊन पोहोचले. अत्यंत आनंदाची गोष्ट. त्यामुळे उत्तरेकडील सर्व असंतुष्ट लोकांची राजांची आणि रावांची; सुभेदाराची आणि नबाबांची मान खाली झाली आहे. राष्ट्राच्या केलेल्या अपराधांचे प्रायश्चित केवळ मराठ्यांना देता आले. त्यांनी एकट्यानीच संपूर्ण हिंदूस्थानाचा प्रतिशोध अबदालीवर उगवला. अंतःकरणातील भरलेल्या वृत्ती शब्दी लिहून दाखवता येत नाहीत. अगदी शौर्याचीच, अवतारकृत्याइतक्या शौर्याची कृत्ये हातून झाली!

आपण संपादिलेल्या यशाने मराठे स्वतःच चकित होऊन गेले यात काही आश्चर्य नाही. द्वारकेपासून जगन्नाथापर्यंत, रामेश्वरापासून मुलतानापर्यंत त्यांची तलवार विजयी ठरली होती, त्यांचा शब्द म्हणजे राजाज्ञा झाली होती. त्यांनी उघडपणे हिंदूस्थानी साम्राज्याचे आपण संरक्षक आणि उत्तराधिकारी आहोत

असे प्रसिद्ध केले आणि इराण, तुराण किंवा अफगणिस्थानातून, इंग्लंड, फ्रान्स किंवा पोर्तुगालातून जे जे झगडण्यासाठी पुढे आले त्यांच्या त्यांच्या विरुद्ध आपल्या अधिकाराचे समर्थन केले. शिवाजीमहाराजांचे हिंदुपदपादशाहीचे स्वीकृत कार्य जवळ जवळ शेवटाला गेले. श्रीरामदासांच्या शिकवणीचे प्रत्यक्ष कार्यामध्ये रूपांतर झाले. मराठ्यांनी थेट सिंधुनदीच्या तटापर्यंत विजयभराने हिंदुध्वजा नेऊन पोचवली आणि शाहूने बाजीरावांना आज्ञा केली होती त्याप्रमाणे त्याच्याही पलीकडे ते ती घेऊन जाण्याचा संभव दिसू लागला.

कारण, अटक मराठ्यांच्या हातात आल्याबरोबर एकदम त्यांच्या वर्चस्वक्षेत्राच्या मर्यादा विस्तारित झाल्या आणि त्यांच्या राजकीय उलाढालींचे क्षितिज अधिक दीर्घ झाले. आता त्याला दिल्लीच्या चार भिंतींच्या आत आपल्याला कोंडून घेणे शक्य राहिले नाही. मराठ्यांच्या सेनानिवासात काश्मीरहून, कंदाहारहून आणि काबूलहून हस्तकांचा, राजदूतांचा आणि प्रतिनिधींचा पूर लोटला. आपल्या अधिकाराच्या गादीवरून आपल्याला काढून टाकल्याबरोबर हिंदू राजांनी काबूलहून आणि इराणातून मुसलमानांचे साह्य मागावे असा एक काळ होता. आता ती परिस्थिती अगदी उलटी झाली. आता काबूल आणि कंदाहार येथील असंतुष्ट आणि अन्यायपीडित मंडळींकडून राघोबादादांच्या राजसभेत प्रतिदिनी विनंतिपत्रे आणि आवेदने येऊ लागली! ४ मे १७५८ ह्या दिनी नानासाहेबांचे सेनापती त्यांना लिहितात, “सुलतान तैमूर आणि जहानखान ह्यांच्या सैन्याचे निर्मूलन झाले आणि त्यांच्या सर्व सामानासह त्यांचा सेनानिवास आपल्या हातात पडला. अगदी थोड्या लोकांनाच अटक ओलंडून आपला जीव वाचविता आला. इराणाच्या शहाने अबदालीचा पराभव केला आहे आणि आपण पुढे कंदाहारला चाल करून यावे असे मला स्वतः आग्रहाचे पत्र पाठविले आहे आणि त्याने तिकडून नि आपण इकडून अशा रीतीने दोन्ही सैन्यांच्या मध्ये अबदालीची दामटी वळली, म्हणजे अटक ही मराठी राज्याची सीमा म्हणून तो मान्य करावयाला सिद्ध आहे, असे त्याने कळविले आहे. पण आपण अटकेची सीमारेषा का मानावी हेच मला समजत नाही. अकबराच्या आणि औरंगजेबाच्या वेळेपासून काबूल आणि कंदाहार हे दोन्ही प्रांत हिंदूस्थानच्या साम्राज्यात मोडतात. मग आपण आता ते परकीयांच्या हाती जाऊ द्यावयाचे काय कारण ? इराणचा शहा आपली दृष्टी आपल्या पुरतीच ठेवील आणि काबूल आणि कंदाहारवरील आपल्या स्वामीत्वाच्या आड तो येणार नाही असा माझा तर्क आहे. पण त्यांची संमती असो किंवा नसो, ह्या दोन्ही प्रांतांना आपल्या साम्राज्याचेच भाग म्हणून समजून चालावयाचे आणि त्यावर आपला अधिकार चालवावयाचा असे ठरविले आहे. अबदालीच्या राज्यावर अबदालीचा पुतण्या अधिकार सांगतो. तो अबदालीच्या विरुद्ध आपल्याला साह्य करावे अशी आग्रहाची विनवणी करण्यासाठी आपल्याकडे आला आहे. सिंधुनदाच्या पैलतीरावर जे आपल्या साम्राज्याचे प्रांत आहेत त्यावर आपला सुभेदार म्हणून त्याचीच नेमणूक करावी आणि त्याच्या साहाय्यासाठी काही सैन्य धाडावे असा माझा विचार आहे. सध्या मला तातडीने दक्षिणेकडे यावे लागत आहे. तरी माझ्या जागी येणार्या सेनापतीने ही मोठाली कारस्थाने फलद्रूप होतील आणि काबूल आणि कंदाहारच्या प्रांतात आपला प्रत्यक्ष अधिकार चालू होईल अशी काळजी घ्यावी.”

१३ : हिंदूपदपादशाही

इराणपासुनि फिरंगणापर्यंत शत्रुची उठे फळी
सिंधुपासुनी सेतुबंधपर्यंत रणांगण भू झाली ।
तीन खंडिच्या पुन्डाची ती परंतु सेना बुडवीली
सिंधुपासुनी सेतुबंधपर्यंत समरभू लढवीली ? ॥

- महाराष्ट्रभाट.

वरील पत्र लिहिल्यावर लवकरच पावसाळ्याला प्रारंभ व्हावयाची वेळ आल्यामुळे आपले सैन्य घेऊन राघोबादादा त्वरेने दक्षिणेकडे परत गेले. पण ह्याप्रमाणे नवीन जिंकलेल्या प्रांताच्या रक्षणार्थ अपुरे सैन्य ठेवून त्यांना निघून यावे लागावे, ही दुर्दैवाची गोष्ट होती; आणि ह्यापेक्षाही हिंदुपदपादशाहीला अधिक विघातक अशा एका प्रकरणाचा उलगडा समाधानकारक रीतीने केला गेला नव्हता. पठाणी कटाचा अत्यंत उलाढाली पुढारी नजीबखान रोहिला ह्याला त्याने मराठी सत्तेच्या विरुद्ध अबदालीला उठविण्यात त्यांच्याशी जो विश्वासघाताचा कट केला, त्यासाठी प्राण देऊन त्याला प्रायश्चित्त करावयाला लावावे अशी सर्व मराठ्यांची इच्छा असतानाही आणि तो बंदिवान म्हणून मराठ्यांच्या हातात सापडल्यावरदेखील त्याला सोडून देण्यात आले! पण हा लबाड पठाण म्हणजे कसलेला नट होता. त्याने सहस्रवार क्षमायाचना केली, मल्हाररावांना आपला बाप संबोधू लागला आणि पश्चात्तापाने होरपळून गेलेल्या आपल्याला स्वतःचा पुत्र समजून जीवदान द्यावे, म्हणून त्यांची करुणा भाकली. मराठ्यांच्या कार्याचे शत्रुत्व केल्यामुळे जे वधाच्या शिक्षेला पात्र झाले असतील, अशा कोणालाही आपला पुत्र मानून घ्यावयाला मल्हारराव नेहमीच तत्पर असत! त्याने नजीबखानला सोडण्याकरिता इतका आग्रह धरला की; त्यासाठी राघोबादादांना आपल्या मनाच्या अगदी विरुद्ध संमती द्यावी लागली. नजिबाने आपले पश्चात्तापाने पोळलेले आयुष्य ज्यांनी त्याला इतक्या मूर्खपणाने जीवदान दिले त्यांच्याच विरुद्ध भयंकर कारस्थानांची चिथावणी करण्यात कसे घालविले हे लवकरच दृष्टोत्पत्तीला येणार आहे!

ह्या वेळेपर्यंत मराठे सर्व उलाढाली राजनीतीचा डाव ह्या दृष्टीने अल्प किंवा अधिक प्रमाणात दिल्लीच्या बादशहाच्या नावाने करीत होते. तो अल्पतम विरोध उत्पन्न करणारा मार्ग होता आणि तो त्यांच्या चांगलाच उपयोगी पडला. त्यावेळचे मराठ्यांचे स्थान म्हणजे इ.स.१८१८ मध्ये मराठ्यांचा पराजय होण्याच्या आधी हिंदुस्थानात इंग्रजांचे जे स्थान होते त्याप्रमाणे होते. ज्या राजकीय आणि डावपेचाच्या कारणासाठी अगदी इ.स.१८५७ पर्यंत म्हणजे ते स्वतःच हिंदूस्थानचे वास्तविक सम्राट बनले असताना, इंग्रज आपण दिल्लीच्या बादशहाचे हस्तक आहोत असे सोंग घेऊन, कारभार करीत त्याच कारणाकरिता मराठ्यांनी राजकीय आक्रमणाच्या मार्गात धिमेपणा धरला. कारण मराठ्यांनी इतक्यातच स्वतःला सार्वभौम म्हणून घेतले असते तर केवळ हिंदूस्थानच्या मुसलमानांकडूनच नव्हे तर इंग्रज, फ्रेंच, पठाण आणि प्रत्यक्ष हिंदू राजे ह्यांच्याकडूनसुद्धा विरोधाचे वादळ उठले असते. कारण, ह्यापैकी

प्रत्येकाची, मरणोन्मुख झालेल्या बादशाहीच्या मुकुटावर आणि वारशावर वक्रदृष्टी होती. पण तिने बाकीचे उत्तराधिकारासाठी टपून बसलेले प्रतिस्पर्धी, आपोआप नाहीसे होईपर्यंत आणि त्या योगाने अनायासे ती आपल्या भक्ष्यस्थानी पडेपर्यंत तिने आपल्या मृत शय्येवर रेंगाळत पडावे अशी प्रत्येकजण इच्छा करीत होता.

पण उत्तरेकडील हे मोठमोठाले विजय आणि हयांच्या जोडीला प्रत्यक्ष पंतप्रधानांनी दक्षिणेकडे संपादिलेले यश, हयांच्या योगाने मराठी सत्तेची प्रतिष्ठा इतकी वाढली की, बाळाजीपंत आणि सदाशिवरावभाऊंनाच नाही तर महाराष्ट्रातील रस्त्याने फिरणार्यांइएखाद्या सामान्य माणसालाही आपण स्वीकारलेल्या महत्कार्यावर तो शेवटचा कळस चढविण्याला आपण समर्थ आहोत असा आत्मविश्वास वाटू लागला. मराठमंडळाच्या मंत्रिसभेत चर्चेसाठी मोठमोठाल्या योजना येऊ लागल्या. आपल्या शक्तीची रग त्यांना वाटत होती. हिंदूस्थानातील मुसलमानी बादशाहीवर आपण अंतकारक घाव घातला ही त्यांना जाणीव होती. मराठी राज्याचे नाव हिंदूस्थानांत कोंडून न राहता आशिया खंडभर गाजले आहे आणि पुणे हे हिंदूस्थानच्याच नाही, तर समग्र आशिया खंडाच्या राजकारणाचे केंद्र होऊ लागले आहे, हे त्यांना दिसत होते. मोगल बादशाही छिन्न-विच्छिन्न होऊन त्यांच्या पायांपाशी पडली होती; आता त्यांनी उघडपणे सार्वभौमत्वाचा किरीट स्वतःच्या शिरावर धारण करण्याचे अंतिम कार्य करण्याच्या आड अद्यापिही जे जे काही येण्याचा संभव होता, ते सर्व काढून टाकावयाचा निश्चय केला. सदाशिवरावभाऊंची मराठमंडळातील दुसऱ्याय कोणाही पुढार्यांछपेक्षाहे महत्कार्य करण्यासाठी ईश्वराकडून आपली योजना झाली आहे अशी भावना होती आणि ते घडवून तरी आणावयाचे, नाहीतर त्यासाठी लढत असता प्राण समर्पण करावयाचे हा त्यांचा निर्धार झाला होता. मराठ्यांनी मोगल बादशाहीचे पतन घडवून आणले होते. हिंदूंनी आपल्या जेत्यावर जय मिळविला होता. आणि भाऊंच्या प्रभावशाली वक्तृत्वाने प्रज्वलित होऊन, त्यांनी अशा रीतीने उद्योग करावयाचे ठरविले की, त्याने पुढील थोड्या वर्षांच्या अवधीतच सर्व हिंदूस्थान स्वतंत्र व्हावे आणि ते उघडपणे आणि प्रत्यक्ष हिंदू सत्तेच्या हातात राहावे.

हा हेतू दृष्टीपुढे ठेवून तीन स्वार्थांतचेबेत ठरविण्यात आले. पहिल्याने दत्ताजी शिंद्यांनी पंजाब नि मुलतान प्रांतात निघून जावे आणि त्या नवीन जिंकलेल्या प्रदेशात सुव्यवस्था स्थापावयाची आणि पद्धतशीर राज्यकारभार चालू करावयाचा अशी त्यांना आज्ञा झाली. हे कार्य झाल्यावर त्यांनी खाली काशी आणि प्रयागकडे उतरून यावयाचे आणि तेथे राघोबांनी दुसरे एक मोठे सैन्य घेऊन त्यांना मिळावयाचे; नंतर मराठ्यांच्या हया संयुक्त दलांनी बंगालवर चालून जावयाचे आणि थेट समुद्रापर्यंत तो संपूर्ण प्रांत, ज्यांनी नुकतीच (इ.स.१७५७) प्लासीची लढाई जिंकली होती आणि त्या विजयाने आपणच हा प्रांत बळकावून बसलो अशा उड्या ज्यांचे मन मारू लागले होते त्या इंग्रजांना आणि मुसलमानांना तेथून घालवून स्वतंत्र करावयाचे. हयाप्रमाणे सिंध आणि मुलतानपासून पूर्वसमुद्रापर्यंत संपूर्ण उत्तर हिंदूस्थान निःशत्रू करावयाचा कार्यभार दत्ताजी, जनकोजी आणि राघोबा हयांच्यावर सोपवला होता; तसाच आपला पुत्र विश्वासराव आणि भाऊ सदाशिवराव हयांच्या समवेत संपूर्ण दक्षिण हिंदूस्थान स्वतंत्र करावयाचा भार स्वतः बाळाजीपंतांनी आपल्या शिरावर घेतला होता.

हया बेताप्रमाणे आपले सैन्य घेऊन दत्ताजी शिंदे उत्तरेकडे निघाले. बाळाजींनी आणि भाऊंनी दक्षिणेत निजामाचा समाचार घेऊन त्याला केवळ नामधारी बनवून ठेवावयाचे कार्य पहिल्याने हाती घेतले. अगदी नवीन सुधारणांनी सज्ज असा तोफखाना आणि बलिष्ठ सैन्य हाताखाली घेऊन ते निजामावर चालून गेले आणि निरनिराळ्या हालचाली आणि युद्ध करून शेवटी इ.स.१७६० मध्ये उदगीरचा बिनतोड विजय संपादन केला. मुसलमानी सैन्याचे पूर्णपणे निर्मूलन झाले आणि निजाम इतका नम्र झाला की, त्याने आपली राजमुद्रा भाऊंकडे पाठवून दिली आणि विजयी मराठ्यांनी घालून दिलेल्या वाटेल त्या करारावर आपण संमतिचिन्ह करावयाला सिद्ध आहो असे त्यांना कळविले! तेव्हा निजामाशी संधी करण्यात आला आणि हया संधीने नगर, बरहानपूर, साल्हेर, मुल्हेर, अशीरगड आणि दौलताबाद हे प्रसिद्ध दुर्ग आणि नांदेड, फुलंब्री, आंबेड आणि विजापूरचे चार प्रांत मराठ्यांच्या स्वाधीन करण्यात आले. आलेल्या यशाने भाऊंचे सुद्धा समाधान झाले. 'निजामाची राजसत्ता म्हणून आता गणना करावयाचे कारण नाही, मग उत्तर हिंदूस्थानचाच प्रश्न राहिला. हे वर्ष संपण्याच्या आत सर्व दक्षिण हिंदुस्थान स्वतंत्र होईल! शेवटी एकदा शिवाजी महाराजांनी तोरणा घेतला आणि हिंदू अभ्युत्थानाची ध्वजा उघडपणे उभारली त्या वेळी जेथले सुलतान क्षुद्र बंडखोर म्हणून त्यांना तुच्छतेने हसले त्या नगर आणि विजापूरच्या जिंकून घेतलेल्या मुसलमानी राजधान्यांवर मराठ्यांच्या ध्वजा फडकू लागल्या.

एवढ्या सांग्रामिक आणि राजनैतिक महत्कृत्य संपादन केल्यावर उदगीरच्या विजेत्याचा हैदरअल्लीवर चालून जाऊन त्याचा मोड करावयाचा विचार होता. हैदरअल्लीने म्हैसूरला वेढा दिला आणि तेथील पुरातन हिंदू राज्य संपुष्टात आणावयाच्या हेतूने तो आपल्याला तेथला राजा म्हणवू लागला. तेव्हा तेथील हिंदू राजाने आणि त्याच्या प्रधानाने हया नवीन साहसी मुसलमानी उपटसुंभापासून आपले संरक्षण करावे म्हणून मराठ्यांना व्यक्तिगत आणि आग्रहाची विनवणी केली. ही संधी साधून हैदरअल्लीला मोडून टाकावे आणि दक्षिण हिंदूस्थान स्वतंत्र करण्याचे आपले कार्य शेवटास न्यावे म्हणून अत्यंत उत्सुक असलेल्या भाऊसाहेबांनी एकदम हैदरवर चाल करून जावयाचा विचार केला. पण इतक्यात उत्तरेकडून पंतप्रधानांना अत्यंत चिंतादायक वृत्तान्ताचे पत्र आले. भाऊ हया वेळेला लिहितात, 'यशाचा पेला मी अगदी ओठाला लावीत असताना माझ्या हातून काढून घेतला गेला!

दत्ताजीच्या हाताखालील मराठ्यांचे उत्तरेकडे सैन्य इ.स.१७५८ मध्ये दिल्लीला जाऊन पोचले. तेथून ठरल्याप्रमाणे लाहोर आणि मुलतानच्या नवीन जिंकलेल्या प्रांतांची व्यवस्था लावण्यासाठी दत्ताजी तिकडे गेले. त्यांनी थेट अटकेपर्यंत त्या प्रांतांचा कारभार करण्यासाठी साबाजी शिंदे आणि त्रिंबक बापूजी हयांची नेमणूक केली आणि सरहिंद, लाहोर आणि इतर महत्वाची स्थाने सैन्य ठेवून बळकट केली आणि मग गंगानदी उतरावयाची पाटण्यावर चालून जावयाचे, तेथे इंग्रजांचा समाचार घ्यावयाचा आणि हिंदूंचे राज्य समुद्रापर्यंत वाढवावयाचे हे त्याला नेमून दिलेले दुसरे कार्य हातात घेण्यासाठी ते सैन्य पंजाब सोडून खाली उतरले. पण येथे नजीबखानसंबंधाचा पंतप्रधानांचा स्पष्ट निर्देश न पाळण्यात त्यांनी फार भयंकर चूक केली. शिंद्यांनी त्याचे कडक पारिपत्य करावयाच्या स्थली त्याने बंगालवरील आपल्या बेतांना साहय करावयाच्या नि निष्ठापूर्वक सेवा करावयाच्या दिलेल्या पोकळ नि ढोंगी वचनांवर विश्वासून त्याला

आपली सत्ता आणि वर्चस्व अधिक वाढवावयाची प्रत्यक्ष मोकळीक दिली. पंतप्रधानांनी अगदी रागावून लिहिले, “आपण त्याला बक्षीगिरी मिळवून दिली तर नजीब ३० लक्ष रुपये द्यावयाचे वचन देतो आहे असे आपण लिहिता; ऐशास त्याच्या कपर्दिकेला स्पर्श करू नये. नजीब म्हणजे अर्धा अबदाली, त्यावर विश्वास ठेवू नये. हलकट आणि विश्वासघातकी सर्पाला दूध पाजणे उपयोगाचे नाही!” पण त्या कसलेल्या वंचकाने दत्ताजीला अगदी मोहिनी घालून टाकली होती, त्यामुळे ते गंगा उतरून जाण्यासाठी नावांचा पूल करून द्यावयाच्या त्याच्या वचनावर विश्वासून वाट पाहत बसले! अशा रीतीने नजीबाने दोन उद्देश साधले. एकीकडे मराठ्यांची बंगालवरील स्वारी थोपवून धरली आणि दुसरीकडे मराठ्यांच्या विरुद्ध गुप्तपणाने पहिल्यापेक्षा अतिशय बलिष्ठ असे कट संघटित करावयाला लागेल तितकी संधी मिळवली आणि अबदालीने पुनः यत्न करावा आणि हिंदूस्थानवर आणखी एक स्वारी करावी अशा आशयाची स्वतःच्या हातची पत्रे पाठवावयाला प्रत्यक्ष मोगल बादशहाचे मन वळविण्यात यश मिळविले. धर्माच्या, अल्लाच्या आणि मुसलमानांना जे जे काही पवित्र वाटते त्याच्या त्याच्या नावावर पठाणांचे धर्मवेड जागृत करण्यासाठी क्षोभदायक विनंतिपत्रे जाऊ लागली! धर्मसंरक्षकाची पदवी प्राप्त करून घेण्यासाठी, गाझी बनण्यासाठी आणि मूर्तिपूजक काफिरांच्या मगरमिठीतून हिंदूस्थानातील मुसलमानी बादशहाची मुक्तता करण्यासाठी अबदाली येणार नाही का? अबदालीसुद्धा त्याच्या मुलाच्या केलेल्या पराभवाने आतल्या आत चरफडत होता. मराठ्यांनी हिंदूस्थानचा बादशाही किरीट त्याच्यापासून हिरावून नेला. इतकेच नाही तर त्यांनी त्याला पंजाब आणि मुलतानमधून घालवून दिले आणि आपल्या हिंदू साम्राज्याचे विभाग म्हणून ते प्रत्यक्ष काबूल आणि कंदाहार हे प्रांतही मागू लागले. तरीही त्यांचे उद्दे काढण्यासाठी त्याला काहीही करता आले नाही. पण आता पुनः आणि तीही, पूर्वीच्या कोणच्याही वेळेपेक्षा अधिक आशादायक प्रसंगी आपल्याला अमूप संधी प्राप्त झाली आहे हे त्याने ओळखले. हिंदूस्थानचा सार्वभौम मुकुट मिळविण्याकरिता पुढे व्हावयाला आणि जवळ जवळ सिद्धीस येऊन पोहोचलेली हिंदुपदपादशाही हिंदूस्थानात स्थापन करावयाचा मराठ्यांचा महत्वाकांक्षी बेत हाणून पाडावयाला तो पुनः एकदा सिद्ध झाला. अबदालीने अत्यंत आनंदाने मुसलमानी कूटाचे पुढारीपण स्वीकारावयाचे मान्य केले आणि प्रबळ सैन्य बरोबर घेऊन सिंधुनदी उतरून विद्युद्वेगाने लाहोरला पोहोचून त्याने ते नगर हस्तगत केले!

अबदालीच्या स्वारीची वार्ता दिल्लीला पोचताच नजीबखानाने घेतलेले सोंग पार झुगारून दिले आणि तो आपल्याला उघडपणे अबदालीचा शपथबद्ध पक्षपाती म्हणून म्हणवून घेऊ लागला. आता आपण पंतप्रधानांच्या उपदेशाप्रमाणे न चालण्यात भयंकर चूक केली हे दत्ताजीच्या लक्षात आले. त्याबरोबरच नजीबखान आणि सुजाउद्दौला ह्यांनी आपल्याला कसे पूर्णपणे चकवले आणि आपण शत्रूच्या दोन बलिष्ठ सैन्यांच्या मध्ये कसे सापडलो गेलो आहे हेही त्याला समजून आले. त्याच्या एका बाजूला सुजा होता, दुसऱ्या बाजूला नजीबखान, रोहिले आणि पठाण होते आणि पाठीमागून मोठे सैन्य घेऊन अबदाली स्वतः चाल करून येत होता. अबदालीच्या प्रचंड सेनेपुढे अटक आणि लाहोर येथे ठेवलेल्या मराठ्यांच्या अल्प सैन्याला साहजिकच माघार घ्यावी लागली. मराठ्यांच्या व्यतिरिक्त कोणा हिंदूसत्तेने उत्तर हिंदूस्थानातील मुसलमानांच्या अधिकाराला एकसारखा विरोध केला असेल तर तो नवीनच उदयाला

येणार्याऽ शीखांनी होय. हया शूर लोकांनी आपल्या देशावर चालून आलेल्या परकी शत्रूवर आघात करण्याच्या आणि त्याला विरोध करण्याच्या दृष्टीने शक्य तितका प्रयत्न केला. पण अद्याप एका सुसंघटित सत्तेमध्ये त्यांचे पुरते परिवर्धन देखील व्हावयाचे होते आणि अजून त्यांना स्वतःचा सर्व प्रांत परकीयांच्यापासून स्वतंत्र करता आला नव्हता. तो दिवस अद्याप यावयाचा होता. तेव्हा वाटेत विशेष अडथळा न होताच अबदाली आपले सैन्य घेऊन त्वरेने सरहिंदला येऊन पोचला. उत्तरेकडील राजपुतान्यातील आणि इतर प्रांतातील हिंदू राजांपैकी बहुतेकांची तर मथुरेचा नाश करणार्यांउ हिंदूमात्राचा उभा द्वेष करणार्यांक अबदालीविषयी प्रत्यक्ष सहानुभूती होती! अबदालीमध्ये आणि दिल्लीच्या बादशाही सिंहासनामध्ये जर कोणचा एखादा अडथळा असेल तर तो दत्ताजीच्या हाताखालील मराठ्यांच्या एका तुकडीचा होता. दत्ताजीने होळकरांना पत्रदर्शनी आपल्या साहाय्यार्थ चाल करून येण्याविषयी लिहिले. पण त्या वीराला, नजीबाच्या त्या मानलेल्या पित्याला त्यापेक्षा इकडच्या तिकडच्या लहान लहान संस्थानिकांशी झगडा करण्यात वेळ घालवणे अधिक अष्ट वाटले! अशा रीतीने शत्रूच्या मोठमोठ्या सेनेने चोहोबाजूंनी कोंडले गेल्यावर त्या मराठ्यांच्या तुकडीला स्वतःला वाचवावयाचा एकच मार्ग शक्य होता आणि तो म्हणजे दिल्ली सोडावयाची आणि माघार घ्यावयाची. दत्ताजी- जवळच्या अनुभवी आणि निधड्या छातीच्याही प्रत्येक व्यक्तीने दत्ताजीला माघार घेऊन होळकर येऊन मिळेपर्यंत वाट पाहावयाचा उपदेश केला. तो तरुण गडी जनकोजी ह्यानेही आपल्या चुलत्याची त्याने माघार घ्यावी म्हणून विनवणी केली! पण दत्ताजी कोणाचेही ऐकेना. हया भयंकर संकटात आपल्या सैन्याला टाकावयाला आपण आपल्या मूर्खपणाने कारण झालो ही जाणीव त्याच्या मनाला फार खाऊ लागली. मराठ्यांचा मुख्य शत्रू जो नजीब त्याच्यावर विश्वास टाकून, त्याला हातातून सोडण्यात हातून घडलेल्या मूर्खपणाला आणखी भिन्नेपणाची तरी जोड द्यावयाची नाही असा त्याने निश्चय केला. ज्याने ज्याने परत फिरण्याविषयी त्यांना मंत्र दिला त्याला त्याला त्यांनी एकच उत्तर दिले, “ज्याला जावयाचे असेल त्याने निघून जावे, मी कोणालाही आग्रह करित नाही. पण मी मात्र माझ्या जागेला चिकटूनच राहणार. आता हया जन्मात मी माझे हे तोंड नानांना आणि भाऊंना कसे दाखवू! मी अबदालीशी सामना देणार आणि ईश्वराच्या कृपेने त्याचा रणांगणात पराभव तरी करणार किवा तो प्रयत्न करताना लढत मरणार!”

मध्यंतरी आपल्याला वजिरीवरून काढून टाकावयाच्या आणि साधल्यास मारावयाच्या पठाणी कटात बादशहाचेही अंग होते असा गाझिउद्दीनला शोध लागला. त्याने लागलीच बादशहाला बाहेर नेले, त्याची हत्या केली, दुसरे एक बाहुले दिल्लीच्या सिंहासनावर बसवले आणि तो मराठ्यांना येऊन मिळाला. अबदालीशी कुरुक्षेत्राच्या रणभूमीवर गाठ घेऊन दत्ताजीने आपला शब्द खरा केला. त्याचे अलौकिक शौर्य पाहून मराठी सैन्यात इतका उत्साह संचारला की, त्याने अबदालीला मागे हटायला लावले. त्याच्याच्याने एकट्याने शिंद्याच्या विरुद्ध अधिक वेळ टिकाव धरणे अशक्य आहे ह्याची त्याला जाणीव करून दिली. तेव्हा त्याने यमुना उतरून जावयाचा प्रयत्न केला आणि त्यात यशस्वी होऊन तो शुक्रतालाजवळ नजीबखानाच्या सैन्याला येऊन मिळाला. तेथेच त्याची आणि सुजाचीही गाठ पडली आणि तितक्यात अहमदखान बंगष आणि कुतुबशहा हेही आले. अशा रीतीने आजपर्यंत केव्हाही जमले नाही तेवढे

मुसलमानांचे कूट एकत्र जमा झाले. दत्ताजीच्या हाताखालच्या लहान तुकडीला हा लोंढा थोपवून धरणे शक्य नाही हे आता अगदी स्पष्ट होते. पुनः दत्ताजीच्या हितचिंतकांनी त्याने मागे परतावे म्हणून त्याची मनधरणी केली. “ज्याला पाहिजे त्याने निघून जावे. दत्ताजीला सैनिकाचे कर्तव्य बजावले पाहिजे.” अशा सेनापतीच्या तोंडातून असले शब्द निघाल्यावर त्याचा अष्ट तो परिणाम झाल्याविना कसा राहणार? त्याला सोडून कोणीही गेले नाही. १० जानेवारी १७६०ला यमुनेला घाट लढविण्यासाठी आणि यमुना उतरून जाण्याचा प्रयत्न करणार्यागअबदालीच्या सैन्याला अडविण्यासाठी मराठे बाहेर पडले. युद्धाला प्रारंभ झाला. बयाजी, मालोजी मराठ्यांकडील एकामागून एक पुढारी असंख्य सैन्याशी तोंड देऊन शूरपणाने लढला आणि रणशय्येवर पडला! दोन्ही बाजूंची सैन्ये एकात एक मिळून गेली आणि एकमेकांवर प्रहार करू लागली. योगायोगाने मराठ्यांचा भगवा झेंडा रोहिल्यांच्या आणि पठाणांच्या एकत्र झालेल्या सैन्याच्यामध्ये सापडला. तो सोडवण्यासाठी मराठे तुटून पडले. युद्ध भराला आले. आपल्या राष्ट्राची ध्वजा अशा रीतीने संकटात सापडली आहे हे दृश्य दत्ताजी आणि जनकोजी ह्यांच्याच्याने पाहवले नाही. दोघांनी उडी घातली आणि शर्थीने युद्ध सुरू केले. इतक्यात सूं सूं करीत येऊन एक गोळी जनकोजीला लागली आणि तो शूर वीरवर विद्ध होऊन आपल्या घोड्यावरून खाली पडला! दत्ताजीने ते पाहिले आणि युद्ध करून सुरक्षित स्थान गाठावयाच्या जागी तो एकसारखा पुढेच घुसला आणि जणू काही अंगात संचार झाल्याप्रमाणे शत्रूंना कापीत थोड्याच वेळात शत्रूंच्या सैन्यात पूर्णपणे वेढला गेला. त्याचा एक विश्वासू सेवक मांग त्याच्या पाठीशी होता. शेवटी जे व्हावयाचे ठरले होते ते व्हावयाची वेळ झाली. दत्ताजीला एक गोळी मर्मी लागली आणि तो प्राणघातक घावाने विद्ध होऊन भूमीवर पडला.

नजीबखानाचा धर्मगुरू आणि पठाणी कटाच्या धर्मवेदाने भारलेला एक पुढारी कुतुबशहा ह्याने ते पाहिले. तो त्या पडलेल्या मराठ्यांच्या सेनापतीजवळ गेला आणि त्याने उपरोधिक स्वरात त्याला प्रश्न केला, ‘क्यं व पटेल, अभी मुसलमानोंके साथ फीर लढेंगे?’ मरणोन्मुख पण निर्भय दत्ताजीने उत्तर दिले हां! बचेंगे तो और भी लढेंगे.’ ह्या उत्तराने तो पाखंड अधिकच चिडून गेला आणि रागाने त्याने त्या पडलेल्या वीरपुरुषाला लाथ मारली, आपली तलवार काढली आणि काफीर म्हणून दत्ताजीचे शिर कापून ते विजयोन्मादाने घेऊन गेला.

अशा रीतीने दत्ताजीचा अंत झाला. जगातल्या दुसऱ्या कोणाही सैनिकाने त्याच्यापेक्षा अधिक निष्ठापूर्वक आपल्या राष्ट्रीय ध्वजेच्या रक्षणार्थ युद्ध केले नाही आणि तिचे रक्षण करीत असताना अधिक शौर्याने प्राणदान दिले नाही. दत्ताजीच्या निधनाची आणि तो वीर मरणोन्मुख पडला असताना नीचपणाने आणि लज्जास्पद रीतीने त्याच्या केलेल्या विटंबनेची वार्ता महाराष्ट्रात पोचली आणि तिने सर्वांची मने प्रक्षुब्ध केली. सर्व मराठे एक पुरुष बनून उभे झाले आणि तोंडाने प्रतिशोध गुणगुणू लागले!

त्यांनी याच आठवड्यात उदगीरचा प्रचंड विजय मिळवला होता आणि हैदरला चिरडून टाकून दक्षिण हिंदूस्थानचे स्वातंत्र्य परत मिळवावयाचे कार्य पुरे करावयाचा त्यांनी बेत केला होता. इतक्यात दत्ताजीच्या पराभवाची आणि निधनाची वार्ता त्यांना कळली. ह्या आणीबाणीच्या प्रसंगाला तोंड देण्याची सिद्धता करण्यासाठी बाळाजींनी आणि भाऊंनी एक क्षणाचाही विलंब लावला नाही. त्याच आठवड्यात

त्यांनी दक्षिणेकडे अत्यंत परिश्रमाने आणि शौर्याने एका प्रचंड युद्धाची समाप्ती केली होती, तरी त्यांनी स्वतःला आणि आपल्या सैन्याला सदुपार्जित अशी एक दिवसाची देखील विश्रांती न देता सर्व सेनानायकांना आणि मंत्र्यांना पटदूर येथे एकदम मिळावयाची आज्ञा केली. तेथे आलेल्या मंडळीत महत्वाच्या प्रसंगाची सर्व दृष्टींनी चर्चा झाली आणि अबदाली माळव्याला येऊन पोहोचावयाच्या आधीच त्याला गाठून त्याच्याशी युद्ध करण्यासाठी एक मोठे सैन्य पाठवायचा निश्चय ठरला. महाराष्ट्रातील सर्वोत्कृष्ट तरुण आणि वीर त्या सैन्यात भरती झाले. समशेर बहादूर विठ्ठल शिवदेव, मानाजी धायगुडे, अंताजी माणकेश्वर, माने, निंबाळकर आणि इतर अनेक युद्धनिपुण सेनानायक येऊन त्यांनी आपापल्या दलाचे आधिपत्य स्वीकारले. उदगीरचे विजेते सदाशिवरावभाऊ ह्यांची मुख्य सेनापतीच्या स्थानी योजना झाली आणि बाळाजीपंतांचे ज्येष्ठ पुत्र, ज्यांनी नुकताच उदगीरच्या लढाईत पराक्रम करून नाव गाजविले होते आणि सर्व मराठी राष्ट्राची ज्यांच्याकडे आपली भावी आशा म्हणून दृष्टी होती ते तरुण राजपुत्र विश्वासराव ह्यांना भाऊंच्या बरोबर देण्यात आले होते. त्या काळातील अत्यंत सज्ज असा तोफखाना अब्राहीमखान गारदी ह्याच्या हाताखाली दिला होता. सैन्य जसजसे पुढे जाऊ लागले तसतसे दमाजी गायकवाड, संतोजी वाघ आणि इतर मराठी सेनानायक एकामागून एक येऊन मिळू लागले. उत्तर हिंदुस्थानातील अनेक राजपूत राजांकडे त्यांना हिंदूंच्या पक्षाला मिळवून घेण्यासाठी आणि त्यांनी सरतेपदी मथुरागोकुळांचा विध्वंसकर्ता आणि अखिल हिंदू जातीचा शत्रू जो अबदाली ह्याच्याशी संग्राम करण्याच्या मराठ्यांच्या एवढ्या प्रयत्नात तरी साहाय्य करावे ह्या हेतूने दूत आणि पत्रे प्रेषिली गेली. नर्मदा उतरून जाऊन आणि विंध्याद्री ओलंडून मराठी सेना चंबळेपर्यंत जाऊन पोचली. तिचे वैभवाचे आणि सामर्थ्याचे ते दृश्य पाहून सर्व उत्तर हिंदूस्थान सादर आणि साश्चर्य झाले. सर्व असंतुष्ट व्यक्ती, राजे आणि राव, नबाब आणि खान नुसत्या दर्शनाने भिऊन गेले आणि विरुद्ध बोटही वर काढण्याचे धैर्य त्यांना झाले नाही. लवकरच जनकोजी शिंदे देखील आपले उरलेले सैन्य घेऊन आले आणि भाऊंना मिळाले. जितके सुंदर तितकेच शूर अशा त्या तरुण राजपुत्रांचे, संबंध मराठी सेनेने उत्साहाने आणि प्रेमाने स्वागत केले आणि त्यांच्या द्वारे बदाऊच्या युद्धात ज्यांनी धारातीर्थी शयन केले त्या त्यांच्या चुलत्याच्या - दत्ताजी शिंद्यांच्या पवित्र - स्मृतीला नमन केले. शूर जनकोजीच्या नि ज्यांनी अद्यापि विशीच्या आत असतानाही आपल्या लोकांच्या आणि धर्माच्या रक्षणार्थ युद्धे केली होती, जय मिळविले होते, आणि कित्येक भयंकर घाव धारण केले होते त्यांच्या सन्मानार्थ भाऊंनी सर्व सेनेची एक सभा भरविली आणि त्यांच्यावर मानाच्या वस्त्रांचा आणि बहुमूल्य देणग्यांचा प्रसिद्धपणे वर्षाव केला. बाळाजी नसताना त्यांच्या जागी असलेले मराठ्यांच्या राष्ट्राचे आवडते अधिपती शूर आणि उदार राजपुत्र विश्वासराव पराक्रमशाली तरुण जनकोजींना भेटण्यासाठी पुढे झाले तेव्हा ते प्रचंड सैन्यातील प्रत्येक राष्ट्रीय मराठी अंतःकरण गहिवरून गेले. हे दोन्ही तेजस्वी तरुण जितके सुंदर तितके शूर आणि आपल्या जनतेच्या ध्येयाशी आणि महत्वाकांक्षी निष्ठावंत आणि हिंदुराष्ट्राच्या भविष्यकाळाची उदयोन्मुख आशास्थाने होते.

मल्हारराव होळकरही येऊन मिळाले. नजीबखानाला आपला पुत्र मानण्यात आणि वेळ निघून जाण्यापूर्वी दत्ताजीच्या साहाय्यार्थ येण्याविषयी बुद्धिपुरस्सर केलेल्या निष्काळजीपणाने त्यांनी केलेल्या

आत्मघातकी मूर्खपणाचे प्रायश्चित त्यांना आधीच मिळून गेले होते. दत्ताजी पडल्यावर अबदालीने त्यांना एकट्याला गाठून चांगलाच मार दिला होता. आता आपल्याशी युद्ध करण्यासाठी यमुनेच्या अलीकडील तीरावर अबदालीला चालून यावयाला अवसर मिळावयाच्या पूर्वीच आपण यमुना उतरून त्याचा समाचार घ्यावयाचा असा सदाशिवराव भाऊंनी बेत ठरवला. त्यांनी गोविंदपंत बुंदेल्यांची शक्य असेल त्या वेळी अबदालीच्या सैन्याच्या पृष्ठभागावर मारे चढवावयाचे आणि त्यांचे दाणापाणी तोडावयाचे ह्या कार्यावर योजना केली होती. पण नदी पुरामुळे दुथडी भरून गेली होती आणि शत्रूचे मोठे सैन्य दुसऱ्यामतीरावर फिरत होते; अशा स्थितीत नदी उतरून जाणे अतिशय कठीण झाले. तेव्हा भाऊंनी दिल्लीवरच पुढे चालून जावयाचे आणि अबदालीपासून ती राजधानी पुरी जिंकून घ्यावयाचे ठरविले. उत्तरेकडील इतक्या हिंदू राजांपैकी एक जाट तेवढेच मराठ्यांच्या साह्याला आले. भाऊंनी स्वतः सामोरे जाऊन सुरजमल जाटाचे थाटाने स्वागत केले आणि दोघांनीही यमुनेचे पवित्र उदक हातात घेऊन अबदालीशी युद्ध करावयाचे आणि तेही स्थायी शेवट लावीपर्यंत युद्ध करावयाचे अशा शपथा घेतल्या.

आता सर्व जनतेचे नेत्र दिल्लीकडे लागले. हिंदूंना आणि मुसलमानांना, दोघांनाही दिल्ली-भारताची इतिहासप्रसिद्ध राजधानी - हस्तगत करण्यापासून केवढा नैतिक परिणाम होईल ह्याची जाणीव दिसत होती. भाऊंनी शिंदे, होळकर आणि बळवंतराव मेहेंदळे ह्यांची पथके दिल्लीवर आक्रमण करण्यासाठी पाठविली. तिच्या संरक्षणार्थ ठेवलेल्या पठाणांनी प्राणपणाने नगर झुंजवले. पण मराठ्यांच्या समर्थ तोफखान्यांतील गोळ्यांच्या अचूक माराने तो लवकरच उध्वस्त झाला आणि तेथल्या मुसलमानी सेनेने माघार घेतली. भारताच्या राजधानीच्या आणि तेथील कोटाच्या पतनाच्या वार्तेने हिंदूधर्माच्या प्रत्येक अभिमान्याच्या हृदयात आनंदाचे भरते आले. मराठी सैन्याने अभिमानाने दिल्ली नगरात विजयप्रवेश केला आणि पांडवांच्या राजधानीच्या - इंद्रप्रस्थाच्या - गडावर भाऊंनी मराठ्यांची- हिंदूंची - भगवी ध्वजा रोवली. पृथ्वीराजाच्या काळानंतर हिंदूंच्या सेनेने किंवा ते आपल्याला अभिमानाने म्हणून घेत त्याप्रमाणे हरिभक्तांच्या सेनेने स्वतंत्र हिंदू ध्वजेखाली दिल्ली नगरात हा पहिल्यानेच विजयप्रवेश केला! मुसलमानी चंद्रकोरीला अर्धचंद्र मिळाला आणि हिंदुपदपादशाहीच्या ध्वजेविरुद्ध, पठाण आणि रोहिले, मोगल आणि तुर्क, शेख आणि सय्यद, सर्वांनी अगदी विरुद्ध पराकाष्ठा केली असताही, हिंदवी साम्राज्याच्या राजधानीवर ती शेवटी पुनः फडकू लागली! अबदाली मुसलमानांचे सर्व सैन्य घेऊन यमुनेच्या अगदी दुसऱ्यातीरावर उभा होता, पण तिच्या संरक्षणाकरिता त्याला काही करता आले नाही! एक दिवस का होईना, पण आपले हिंदूपदपादशाहीचे स्वप्न आपल्या डोळ्यांदेखत सत्य झालेले सदाशिवरावभाऊंनी अनुभवले. आपल्या प्रयत्नाने अशा एक दिवसाचाही उदय घडवून आणण्याने राष्ट्राच्या संपूर्ण जीवनाचे सार्थक होते. असा एकच दिवस आपल्या आयुष्याच्या अल्पकालात देखील आपल्या वाढत्या प्रकाशात राष्ट्रीय जीवनाच्या अनेक शतकातील प्रयत्न आणि पराक्रम, सुख आणि कष्ट, आशा आणि परीक्षा केंद्रित करित असतो! कारण त्या एका दिवसाने, मुसलमानी अत्याचारांच्या आणि पारतंत्र्याच्या संपूर्ण सात शतकांनाही हिंदूंचे तेज किंवा त्यांचा पुनरुज्जीवित होण्याचा चेतनधर्म नष्ट

करून टाकता आला नाही ही गोष्ट निर्विवाद आणि निरुत्तर सिद्ध करून दिली! आपण आपल्या शत्रूला तुल्यच नाही तर शेवटी वरचढ ठरलो हे त्यांनी दाखवून दिले!

भाऊ स्वतःच्या मनाप्रमाणे चालले असते तर त्यांनी लागलीच सर्व हिंदुस्थानचे सम्राट म्हणून विश्वासरावांना त्या भारताच्या राजधानीत राज्याभिषेक केला असता आणि अशा रीतीने हिंदुपदपादशाहीची विधिपूर्वक स्थापना केली असती. पण राजकारणाच्या दृष्टीने इतक्यातच हा अवश्य उपक्रम करणे युक्त होणार नाही असे त्यांनी ठरवले. कारण, त्यांना जाणीव होती की, हा उपक्रम केल्याबरोबर मराठ्यांच्या भीतीमुळे अद्याप कोणच्याही पक्षाला येऊन मिळाले नव्हते असे मुसलमानच नाही तर उत्तर हिंदुस्थानातील हिंदू राजेसुद्धा मराठ्यांच्या विरुद्ध होऊन जातील. तरीही, जनतेच्या मनोवृत्तीची चाचणी पाहावी आणि तसेच असला अद्वितीय प्रसंग हिंदुस्थानातील अखिल जनतेच्या, मित्रांच्या आणि शत्रूंच्या मनावर त्याचे अत्यंत महत्व बिंबविल्याविना जाऊ देऊ नये असे त्यांनी ठरवले; आणि त्या उद्देशाने ते पाहण्याचा प्रसंग साजरा करण्यासाठी सार्वभौम राजसभेची बैठक भरविण्याची आज्ञा केली. आणि शूर आणि थोर विश्वासरावांची अध्यक्षस्थानी योजना केली. सर्व महाराष्ट्र प्रतिनिधिद्वारा तेथे उपस्थित होता. केवळ महाराष्ट्राचे नव्हे, तर अखिल हिंदूंच्या शौर्याचा, वैभवाचा, सदबुद्धीचा आणि विद्वत्तेचा निष्कर्षच तेथे तेजाने चमकत होता. राष्ट्रीय महोत्सवाला प्रारंभ झाला. घोडदळे आणि तोफखाना, सहस्रावधी घोडे आणि हत्ती, लक्षावधी सैनिक आणि योद्धे: ज्यांनी ज्यांनी गोदावरीपासून उत्तरेस सिंधुनदापर्यंत आणि दक्षिणेस हिंदी महासागरापर्यंत हिंदू-ध्वजा घेऊन जाण्यात भाग घेतला त्यांनी त्यांनी अनंत कंठातून, तुतार्यातीतून शृंगातून, तोफातून आणि प्रचंड रणदुंदुभीतून विजयी गर्जना करून सैनिक प्रणाम केला. त्यानंतर एकामागून एक सेनानायक, राजकारणधुरंधर सरदार, प्रांताधिकारी, सुभेदार नम्र मस्तकाने पुढे आले आणि जसे आपल्या राष्ट्रावर राज्य चालविणार्याप सार्वभौम राजाला त्यांनी अभिवादन केले असते तसे आपल्या आवडत्या राजपुत्राचे अंतःस्फूर्तीने अभिवादन केले आणि विजयी वीरांची सर्व मानचिन्हे त्यांच्या चरणी समर्पण केली. ज्यांनी ज्यांनी तो देदीप्यमान प्रसंग अवलोकन केला त्यांना त्यांना त्याचा अर्थ कळला. त्यात ज्यांनी ज्यांनी भाग घेतला त्यांना त्यांना हा समारंभ म्हणजे ईश्वराने यश दिल्यास ह्या तरुण हिंदू राजपुत्राला अखिल भरतखंडाचा सर्वश्रेष्ठ हिंदूचक्रवर्ती म्हणून जो प्रचंड राज्याभिषेक व्हावयाचा होता त्याचा हा केवळ रंगाभिनय आहे ही जाणीव झाली!

१४ : पानिपत

'From the field of his fame fresh and gory
We carved not a line, we raised not a stone,
But we left him alone with his glory;

- C. Wolfe

(अभिनव आणि रक्तांकित अशा त्याच्या यशःक्षेत्रातून आम्ही एकही दगड दूर सारला नाही, की त्यात एकही रेघ ओढली नाही. त्याच्या यशाबरोबर त्याला आम्ही एकांतात सोडले - सी. वुल्फ)

दिल्लीला चाललेल्या हया प्रकाराचा मुख्यार्थ मुसलमानांच्याही लक्षात आल्याविना राहिला नाही. मराठ्यांनी आपल्या युवराजाला हिंदूस्थानच्या सम्राटपदाचा अभिषेक केला अशी वार्ता वणव्याप्रमाणे सर्वभर पसरली. हया घटनेकडे बोट दाखवून नजीबखान आणि इतर मुसलमान पुढारी आपल्याला वाटत असलेल्या काळजीचे आणि परिस्थितीचा भयंकरपणा मुसलमानांच्या मनात बिंबविण्यासाठी आपण केलेल्या प्रयत्नांचे समर्थन करू लागले. आपण जिला भीत होतो ती हिंदूपदपादशाही - किंबहुना नजीब आणि इतर मुसलमानी धर्मवेड्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे ब्राह्मणपदपादशाही - प्रत्यक्ष होऊन गेली असा त्यांनी मोठ्याने डांगोरा पिटला. आता पैगंबराशी निष्ठावंत असलेल्या प्रत्येक खर्यान मुसलमानाने काफिरांच्या सैन्यावर शस्त्रप्रहार केलाच पाहिजे!

पण उच्चैःखल भावनांच्या हया पुरातही सुजाउद्दौला आणि इतर मुसलमान हयांच्यावर नजीबखानाच्या आणि मौलवीच्या महंमदी धर्माच्या नावाने केलेल्या आव्हानापेक्षा स्वार्थाचाच पगडा अधिक बसला. भोसल्यांसारख्या धर्मवेड्यांचेही डोळे उघडू लागले. अबदालीचे सर्व सैन्य उघड्या डोळ्यांनी पाहत असताना मराठ्यांनी जे विजय मिळविले आणि ज्या हताशपणाने त्याला ते होऊ द्यावे लागले त्यांचा त्यांच्या मनावर परिणाम होऊन मराठ्यांना पायबंद देण्यासंबंधीच्या अबदालीच्या सामर्थ्याविषयी त्यांना अविश्वास वाटू लागला. सुजाने तर भाऊंना प्रत्यक्षच पत्र लिहून अबदालीला मिळण्याविषयी पश्चात्ताप व्यक्त केला. भाऊंनीही त्याला बोलाचालीवर ठेवणे दूरदर्शीपणाचे आहे असे ठरवून आपल्या हस्तकांच्या द्वारा मराठ्यांच्या मनात मोगल बादशाही नष्ट करावयाचे केव्हाच नव्हते; इतकेच नाही तर सुजा जर अबदालीचा पक्ष सोडीत असेल जर शहाआलमला दिल्लीचा बादशहा ते मानावयाला आणि त्याच्या वजिराच्या जागी स्वतः सुजालाच नेमावयाला ते आनंदाने संमत आहेत असे त्याला कळविले. रोहिलेही मागेपुढे करू लागले आणि अबदालीला सोडून जाण्याची भाषा त्यांच्या तोंडातूनही निघू लागली! सर्वत्र परिस्थिती आपल्या उलट चालली आहे हे पाहून अबदालीने मराठ्यांशी संधीसाठी बोलाचाली करावयाचे ठरविले आणि करारांविषयी चर्चा करण्यासाठी आपले हस्तक पाठविले; पण अबदालीच्या मागणीप्रमाणे पंजाबचा प्रांत त्याला परत द्यावयाला भाऊसाहेब सिद्ध होणे शक्य नव्हते. तसेच हया

पोकळ बोलाचालीने चकून जाऊन लोखंड तापले असताना घणाचा घाव घालण्याची आलेली सुवर्णसंधी घालविण्याची चूकही त्यांच्या हातून होणे शक्य नव्हते. आणि म्हणून संधीविषयी ही अर्धवट बोलणी चालली असतानाच त्यांनी उत्तरेकडे चाल करून जावयाचे आणि अबदालीच्या हातातील अत्यंत बळकट अशा कुंजपुर्यातच्यास्थानातून त्याला घालवून लावावयाचे असा त्यांनी बेत केला. समंदखानाला बर्याच सैन्यासह कुंजपुर्याचे रक्षण करण्यासाठी ठेवले होते. नजीबचा धर्मगुरू कुतुबशाहही तेथेच होता. मराठे कुंजपुर्याकवरचाल करून येत आहेत ही वार्ता त्यांना कळल्याबरोबर कोणाही शत्रूच्या मार्यामपासूनत्याचा बचाव करण्याची त्यांनी पूर्ण व्यवस्था केली. अबदालीनेही यमुनेच्या दुसऱ्याकतीरावरून समंदखानाला आणि कुतुबशाहाला वाटेल ती हानी सोसून गड लढविण्याची आज्ञा केली आणि त्याच्या साहाय्यार्थ आपण आपण पाठवीत आहो असे त्यांना आश्वासन दिले.

दिल्ली सोडताना आपला कोश पूर्ण भरती करणे भाऊना अवश्य झाले. गोविंदपंत बुंदेल्याकडून अबदालीचा दाणापाणी तोडावयाचे, त्याच्या पिछाडीला त्रासून सोडावयाचे आणि सुजा-उद्दौल्याच्या आणि रोहिल्यांच्या प्रांतात नेहमी स्वार्थांणकरून गोंधळ उडवून द्यावयाचा हे कार्य तडीस जाईल अशी त्यांची अटकळ होती. पण गोविंदपंतांना ह्या कामांपैकी एकही काम करता आले नाही. बुंदेल्याकडून कोणत्याही रीतीने द्रव्याचा विशेष पुरवठा होणे अशक्य झाल्यावर आपला कोश भरून काढण्यासाठी दुसऱ्यांणकोणच्या तरी मार्गाचा भाऊ विचार करू लागले. कारण द्रव्य म्हणजे युद्धाचे बळ. बादशाही सिंहासनावरील लक्षावधी रुपये मूल्याचे भरगच्च चांदीचे छत त्यांच्या दृष्टीला आणण्यात आले. लागलीच ते घणांनी फोडून टाकावे आणि त्याचे नाणे पाडण्यासाठी ते टाकसाळेत पाठवावे अशी आज्ञा त्यांनी सोडली. त्याबरोबर दासमनोवृत्तीच्या आणि शकुनवंती करणार्या लोकांनी काव काव सुरू केली. ज्यांना हिंदुस्थानचे बादशहा करावयाची प्रत्यक्ष परमेश्वरी इच्छा त्या सर्व शक्ति मान मोगलांच्या बादशाही राजसभेचा अशा रीतीने अपमान करण्यात मराठ्यांनी धर्मबाह्य कृत्य केले असे मानून जाटसुद्धा मराठ्यांच्यावर रुसला असे म्हणतात. हे खरे असेल तर जाटाच्या हेही लक्षात यावयाला पाहिजे होते की, दुसऱ्या चेरराज्य काही संबंध नसता बळकावण्यासकट सर्व घडलेल्या गोष्टी जर परमेश्वराच्या इच्छेने घडल्या असे समजावयाचे तर मग निश्चयाने शिवाजीने रायगडावर ज्या सिंहासनाची स्थापना केली आणि ज्याची उभारणी बलात्कार आणि धार्मिक अत्याचार ह्यांच्यावर झालेली नव्हती तर आत्मसंरक्षण, स्वातंत्र्य आणि आपला कारभार आपण चालवावयाची राष्ट्राची इच्छा ह्या पवित्र तत्वांवर झाली होती ही गोष्ट आता सिद्ध झालेली होती आणि म्हणून परमेश्वराला तेही संमत होते. पण आग, खंडन आणि धर्मवेडाची आणि अत्याचाराची सर्व भुते बरोबर घेऊन हिंदूंचे राष्ट्रीय जीवन नष्ट करण्यासाठी आणि नूतनच प्रस्थापित झालेल्या हिंदुराज्याचा गळा दाबण्यासाठी औरंगजेब जेव्हा दक्षिणेत आला तेव्हा त्याने शिवाजीच्या सिंहासनाचे घणाने तुकडे करून टाकण्यापूर्वी मागेपुढे पाहिले का? तर मग जे मोगलांचे बादशाही सिंहासन ज्यांच्या दृष्टीने स्वतः जाटासुद्धा सर्व हिंदूंच्याही दृष्टीने केवळ सैतानी सत्तेचे निदर्शक चिन्ह आणि उगमस्थान होते; जे सहस्त्रावधी हिंदू हुतात्म्यांच्या रक्ताने न्हाऊन निघाले होते, त्यांच्या देवस्थानांच्या, गृहांच्या आणि गृहागर्नींच्या भग्नावशेषावर ज्याची उभारणी केली होती; आणि ज्याचे नुसते अस्तित्व म्हणजेच त्यांचे

राष्ट्रीय आणि राजकीय दृष्ट्या प्रत्यक्ष निधनच होते त्यांची त्यांनी अणूभर क्षिती का करावी? औरंगजेबाने आपला लोहदंड हिंदूंच्या राज्याचे सिंहासन फोडून मोडून टाकण्यासाठी उचलला; काळ, भवितव्यता आणि हिंदुस्थानसारख्या संरक्षक देवता ह्यांनी तो घण त्याच्या हातातून ओढून घेतला आणि चमत्कार घडून आज त्या औरंगजेबाचेच बादशाही सिंहासनावरील छतच त्याच्याखाली चूर्ण होऊन पडले.

आपल्या सैनिकांची थकलेली वेतने देऊन सदाशिवराव कुंजपुर्याचवरचाल करून गेले. शिंदे, होळकर आणि विठ्ठल शिवदेव ह्यांनी मारा चढविला. तेथले पठाण सैनिक शूराप्रमाणे लढले. गाव आणि गड दोन्हीही त्यांच्या स्वाभाविक बळकटपणाविषयी प्रसिद्ध होती. पण जेव्हा त्यांच्यावर मारा करण्यासाठी मराठ्यांनी आपल्या उत्कृष्ट तोफा पुढे केल्या त्यांच्या पाठीशी शिंद्याचे आणि इतर सेनानायकांचे सैन्य उभे झाले तेव्हा मुसलमानांना पुष्कळ वेळ गड लढविणे अशक्य झाले. मुसलमानांच्या कोटाच्या भिंतीत काही भगदाडे पडताच दत्ताजी गायकवाडने आपल्या हाताखालील तुकडीला त्यांतून आत घुसण्याची आज्ञा केली आणि 'हर हर महादेव' अशी प्रचंड गर्जना करित त्यांच्या सैनिकांनी घोड्यासकट त्या भगदाडातून आत उडी घेतली. युद्ध हातघाईवर आले. सहस्रावधी पठाणांना तलवारीने कंठस्नान घातले. गड जिंकून घेतला. मुसलमानांचा निवास लुटला आणि त्यांच्या शतावधी सैनिकांना बंदिवान करण्यात आले. त्यांचा सेनापतीच स्वतः मराठ्यांच्या ताब्यात सापडला. पूर्वीही एकदा रघुनाथरावाने आपल्या शेवटच्या स्वारीच्या वेळी, त्याला बंदिवान धरले होते, पण खंडणी घेऊन सोडून दिले. त्याने मराठ्यांचा एकसारखा विरोध करण्याचे व्रत तसेच चालू ठेवले आणि आता तो पुनः त्यांच्या हातात सापडला!

युद्ध संपण्याच्या बेतात आले होते अशा वेळी सदाशिवराव, शिंदे यांना आणि होळकरांना काही सूचना पाठवीत होते आणि जे काम करावयाला त्यांना तीन महिने नाही लागले तरी निदान तीन आठवडे तरी लागतील असा शत्रूचा समज होता ते काम त्यांनी तितक्या थोड्या दिवसात केले. त्या हिंदू सैनिकांच्या पराक्रमाचे कौतुक करित उभे होते इतक्यात दोन महत्वाचे युद्धबंदी हत्तीवर बसवून त्यांच्यासमोर आणले गेले त्यापैकी एक होता कुंजपुर्या चा मुख्याधिकारी पठाण सेनानायक समंदखान आणि दुसरा होता नजीबचा धर्मगुरू, अबदालीला आणण्याच्या पठाणी कटातील एक अत्यंत चळवळ्या पुढारी आणि शूर दत्ताजीला मरणोन्मुख स्थितीत लाथ मारणारा आणि त्याला काफिर म्हणून भ्याडाप्रमाणे त्याच्यावर अपमानांचा वर्षाव करणारा कुतुबशाहा!

कुतुबशाहाला पाहिल्याबरोबर भाऊंचे मराठी रक्त प्रज्वलित झाले. प्रतिशोध घ्यावयाला सांगणारी दत्ताजीच्या हत्येची स्मृती त्या जागेभोवती धिरट्या घालू लागली. 'आमच्या मरणोन्मुख दत्ताजीना काफिर म्हणून ज्याने लाथ मारली तो नीच तूच का?' कुतुबशाहाने उत्तर दिले, 'होय, आमच्या धर्माप्रमाणे, मूर्तिपूजकाचा वध करणे आणि त्याला तुच्छतेने काफिर लेखणे हे सत्कृत्य समजले जाते.' 'तर मग तूही कुत्र्याच्या मरणाने मर!' भाऊंचे प्रत्युत्तर मिळाले! तत्काल ते सैनिक अपराध्याला घेऊन गेले आणि त्यांनी त्याचा शिरच्छेद केला. दत्ताजीचा प्रतिशोध घेतला गेला. समंदखानाला तीच शिक्षा भोगावी लागली.

नजीबखानाचा जावई आणि इतर नातलग हयांच्यासह त्याचे सर्व कुटुंबही बंदिवान होऊन मराठ्यांच्या हातात सापडले. पण कुतुबशहाला जितके कडक शासन मिळाले तितके कडक शासन त्यांना देण्यात आले नाही. युद्ध करीत असता ज्यांना धरण्यात आले होते त्या सर्वांनाच ते शासन दिले असते तरी सरतेपदी अबदालीला तरी त्या शिक्षेच्या माणुसकीचा प्रश्न उपस्थित करण्याचा मुळीच अधिकार नव्हता! कारण त्याच्याकडून आणि त्याच्या साहाय्यार्थ आलेल्या इतर मुसलमानी सरदारांकडून पंजाबात आणि बदन येथे आणि इतर ठिकाणी झालेल्या युद्धात धरल्या गेलेल्या सर्व मराठ्यांची पहिल्याने नाके कापावी आणि नंतर मस्तके उडवून आपल्या शिबिकेपुढे युद्धाचे जयचिन्ह म्हणून त्यांचा विद्रूप ढीग रचावा अशा प्रकारची रानटी अत्याचाराची कृत्ये झाली होती! ह्याच रानटी प्रकारचे मराठ्यांनाही अनुकरण करता आले असते; पण त्यांनी केव्हाही तसे केले नाही. तसेच मुसलमानांच्या अबदालीनी, औरंगजेबांनी आणि नादिरांनी धर्मची आज्ञा म्हणून ज्याप्रमाणे केले त्याप्रमाणे मशिदी पाडण्यात, कुराणे जाळण्यात किंवा पवित्र क्षेत्रांच्या जागी इतर भ्रष्टाचार करण्यात मराठ्यांनी प्रसिद्धीही मिळविली नाही.

कुंजपुर्या चे पतन हा अबदालीच्या प्रतिष्ठेवर बसलेला दुसरा भयंकर आघात. ह्या वेळी मराठ्यांनी त्याच्या जवळजवळ दहा सहस्र सैन्याचा पुरा मोड केला आणि त्याच्या अगदी दृष्टीसमोर त्यांनी विजयादशमीचा महोत्सव सैनिक समारंभाने आणि अत्यंत उत्साहाने साजरा केला! अबदाली हा कसलेला सेनापती होता. आपण लवकरच वाटेल ती हानी सहन करून आणि एखादे विलक्षण धाडसाचे कृत्य करून नाव मिळविले नाही तर आपले कार्य बुडाले हे त्याने ओळखले. त्याने लागलीच वाटेल ते करून यमुना उतरून जावयाचे आणि मराठ्यांच्या कुंजपुर्यालतील सैन्याचा त्यांच्या दिल्लीच्या आधारस्थानापासून संबंध तोडावयाचा असा बेत केला.

त्याला त्यात यश आले आणि त्याने बागपतला यमुना उतरून आपले एक लक्ष सैनिकांचे प्रचंड दळ कुंजपूरचे मराठी सैन्य आणि दिल्ली येथील मराठ्यांचे सैन्य हयांच्यामध्ये पाचरीप्रमाणे बसवले. त्याचा आणखी एक डाव अनायासेच साधला आणि त्यामुळेच एकंदरीत त्याच्या सर्व सैनिक बळापेक्षा त्याला अधिक लाभ झाला. बागपतला यमुना उतरल्याने इकडे मराठ्यांचा दक्षिणेशी संबंध तुटला आणि त्याचा मात्र सुजाउद्दौल्याच्या आणि रोहिल्यांच्या प्रदेशांशी संबंध सुरक्षित राहिला! पण हे सुद्धा त्याच्या स्वतःच्या हालचालीने इतके साधता आले नाही, तर सदाशिवरावभाऊंनी सांगितल्याप्रमाणे गोविंदपंताला अबदालीचे दाणापाणी मारता आले नाही त्यामुळे अनायासे साधले.

मराठेही आपल्याशी तोंड द्यावयाला पूर्णपणे सिद्ध आहेत असे अबदालीला आढळून आले; त्याने बागपतला यमुना उतरून येण्यात यश मिळविले नाही तोच भाऊसाहेब कुरुक्षेत्राच्या प्रसिद्ध रणभूमीवर त्याला गाठावे ह्या उद्देशाने पुढे चालून आले आणि त्यांनी पानपतला तळ दिला. गोविंदपंत बुंदेले आणि गोपाळ गणेश हयांनी आपल्यावर सोपवलेला कार्यभार बरोबर पार पाडला आणि अबदालीचे दाणापाणी तोडून त्याच्या पिछाडीला ते नेहमी त्रास देत राहिले म्हणजे झाले; मग आपण अबदालीच्या निवडीच्या रणभूमीवरसुद्धा त्याला पार चुरडून टाकू असा मराठ्यांचा विश्वास होता. पण गोविंदपंताला आपल्यावर सोपवलेले काम मुळीच करून दाखवता आले नाही. निकराच्या आज्ञा, धाक इत्यादी सर्व मार्गांचा भाऊंनी

अवलंब केला. पण गोविंदपंताने आपल्याला करता येईल तितकी देखील धडपड केली नाही. जाट मराठ्यांना ह्याच्या आधीच सोडून गेला होता आणि आपल्या भरतपूर राजधानीतून सुरक्षित स्थळाहून तो चाललेल्या प्रकाराचे अवलोकन करित होता. तरीही त्याच्या वतीने हे लक्षात ठेवणे अवश्य आहे की त्याने मधून मधून मराठ्यांना सामुग्रीचा पुरवठा केला. पण रजपुतांची तितकेही करावयाची सिद्धता नव्हती! मराठ्यांशी उघड दोन हात करावयाचे त्यापैकी एकाचेही धैर्य नव्हते. मात्र त्यांच्यापैकी पुष्कळांची मराठ्यांचा पुरा मोड व्हावा अशी इच्छा होती. ह्या राजांची ही आत्मघातकी इच्छा कोठपर्यंत परिपूर्ण झाली हे पुढच्या इतिहासावरून दृष्टोत्पत्तीस येईलच. अशा रीतीने दोघेही प्रतिपक्षी एकमेकांचा मुळाशी संबंध तोडून टाकावयाचा आणि शत्रूला उपासमारीने जर्जर करून मग त्याच्याशी युद्ध करावयाचे अशासाठी अतिशय प्रयत्न करित होते; तरी जसजसे दिवस जाऊ लागले तसतशी अबदालीपेक्षा उपासमारीची पाळी मराठ्यांवरच अधिक आलेली दिसू लागली. सरतेशेवटी २२/११/१७६० ह्या दिनी जनकोजी शिंद्यांनी बाहेर पडून मुसलमानांच्या सैन्यावर मारा चढविला. सर्व रणक्षेत्रभर घनघोर युद्ध चालू झाले. त्या तरुण मराठी सेनापतीच्या आणि त्याच्या कसलेल्या सैनिकांच्या पराक्रमापुढे अधिक वेळ तग न धरवल्यामुळे मुसलमान संध्याकाळच्या वेळी मागे हटले आणि मराठ्यांनी त्यांना मार देत त्यांचा त्यांच्या शिबिरापर्यंत पाठलाग केला. त्या दिवशी काळोख त्यांच्या साहाय्याला आल्याने पूर्ण अपेशाच्या प्रसंगातून ते वाचले. मराठ्यांनी आपल्या विजयी वीरांचे ते परत आल्याबरोबर सैनिक सन्मानाने स्वागत केले. ह्या पराभवाच्या योगाने आपल्या सैनिकांच्या आणि लोकांच्या मनावर झालेला भीतीचा परिणाम दूर करण्यासाठी अबदालीने ह्यानंतर एक पंधरवड्याने संध्याकाळच्या प्रसंगी बाहेर पडावयाचे आणि रात्र झाल्याबरोबर काळोखाचे साहाय्य घेऊन मराठ्यांच्या मध्यावर मारा करावयाचा अशी आपल्या निवडक तुकड्यांना आज्ञा दिली. पण ते ह्या बेताने पुढे जातात ते बळवंतराव मेहेंदळ्यांनी आधीच आपल्यावर मात केली आहे आणि ते वीस सहस्र निवडक सैन्य घेऊन आपल्याशी युद्ध करावयाला सिद्ध होऊन आलेले आहेत असे आढळून येऊन ते चकित होऊन गेले. लागलीच पठाणांनी मराठ्यांवर तोफा डागावयाला प्रारंभ केला. मराठ्यांनी आपला तोफखाना बरोबर आणला नव्हता, त्यामुळे त्यांचा अतिशय नाश होऊ लागला. लवकरच मराठे कच खाणार असे दिसू लागले. त्यासरशी विजेप्रमाणे त्यांचा सेनापती घोडा फेकीत आला. आपल्या भगव्या झेंड्याच्या कीर्तीला कलंक लावू नका म्हणून त्याने त्यांना बजावले, त्यांच्यात उत्साह भरून पुन्हा त्यांना सावरले आणि आपली नग्न तरवार वर करून मुसलमानांवर एकदम तुटून पडावयाला त्यांना आज्ञा केली. मराठी घोडेस्वार घोडे चौखूर उडवीत शत्रूवर जाऊन पडले. त्यांच्या तोफा त्यांनी बंद पाडल्या आणि शत्रूशी हातघाई करायला प्रारंभ केला. त्यांचा शूर सेनापती बळवंतराव मेहेंदळे हा सर्वांच्या अग्रभागी होता. त्या वेळी झालेल्या घनचक्कर संग्रामात एक गोळी बळवंतरावांना लागली आणि मृत होऊन ते रणांगणावर पडले. हे पाहताच त्यांचे मस्तक कापून विजयाने निवासात घेऊन जाण्यासाठी मुसलमानांनी त्यांच्या शवावर उडी घेतली; पण त्यांच्या उगारलेल्या तरवारी आणि आपल्या प्रिय सेनापतीचे शव ह्यांच्यामध्ये निंबाळकराने धावून आपला देह दिला आणि प्राणघातक व्रण होत असतानाही मराठ्यांनी येऊन शत्रूपासून शवाची सुटका करीपर्यंत त्यावर आपल्या देहाचे आवरण घातले.

इतक्या वेळात सहस्रावधी पठाण मारले गेले होते आणि अधिक टिकाव धरणे कठीण आहे, हे मुसलमानांच्या अनुभवाला येऊन गेले होते. त्यांनी कच खाल्ली आणि मराठ्यांचा चांगला मार बसताच पाठ फिरवून तळाची वाट धरली. मराठ्यांच्या मध्यभागासमोर रणभूमीवर मुसलमानांच्या सहस्रावधी प्रेतांचा ढीग पडला होता. मराठ्यांनी मिळवलेला विजय मोठा होता! पण त्यांनी तो मिळवण्यासाठी दिलेला सेनापतीही तितकाच मोठा होता. त्यांनी अत्यंत प्रेमभावाने बळवंतरावांचे प्रेत आपल्या शिबिरात नेले आणि तेथे त्या मृत देहाला सर्व सैनिकांनी सामरिक अभिवादन केले. ह्या हानीमुळे भाऊंना सर्वात अधिक वाईट वाटले आणि प्रेतयात्रेबरोबर ते जातीने उपस्थित राहिले. तशात वीरश्रेष्ठ बळवंतरावांच्या इतक्याच श्रेष्ठ वीरपत्नीने चितारोहण करून नवर्यांच्या शवाबरोबर सती जावयाचा निश्चय केला. स्वतः भाऊसाहेबांनी पुष्कळ परींनी समजावून पाहिले पण तिचा निश्चय ढळला नाही. आपल्या मृत सेनापतीला शेवटचे प्रेमाचे अभिवादन करण्यासाठी सर्व सैनिक बाहेर आले. त्या विख्यात मृत वीराला आणि आपल्या मृत पतीचे मस्तक आपल्या मांडीवर घेऊन त्याला कवटाळीत अग्निज्वालांचे पांघरूण घेऊन बसलेल्या त्या महाराष्ट्रकन्येच्या सतीत्वाला शतशः प्रणाम करीत सहस्रावधि लोक त्या चितेच्या भोवती आदरपूर्वक उभे राहिले.

येणेप्रमाणे अबदालीने दोन समर प्रसंग केले आणि दोहोतही त्याला मार खावा लागला. पण त्यांचा मराठ्यांपुढच्या उपासमारीचा प्रश्न सोडविण्यात काही उपयोग झाला नाही. गोविंदपंतांनी, इतक्या टोचणीनंतर आता हालचाल करण्याला आणि अबदालीचे दाणापाणी वाटेत मारायला प्रारंभ केला होता हे खरे; पण आता ह्या वरातीमागून घोड्याचा विशेष उपयोग होण्यासारखा नव्हता. आणि हा उपक्रमही पुष्कळ दिवस चालला नाही. आताईखानाने कपटाने मराठ्यांचीच ध्वजा उभी करून दहा सहस्र पठाणांसह गोविंदपंतांवर मारा केला. होळकरांची युद्धध्वजा पाहून मराठ्यांना हे मराठेच आहेत असे, शत्रूंनी प्रत्यक्ष तरवार चालवायला प्रारंभ करीपर्यंत वाटले. शेवटी गोविंदपंतसुद्धा मारले गेले! त्यांनी चार महिन्यांपूर्वी भाऊंच्या जेव्हा एवढ्या काकुळतीने आज्ञावर आज्ञा येत होत्या त्यावेळी प्राणाची क्षिती बाळगली नसती तर बहुधा त्यांचा आणि त्यांच्याबरोबरच त्यांच्या राष्ट्राचाही विनाश टळला असता. पण आता ते प्राण घालवून बसले! पठाणांनी गोविंदपंतांचे शिर कापून नेले आणि ते शिर नि त्याबरोबर लढाईच्या वाक्यांनी भरलेले एक पत्र असे सदाशिवरावांकडे पाठवून देऊन अबदालीने आपली माणुसकी दाखवून दिली! पण सामरिक दृष्टीने पाहता अद्यापिही अबदालीचा पुरा पराभव करणे अगदी शक्य होते. कारण त्याने एवढी कडेकोट व्यवस्था ठेवली असतानाही पानपतावर मराठे अशा अडचणीत सापडले आहेत ही वार्ता दक्षिणेत जाऊन पोचली होती आणि बाळाजी जवळपास पन्नास हजार सैनिकांचे दुसरे प्रचंड सैन्य समवेत घेऊन आपल्या लोकांच्या साहाय्यासाठी निघाले होते. मराठ्यांना पानपतावर जर असाच एक महिना आणखी तग धरता आला असता तर ह्या दोन्ही सैन्यांमध्ये अबदालीची नुसती दामटी वळली गेली असती; पण उपासमारीचा प्रश्न कसा सोडवायचा? चारा न मिळाल्यामुळे शतावधी ओड्याचे पशू आणि बैठकीचे घोडे सुद्धा पटापट मरू लागले. त्यांच्या सडलेल्या प्रेतांच्या घाणीने संबंध सैन्यात उपासमारीइतकीच प्राणघातक रोगाची साथ पसरते की काय अशी धास्ती वाटू लागली. हे टाळावयाला, अवेळी होत असले तरी, एकदम युद्धाला

निघावयाचे हा एकच मार्ग होता. मराठ्यांचे शूर सैनिक भाऊंच्या शिबिराच्या समोर प्रतिदिनी गोळा होऊन अत्यंत काकुळतीने आमची अशा रीतीने येथे कुचंबणा आणि उपासमार करण्यापेक्षा आम्हाला समरभूमीत लढून मृत्यूला तोंड द्यावयाची संधी द्या असे विनवू लागले. पण ह्या उपासमारीतून सुटावयाला आणखी एक मार्ग होता! आपल्या पूर्वजांच्या कितीक पिढ्या ज्या हिंदू कार्यासाठी जगल्या, कार्य करित राहिल्या आणि मरण पावल्या ते कार्य नेहमीकरिता सोडून द्यावयाचे! पण तसे करावयाला आणि अबदालीला हिंदूस्थानचा सम्राट मान्य करून आपल्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा बळी द्यावयाला मराठे सिद्ध होते काय? नव्हते! कधीच नव्हते!! एकही मराठा तसे करावयाला संमती देणार नाही; त्यापेक्षा उपासमारीने आणि आपत्तीने ते इतके पीडले असले तरी शत्रूंच्या सेनासमुद्राशी धडक देतील आणि शत्रूला सन्मुख गाठून अशा रीतीने रणांगण झुंजवतील, की त्या योगाने स्वतः यश मिळविणे जरी त्यांना शक्य झाले नाही तरी शत्रूला मिळालेल्या यशाचा त्याला यत्किंचितही लाभ होणार नाही, अशा दृढनिश्चयाच्या मराठ्यांच्या शिरोभागी काहीही होवो, शरण जावयाचे नाही, आपल्या लोकांच्या राष्ट्रीय प्रतिष्ठेला यत्किंचितही उणेपणा येईल असे काहीही करावयाचे नाही, तर वाईटाहून वाईट प्रसंग आल्यास - यश नाहीतर नाही - असा पराभवच मिळवायचा की, जो कित्येक यशांपेक्षाही भावी पिढ्यांना राष्ट्रगौरव, स्वाभिमान आणि स्फूर्ती ह्यांच्या अक्षय उगमस्थानाप्रमाणे उपयोगी पडेल अशा निर्भय दृढनिश्चयाने स्वतः भाऊ उभे होते.

घाईघाईने सेनानायकांची मंत्रसभा बोलावण्यात आली. तेथे असे ठरले की, युद्धाच्या पूर्ण सिद्धतेने बाहेर पडावयाचे आणि दिल्लीस निघून जावयाचे. जर अबदालीने विरोध केलाच तर त्यावर मारा चढवायचा, त्याची फळी फोडावयाची आणि युद्ध करित आपला मार्ग काढावयाचा. हा 'जर' निश्चितच होता. त्यांना जाऊ देऊन ही संधी घालवणारा मनुष्य अबदाली नव्हता.

सहस्रावधी वीर - हरिभक्तांचे ते सैन्य - प्रसिद्ध जरीपटक्याच्या, आपल्या राष्ट्राच्या भगव्या झेंड्याच्या भोवती गोळा झाले. लवकरच पुढे काय करावयाचे ह्या संबंधात पुढार्यांच्या बैठकीत झालेला निर्णय सर्वांना कळविण्यासाठी त्यांचे मुख्य सेनापती सदाशिवरावभाऊ उभे राहिले. शत्रूशी निर्णायक युद्ध करावयाचा आपल्या पुढार्यांनी निश्चय केला आहे; असे ऐकल्याबरोबर त्या सशस्त्र सैन्याच्या विस्तीर्ण समूहाने प्रचंड गर्जना करून आपली संमती दाखविली. कशा रीतीने वागावयाचे हे सर्वांना सांगण्यात आले. त्यानंतर त्या अत्यंत श्रेष्ठ सेनापतींनी आपल्या सैनिकांच्या भावना उचंबळून सोडणारे भाषण केले. ते ज्या थोर राष्ट्रीय ध्वजेखाली उभे होते तिच्याकडे बोट दाखवून मूक वक्तृत्वाने त्याच्या अत्यंत यशःपूर्ण इतिहासाचे आरंभापासून वर्णन केले. श्रीरामदासांनी तो भगवा झेंडा 'स्वधर्म राज्याच्या' - हिंदुपदशाहीच्या - महत्कार्याचे नेहमी स्मरण राहावे म्हणून शिवाजी महाराजांच्या कसा स्वाधीन केला; त्यांच्या वाडवडिलांनी रणशय्येवर देह ठेवून चिरंजीव झालेल्या त्यांच्या स्वर्गस्थ पूर्वजांनी त्याला विजयावर विजय कसे मिळवून दिले आणि अटकपासून कटकपर्यंत आणि समुद्रापासून पश्चिम समुद्रापर्यंत सर्व हिंदूस्थान त्याच्या पताकेखाली कसे आणले; हिंदुजगताच्या शत्रूंनी त्यापुढे मस्तके तरी कशी वाकविली किंवा मार तरी कसा खाल्ला; हा सर्व वृत्तान्त त्यांनी निवेदन केला! तेव्हा आता ती राष्ट्रीय ध्वजा ते शत्रूंच्या स्वाधीन करणार किंवा शत्रूपुढे नम्र करणार, का ती ज्या महत्कार्याचे एक निदर्शक आहे त्या कार्याच्या रक्षणासाठी

मारीत मारीत मरणार? शंभरसहस्र सैनिकांच्या कंठातून 'हर हर महादेव' अशी गर्जना उठली आणि आपल्या तरवारी उपसून त्यांनी त्या राष्ट्रीय ध्वजाशी, त्या ध्वजेने निदर्शित केलेल्या महत्कार्याशी आणि ज्याने त्यांना आतापर्यंत विजयावर विजय मिळवून दिले होते त्या आपल्या सेनापतीशी एकनिष्ठ राहू अशी शपथ घेतली!

दि. १४ जानेवारी १७६१ च्या सकाळी उजाडताच, युद्धाच्या पूर्ण सज्जतेने मराठे आपल्या शिबिरातून बाहेर पडले. मध्यभागी स्वतः भाऊ आणि विश्वासराव होते. त्यांच्या उजव्या हाताला आपापले सैन्य घेऊन मल्हारराव होळकर आणि जनकोजी शिंदे उभे होते आणि डाव्या बाजूचे आधिपत्य दमाजी गायकवाड, यशवंतराव पवार, अंताजी माणकेश्वर, विठ्ठल शिवदेव आणि समशेरबहादूर हयांच्याकडे होते. मराठ्यांनी आपला उत्कृष्ट तोफखाना सर्व सैन्याच्या अग्रभागी ठेवला होता. अशा रीतीने बळकट व्यूह करून मराठ्यांनी आपला सेनानिवास सोडला. लागलीच शतावधी रणदुंदुभीनी, रणकर्कश तुतार्यांनी आणि युद्धशृंगांनी उच्च स्वराने मराठ्यांचे प्रस्थान निनादित केले.

मराठे तळ सोडून चालून येत आहेत हे अबदालीला कळताच तोही त्यांच्याशी सामना देण्यासाठी बाहेर आला. त्याच्या सैन्याच्या मध्यभागी त्याचा वजीर शहानवाझखान होता. उजव्या अंगाला रोहिले होते आणि डाव्या अंगाला नजीबखान नि सुजाउद्दौला हे होते. अबदालीनेही आपला तोफखाना आपल्या सैन्याच्या पुढे ठेविला होता.

लवकरच दोन्ही दळांची गाठ पडली. तोफांनी आपल्या नृशंस कृत्याला प्रारंभ केला. दोन्ही सैन्यांच्या हालचालींनी धुळीचे प्रचंड लोट उठले आणि त्यात तोफांच्या धुरांची भर पडून आकाश कृष्णवर्ण दिसू लागले. सूर्योदय होऊन बराच वेळ झाला तरी सूर्याचे दर्शनही होईना! काही वेळाने एकमेकांना विरुद्ध सैन्य स्पष्ट दिसू लागताच यशवंतराव पवार आणि विठ्ठल शिवदेव हयांनी पहिला मारा चढविला. रणधुमाळीला प्रारंभ झाला. मराठ्यांच्या घोडेस्वारांनी आपल्या एका मार्याहनेरोहिल्यांना परतावयाला भाग पाडले आणि त्यांचे ८००० हून अधिक सैनिक मारून काढले. हया त्वेषाच्या मार्याापुढे शत्रूच्या उजवीकडील सैन्याने कच खाल्ली आणि ते मागे परतले. स्वतः भाऊराव आणि शूर विश्वासराव हयांनी तर शत्रूंच्या मध्यावर इतक्या बळाने मारा केला की, तिथे दोन्ही सैन्ये हातघाईवर येऊन एकमेकांना कापून काढू लागली. पठाण काही तुच्छ प्रतिस्पर्धी नव्हते! इकडे भाऊंसारख्या रणधुरंधराच्या आणि विश्वासरावांसारख्या प्रिय युवराजांच्या हाताखालील मराठे एक रेसभरही मागे होणे शक्य नव्हते. एक घंटाभर, भयंकर युद्ध झाल्यावर भाऊंनी आणि विश्वासरावांनी स्वतः वजिराच्या हाताखालील पठाणी सैन्याची लोखंडी फळी फोडली. सहस्रावधी पठाण रणभूमीवर मृत होऊन पडले. वजिराचा मुलगा कापला गेला आणि स्वतः वजीर घोडा मेल्यामुळे पायउतार झाला. मुसलमानांच्या मध्यभागाने माघार घेतली! शत्रूला त्याच्या एक एक स्थानावरून घालवून लावीत भाऊ आणि विश्वासराव पुढे चालले हे पाहून नजीबखान वजिराच्या बचावाला धावला. पण त्याचा पाठलाग करीतच शूर जनकोजीही आपल्या कसलेल्या सैनिकांना घेऊन भाऊंची बाजू बळकट करण्यासाठी आले. त्या वेळच्या युद्धाचा भयंकरपणा काय पाहावयाचा? सर्व आघाडीभर वीरांशी वीर भिडून भारतीय द्वाद्वे होऊ लागली. आपल्या मध्यभागांतील उजवीकडील आणि डावीकडील पथकांनी- म्हणजे

सर्वच सैन्याने माघार घेतली आणि ती प्रतिरोध सोडून देऊन पलायन करण्याच्या बेतात आली आहेत हे अबदालीच्या स्पष्ट निदर्शनाला आले. इतक्यात त्याच्या सैन्याचा काही भाग पळूसुद्धा लागला. पण तरीही तो न कचरता तसाच उभा होता, आपली जागा सोडून जो पळून जावयाचा प्रयत्न करील त्याला कापून काढावयाची त्याने आपल्या सैनिकांना आज्ञा दिली! सूर्योदयानंतर दोन अडीच घटकांच्या आतच युद्धाला प्रारंभ झाला होता. तेव्हापासून तो घनघोर संग्राम सारखा चालला होता. तिसरा प्रहर संपत आला. दोन वाजून गेले. पण मराठी सैनिकांना क्षणाची विश्रांती कशी ती अद्यापी मिळाली नव्हती! रणभूमी रक्ताच्या नद्यांनी अक्षरशः धुऊन निघाली असून सैनिकांच्या कणहण्याचे आणि आरोळ्यांचे ध्वनी उठून रणदुंदुभींच्या, तुतार्यारच्या, तोफांच्या आणि वीरांच्या युद्धगर्जनांच्या ध्वनीमध्ये एकरूप होऊन मिसळून गेले!

तिसर्या प्रहरचे दोन वाजून गेले. मराठ्यांच्या अटीतटीच्या विरोधाने आणि पराक्रमाने शेवटी मुसलमानी सैन्य पूर्ण जर्जर झाले. अबदाली इतका कसलेला सेनानायक, पण त्यालाही काळजी वाटावयाला लागून तो रणांगण सोडावे आणि यमुना उतरून परतीराचा आश्रय घ्यावा असा विचार करू लागला. पण अत्यंत शहाणपणा करून त्याने आपले सेनेपैकी दहा सहस्र सैनिक आपल्या जवळ राखून ठेवले होते. त्यांचा उपयोग करावयाची असली तर हीच वेळ आहे असे ओळखून त्याने त्यांना भाऊसाहेबांवर तुटून पडावयाची आज्ञा केली. हे नवीन दमाचे सैन्य विजेच्या वेगाने दिवसभर युद्ध करून श्रमलेल्या मराठी सैन्यावर जाऊन पडले!

पण सकाळपासून थकून गेले असताही भाऊ आणि त्यांचे शूर मराठे गडी क्षणमात्रही कचरले नाहीत. त्यांची पहिली धडक आणि नव्या दमाचा मारा मराठ्यांनी तरीही सहन केला. मराठ्यांनी युद्ध जिंकल्यासारखेच आहे असे पुन्हा एकदा स्पष्ट दिसू लागले. अबदालीकडून आपला शेवटचा डावही टाकून झाला होता.

पण इतक्यातच जणू मृत्यूची दूतिका होऊन एक गोळी सूं सूं करीत आली ती मराठ्यांच्या वीर्यशाली राजपुत्राला मर्मी लागली आणि विद्ध होऊन विश्वासराव अंबारीत पडले! अतिशय शूर आणि तितकाच सुंदर मराठ्यांचा युवराज महाराष्ट्राची आशा- प्राणघातक व्रण लागून मृत्युशय्येवर पहुडला! भाऊ आपल्या सैनिकांना प्रोत्साहन देत, आज्ञा सोडीत, शस्त्रप्रहार करीत आणि जगाने तोपर्यंत क्वचितच अवलोकन केले असेल असे रोमहर्षक युद्ध चालवीत जेथे होते तेथे ही वार्ता त्यांच्या कानावर येऊन आदळली. वार्ता ऐकल्याबरोबर आकाशातून वज्रपात झाला असे भाऊंना वाटले! मराठ्यांचे सेनापती तसेच आपल्या लाडक्या पुतण्याकडे धावले. आणि प्राणघातक व्रणांनी विद्ध होऊन राजेशाही हौद्यात आपल्या रक्तात लोळत पडलेल्या मराठ्यांच्या युवराजांना त्यांनी पाहिले. ते दृश्य पाहून उदगीरच्या विजेत्याचे वज्रहृदयही क्षणभर फाटून गेले आणि त्यांच्या गालावरून अश्रूंचा प्रवाह वाहू लागला. त्यांचा कंठ दाटून येऊन स्वर गद्गद् झाला. 'विश्वास! विश्वास!' म्हणून त्यांनी हाका मारल्या. मरणोन्मुख युवराजांनी आपले नेत्र उघडले आणि वीरवाणीने शब्द उच्चारले, 'काका, आता माझ्यापाशी का घुटमळता? सेनापती सन्निध नसला तर युद्ध आपल्या विरुद्ध जाईल!' महाराष्ट्राच्या त्या शूर आणि तरुण राजपुत्राला मरणाच्या वेदनाही

आपल्या कर्तव्याचा विसर पाडू शकल्या नाहीत. अद्यापीही त्यांच्या मनात युद्धाचाच विचार प्रामुख्याने होता आणि आपण मेलो तरी आपल्या सैन्याने ते जिंकलेच पाहिजे हीच त्यांना तळमळ होती! त्यांच्या शब्दांनी पुनः वीरवृत्ती जागृत झाली आणि भाऊ भानावर आले. त्यांनी उदगार काढले, 'प्रभूची इच्छा! आता शत्रूचा समाचार आमचा आम्हीच घेणार!' असे म्हणून त्यांनी आपला घोडा उडवला आणि आपल्या वीर सैनिकांना पुनः एकदा धीर देऊन एकत्र केले. अद्यापीही निष्ठावंत आणि जिवावर उदार झालेले सैनिक युद्ध करीतच होते आणि विजयलक्ष्मीची अजूनही मराठ्यांवरच कृपादृष्टी होती.

पण तितक्यात विश्वासरावांच्या निधनाची वार्ता वणव्यासारखी मराठी सैनिकांत पसरली. आधीच ते थकून गेले होते, साहजिकच ह्या वार्तेचा त्यांच्यावर भयंकर परिणाम झाला, इतक्यात आणखी एक आपत्ती कोसळली! एकदोन महिन्यापूर्वीच दोन हजार पठाण अबदालीला सोडून आले होते आणि विठ्ठल शिवदेवांच्या सैन्यात त्यांना भरती करण्यात आले होते. शत्रूंकडील पठाणांशी त्यांचा घोटाळा होऊ नये आणि ते वेगळे दिसावे म्हणून त्यांना डोक्याभोवती गुंडाळावयाला भगवी फडकी दिली होती. बहुधा आधीच ठरलेल्या कराराप्रमाणे त्यांनी एकाएकी आपले भगवे पट्टे फेकून दिले आणि विश्वासरावांच्या मृत्यूची वार्ता पसरवीत नि पराजयाच्या खोट्या कंड्या उठवीत सैन्याच्या पिछाडीला जेथे बाजारबुणगे उभे होते तेथे धावत जाऊन त्यांनी मारामारी आणि लुटालूट करावयाला प्रारंभ केला. आपल्या पिछाडीवर आलेली ही पठाणांची टोळी पाहून मराठ्यांचे मन गोंधळून गेले आणि आघाडीवर संग्राम करीत असलेल्या सैन्याला शत्रूचा आपल्या बाजूवरील मारा यशस्वी होऊन शत्रूसैन्य आपल्या पिछाडीला येऊन पोचले असे वाटले आणि आपला पराभव झाला अशा कल्पनेने जागा सोडून ते पळू लागले.

अबदालीचा ह्या दृश्यावर विश्वासदेखील बसेना. आपला आता पूर्ण पराभव झाल्यावाचून रहात नाही अशा कल्पनेत तो होता. मराठ्यांनी उजव्या अंगाला डाव्या अंगाला, आणि मध्यभागी - तिन्ही ठिकाणी - यश मिळविले होते. आपल्या सैन्याने पळून जाऊ नये म्हणून अत्यंत कडक उपाय योजीत, पळणार्यांथ सैनिकांना कापून काढीत आणि अशा रीतीने आपल्या सैनिकांच्या सर्वसामान्य पलायनाचा प्रसंग कसा तरी कष्टाने थोपवून धरीत तो जवळ उभा होता. इतक्यात, का कोणास ठाऊक, पण मराठ्यांचे पिछाडीचे सैन्य भिऊन जाऊन पळू लागलेले त्यांच्या एकदम दृष्टीस पडले आणि त्यांच्या या आनंदाला सीमा राहिली नाही. झालेल्या घोटाळ्याचा उलगडा झाला नाही तोच अबदालीच्या सैन्याने गोंधळलेल्या मराठी सैनिकांवर मारा चढविला. झाले, इतका वेळ तग धरून असलेला मराठ्यांच्या विरोधाचा बांध फुटून गेला. त्यांच्या उजव्या बाजूला आता युद्धाचे स्वरूप राहिले नव्हते; त्याचे पलायनात परिवर्तन झाले! पण अद्यापीही मध्यभागी जेथे भाऊ आणि त्यांचे निवडक अनुयायी जिवावर उदार होऊन आपल्या राष्ट्रीय ध्वजाचे- जरीपटक्याचे रक्षण करीत होते तेथे घनघोर संग्राम चालू होता. आपल्या तरवारीच्या प्रत्येक आघाताबरोबर आपल्या दोन्ही अंगांच्या शत्रूसैनिकांना कापून काढता काढता आणि आपल्या सैनिकांना 'लढा! मारा! कापा!' म्हणून प्रोत्साहन देता देता भाऊंचा घसा बसून गेला. शेवटी तोंडातून जेव्हा शब्द निघेना तेव्हा मानेने खुणावून प्रोत्साहन देत त्यांनी मृत्यूच्या दाढेत आपला घोडा घातला! ते प्रत्यक्ष मरणाला कवटाळावयालाच चालले आहेत, हे पाहून मुकुंद शिंद्यांनी एक क्षणभर त्यांच्या घोड्याचा लगाम

धरावयाचे धारिष्ट केले आणि पदर पसरला, “महाराज, आपण देवाचा पराक्रम गाजविला. वीरांना जे जे करणे शक्य आहे ते ते आपल्या सैन्याने केले आहे. तेव्हा आता परत निघून जाणे शहाणपणाचे नाही का होणार?” भाऊंनी उत्तर केले, “काय परत! सरदार! आपल्या सैन्यातले सर्व उत्कृष्ट वीर धारातीर्थी पडले आणि प्रिय विश्वास आपल्याला सोडून गेला हे आपल्या लक्षात नाही वाटते? मी एकेका सेनानायकाला नावाने आज्ञा केली आणि प्रत्येकजण माझ्या आज्ञेवरून शत्रूशी युद्ध करता करता मृत्युमुखी पडला! रणांगणावरून निघून जाऊन हे कृष्णमुख नानासाहेबांना आणि महाराष्ट्राला दाखवायलाही मी जिवंत राहणे कसे शक्य आहे! हाणा! मारा! शत्रूला जीव जाईपर्यंत कापून काढा! हीच माझी शेवटची आज्ञा!”

मुकुंद शिंद्यांनी आपल्या आवडत्या सेनापतींना प्रणाम केला आणि ते त्यांनी केलेल्या शेवटच्या आज्ञेप्रमाणे घोड्यावरून खाली उतरले. ‘हरहर महादेव’ ची गर्जना करीत त्यांनी आपली तलवार बाहेर काढली आणि शत्रूसैन्याच्या गर्दीत उडी घेतली, तरुण जनकोजी, विश्वासू यशवंतराव पवार, वीरापाठीमागून वीरांनी त्यांचे अनुकरण केले! आणि भाऊ? त्यांच्या अंगात जणू युद्धदेवतेचा संचार झाला होता! ते तसे आत घुसले, युद्धाच्या घनचक्करात मिसळून गेले आणि आपल्या शब्दाप्रमाणे मरतेवेळीही आपल्या राष्ट्राच्या मानरक्षणार्थ शत्रूंची शिरे कापून काढीत सुटले.

पानिपतच्या समरभूमीवरील हिंदूंच्या वीरोत्तम मुख्य सेनापतीविषयी हीच गोष्ट जगाला कळली. त्यांनी आपल्या पराक्रमाच्या दिव्य तेजाने आणि स्वतःच्या कर्तव्यपूर्ण निधनाने पानिपताला त्यांच्या राष्ट्राच्या ऐहिक हानीची भरपाई केली.

१५ : जेत्यांना जिंकणारा पराभव

‘दंतच्छेदो हि नागानां श्लाघ्यो गिरिविदारणे’

(पर्वत फोडीत असता तुटलेला दातच हत्तींना अधिक शोभतो.)

झालेली हानी भयंकर होती. कारण भाऊ आणि त्यांच्या पाठीशी असलेले वीरांतले वीर मराठे गडी आपल्या राष्ट्रध्वजेच्या रक्षणासाठी असंख्य सैनिकांशी इकडे झगडत असता इतर सर्वत्र मराठी सैन्यात पळपळीला प्रारंभ झाला होता आणि शत्रूंचे सैनिक त्यांचा पाठलाग करीत होते. सहसावधी सैनिक शत्रूंच्या हातात पडले आणि दुसऱ्याठिवशी प्रातःकाळी त्यांच्या रांगांच्या रांगा एकामागून एक उभ्या करून त्यांचा अमानुषपणाने शिरच्छेद करण्यात आला! अफगाणांना सापडलेली लूटही प्रचंड होती.

पण मराठ्यांच्या पराक्रमाने त्यासाठी शत्रूला द्यावयाला लावलेले मूल्यही तितकेच प्रचंड होते. पठाणांनी युद्ध जिंकले, पण तो जय जेत्यांना अधिक हानिकारक ठरला! नुसत्या शेवटच्या दिवशी मुसलमानांचे चाळीस सहस्र सैनिक रणभूमीवर मारले गेले! त्याने गोविंदपंत बुदेल्यांचे मस्तक कापून नेले तो इताईखान उस्मान आणि त्याच्या सैन्यातील इतर शेकडो सेनानायक युद्धात मरण पावले. नजीबाला भयंकर मार लागला. विशेष म्हणजे आपल्याला विजय मिळवायला आपले प्रशंसनीय शौर्य आणि उत्तम युद्धकौशल्यही जितकी कारणीभूत झाली तितकाच दैवाचा योगायोगही कारणीभूत झाला ही गोष्ट त्यांना विसरता येत नव्हती.

मराठे युद्धात हरले पण पुनः केव्हाही जय मिळवावयाला शत्रू असमर्थ व्हावा अशा व्रणांनी त्याला विद्ध केल्यावर मग हरले!

कारण पानिपतला पराभव झाला म्हणून काय झाले? पानिपतच्या समरभूमीवर एकत्र झालेले मराठे नाहीसे झाले, पण महाराष्ट्रातले मराठे अद्यापि जिवंत होते! पानिपतच्या दारुण दिवशी ज्याच्या नात्याचे कोणी मेले नव्हते असे घरच महाराष्ट्रात राहिले नव्हते असे म्हणतात! पण त्या दिवशी महाराष्ट्रात असेही घर नव्हते की, जेथे आपल्या राष्ट्रीय अपमानाचा वचपा काढण्याची आणि आपल्या सैनिकांनी आणि सेनानायकांनी ज्या कार्यासाठी मरण स्वीकारले ते कार्य यशस्वी करून त्याचे हौतात्म्य फलशाली करण्याची प्रतिज्ञा सहस्र सैनिक घेऊन स्वतः पंतप्रधान यापूर्वीच नर्मदापार झाले होते. पानिपतला आपल्या लोकांवर आणि आपल्या कुटुंबावर बेतलेल्या प्रसंगाची वार्ता कळताच एवढ्या पराजयानंतरही पुढे चालून जावयाचे आणि ह्या पराजयाचा आणि त्यामुळे उत्तरेला मराठी सैन्यात उत्पन्न झालेल्या भीतीचा अबदालीने लाभ घेण्याच्या पूर्वीच त्याचा नाश करावयाचा असे त्यांनी ठरविले. त्यांच्यावर स्वतःवर दुःखाचा डोंगर कोसळला होता आणि त्यांची प्रकृतीही अलीकडे अगदी खंगली होती. पण त्यायोगाने

आपल्या सैनिकांच्या मरणांसाठी प्रतिशोध घ्यावयाचा आणि अबदालीला चोप देऊन परत घालवावयाचा ही त्यांची उत्कंठा उलटी द्विगुणित झाली. त्यांनी उत्तरेच्या सर्व हिंदू राजांना आश्वासनाची पत्रे लिहिली आणि त्यात आपल्या धर्माचे आणि संपूर्ण हिंदू जातीचे शत्रू हिंदुस्वातंत्र्याच्या कार्याचा समूळ नाश करण्यासाठी एकजुटीने प्रयत्न करित होते अशा वेळी अलग राहून स्वतःला वाचवावयाचे धोरण स्वीकारणे ज्यांना शहाणपणाचे वाटले त्याविषयी त्याची त्यांनी कानउघाडणी केली! त्या सर्वांना त्यांनी आता तरी हिंदुस्वातंत्र्याच्या युद्धात आपल्याला येऊन मिळावे अशी निमंत्रणे पाठविली आणि पानिपतचा पराभव झाला असतानाही मोगल साम्राज्याच्या विनाशावर दुसरे अधिक बलशाली महंमदी साम्राज्य उभारावयाची अबदालीची महत्वाकांक्षा आपण अजून व्यर्थ करून टाकू असे त्यांना आश्वासन दिले. त्यांनी लिहिले, 'माझा तरुण पुत्र विश्वासराव अभिमन्यू जसा पराक्रम करून स्वर्गाला गेला त्याप्रमाणे शत्रूशी झगडताना धारातीर्थी पडला हे खरे आहे पण म्हणून काय झाले? माझा भाऊ सदाशिवराव आणि शिंद्यांचा छावा जनकोजी त्यांचे काय झाले हेच कोणाला माहिती नाही. आणखीही इतर कित्येक सेनाधुरंधर आणि सैनिक युद्धात कामाला आले. पण अखेर हे युद्ध आहे. ह्यात यशापयश येणे हे नेहमी परमेश्वराच्या इच्छेवर अवलंबून असणार! तेव्हा त्याचा खेद किती! इतके झाल्यावरही आपण त्याचा परत वचपा काढू.

असल्या कधीही शिथिल न होणार्या चिकाटीमुळे राष्ट्रावर केवढीही आपत्ती कोसळो तिच्याखाली चिरडून न जाता धैर्याने तिला तोंड द्यावयाच्या मराठ्यांच्या ह्या गुणामुळे ते संपूर्ण हिंदुस्थानचे अधिराज झाले. आपल्या शत्रूंचा हा स्वभावधर्म न ओळखण्याइतका किंवा त्यांची योग्यता न जाणण्याइतका अबदाली मूर्ख नव्हता. पानिपतचा विजय मिळताच आपण जर त्वरित आपल्या देशाची वाट धरली नाही तर ज काही अल्प लाभ आपण मिळविला आहे तोही आपल्याला ओकून टाकावा लागेल हे त्याच्या लक्षात आले. पानिपतच्या युद्धातून जे बचावले ते सर्व सैनिक आणि अधिकारी नानासाहेबांनी पुनः आपल्याजवळ एकत्र केले. मल्हारराव होळकर, विठ्ठल शिवदेव, नारो शंकर, जानोजी भोसले आणि इतर अनेक सेनानायक ग्वाल्हेरला एकामागून एक गोळा होऊ लागले आणि त्यांना बरोबर घेऊन दिल्लीवर चालून जाण्याची नानासाहेबांनी सिद्धता केली. मराठ्यांच्या ह्या वागण्याने सुजाउद्दौला आणि नजीबखानसुद्धा गडबडून गेले. पानिपतला विजय मिळविणे म्हणजे मराठ्यांच्या विरुद्ध सर्व युद्ध जिंकणे नाही. अशी त्यांना प्रतीती आली. तेव्हा ग्वाल्हेरला येऊन पोचलेल्या नानासाहेबांशी त्यांनी स्वतंत्रपणे बोलण्याचा प्रारंभ केला आणि त्यांना पसंत पडतील अशा अटी सुचविल्या! अबदालीला एकट्याने किंवा त्यांचे सर्वांचे साहाय्य घेऊनही हिंदूंचा नित्याचा मोड करणे किंवा मुसलमानी पादशाहीचा डळमळणारा डोलारा तोलून धरणे शक्य नाही ही गोष्ट सुजाउद्दौल्याने ओळखली. हळूहळू मुसलमानांचा संघ फुटला. प्रत्येक जण आपापल्या सुरक्षिततेकडे लक्ष देऊ लागला. सुजाने अबदालीला सोडले. अबदाली दिल्लीला आला आणि काही आठवडे तेथे राहिला, तो दक्षिणेकडून आपल्या पन्नास सहस्र सैनिकांसह बाळाजीपंतांनी त्याच्या निकट येऊन लगट केली, तिकडे पर्शियनांनी त्याच्या राज्यावर चाल केल्याची वार्ता आली! ह्या वार्तेने तो प्रसिद्ध वीरही अस्वस्थ झाला. त्याला दिल्ली नि तेथील पातशाही राजकारण तसेच सोडून देऊन इ.स. १७६१ च्या मार्चमध्ये भारत सोडावा

लागला. ज्या महत्वाकांक्षी उद्देशाने उद्युत्त होऊन त्याने सिंधुनदी ओलंङून हिंदुस्थानावर आक्रमण केले त्यापैकी एकही उद्देश शेवटास न जाता घाईघाईने सिंधुनदी ओलंङून माघार घ्यावी लागली!

हिंदुस्थानातल्या मुसलमानांनी भारतवर्षाच्या सीमेच्या पलीकडील आपल्या क्रूर सहधर्मीयांशी संगनमत करून आपली पातशाही वाचविण्याचे जे अनेक प्रयत्न केले, त्यापैकी हा शेवटचा प्रयत्न होता! त्यांनी पानिपतची लढाई जिंकली, पण ती जिंकताना मराठ-मंडळाची प्रबळ हिंदुसत्ता नामशेष करण्याची किंवा ज्या प्राणांतक मगरमिठीने तिने मोगली साम्राज्याचा गळा दाबून धरला होता तिच्यापासून आपला बचाव करण्याची शेवटची संधीही ते गमावून बसले!

पठाण पुनः केव्हाही दिल्लीला येणे शक्य झाले नाही. लवकरच त्यांचे सिंधुनदी उतरणेही बंद होणार होते!

कारण पानिपतच्या विनाशामधून पंजाबमध्ये दुसरी हिंदू सत्ता उत्थापित झाली. ती हिंदू सत्ता म्हणजे शीखसंघाचे उद्योन्मुख राष्ट्र. ह्या शूर लोकांनी हळूहळू अशा धर्म संघाची प्रस्थापना केली की, ज्याला वारंवार हुतात्म्यांच्या रक्ताचे पोषण मिळून त्याचे लवकरच प्रबळ राष्ट्र बनणार असे दिसू लागले. त्यांचे दहावे गुरू सिंहपराक्रम गोविंदसिंग आणि वीर हुतात्मा बंदा बैरागी ह्या दोघांचीही अखिल हिंदूंच्या सर्वश्रेष्ठ राष्ट्रवीरांच्या मालिकेत नेहमी पूजा होत राहिल. ह्यांच्या नेतृत्वाखाली पंजाबमध्ये शीखांनी हिंदू स्वातंत्र्याच्या कार्याप्रीत्यर्थ झुंज केली. बंदाच्या अधीपत्याखाली असताना अल्पकाळपर्यंत आपल्या प्रांताचा काही भाग स्वतंत्र करण्याचे यश त्यांना मिळाले. पण मुसलमानी सत्तेवर पंजाबमध्ये शेवटचा प्राणांतिक घाव घालण्याचे आणि पंचनदाचा पवित्र प्रदेश हिंदू राज्याखाली आणण्याचे कार्य मराठ्यांच्याच वाट्याला राखून ठेवले होते. त्यांनी ते पार पाडले आणि त्यांना आपल्या घरादारापासून आणि प्रांतापासून दूर, अतिशय अंतरावर, युद्ध करावे लागले नि सिंहाच्या प्रत्यक्ष गुहेत जाऊन त्यांची दाढी उपटली! त्यांनी पृथ्वीराजाच्या मृत्यूनंतर पहिल्याने हिंदूंचा ध्वज थेट अटकेवर नेऊन रोविला. अशा रीतीने हिंदूस्थानातील मुसलमानी सत्तेचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी येथील मुसलमानांचे आणि त्यांनी नादिरशहा नि अबदाली ह्यांशी केलेल्या विस्तृत संघाचे सतत चाललेले प्रयत्न मराठे आपल्या चिकाटीच्या प्रतिशोधाने हाणून पाडीत असता शीखांना आपल्या लोकांचे सुसंघटित असे एक प्रबळ राष्ट्र बनवायला अवसर मिळाला. पानिपतची संबंध स्वारी चालू असता एकसारखे भयंकर मूल्य देऊन नुसता पंजाब प्रांत परत आपल्या राज्याला जोडण्याचे जे अल्पस्वल्प समाधान अबदालीच्या वाट्याला आले, तेही त्याला ह्या नवीन उदयाला आलेल्या सत्तेने त्याच्या पदरात पडू दिले नाही. पंजाब जरी अशा रीतीने महाराष्ट्रातील हिंदू सत्तेच्या हातातून गळून पडला, तरी तो मुसलमानांच्या हातात दीर्घ काळ राहू शकला नाही. कारण, अबदालीने पाठ फिरविली नाही. तोच पंजाबमधल्या ह्या हिंदूंनी त्याने व्यवस्थेसाठी मागे ठेवलेल्या सैन्याला त्रास द्यावयाला प्रारंभ केला आणि त्यांना साहाय्य करण्यासाठी त्यानंतर स्वतः अबदाली दोनदा हिंदूस्थानात आला, तरीही आपली मातृभूमी त्याच्या हातातून त्यांनी सोडविली. मराठ्यांनी दिल्लीत लवकरच पुन्हा विजयप्रवेश केला - पुन्हा एकदा ते अखिल हिंदुस्थानचे सार्वभौम झाले! शीखांनाही जरी आपली प्रत्यक्ष सत्ता आपल्या प्रदेशाच्या पलीकडे पूर्वेला जवळ दिल्लीपर्यंत देखील वाढविता आली नाही

तरी भारताच्या सीमेच्या पलीकडील कोणाही शत्रूशी दोन हात करून केव्हाही आपल्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करण्याचे सामर्थ्य त्यांनी मिळविले. पठाणांच्या किंवा तुर्कांच्या भूमीतील कधीही तृप्त न होणारी धनतृष्णा किंवा अत्याचारी धर्मबंड पुनः केव्हाही पठाणात किंवा तुर्कात, सिंधुनदी ओलांडावयाचे धैर्य निर्माण करू धजावले नाही. उलट शीखांनी सिंधुनदी ओलांडली आणि विजयाने हिंदूध्वज काबूल नदीपर्यंत नेऊन अबदालीचे उसने फेडले. वायव्य सीमेवरील मुसलमानी टोळ्यांचे उच्छृंखल धर्मवेड त्यांनी इतक्या पूर्णपणे चिरडून टाकले की, शीखांच्या नावाचा उच्चार केल्याबरोबर पठाणाची मुले भीतीने आपले रडे थांबवीत!

तेव्हा अखिल हिंदू समाजाच्या दृष्टीने पाहिले असता मुसलमानांना आपला हेतू शेवटास नेता आला नाही. त्यांनी पानिपताची लढाई जिंकली, पण ती जिंकतानाच हिंदूपदपादशाही प्रस्थापित करायला निघालेल्या मराठ्यांशी त्यांनी चालविलेला झगडा मात्र ते पूर्णपणे हरले! पानिपत जिंकल्यावरही पूर्वसमुद्रापासून अटकेपर्यंत सर्व हिंदूस्थानचे स्वामित्व हिंदूंकडेच राहिलेले त्यांना आपल्या डोळ्यांनी पाहावे लागले!

पण अशा रीतीने, हिंदू उत्तरेकडे आलेल्या मुसलमानी शत्रूशी प्रचंड राष्ट्रीय युद्ध चालविण्यात गुंतले असता, आणखी एक प्रतिस्पर्धी हळूच पटावर आला आणि ह्या तुमुल प्रसंगाच्या पर्यवसनाकडे दृष्टी लावून टपून बसला होता. पानिपतला मराठ्यांचा पराभव झाल्यामुळे हर्ष मानावयाला जर काही कोणाला कारण झाले असेल तर ते सर्वाहून अधिक त्याला झाले. पानिपताला दोन्ही पक्ष झुंजून इतके निकामी झाले की, त्यामुळे मराठ्यांना बंगालवर स्वारी करावयाचा आणि तीत प्लासीच्या रणभूमीवर नवीन जन्म घेतलेल्या इंग्रजांच्या बालसत्तेला मूठमाती द्यावयाचा बेत पुढे ढकलावा लागला. जर पानिपतला खरोखर कोणी विजयी झाला असेल तर तो तेथे इतक्या निकराने झुंजणार्यालप्रतिस्पर्ध्यांपैकी कोणीही नसून हा ह्या युद्धाचे तटस्थपणाने निरीक्षण करणारा आणि दोन्हीही प्रतिस्पर्धी हीनबल झाल्यावर त्याचा लाभ घ्यावयाचे शहाणपण अंगी असलेला धूर्त आगांतुकच होय.

पण पानिपतच्या योगाने ईस्ट अंडिया कंपनीला आणखी काही काळ जिवंत राहण्याचा नवीन पट्टा मिळाला असला आणि इंग्रजांचा समाचार घ्यावयाचा विचार सध्यापुरता तरी मराठ्यांना सोडून देणे भाग पडले असले तरी मराठ्यांच्या तेथल्या एका पराभवानेच इंग्रजांना चिरकाल टिकणारा लाभ झाला असे कोणीही समजू नये. कारण मराठे पानिपतला बसलेल्या आघातातून लवकरच सावरले. त्यांच्या घरातच तितक्यात जी यादवी चालू झाली ती जर झाली नसती नि त्यांच्या कर्तृत्ववान पुढार्याटनाअगदी अकाली मृत्यूने हिरावून नेले नसते तर त्यांनी पानिपतच्या पराभवानंतरही इंग्रजांच्या विरुद्ध यश मिळविले असते. आपण पुढे जाऊ तसे हे सर्व क्रमाक्रमाने आपल्या निदर्शनास येईलच. इंग्रजांच्या पुढील यशाचे श्रेय मराठ्यांचा जो पानिपतला पराभव झाला त्याला इतके नसून त्यानंतर लवकरच त्यांच्यामध्ये जो आपसात अंतःकलह झाला त्याला ते वास्तविक आहे!

मेजर अव्हान बॉल लिहितो, 'पानिपताचा पराभवसुद्धा मराठ्यांना कीर्तिदायक आणि अभिमानास्पदच होता. ते हिंदूच्या कार्यासाठी अखिल हिंदूंच्या वतीने लढले आणि जरी त्यांचा पराभव झाला तरी त्यानंतर

जय मिळविणार्या अफगाणांनाही हिंदुस्थानातून निघून जावे लागले आणि पुनः त्यांना हिंदूस्थानच्या कारभारात केव्हाही ढवळाढवळ करता आली नाही.'

अबदालीच्या एकाएकी परत निघून जाण्याची वार्ता आणि सुजाउद्दौला नि नजीबखान ह्यांनी संधीसाठी पाठविलेले नम्र निरोप मराठ्यांच्या सैन्यात येऊन पोचताच परिस्थितीत इतक्यात आपल्याला उपयुक्त असे इतके अंतर पडलेले पाहून त्यांना साहजिकच आनंद झाला. पानिपतच्या युद्धानंतर दोन महिन्यांच्या आतच नारो शंकरांनी लिहिले, 'ईश्वराच्या कृपेने मराठ्यांकडे किंवा हिंगण्यांनी संबोधिल्याप्रमाणे हरिभक्तांच्या सेनेकडे हिंदूस्थानचे आधिपत्य अजून तसेच चालू आहे!' महाराष्ट्राच्या सर्वश्रेष्ठ पुढार्यांकनेकाढलेली वाक्ये महाराष्ट्रात प्रत्येक ओठावर नाचू लागली आणि प्रत्येक मराठ्याच्या तोंडून उद्गार निघू लागले, 'त्यात एवढे काय आहे? किती झाले तरी हे युद्ध आहे - आपण त्याचा वचपा पुनः काढू!'

मध्यंतरी नानासाहेबांची प्रकृती दिवसेंदिवस आधिकाधिक बिघडू लागली. गेल्या दोन वर्षांपासून त्यांची प्रकृती ढासळल्यासारखी दिसत होती. इतक्यात पानिपतच्या प्रकाराची भयंकर वार्ता समजली. हा प्रचंड आघात मानवी शक्तीला शक्य आहे तोपर्यंत धैर्याने त्यांनी सहन केला. त्यांनी आपले व्यक्तिगत दुःख बाजूला सारून राष्ट्रात चैतन्य उत्पन्न केले नि त्याच्यात ह्या पराभवामुळे निर्माण झालेली भीतीची मनोवृत्ती दाबून टाकावयाचे आणि सर्वांशी धैर्याने आणि यशस्वितेने तोंड देण्याला सिद्ध व्हावयाचे सामर्थ्य उत्पन्न केले. पण विश्वासराव आणि सदाशिवराव नि इतर शूर सेनानायक आणि सैनिक ह्यांच्या निधनामुळे त्यांच्या हृदयाच्या आत दुःखाची एवढी ज्वाला पेटली होती की, ती कशानेही विझणे शक्य नव्हते! त्यांची आधीच क्षीण होत चाललेली प्रकृती पूर्ण बिघडली आणि लवकरच दि. २३ जून १७६१ ह्या तिथीला महाराष्ट्राला सर्व हिंदूस्थानचे सार्वभौमत्व मिळवून देणारा सर्वश्रेष्ठ पुढारी दिवंगत झाला. मरणसमयी त्याचे वय पुरे ४० वर्षांचेही नव्हते! बाळाजीच्या योग्यतेसंबंधी नि स्वभावासंबंधी येथे काही सांगावयाची आवश्यकता नाही. शब्दांना करता येईल त्यापेक्षा त्याच्या कृत्यांनी अनेक पटींनी उच्चस्वरात त्यांची ओळख करून दिली आहे. त्यांचा इतर राज्यकारभार ही इतका न्यायपूर्ण आणि लोकप्रिय होता की, अद्यापिही मराठे त्यांच्या राजवटीची कृतज्ञतापूर्वक आठवण काढतात! शिवाजीमहाराजांची महत्वाकांक्षा अर्थतः सिद्धीला नेण्याचे आणि हिंदूपदपादशाही प्रस्थापित करण्याचे कार्य त्यांच्यासाठी राखून ठेवले गेले होते. त्यांनी हिंदुस्थानचा जवळ जवळ सगळा भाग मुसलमानांच्या हातातून वस्तुतः सोडविला. त्यांच्या आधिपत्याखालीच गेल्या सातशे वर्षात (पृथ्वीराजांचा पराभव झाल्या वेळेपासून) कधीही प्राप्त न झालेले वैभवाचे अत्युच्च शिखर हिंदूंनी गाठले. ते सर्वश्रेष्ठ नसले तरी त्यांच्या वेळच्या जगातील अत्यंत थोर व्यक्तींपैकी एक होत; ह्यात शंका नाही.

मराठ्यांना पानिपताला जेवढी हानी सोसावी लागली तिच्यापेक्षा अधिक नसेल तर निदान तेवढी तरी हानी बाळाजीपंतांच्या ह्या अकाली निधनाने मराठ्यांची झाली. हे दोन्हीही घाव एकामागून एक इतक्या त्वरेने बसले की त्यांच्या धक्क्यांतून सावरावयाला राष्ट्राला साहजिकच थोडा विलंब लागला.

१६ : सद्गुणी माधवराव

“भुवमधिपतिर्बालावस्थोप्यलं परिरक्षितुम्
न खलु वयसा जात्येवायं स्वकार्यसहो भर ।”

नानासाहेबांच्या मृत्युमुळे महाराष्ट्र वस्तुतः पोरके झालेले पाहून आणि पानिपतला महाराष्ट्र-मंडळाला सहन कराव्या लागलेल्या मोठ्या आघाताने ते कोलमडून पडेल अशा आशेवर महाराष्ट्राच्या शत्रूंनी सर्व दिशांनी उठावणी केली आणि त्याच्यावर मारा चढवावयाला प्रारंभ केला! आपला स्वामी जो म्हैसूरचा हिंदू राजा त्याच्यापासून म्हैसूरचे राज्य बळकावून घ्यावयाला आणि दक्षिणेच्या बाजूने महाराष्ट्रावर चालून जावयाला ही संधी चांगली आहे असे हैदरने ठरविले! उदगीरला मिळालेल्या अपयशाचा प्रतिशोध घेण्यासाठी निजामाने शस्त्रसामुग्री घडवणारांना विश्रांती घेऊ न देता सिद्धता चालविली! जे जे स्थळ हातात येईल ते ते गिळंकृत करावयाच्या उद्योगाला इंग्रज लागले! उत्तरेकडे केवळ मुसलमानच नाही तर रजपूत, जाट आणि इतर लहानमोठे हिंदू संस्थानिकही मराठ्यांच्या विरुद्ध बंड करून उठले आणि प्रत्येकजण आपल्याला सापडेल तितके हातपाय पसरू लागला! आणि सर्वांत दुर्दैवाची गोष्ट ही की, अशा प्रकारे ज्या वेळी मराठ्यांचे राज्य अनेक बाह्य शत्रूंच्या उठावणीने चुरडून जावयाची आणि त्यांच्या वैभवाबरोबर ते राज्य ज्या हिंदू स्वातंत्र्याच्या कल्पनेचे निदर्शक होते त्या हिंदू स्वातंत्र्याचेही वैभव नष्ट व्हावयाची पाळी आली होती, अगदी त्याच वेळी रघुनाथरावांच्या यादवीला आणि मराठी सैन्यातच दोन तट पडावयाला प्रारंभ झाला!!

असल्या असामान्य अडचणीच्या प्रसंगी महाराष्ट्राची धुरा धारण करून त्याला सांभाळून न्यावयाचा भार बाळाजी बाजीरावांचे द्वितीय पुत्र माधवराव हयांच्यावर पडला! त्या वेळी त्यांचे वय केवळ १७ वर्षांचे होते! पण महाराष्ट्राच्या सुदैवाने त्यांच्या अंगी इतके लोकोत्तर सामर्थ्य नि वैयक्तिक आकर्षण वसत होते आणि त्यांच्या वाडवडिलांनी ज्या हिंदूपदपादशाहीच्या कार्यासाठी आपले रक्त शिपडले ते कार्य सिद्धतेला नेण्याची त्यांना इतकी तळमळ लागली होती की, त्यांच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्राने ह्या सर्व अडचणीतूनही मार्ग काढला आणि विरोध करायला पुढे आलेल्या सर्व राजसत्तांना नमवून, हिंदूस्थानच्या राजमंडळातील आपले अग्रस्थान स्थिर राखले!

पहिल्याने निजामाने आपल्या दैवाची परीक्षा पाहिली. सामर्थ्याच्या दृष्टीने मराठी राज्य आता मृतप्राय झाले आहे अशी कल्पना करून तो सरळ पुण्यावर चाल करून आला. हिंदू धर्माचे संरक्षक म्हणून मराठ्यांनी मिळविलेली कीर्ती पायांखाली तुडविण्यासाठी येताना वाटेत त्याने टोके येथील हिंदू देवालय भ्रष्ट करून पाडून टाकले! पण त्याची स्वारी होताच सर्व दिशांनी मराठ्यांचे ऐंशी सहस्र सैनिक आपल्या

राजधानीचे रक्षण करण्यासाठी धावून आलेले आणि त्याच्याविरुद्ध युद्धार्थ उभे राहिलेले पाहिल्याबरोबर तो पूर्णपणे हताश होऊन गेला. उंदेरीला त्याचा पराभव होऊन त्याला मागे परतावे लागले. पण इतक्यात राघोबाने आपल्या नीच प्रवृत्तीचे प्रदर्शन करून त्याच्याशी कारस्थाने चालू केली आणि आपल्या प्रत्यक्ष पुतण्याच्या - तरुण माधवरावांच्या - विरुद्ध मराठ्यांना चिरडून टाकावे ह्या हेतूने निजाम पुनः एकदा प्रचंड सैन्य घेऊन बाहेर पडला. नागपूरचे भोसले आणि दुसरे काही मराठे सरदार त्यांच्या पक्षाला जाऊन मिळाले. पण मराठ्यांच्या इतिहासात नेहमीच असे घडून आलेले दृष्टोत्पत्तीस येते की, मराठ्यांचे राजकीय ऐक्य मोडून टाकणार्यांस्वार्थी आणि अराष्ट्रीय शक्ती ज्या ज्या वेळी प्रबळ होत, त्या त्या वेळी लागलीच किंवा लवकरच त्यांच्यातील उपजत राष्ट्रीय भावनाही जागृत होऊन त्यांना तोंड देत आणि प्रसंगी शिक्षाही लावीत. मधून मधून आत्मप्रौढीमुळे किंवा स्वार्थप्रवृत्तीमुळे काहींच्या हातून राष्ट्रविघातक आचरण घडत असले तरी एकंदर महाराष्ट्रात उपजत राष्ट्रीय भावनेचे हे वैशिष्ट्य एकसारखे आढळून येते. ह्या वेळीही तसेच झाले. आपसातील यादवीने उत्पन्न झालेल्या द्वेषाच्या भरात पंतप्रधानांचे विरुद्ध निजामाला जाऊन मिळालेल्या मराठी सरदारांनी आपल्या अस्वाभाविक मित्राला सोडले आणि अगदी आणीबाणीच्या वेळी ते मराठी सैन्याला येऊन मिळाले. निजाम चांगला तोंडघशी पडला. इ.स. १७६३ मध्ये राक्षसभुवन येथे घनघोर युद्ध झाले. आणि पुनः एकदा मराठ्यांच्या संयुक्त सैन्याने मुसलमानांवर मोठा विजय मिळविला. निजामाचा दिवाण मारला गेला. इतर बावीस मोठे सरदार विद्ध किंवा काराबद्ध झाले आणि त्यांच्या तोफा आणि सर्व युद्धसामुग्री मराठ्यांच्या हातात पडली. आपण उदगीरच्या युद्धात जे जे गमावले ते ते पुनः परत घेण्यासाठी निजाम आला होता आणि पुण्याचा कारभारी आपल्या मान्यतेवाचून नेमता कामा नये अशी मराठ्यांना आज्ञा करण्याचे धाष्ट्य त्याने केले होते! पण उदगीरची हार झाली ती झालीच, त्याव्यतिरिक्त आणखी ८२ लक्ष उत्पन्नाचा प्रदेश मराठ्यांच्या स्वाधीन करून त्याला आपली सुटका करून घ्यावी लागली. नवीन पंतप्रधान किशोरवयस्क माधवराव ह्यांनी केलेले हे पहिले युद्ध. पण त्यात त्यांनी आपले कौशल्य आणि कर्तृत्व इतके दाखविले की, लागलीच ते आपल्या राष्ट्राचा मार्गदर्शक होऊन त्याच्या सर्व शत्रूंच्या विरुद्ध कोणत्याही प्रसंगातून निभावून न्यावयास समर्थ असे हेच योग्य पुढारी आहेत असा सर्व महाराष्ट्राला एकदम विश्वास आला.

ह्याप्रमाणे पानिपत झाल्यानंतरही हिंदूंचे बळ पूर्वीप्रमाणेच निःसंशय वरचढ आहे असा प्रत्यय निजामाला आणून दिल्यावर, मराठे पानिपतकडे गुंतले आहेत, ह्या संधीचा लाभ घेऊन म्हैसूरच्या जुन्या हिंदू राज्याचा नाश करून त्याच्या भग्नावशेषावर नवीन मुसलमानी सत्ता ज्या साहसी मुसलमान सैनिकाने स्थापन केली आणि जो प्रत्यक्ष मराठ्यांच्या प्रदेशावर कृष्णा नदीपर्यंत चालून आला होता त्याला तोच धडा शिकविण्यासाठी माधवराव निघाले. इ.स. १७६४ मध्ये माधवरावांनी हैदराबादच्या स्वारीला प्रारंभ केला. पुन्हाः मराठा सैनिकांनी धारवाड हस्तगत केले; आणि घोरपडे, विंचूरकर, पटवर्धन इत्यादी सेनानायकांनी हैदरावर सर्व बाजूंनी आक्रमण करीत त्याला कोंडीत धरले. हैदर मोठा कुशल सेनापती आणि चिवट योद्धा होता. पण रड्हेहळीला केलेल्या निकराच्या युद्धाने मराठ्यांच्या पुढे टिकाव धरणे अशक्य आहे हे हैदरच्या अनुभवाला आले. सरतेशेवटी मोठ्या कौशल्याचा डाव करून निसटून जावयाचा त्याने प्रयत्न

केला, पण मार्गात बेदनूरला त्याला अडवून माधवरावांनी तो निष्फळ केला. म्हणजे त्याला युद्ध देणे भाग पडले आणि त्यात मुसलमानी सैन्याची अपरिमित हानी झाली. सैन्याचे पुढारीपण स्वतः आपण स्वीकारून माधवरावांनी इतक्या थाटाने मारा चढविला की, हैदरच्या सैन्याचा पुरा मोड केला. फ्रेंच या विशेष शिक्षणाखाली शिक्षित झालेले अत्यंत पराक्रमी सैन्य हैदरजवळ होते! पण त्यालाही चांगला मार बसून सहस्रावधि घोडे, उंट आणि तोफखानाही विजयी मराठ्यांच्या हातात पडला. आता आणखी प्रतिरोध करणे अशक्य होते. हैदरने संधीची याचना केली आणि मराठ्यांनी जिकलेल्या सर्व प्रदेशावरचे त्यांचे स्वामित्व मान्य करून, देणे राहिलेली खंडणी आणि चौथाई मिळून २२ लक्ष रुपये त्याला मराठ्यांना द्यावे लागले.

माधवरावांना आपल्या मनाप्रमाणे वागता आले असते तर त्यांनी हैदरला एवढ्यावरही सोडले नसते. पण एकाद्या हैदरपेक्षा किंवा नजीबखानापेक्षा राघोबादादांची दुष्ट राजतृष्णा हीच मराठ्यांवर आलेली अधिक मोठी आपत्ती होती. ह्या तरुण पंतप्रधानांनी हिंदू राज्याच्या शत्रूंच्या विरुद्ध युद्धे आरंभून त्यात विजयी व्हावयाची वेळ आली म्हणजे राघोबांनी नेमके बंड करून उठावे; असे अनेक वेळा झाले. राघोबांची अनिवार अधिकारतृष्णा कशानेही शमे ना; आणि अशी सत्ता चालविण्याची योग्यता तर त्यांच्या अंगी अगदी नव्हती. पण त्यांना मोकळे ठेवले की, लागलीच स्वतःच्या पुतण्याविरुद्ध अहिंदू शत्रूंनी सख्य करावयाच्या त्यांच्या कारस्थानांना प्रारंभ होई. बरे, त्यांचा पराभव झाला आणि त्यांना धरून नियंत्रणात ठेवले की, दुर्बळ आणि हट्टी बायाबापड्यांप्रमाणे त्यांच्या उपोषणांना प्रारंभ होई आणि ते अन्नत्याग करून जीव देण्याचा धाक घालीत! मोगलांच्या राज्यपदासाठी असा अधिकार सांगणारा जर कोणी उभा झाला असता तर त्याचा निकाल एखाद्या विषाच्या लहान थेंबाने किंवा सिंहासनाधिष्ठित पुरुषाच्या हास्याखाली वा दुःखोद्गाराखाली लवलेल्या एखाद्या सुरीने तेव्हाच लावला असता! पण पुण्याच्या गादीवर अधिष्ठित झालेले तरुण पंतप्रधान म्हणजे औदार्याची आणि धार्मिकतेची मूर्ती होती. चुलत्याने राज्याची वाटणी करण्याविषयी बोली घालताच त्यांनी त्याला अत्यंत निरपेक्षतेचे पत्र पाठविले. माधवराव लिहितात; “राज्य कोणाचे? आम्ही वाटणार कोण? ही दौलत मोठी. या दौलतीत सर्व लहानमोठ्यांनी अनुकूल असून जेणेकरून दौलत नीट होय ते सर्वांनी करावे. ते एकीकडे राहून दौलत दो जागी करावी हेच तीर्थस्वरूपांचे मानस? त्यांस आम्हास काही करणे नाही. कारण की ही दौलत पहिल्यापासून एकानीच करावी, वरकडांचा भार करणारावर असावा. आता वडिलांचे मानस वाटणी करावी, त्यास आम्हास काही करणे नाही. का की, अशाने दौलत चालणार नाही; आणि दोहो जागी दौलतांचे वाटे केल्याने लौकिकासही वाईट, यास्तव सर्व वडिलांनीच करावे - आम्ही स्वस्थ भलते जागी राहू. आपल्याआपल्यात भांडून दौलत बुडवली हा लौकिक कशाला पाहिजे? सर्व त्यांनीच करावे हे फार चांगले. आम्ही स्वस्थ राहू. वडिलांनी नीट केल्यावर आम्हास सांगतील तेव्हा आम्ही जवळच आहो! ‘सर्व तुमचेच आहे. आम्ही चार बारगीर तसे तुमच्याजवळ राहू.’ ह्याने आपल्या स्वार्थाच्या लोभाने मराठी राज्याचा बळी दिला असे पुढील पिढ्यांचे शाप घेण्यापेक्षा आम्ही, तुम्ही जे तुकडे घालाल, त्यात संतोष मानू.”

पण अत्यंत न्यायी आणि अत्यंत सद्गुणी असे हे पंतप्रधान विद्यमान असता राघोबांनी महाराष्ट्राच्या सर्वाधिकाराचे ते स्थान स्वीकारले असते तरी त्यांच्यासारख्या क्षणिक विचाराच्या आणि अयोग्य अशा पुरुषाला मराठ्यांच्या राष्ट्राने त्या पदावर कधीही राहू दिले नसते!

१७ : पानिपतचा प्रतिशोध

‘मराठे आपल्या उपकारकर्त्यांशी कृतज्ञ, पण शत्रूंशी तितकेच निष्ठुर आहेत. त्यांचा कोणी मानभंग केला तर त्याचा प्रतिशोध घेण्यासाठी प्राणही संकटात घालावयाला ते सिद्ध होतील.’

- हयुएन्त्संग.

घरातील मन व्यग्र करणारी भांडणे आपसात चाललेली, देशविघातक युद्धे आणि शेजारी होत असलेला हैदर आणि टिपूसारख्या भयंकर आणि नवीन शत्रूंचा उदय, इतक्या अडचणीतही पानिपतच्या दिवसाचा प्रतिशोध घ्यावयाचा आणि त्या प्रसंगी ज्यांनी त्यांच्या विरुद्ध जावयाचे धाष्ट्य केले त्यांना कडक शासन द्यावयाचे हे आपले कर्तव्य मराठे विसरू शकले नाहीत. श्रीमंत नानासाहेबांच्या निधनानंतर काही दिवसपर्यंत शिंदे आणि होळकर हे दोन प्रमुख मराठे सरदार त्या स्थितीत जपता येईल तितके मराठ्यांच्या उत्तरेकडील राष्ट्रीय हितसंबंधांना जपत राहिले. आपसातील युद्धे आणि राघोबाच्या उलाढाल्या ह्यांची साधारणपणे व्यवस्था लावून होताच इ.स.१७६९ मध्ये विसाजी कृष्ण बिनीवाले ह्याच्या आधिपत्याखाली उत्तरेकडील पानिपतच्या युद्धात विरोध करणार्या मंडळींना शासन करण्यासाठी सैन्य पाठवायचे ठरविले. उत्तरेकडील सर्व मराठी सेनानायकांना ह्या सैन्याला येऊन मिळण्याविषयी आज्ञा गेल्या. पुनः हिंदूसाम्राज्याचे धोरण आणि नियंत्रण आपल्या हातात घ्यावयाचे आणि इ.स. १७६९ मध्ये ज्या ज्या हिंदी संस्थानिकांनी मराठी सत्तेचा विनाश व्हावा म्हणून देव आळवले आणि प्रयत्न केले त्यांना चांगली शिक्षा लावायची अशा ठाम निश्चयाने नर्मदापार होऊन मराठ्यांची प्रचंड सेना बुंदेलखंडात जाऊन पोहोचली. त्यांनी तेथला लहानसहान विरोध मोडून टाकला आणि वाटेवरील सर्व अपराधी संस्थानिकांना आणि सरदारांना शासन करून विशेष प्रतिरोध न होता ते चंबळेपर्यंत जाऊन पोहोचले, जाट भांडावयाला सिद्ध झाला आणि पानिपतच्या प्रसंगानंतर बळकावलेले आग्रा नि इतर दुर्ग स्वाधीन करावयाचे त्याने नाकारले. भरतपुराजवळ दोन्ही दळांचे तोंड लागून मोठे युद्ध झाले. जाटांनी अत्यंत शौर्याने संग्राम केला. पण मराठी सैन्याविरुद्ध त्यांना शेवटपर्यंत तग धरता आला नाही; त्यांनी धीर सोडला आणि आपल्या सहसावधी सहचार्यांचे मृत देह रणांगणावर टाकून ते पळून गेले. हत्ती, घोडे, आणि युद्धसामुग्रीसह त्यांचा सर्व सेनानिवास मराठ्यांच्या हातात पडला. लवकरच त्यांचा सरदार नवलसिंग याने संधीसाठी याचना केली आणि त्याने बळकावलेला मराठ्यांचा सर्व प्रदेश सोडून देऊन इतक्या दिवसांची राहिलेली खंडणी म्हणून ६५ लक्ष रुपये दिले. नंतर विजयी मराठी सैन्य दिल्लीच्या महाद्वाराच्या रोखाने चाल करून निघाले. तेथे तो हिंदूंचा जन्माचा हाडवैरी काहीतरी प्रतिरोध करील असे त्यांना वाटत होते. पण त्या वृद्ध जंबुकाने - कपटपटू नजीबखानाने - आपल्याला पश्चात्ताप झाल्याचे आणि अगदी गोगलगाईचे सोंग आणले आणि मराठ्यांच्या विजयाक्रमणाच्या वार्तेबरोबर जीवदान देण्याविषयी याचना करित त्यांच्या शिबिरात तो खान

उपस्थित झाला. त्याने दुआबातील हरण केलेली सर्व लूट आणि प्रदेश परत केला; मराठ्यांचा दिल्लीवर जावयाचा मार्ग सुखरूपकरून दिला आणि पुनः योग्य संधी येताच मराठ्यांच्या विरुद्ध कारस्थान करण्यासाठी एक वेळ क्षमा करून मराठ्यांनी त्याला जीवदान दिले तर ते म्हणतील ते करण्याची सिद्धता दाखविली; पण ह्या वेळी मराठ्यांच्या प्रतिशोधापासून त्याची सुटका करणे कोणालाही शक्य झाले नसते, 'इतक्यात प्रत्यक्ष मृत्यूच मध्ये आला आणि त्याने ह्या पानिपतच्या योजकाला तेथे ज्यांनी आत्मदान केले त्यांच्या जातभाईच्या क्रोधापासून वाचविले!

मराठ्यांनी दिल्लीत प्रवेश केला. अकबराच्या आणि औरंगजेबाच्या राजधानीत त्यांना प्रतिरोध करील असा कोणी नव्हता! अगदी शेवटी ज्या अहमदशहा अबदालीने तिच्यासाठी युद्ध केले पण तोही आता वठणीवर आला होता आणि त्याने पेशव्यांशी बोलणे करण्यासाठी आपले प्रतिनिधी पुण्यास पाठवून दिले होते! तेथे बराच खल होऊन दोन्ही पक्षात संधी ठरला आणि त्यायोगे अहमदशहा अबदालीने हिंदुस्थानची सार्वभौम सत्ता हिंदूंकडेच आहे ही गोष्ट सिद्ध केली. ह्याप्रमाणे हिंदुस्थानच्या सार्वभौम राजकारणात यापुढे आपण ढवळाढवळ करणार नाही असा करार केला नि हिंदी साम्राज्याचे संरक्षणकर्ते ही मराठ्यांची पदवी मान्य केली! अशा रीतीने पानिपतच्या विजेत्याने स्वतः ज्या महत्वाकांक्षेमुळे ज्या युद्धाला तो प्रवृत्त झाला त्या महत्वाकांक्षेचे आणि तेथे मिळविलेल्या विजयाचे राजकीय दृष्ट्या निष्फलत्व मान्य केले आणि हिंदुस्थानात आता सार्वभौम राजकारणातून अफगाण पक्ष नित्याचा नाहीसा करून आणि दिल्ली हातात घेऊन मराठ्यांनी पठाणांना आणि रोहिल्यांना अगदी अलग करून सोडले. कारण त्यावेळी हिंदूंनी सार्वभौम सत्तेसाठी दोन हात करता आले तर करावयाला सिद्ध असलेली तीच दोन समर्थ अशी मुसलमानी केंद्रस्थाने होती. पण त्यांचाही शिक्षेचा दिवस येऊन ठेपला होता! पानिपतला रोहिल्यांनी आणि पठाणांनी मराठ्यांचा जो मानभंग आणि छळ केला त्याच्या स्मृतीने मराठ्यांच्या वैरनिर्दालनाच्या खडगाची धार अत्यंत तीक्ष्ण झाली आणि प्रतिशोधाच्या मनोवृत्तींना इतका भर आला की, त्या कदाचित तितक्याच प्रबळ शक्तीने चिरडल्या गेल्या असत्या; पण त्यांना चुचकारून ठेवणे शक्य नव्हते; हे रोहिल्यांना आणि पठाणांना, दोघांनाही समजून चुकले. तेव्हा ते पानिपतची समरभूमी ज्यांनी पाहिली होती अशा आपल्या रहिमतखान आणि अहमदखान बंगष ह्या जुन्या सेनापतींच्या आधिपत्यखाली एकत्र होऊन त्यांनी मराठी सैन्य आल्याबरोबर त्याच्याशी धीटपणाने सामना द्यावयाचा निश्चय केला.

दिल्लीस काही दिवस राहून मराठे दुआबात शिरले. तेथे त्यांना आपल्या जुन्या शत्रूंच्या सैन्याची संख्या हळूहळू भयंकर प्रमाणात वाढली असल्याचे दिसून आले. जवळपास ७० हजार मुसलमान शस्त्रे घेऊन युद्धाला सज्ज झाले! पण त्यांचे मोजमाप करावयाला मराठ्यांना वेळ कोठे होता! एकावर एक निकराचे संग्राम होऊ लागले! आणि प्रत्येक रणांगणावर पठाणांचा आणि रोहिल्यांचा खरपूस समाचार घेतला गेला. शत्रूंच्या हातातून नगरामागून नगरे आणि दुर्गामागून दुर्ग हस्तगत करित आणि संपूर्ण दुआबांतून पठाण तेवढा झाडून काढित, मराठ्यांचे विजयी सैन्य रोहिलखंडावर चाल करून गेले नि पठाणांची ज्याप्रमाणे त्यांनी चांदी उडवली होती त्याचप्रमाणे तेथल्या रोहिल्यांचीही चांदी उडवली. मराठ्यांच्या भयंकर प्रतिशोधापासून नजीबखानची मृत्यूने मध्ये पडून सोडवणूक केली; पण त्याचा

मुलगा झबेताखान हा आपल्या आणि आपल्या बापाच्या पापाचे फळ भोगावयाला अद्यापी जिवंत होता! त्याने शुक्रतालच्या कोटाच्या अभेद्य भिंतीचा आश्रय केला! मराठे थेट कोटावर चाल करून गेले! त्यांनी आपल्या तोफांच्या भडिमाराला प्रारंभ केला आणि आतल्या सैन्याचा इतका भयंकर संहार केला की, झबेताखानाला गड लढवणे अशक्य झाले. एका रात्री तो गडातून पळून गेला आणि गंगा नदी उतरून बिजनूरला पोचला. त्याच्या प्रतिशोधाकरिता निघालेले मराठी सैन्य लागलीच गंगा नदी उतरले आणि नगराच्या संरक्षणासाठी झबेताखानाने ठेवलेल्या मुसलमानी तोफांचा भयंकर मारा चालू असताही ते तसेच बिजनूरवर चाल करून गेले. त्यांनी तोफा हस्तगत केल्या. त्यांना वाटेत अडवावयाला आलेल्या दोन्ही मोठ्या सैन्यांची धूळधाण उडवली. सहस्रावधी रोहिल्यांना तरवारीचे पाणी पाजले आणि बिजनुरात प्रवेश केला! बिजनुरचा सर्व जिल्हा मराठ्यांच्या घोड्यांच्या टापांनी तुडवला गेला! झबेताखान नजीगडला पळाला. मराठ्यांनी त्याचा पाठलाग केला आणि फत्तेगड घेतले. नजीबखानाने आणि त्याच्या रोहिल्यांनी पानिपतात मराठ्यांचे शिबिर लुटून जी असंख्य संपत्ती लांबविली होती ती सर्व फत्तेगडला ठेवली होती. विजयी मराठ्यांच्या ती पुनः हातात पडली आणि त्यामुळे त्यांना अमर्याद हर्ष झाला. त्यांचा विजय आता परिपूर्ण झाला. झबेताखानाची बायको आणि पोरे ही देखील त्यांच्या हातात सापडली. पानिपतच्या युद्धानंतर तेथे असलेल्या मराठ्यांच्या बायकामुलांची आणि शतावधी मराठे तरुणांची हयाच क्रूर रोहिल्यांनी पशूप्रमाणे निष्ठुरपणाने जी गत केली ती लक्षात घेता तितक्याच क्रूरपणाने नजीबाच्या आणि झबेताच्या कुटुंबावर मराठ्यांनी अत्याचार केले असते, तरी त्यांना दोष देता आला नसता. पण हिंदूंच्या विजयाची परंपरा अगदी निराळी आहे. तिला अनुसरून मराठ्यांनी त्यांना बलपूर्वक धर्मांतर करावयाला लावावयाची किंवा त्यांना आपल्या बाजारबुणग्यांच्या प्रबळ विकारांना बळी द्यावयाची कल्पनाही मनात आणली नाही. असल्या पाशवी आणि रानटी कृत्यांघ्रं अवलंब न करताच मराठी शस्त्रास्त्रांनी सर्व प्रांतभर रोहिल्यांच्या आणि पठाणांच्या हृदयात इतकी धडकी भरवली होती की, मराठ्यांचा नुसता एक स्वार दिसला पुरे, की रोहिले मुसलमानांचे संबंध गावच्या गाव वाट मिळेल तिकडे पळत सुटे. त्यांचे जे जे पुढारी वाचले त्यांनी त्यांनी तराईच्या अरण्याचा आश्रय केला! तेथे सुद्धा तितक्यात पावसाळ्याला आरंभ झाल्यामुळेच मराठ्यांच्या प्रतिशोधाच्या खड्गापासून त्यांचा बचाव झाला! पानिपतसाठी इतके भयंकर मूल्य त्यांना द्यावे लागले!

अशा रीतीने आपली ध्वजा तराईच्या अरण्याच्या अगदी सीमाप्रांतापर्यंत फडकवल्यावर आणि आपल्या सर्व शत्रूंना शरण आणल्यानंतर प्रत्यागमनाचा निर्देश दिला गेला आणि महाराष्ट्राची सेना इ.स.१७७१ मध्ये दिल्लीकडे परत निघाली. तेथे मराठ्यांच्या राजकारणी पुरुषांनी नि त्यांच्या सेनाधुरंधरांनी मिळवलेल्या विजयाचा आपल्या कारस्थानांनी पुरा लाभ पदरात पाडला. शहाअलम ह्या वेळी मोगल साम्राज्याचा नामधारी बादशहा होता. त्याला आपल्या अटकेत ठेवावयाचा आणि अशा रीतीने हिंदुस्थानची सार्वभौम सत्ता आपल्या हातात घ्यावयाची असा इंग्रजांचा आणि सुजाउद्दौल्याचा डाव चालला होता. पण मराठ्यांच्या कुशल मंत्र्यांनी त्यांच्यावर मात केली आणि त्यांचा डाव फसवून मराठ्यांनी शहाआलमला दिल्लीचा नावाचा बादशहा म्हणून मान्य करावे आणि तेवढ्यासाठी समग्र

हिंदुस्थानचे साम्राज्य चालवावयाचा आणि संरक्षावयाचा सर्व अधिकार आणि भार त्याने मराठ्यांवर सोपवावा असे अधिकारपत्र द्यावयाला शहाआलमला भाग पाडले. ही त्याच्या पदवीची शाब्दिक मान्यतासुद्धा, बादशहाने जेव्हा पानिपतच्या युद्धानंतरच्या सर्व वर्षांची थकलेली चौथाई मराठ्यांना द्यावयाचा आणि हयापुढे नवीन मिळणारा प्रांत अर्धा अर्धा वाटून घ्यावयाचा करार केला, तेव्हाच त्याला मिळाली. इ.स.१७६१ मध्ये जी गोष्ट घडवून आणण्याच्या बेताने आणली होती. ती इ.स.१७७१ मध्ये प्रत्यक्ष घडवून आणली! रोहिल्यांचा आणि पठाणांचा पूर्ण पराभव झाल्यावर हिंदुस्थानात हिंदूंच्या साम्राज्याला प्रतिबंध करणारा कोणीही मुसलमान संबंध हिंदुस्थानात राहिला नव्हता. त्या वर्षी मुसलमानी स्वातंत्र्याचा, सत्तेचा आणि महत्वाकांक्षेचा प्रत्यक्ष देहान्त झाला. मोगल, तुर्क, अफगाण, पठाण, रोहिले आणि अराणी उत्तरेकडील आणि दक्षिणेकडील सर्व पंथाचे आणि सर्व मतांचे मुसलमान ह्यांनी हिंदुस्थानच्या सार्वभौम सत्तेसाठी झगडून ते हस्तगत करावयाचा नि प्रतिशोधार्थ सिद्ध झालेल्या हिंदूंच्या हातात आपली बादशाही पडू न देता तिला वाचवावयाचा आटोकाट प्रयत्न केला, पण मराठ्यांनी तो सर्व निष्फळ करून टाकला आणि पुढे ५० वर्षे हिंदू साम्राज्याचे संरक्षण ह्या नात्याने त्यांची ही पदवी जो जो अमान्य करील किंवा घ्यावयाला पुढे येईल त्याच्याशी झगडून हिंदुस्थानातील सार्वभौम सत्ता आपल्या हाती ठेविली. इ.स. १७७१ नंतर हिंदुस्थानच्या राजकारणाच्या क्षेत्रातील एक सत्ता म्हणून मुसलमानांची गणती करावयाचे कारण राहिले नाही! हिंदूंनी तिची समाप्ती केली आणि अशा रीतीने अटकेपासून दक्षिण समुद्रापर्यंत हिंदुस्थान आणि हिंदू जातीचे स्वातंत्र्य परत मिळविले. ह्यानंतर ज्यांच्या विरुद्ध प्रयत्न करून त्यांना दोन हात करावे लागले ते लोक मुसलमान नव्हते; ते लोक स्वभावाने, वर्तनाने आणि योग्यतेने मुसलमानांहून अगदी भिन्न होते; त्यांचे नाव इंग्रज!

मराठ्यांची ही दोन मोठी सैन्ये उत्तरेकडे पाठविली गेली असता ती संधी साधून दक्षिणेकडे महत्वाकांक्षी हैदरने आपल्या दैवाची पुनः एकदा परीक्षा पहावयाचा प्रयत्न केला नसता आणि मराठ्यांचे अधिराज्य अमान्य करून तो उठला नसता तरच आश्चर्याची गोष्ट झाली असती. बरोबर प्रबळ सैन्य घेऊन माधवराव लागलीच तुंगभद्रा उतरले आणि शत्रूसैन्याशी युद्धावर युद्ध देत आणि त्यांचे दुर्गामागून दुर्ग जिंकित पुढे जाऊ लागले. हैदर अनवडीच्या रानात आश्रयार्थ शिरताच मराठ्यांची एक तुकडी तेथे राहून त्याला जर्जर करू लागली. एके दिवशी रात्री मराठ्यांचे सैन्य मतोडला तळ देऊन स्वस्थ पडले असता हैदर बरोबर वीस सहस्र निवडक लोक घेऊन बाहेर निघाला आणि अकस्मात मराठी सैन्यावर तुटून पडला. पण हैदरच्या बंदुकीच्या पहिल्या ध्वनीबरोबर मराठ्यांचे सेनापती गोपाळराव पटवर्धन जागे झाले. आपल्या सैन्यावर भयंकर प्रसंग आला आहे हे त्यांनी लागलीच ताडले. ह्या वेळी यत्किंचित ढिलेपणा किंवा अनिश्चितपणा झाल्यास मराठी सैन्य जागे व्हावयाच्या पूर्वीच जागच्या जागी कापले जाईल हे त्यांच्या लक्षात आले. त्यांनी तशीच घोड्यावर उडी मारली, भगवा झेंडा उभारला आणि युद्धाच्या सिद्धतेने उभे राहून सैन्याला सूचना देण्यासाठी नगारे वाजविण्याची आज्ञा केली. नगार्यांजचध्वनी एकताच आपले निद्रास्थान सोडून एकामागून एक सर्व सैनिक भराभर रणभूमीवर एकत्र झाले. शत्रूंच्या लोकांचा तोफांचा भयानक मारा अधिकच होऊ लागला आणि सैनिकांमागून सैनिक विद्ध होऊन पडू लागले. पण मराठे यत्किंचित

कचरले नाहीत. हैदरच्या तोफांच्या मेघगर्जनेने आणि त्यांच्या मार्यानच्या आवेशाने मराठे आता चोहोकडून घेरले जातात की काय अशी भीती उत्पन्न झाली. पण गोपाळराव निधड्या छातीने आपल्या स्थानावर अचल राहिले आणि मराठ्यांची राष्ट्रध्वजा फडफडत तशीच शत्रूला हिणवू लागली! सूचनेचे नगारे अद्यापी वाजतच होते. गोपाळरावांचा एक शरीरक्षक जवळच उभा होता. तोफेचा एक गोळा फुटला आणि त्याच्या मस्तकाच्या चिंधड्या उडाल्या. त्याच्या देहातून इतक्या वेगाने रक्ताची चिंळकांडी उडाली, की तिने मराठ्यांच्या सेनापतींना रक्ताचे स्नान घातले! पण पटवर्धन घोड्यावर आपल्या जागी तसेच उभे राहिले! त्यांच्या घोड्याला एक गोळी लागली. ते दुसऱ्या घोड्यावर स्वार झाले. ते त्याच्यावर बसतात न बसतात इतक्यात त्यालाही तोफेचा गोळा फुटून लागला आणि पुनः पटवर्धनांना पायउतार व्हावे लागले. पण ते पुनः तिसऱ्या घोड्यावर स्वार झाले आणि अगदी मृत्यूच्या दाढेतही आपले स्थान धरून राहिले! त्यांच्या हृदयाला भयाचा स्पर्श झाला नाही! त्यांचा निश्चय यत्किंचित ढिला झाला नाही! क्षणमात्र धैर्यच्युतीने, लवमात्र स्थान त्यागाने सैन्याचा धीर सुटला असता आणि विजयोन्मुख शत्रूच्या हातात सर्व सैन्यचे सैन्य पडले असते. पण मराठ्यांचे सर्व - पाईक आणि नाईक - एखाद्या लोखंडी भिंतीप्रमाणे ती आग सहन करीत तसे उभे राहिले! हैदरने जवळ येऊन हे अदम्य धैर्याचे दृश्य पाहताच तो थक्क झाला आणि विस्मयाने आला तसा द्रुतगतीने परत फिरला. युद्ध तसेच चालू राहिले. पेठे, पटवर्धन, पानसे आणि इतर मराठे सेनानींनी त्याची एकसारखी मृगया चालविली आणि जागोजाग त्याचा पाठलाग करून शेवटी मोतीतलाव येथे त्याला पूर्ण कोंडीत धरला नि त्याच्या सर्व सैन्याचा संहार होऊन युद्धसामुग्रीसकट सर्व दारूगोळा आणि शस्त्रास्त्रे विजयी मराठ्यांच्या हातात पडली. आता हैदरला राजकीय क्षेत्रातून समूळ नाहीसे करावयाचा मराठ्यांनी विचार केला. पण इतक्यात पुण्याहून महत्वाचे पत्र येऊन पोचले. त्यात पंतप्रधान अत्यवस्थ आहेत, तेव्हा सर्वांनी पुण्यास निघून यावे अशी आज्ञा आली होती. मोठ्या कष्टाने मराठी सेनानायक संधीला मान्य झाले आणि त्यावर हैदरची स्वाक्षरी त्यांनी करून घेतली. हया संधीने हैदरने मराठ्यांच्या स्वराज्यापैकी बळकावलेला सर्व प्रदेश सोडून दिला आणि युद्धाचा सर्व व्यय सोसून वर पंतप्रधानांना पन्नास लक्ष रुपये खंडणीप्रीत्यर्थ दिले.

मराठे सर्वत्र असे उज्ज्वल विजय संपादित असता, ज्या राष्ट्रपुरुषाच्या समर्थ नियंत्रणाखाली त्यांनी पानिपताला झालेल्या अत्याचाराचा आणि अपमानाचा प्रतिशोध घेतला आणि आपल्या राष्ट्राला पुनः पूर्वीप्रमाणे वैभवाच्या शिखरावर स्थानापन्न केले, त्यांच्या आजाराची वार्ता दिल्लीपासून म्हैसूरपर्यंत पसरलेल्या मराठ्यांच्या सैन्यात आणि राजधान्यांत जाऊन थडकली. ही राष्ट्रीय आपत्ती कोसळली, तसे सर्व राष्ट्र चिंतामग्न होऊन गेले! माधवरावांनी जे सेनानायकाचे कौशल्य दाखविले आणि युद्धात जे विलक्षण विजय मिळविले त्यांच्या योगानेच केवळ ते इतके लोकप्रिय झाले नव्हते. त्यांचा राज्यकारभार तितकाच न्याय्य आणि दयापूर्ण होता; रावापासून रंकापर्यंत सर्व प्रजाजनांविषयी त्यांना वाटत असलेली आस्था तितकीच खोल आणि कळकळीची होती; थोरापासून लहानापर्यंत सर्वांना सारखा न्याय मिळावा म्हणून चाललेले त्यांचे प्रयत्न तितकेच जागरूकपणाचे आणि नेटाचे होते; आणि त्यामुळे त्यांच्या प्रजेपैकी अगदी हलक्यातल्या हलक्या मनुष्यालाही त्यांच्याविषयी अत्यंत भक्ती आणि प्रेम वाटे. बलिष्ठांना

त्यांच्या कडकपणाची आणि सत्यनिष्ठेची भीती वाटे. आणि गरीब शेतकरी आपली दुःखे त्यांच्याजवळ सांगत आणि हे आपले प्रेमाचे पाठिराखे आहेत असे त्यांना वाटे. त्यांच्या मूर्ख चुलत्याच्या महत्वाकांक्षेमुळे घरगुती भांडणे आणि नाशकारक अंतर्गुद्ध उपस्थित झाली असताही त्यांनी पानिपतच्या युद्धापासून दहा वर्षांच्या आत त्या आपत्तीचा आपल्या राष्ट्राला विसर पाडला; नव्हे, अधिक बरोबर बोलावयाचे म्हणजे त्या पराजयापेक्षाही 'राष्ट्रप्रतिष्ठा वाढविणारा पराभव' अशी त्याची स्मृती राष्ट्रात जागृत ठेवली. इतकेच नव्हे तर ज्यांनी ज्यांनी हिंदुपदपादशाहीच्या आणि हिंदू स्वातंत्र्याच्या कार्याविरुद्ध आपली डोकी वर उचलली त्यांची त्यांची डोकी आपल्या समर्थ हातांनी सडकून काढली! अद्यापी ते तारुण्याच्या भर उत्साहात होते. आणि इतक्यातच भाग्याच्या आणि लोकप्रियतेच्या कळसाला ते पोहोचले होते. तेव्हा साहजिकच सर्व राष्ट्र त्यांच्या थोर पित्याच्या हातून घडलेल्या उज्ज्वल पराक्रमापेक्षाही वरचढ पराक्रम होईल म्हणून आशा करीत होते. माधवराव दुष्ट राजयक्ष्म्याला बळी पडले! तेव्हा त्यांचे वय पुरते २७ वर्षांचेही नव्हते! राजवाड्यात ते अत्यवस्थ स्थितीत पडले असताही सुधारण्याच्या मर्यादेच्या पलीकडे गेलेल्या - कारण ह्या वेळीही राघोबाची निजामाशी कारस्थाने चालूच होती! चुलत्याची समजूत घालून त्याला वळविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला; सर्व राष्ट्रीय ऋण वारून टाकले; आणि आपल्या राजवैद्याला जिच्या योगाने आपली वाणी शेवटच्या क्षणापर्यंत चालू राहिल आणि आपल्याला परमेश्वराचे नाव तोंडात असताना प्राणत्याग करता येईल अशी औषधयोजना करण्याविषयी आज्ञा केली! माधवराव अत्यवस्थ आहेत ही वार्ता बाहेर पडून सर्व राज्यभर पसरताच त्यांच्यावर प्रेम करणार्यां सर्व प्रजाजनांचा आपल्या जिवलग राष्ट्रपित्याच्या-आपल्या राष्ट्रवीराच्या - शेवटच्या दर्शनासाठी चारी दिशांनी पुण्यात नुसता पूर लोटला. ते कळताच राजवाड्याची दारे सर्वांना सर्व काळ मोकळी राहावी आणि लहानातल्या लहान मनुष्यालाही आपल्या भेटीचा प्रतिबंध होऊ नये असा त्यांनी निर्बंध केला. ८ नोव्हेंबर १७७२ ह्या दिवशी ह्या उदार राजपुत्राने राज्यातील विद्वान आणि धार्मिक पुरुषांना जवळ बोलावले. त्या सर्वांना नमस्कार केला आणि देवळात ज्याप्रमाणे दाटी होते त्याप्रमाणे राजवाड्यात जमलेल्या असंख्य लोकांचा निरोप घेतला आणि "आम्ही महायात्रेस जातो, स्वारीची सिद्धता करा" म्हणून सांगितले. नंतर परमेश्वराचे नामस्मरण करीत ह्या श्रेष्ठ राष्ट्रपुरुषाने, सर्वजानपद उसासे टाकीत आणि हुंदके देत असता, मुखाने 'गजानन, गजानन' म्हणत मोठ्या योग्याप्रमाणे नेत्रद्वारे प्राण सोडला! त्यांची तरुण निपुत्रिक आणि महासाध्वी पत्नी रमाबाई हिने आपले सर्व अलंकार आणि वस्त्रभूषणे दीनांना आणि ब्राह्मणांना वाटून टाकली. आणि सर्व आप्तसंबंधी आग्रह आणि विनवण्या करीत असता त्या दूर सारून आपल्या प्रिय पतीच्या चितेवर आरोहण करून सहगमन केले! पसरलेल्या ज्वालात आपल्याला जाळून घेऊन तिने मनुष्याला अद्यापीही प्राप्त करून घेता येणे शक्य आहे अशा मृत्यूरहित प्रेमाच्या आणि स्वर्गीय सौंदर्याच्या रहस्यावर प्रकाश पाडण्यासाठी आपल्या आत्म्याची दिवटी करून पेटविली आजही ह्यांच्या - आपल्या आवडत्या राजाच्या आणि राणीच्या - माधवरावांच्या आणि रमाबाईंच्या नावाचा उल्लेख झाल्याबरोबर महाराष्ट्र राजनिष्ठेच्या आणि प्रेमाच्या अश्रूंचा त्यांच्या स्मृतीला अभिषेक करतो! अजूनही महाराष्ट्राचे राष्ट्रभाट आणि गोंधळी "दक्षिणचा दिवा मालवला हिरा हरपला" असे करुणगीत गातात!

१८ : आपसांतील यादवी आणि लोकमताची राज्यक्रांती

‘इंग्रजांना खडे चारले, नाही लागू दिला थारा
भले बुद्धिचे सागर नाना, ऐसा नाही होणारा !’

ज्यांच्या ठायी सर्व राष्ट्रांच्या आशा केंद्रित झाल्या होत्या त्या माधवरावांना अल्पवयात मृत्यू यावा आणि ज्याला सर्व राष्ट्र शिव्याशाप देत होते त्या राघोबाला आपल्या पुतण्यानंतर एका पिढीचे आयुष्य लाभवे ही घटनाच तशी आहे की तिजमुळे म्हणतात त्याप्रमाणे परमेश्वर सर्व शक्तिमान नाही अशी शंका मनुष्याच्या मनात केव्हा केव्हा स्वाभाविकपणे उत्पन्न व्हावी.

माधवरावांचे अकाली निधन ही गोष्ट मोठी राष्ट्रीय आपत्ती होती; पण त्याच्यानंतर राघोबाचे जगणे ही त्याहूनही मोठी राष्ट्रीय आपत्ति होती. माधवरावांच्या अंतकाळच्या इच्छेप्रमाणे आणि सर्व राष्ट्रांच्या मनाप्रमाणे माधवरावांच्या मागे त्यांचे कनिष्ठ बंधू नारायणराव ह्यांना प्रधानकीची वस्त्रे मिळताच त्या अल्पवयस्क पंतप्रधानाच्या आणि त्याच्या सहाय्यकर्त्यांच्या विरुद्ध ज्याचे पर्यवसान रक्तपातांत झाले पाहिजे अशा राघोबादादांच्या कारस्थानांना पुनः प्रारंभ झाला. त्याने वाड्याच्या संरक्षणार्थ ठेवलेल्या गारद्यांना आपल्या कटात घेतले आणि त्यांनी नारायणरावांना लगट करून ‘धरावे’ अशी आज्ञा दिली. पण त्यांची राक्षसी पत्नी आनंदीबाई हिने ‘ध’ चा ‘मा’ करून नारायणरावांना ‘मा’ रून टाकण्याचा डाव रचला. दि. ३०-८-१९७३ ह्या दिवशी गारदी बंड करून उठले आणि अरेरावीने थकलेल्या वेतनाची मागणी करीत त्यांनी नारायणरावांना वेढले. जवळ पंतप्रधानांचा विश्वासू सेवक होता, त्याने यांच्या ह्या कृत्यासाठी त्यांची जरा कानउघाडणी करताच गारद्यांनी तरवारी काढून त्याला जागच्याजागी ठार मारले. ते पाहून नारायणराव भीतीने शनवारवाड्यातील खोल्याखोल्यातून पळून जाऊ लागले, पण गारद्यांना ते चकवू शकले नाहीत. शेवटी नारायणराव नाटकशाळेत राघोबा बसले होते, तेथे गेले आणि त्यांच्या कंबरेला विळखा घालून ‘काका, माझा जीव वाचवा!’ म्हणून केविलवाण्या स्वराने याचना करू लागले. ‘काका, मी तुमचे मूल आहे मला वाचवा. तुम्ही सर्व राज्य करा. मला घालाल ते तुकडे खाऊन मी दिवस काढीन!’ पण मारेकरी पाठीमागेच होते. दादाने आपल्या भोवतालची पुतण्याची मिठी सोडवली आणि गारद्यांनी तरवारी उपसल्या! स्वामिनिष्ठ चापाजी टिळेकर मारेकर्यांच्या तरवारीच्या आड आला आणि आपल्या धन्यावर स्वतःच्या देहाचे आच्छादन करून त्यांना वाचविण्यासाठी काकुळत करू लागले. पण त्यांना हत्येचा मद चढला होता. गारद्यांनी आपल्या रक्तांकित तरवारींनी कचाकच वार करून अल्पवयी पंतप्रधानांची आणि जीव जाईपर्यंत त्यांच्यावर आपल्या शरीराचे छत्र धरणार्यांच्यांच्या विश्वासू सेवकाची हत्या केली! इतके झाल्यावर बंडवाल्यांनी राघोबा पंतप्रधान झाले म्हणून त्यांच्या नावाने द्वाही फिरवली आणि ते शनवारवाडा हस्तगत करून बसले.

नगरात ही भयंकर वार्ता पसरताच लोक संतप्त होऊन गेले आणि जागोजाग घोळके जमून हत्याकारी राघोबाला आपला पंतप्रधान म्हणून आम्ही मान्यता देणार नाही अशा निश्चयाची घोषणा होऊ लागली! अद्यापी महाराष्ट्रात पुरेशी राष्ट्रीय वृत्ती शेष राहिली होती. आणि नापसंत असलेल्या पुरुषाला आपला पुढारी मान्य करावयाला मराठ्यांना बलात्काराने भाग पाडणे अशक्य होते. राजवटीतल्या निरनिराळ्या अधिकारावर असलेल्या पुरुषांच्या आणि लोकनायकांच्या हया 'बारभाई' म्हणून प्रसिद्धीस आलेल्या गुप्त क्रांतिमंडळाची स्थापना झाली आणि राज्यातले मुख्य न्यायाधीश प्रसिद्ध रामशास्त्री हयांची घडलेल्या प्रकाराची पूर्ण चौकशी करण्याच्या कामी योजना झाली. थोड्या अवधीतच हया प्रकारात राघोबादादांचे आणि त्यांची पापी पत्नी आनंदीबाई हिचे अंग आहे अशी निश्चिती झाली. लागलीच तो निर्भीड ब्राह्मण तसाच राजवाड्यात गेला आणि तेथे आपल्या पक्षाच्या संरक्षकांनी परिवेष्टिलेला राघोबा भरसभेत असताना त्यांनी त्याच्या तोंडावर जनतेच्या पंतप्रधानांची आणि स्वतःच्या पुतण्याची हत्या करण्याचा आरोप केला! हया अपराधाचे प्रायश्चित्त काय म्हणून प्रश्न निघाला असता त्यांनी उद्गार काढले, "हया भयंकर अपराधाला प्रायश्चित्त कोणते असणार? हयाला जर शास्त्रांनी एखादे प्रायश्चित्त सांगितले असेल तर ते देहान्त प्रायश्चित्त होय!" त्यांचे हे धाष्ट्यार्चे स्पष्टोद्गार एकून त्यांना कोणी सावधगिरीची सूचना करताच रामशास्त्री म्हणाले, "मला राघोबांचे भय नाही. राज्यातील मुख्य न्यायाधीश हया नात्याने माझे कर्तव्य मी केले आहे. त्याला तसे वाटले तर माझीही हत्या करून त्याने आपल्या अपराधांची संख्या सुखेनैव वाढवावी. ज्या राज्यावर असला हत्याकारी राज्य करतो त्या राज्यात मी राहणार नाही, की अन्नग्रहण करणार नाही." इतके बोलून राघोबाच्या आश्चर्यमुग्ध पक्षपात्यांना हे काय चालले आहे हयाची पुरती कल्पना येण्याच्या अगोदरच आपल्या सात्विक क्रोधाच्या आगीने एखाद्या अग्निज्वालेप्रमाणे भासमान होणारा तो निर्भय ब्राह्मण निघून गेला. वाड्याच्या बाहेर पडला, नगराचा त्याग करता झाला आणि पवित्र कृष्णा नदीच्या तीराला जाईपर्यंत अन्नाला किंवा उदकाला त्याने स्पर्शही केला नाही!

इतक्यात नारायणरावांची पत्नी गंगाबाई गर्भवती आहे असे आढळून आले आणि पंतप्रधानांना खरा वारस आणि गादीचा वारस योग्य स्वामी उत्पन्न होईल अशी सर्वांना आशा वाटू लागली. हया वार्तेमुळे दुसर्यावकशानेही आली नसती इतकी बारभाईच्या कारस्थानाला बळकटी आली. मोरोबादादा, कृष्णराव काळे, हरिपंत फडके, त्र्यंबकराव मामा, तोफखान्याचे प्रमुख रास्ते, पटवर्धन, धायगुडे, नारो आप्पाजी आदीकरून राज्यातल्या प्रमुख नागरिकांनी आणि अधिकार्यांनीना फडणीस आणि सखाराम बापू हया दोघा महाराष्ट्रीय राजकारणी पुरुषांच्या अग्रगण्यांच्या आधिपत्याखाली राघोबादादांना पहिल्याने स्वारीच्या निमित्ताने पुण्याच्या बाहेर काढावे आणि मग त्यांच्याविरुद्ध युद्धाची घोषणा करावी असा बेत केला. लवकरच राघोबाला दक्षिणेच्या स्वारीवर जावयास त्यांनी आपल्या कारस्थानाने भाग पाडले. राघोबा महाराष्ट्राच्या बाहेर गेले हे पाहताच त्यांनी पुण्यात बंड केले, नगर आपल्या स्वाधीन करून घेतले आणि सर्व राज्यमंडळाची अध्यक्षिका नि जन्माला येणार्यापंतप्रधानांची माता अशी गंगाबाईच्या नावाने द्वाही फिरविली! राजधानीत झालेली ही लोकमतानुवर्ती क्रांती राष्ट्रभर त्वरेने पसरली नगरांमागून नगरे आणि

गडामागून गड नवीन राज्यसत्तेला मान्यता देऊ लागले. ही नवीन राज्यव्यवस्था म्हणजे वास्तविक लोकसत्ताक राज्यपद्धतीच होती आणि तिचे नावही 'बारभाईचा कारभार' लोकांचे राज्य असेच पडले. लोक प्रक्षोभाने घडवून आणलेल्या ह्या क्रांतीची वार्ता राघोबाच्या कानावर एकाएकी जाऊन थडकताच आपले सर्व सैन्य घेऊन पुण्यावर चालून जावे अशी कल्पना पहिल्याने त्याच्या मनात आली. पण बारभाईचे सैन्यच उलट आपल्यावर चाल करून येत आहे हे पाहिल्याबरोबर अद्यापीही जे थोडे अनुयायी त्याला चिकटून राहिले होते ते आणि हाताखालचे जेवढे भाडोत्री सैन्य होते तेवढे घेऊन तो उत्तरेच्या दिशेकडे पळ काढीत निघाला. जाताना जणू काय आपण युद्धाला उभ्या राहिलेल्या शत्रूच्या प्रदेशातून जातो आहे अशा रीतीने वाटेवरील सर्व जनतेची आणि प्रांताची त्याने धुळधाणी आणि लूटमार केली! गंगाबाईंना पुत्र झाला नाही तर लोकमताचा कल पुनः त्याच्या बाजूला वळेल अशी त्याला अद्यापीही आशा होती! कोरेगावला त्याची आणि बारभाईंच्या सेनेची गाठ पडली आणि त्यात बारभाईंच्या सैन्याच्या पराभव होऊन त्यांचे पुढारी त्र्यंबकरावमामा पेठे मारले गेले. त्र्यंबकरावमामांचा मृत्यू म्हणजे बारभाईंवर आलेला मोठ्या हानीचा प्रसंग होता. कारण ते त्या पक्षाचे एक प्रमुख आणि पक्के पुढारी होते. पण नाना आणि सखारामबापूंनी धीर सोडला नाही. आणि महाराष्ट्रातील बहुतेक लोकांच्या पाठींब्याने भांडण, मुळीही माघार न घेता, तसेच पुढे चालविले.

आता महाराष्ट्राचेही किंबहुना अखिल भारतवर्षाचे डोळे पुरंदरकडे लागून राहिले होते. कारण तेथे नारायणरावांची पत्नी मातुश्री गंगाबाई ह्यांना ठेवले असून डोळ्यात तेल घालून त्यांची जपणूक चालली होती. त्यांचे दिवस अगदी भरत आले होते. एकामागून एक दिवस जाऊ लागले आणि तरीही पुरंदराहून अष्ट वार्ता येईना. ते पाहून लोकांना विशेषच काळजी वाटू लागली. देवळातून आणि तीर्थक्षेत्रातून लोक जमून परमेश्वराच्या कळकळीच्या प्रार्थना होऊ लागल्या की, पुरंदरला ईश्वराच्या कृपेने मातुश्री गंगाबाईंना पुत्ररत्न होऊन गादीला वारस उत्पन्न व्हावा आणि पापी राघोबाच्या दुष्ट महत्वाकांक्षा मुळातच नष्ट व्हाव्यात! राजवाड्यातल्या प्रशस्त प्राकारापासून सार्वजनिक चौरस्त्यापर्यंत सर्वत्र अखिल हिंदुस्थानचे चित्त तीव्र उत्कंठने भरून गेले होते! आणि दिल्ली, इंदूर, ग्वाल्हेर, बडोदे, हैदराबाद, म्हैसूर, कलकत्ता इत्यादी हिंदी राजकारणाच्या केंद्रस्थानात राजकारणी पुरुष अत्यंत कुतुहलाने पुरंदरकडून येणार्या वार्तेची वाट पहात बसले होते. शेवटी दि. १८ एप्रिल १७७४ ह्या दिवशी, इतक्या उत्सुकतेने ज्या वार्तेची प्रतीक्षा चालली होती, ती वार्ता आली! मराठ्यांची स्वामिनी मातुश्री गंगाबाई ह्या पुरंदरला प्रसूत होऊन पुत्ररत्न झाले!! सर्व महाराष्ट्र जन्माच्या आनंदोत्सवाने गजबजून गेले आणि नूतन अर्भकाचे, जन्मतःच राज्याचे पंतप्रधान आणि राष्ट्राचे सर्वाधिकारी म्हणून स्वागत झाले!!! लोकमताच्या त्या प्रचंड उत्साहाच्या ओघात परकी राजसत्ताही वाहून गेल्या आणि बाळ पंतप्रधानांवर अभिनंदनांचा सर्व बाजूनी वर्षाव झाला. त्या वेळचा पत्रव्यवहार आणि कागदपत्रे पाहिली म्हणजे ह्या पुत्रजन्माच्या वार्तेने संबंध महाराष्ट्रभर लोकमताच्या क्रांतीत बहुमत असलेल्या सर्व जनतेला किती निश्चितता वाटली आणि राष्ट्रीय आशा आणि आकांक्षा कशा उचंबळून गेल्या हे उत्तमरीतीने निदर्शनास येते. साबाजी भोसले आपल्या सेनानिवासावरून लिहितात, 'येथे वार्ता पोचताच सर्वांना अत्यानंद जाला. ईश्वराने आमच्या प्रार्थना

ऐकल्या. सैन्यात जिकडे तिकडे उत्सव चालू आहे. रणवाद्ये वाजत आहेत. तोफांची सलामी झडत आहे. देवाने आमच्या आवडत्या पेशव्यांना दिर्घायुष्य द्यावे, असाच आनंदोत्सव जेथे जेथे बारभाईंच्या पक्षाचे सैन्य होते तेथे तेथे झाला. सैन्यात वर्तमान पावताच हरिपंत नि सर्व आबालवृद्ध ह्यांस अवर्णनीय संतष झाला. सरबत्ती नि नौबतखाना सुरु करून शर्करा पृथक् पृथक् वाटल्या. देवाने कुलदीपक लाविला! आम्हास आधार बळकट झाला. ईश्वरे अमृतवृष्टि करून वंशावळी प्रफुल्लित केली. देव त्यास आयुष्य यथेष्ट करील, भगवंतास प्रजेचे पालन आणि धर्मसंस्थापना कर्तव्य आहेच, हा निःसंदेह झाला! जगदात्मा कृपावंत होऊन कुलदीप उदय केला. त्यास आयुष्यवृद्धि करो. जगन्निवास पुढे उत्तमोत्तम करील. जगन्निवासे प्रजापालन करणार उभे केले!!'

मुलाचे नाव माधवराव ठेवण्यात आले. पण बाल पंतप्रधानांच्या ठायी एकंदर परिस्थितीमुळे जनतेची इतकी भक्ती बसली होती की, लवकरच माधवरावांचे सर्वतोमुखी 'सवाई माधवराव' असे रूप झाले. त्यांच्या जन्माने अखिल हिंदुस्थानच्या राजकीय भवितव्यात एकदम परिवर्तन झाले. कारण ह्या पुत्रजन्माने पुण्यातल्या क्रांतिकारक बारभाईंच्या कारस्थानांना बळकटी आली; त्यांनी आता राघोबाची बंडखोर म्हणून बेधडक घोषणा केली आणि मराठमंडळातील सर्व भागीदारांना त्याचा नेटाने पाठलाग करून सापडेल तेथे त्याला बंद करण्याची आज्ञा केली. ज्याला आपली बायकोसुद्धा दाबात ठेवता आली नाही अशा ह्या पुरुषाच्या हातात जर मराठी राज्याची अधिकारसूत्रे गेली असती तर महाराष्ट्राच्या अंगीकृत महत्कार्याची इतिश्री केव्हाच लागली असती. पण ह्या पुत्रजन्मामुळे नानासाहेब आणि सदाशिवराव भाऊ ह्यांच्या हाताखाली हिंदुपदपादशाहीच्या कल्पनेच्या परंपरेत जे वाढले होते आणि हिंदुस्थानातील सार्वभौम थोर हिंदूसत्ता म्हणून महाराष्ट्राने संपादन केलेले उच्चस्थान राखण्याचे सामर्थ्य आणि दूरदृष्टि ज्यांच्या ठायी होती अशा देशभक्तांच्या आणि राजकारणी पुरुषांच्या पक्षांना राजसत्तेची सूत्रे आपल्या हातात ठेवावयाची आणि आपले राष्ट्र आपल्या राष्ट्रीय ध्येयावर अधिक दीर्घ काळपर्यंत स्थिर राखावयाची शक्यता प्राप्त झाली; पण नारायणरावांना पुत्र झाला ही नुसती वार्ता ऐकून आणि संपूर्ण महाराष्ट्राने हा पुत्रजन्म किती दांडग्या उत्साहाने आणि प्रचंड राष्ट्रीय उत्सवांनी साजरा केला नि नवजात बालकाचे किती प्रेमाने सर्व मराठी साम्राज्याचे लोकनियुक्त पंतप्रधान म्हणून स्वागत केले हे दृश्य पाहूनही राघोबाची त्याच्या मानगुटीवर बसलेल्या राक्षसी महत्वाकांक्षेच्या पिशाच्चापासून मुक्तता झाली नाही! एखाद्या बुजलेल्या गोऱ्याप्रमाणे राघोबाने अधिकच पिसाळल्याप्रमाणे आपले मतवर्तन चालू ठेवले आणि त्याबरोबर दुर्दैव आणि बारभाईंचे विजयी सैन्य, तितक्याच अधिक निश्चयाने, त्याचा पाठलाग करू लागले. स्वतःच्या राष्ट्रातल्या लोकांपैकी काहीनी जेव्हा त्याला पराभूत केले आणि इतरांनी त्याचा त्याग केला तेव्हा शेवटी आपल्या राष्ट्राच्या अत्यंत कष्ट शत्रूंचा आश्रय घ्यावयालाही त्याने मागेपुढे पाहिले नाही.

ज्या काळाचा विचार चालला आहे त्या काळी हिंदुस्थानची सार्वभौम सत्ता आपल्या हातात ठेवावयाची महत्वाकांक्षा अजूनही ज्यांच्या हृदयात वास करित होती अशा निरनिराळ्या राजसत्तांमध्ये महाराष्ट्रात मतभेद नसताना जी महाराष्ट्राच्या हिंदुसाम्राज्याचे चक्रवर्तिपद अमान्य करील अशी एकही

सत्ता नव्हती. ज्यांनी ज्यांनी तसे करावयाचा प्रयत्न केला त्यांचा त्यांचा एक तर समूळ नाश झाला आणि त्यांना पराभूत होऊन आणि मराठ्यांच्या पूर्णपणे अंकित बनून हात चोळीत तोंड लपवून बसावे लागले. मुसलमान मग ते दुराणी असोत की अराणी असोत, मोगल असोत की तुर्क असोत, सिंधच्या अलीकडचे असोत की पलिकडचे असोत राजसत्ता ह्या दृष्टीने, इतक्या पूर्णपणे ठेचले गेले की, त्यांनी पुन्हा ह्या हिंदु साम्राज्याच्या विरुद्ध डोके वर उचलले नाही! हिंदुस्थानच्या राजकीय पटावरील एक खेळगडी ह्या नात्याने त्यांचे अस्तित्व समूळ नाहीसे झाले! दुसऱ्या! प्रतिस्पर्ध्यांपैकी एके काळी अर्ध्या आशियाखंडावर प्रभाव चालवणारे असे जे पोर्तुगीज त्यांच्यावर त्यांच्याशी कोकणप्रांत स्वतंत्र करण्याकरिता जी युद्धे करण्यात आली त्या युद्धात समुद्रावर आणि भूमीवर मराठ्यांनी असे प्रचंड प्रहार केले की, ते जे चक्कर येऊन खाली पडले ते पुनः कधीही उठले नाहीत! फ्रेंचांचे मराठ्यांशी उघड विरोध करून समोरासमोर सामना द्यावयाचे धैर्य कधीच झाले नव्हते. तरीही हैदराबादच्या आणि अर्काटच्या द्वाराने पुण्यावर नियंत्रण चालवावयाचा ते नेहमी प्रयत्न करीत; पण प्रत्येक वेळी त्यांचा डाव निष्फळ झाला. अंशतः त्यामुळे आणि अंशतः युरोपात चाललेल्या त्यांच्या युद्धामुळे त्यांच्यापासून मराठ्यांच्या हिंदु साम्राज्याला भीतीचे कोणतेही कारण राहिले नव्हते. इतकेच नाही तर उलट त्यांचे महत्वाकांक्षी प्रतिस्पर्धी जे इंग्रज त्यांच्या उर्मटपणाला प्रतिबंध करण्यासाठी पुढे टाकावयाला हे साधन फार उपयोगी पडत असल्यामुळे काही काळपर्यंत त्यांचे अस्तित्व सापेक्षतेने इष्टच झाले होते. इंग्रजांनाही अगदी शिवाजी महाराजांच्या वेळेपासून ठाऊक झाले होते की, पश्चिम तटावर आपणाला जे अद्यापि रहावयाला मिळत आहे त्याचे कारण, आपली कोणाला आवश्यकता वाटत होती किंवा मराठी राजकारणी पुरुषांच्या तीक्ष्ण दृष्टीतून आपल्या राजकीय महत्वाकांक्षा वा हेतू सुटून गेले होते हे नसून, केवळ ह्या वेळी मराठ्यांना इतरत्र अधिक बलाढ्य आणि निकडीच्या शत्रूंशी युद्ध करावे लागत होते, हे होते. इंग्रजांच्यापासून भीती त्या मानाने अल्प असून तिचे निराकरण पुढे केव्हा तरी सोईप्रमाणे करता येण्यासारखे होते किंवा तशीच निकड आली तर त्यांना तेव्हाच सहज निर्मूल करून टाकता आले असते म्हणूनच केवळ त्यांना तेथे जगू दिले होते. इंग्रजांनाही राजकारणाचे अचूक निदान करण्याच्या शक्तीची देणगी असल्यामुळे पूर्णपणे कळून चुकले होते की, पश्चिम तटावर मुंबई जी अद्यापि त्यांच्या हातात आहे ती मराठ्यांच्या विरोधाचा प्रतिकार आपण करू शकतो म्हणून नसून मराठे सध्या इतरत्र गुंतले आहेत आणि त्यामुळे आपल्याकडे तसे लक्ष द्यावयाला त्यांना वेळ नाही म्हणून आहे आणि म्हणून ते सुद्धा दुसऱ्यांवर घाव घालावयाला इतके तत्पर असूनही मराठ्यांवर हात टाकावयाला नेहमी भीत असत. समुद्रावरचे आंग्र्यांचे प्राबल्य मोडून टाकण्यासाठी नानासाहेबांनी त्यांचा उपयोग करून घेतला होता. पण त्यांनी तो अशा करारावर करून घेतला होता की, त्यांच्या सकारण अपेक्षेप्रमाणे जर सर्व घडून आले असते तर साकल्याने पाहता मराठी राज्याच्या सैनिक वा सामुद्रिक सत्तेला त्यामुळे यत्किंचितही अपाय पोचणे अशक्य होते. परिस्थितीने अशी एकाएकी उलट खाल्ली की, त्यांच्या पिढीतल्या कोणालाही तसे होईल अशी कल्पना करणेसुद्धा शक्य नव्हते. तसे होणे अशक्य आहे असेच कोणालाही वाटले असते, असे अशक्य वाटणारे परिवर्तन एकाएकी झाले नसते तर आंग्र्यांच्या ह्या मूळ सत्तेपासून फुटून स्वतंत्र व्हावयाच्या प्रवृत्तीला आळा बसल्यामुळे दुभंगलेले आणि म्हणून क्षीण झालेले

नाविक बलाचे नियंत्रण मूळसत्तेच्या हातात एकमुखी झाले असते. आणि त्यामुळे राष्ट्र ह्या नात्याने मराठ्यांच्या नाविकबलाचे सामर्थ्य प्रत्यक्ष वाढले असते. हा व्यवहार होऊनही इंग्रजांच्या हातातील पश्चिम तटावरील प्रदेश बघता त्यात कोणतीही महत्वाची भर पडली नव्हती ! शिवाजीमहाराजांच्या वेळेला त्यांचा जेवढा प्रदेश होता, अगदी त्याच मर्यादेत तो आजही होता. पण तेच बंगालमध्ये इंग्रजांना मोकळे रान मिळाले आणि कलाईव्हाला तो जागा होऊन पहातो तो जे युद्ध चालू असता आपण झोप घेत होतो त्या युद्धाचे आपण विजयवीर झालो आहो आणि तेवढे मराठे मध्ये नसते तर थेट दिल्लीला जाऊन हात घालण्याची साधने आपल्या हातात आली आहेत असे अक्षरशः आढळून आले! ह्या लिहिण्यात आमचा असे म्हणण्याचा हेतू नाही, की बंगालमध्ये इंग्रजांना मिळालेल्या विजयाचे त्यांना काहीच श्रेय नाही. मिळालेले यश केवळ योगायोगाने मिळालेले असो किंवा स्वतःच्या सामर्थ्यापेक्षा परपक्षाच्या भ्याडपणामुळे अथवा अयोग्यतेमुळे त्यांच्या गळ्यात पडलेले असो ज्या लोकांना त्याचा उपयोग करून घेता येतो ते त्या भाग्याला पात्र आहेत हे उघड आहे. इंग्रजांनी मद्रासकडे फ्रेंचांवर जे विजय मिळविले ते खरोखरच त्यांनी आपल्या धाडसीपणामुळे मिळविले होते. अशा रीतीने त्यांचे धाडस आणि त्यांचे दैव ह्या दोन्ही गोष्टींमुळे त्यांना मराठ्यांनी एकदम त्यांच्या विरुद्ध शस्त्र घेऊन उठावे इतक्या प्रत्यक्षपणे किंवा निश्चयाने मराठ्यांच्या वर्चस्वावर आघात न करताच, मद्रासमध्ये आणि बंगालमध्ये एक प्रबळ राजसत्ता म्हणून आपली वाढ करून घेता आली. पण इतके असूनही मराठी पुढार्यांच्यातीक्ष्ण दृष्टीतून इंग्रजी राजसत्तेची मद्रासमधील आणि बंगालमधील ही चोरटी वाढ मुळीच लपून राहू शकली नाही. नानासाहेब आणि सदाशिवरावभाऊ हे इतके मुरलेले, जागरूक आणि दूरदृष्टीचे राजकारण धुरंधर होते की, हिंदु साम्राज्यावर कोणाही विरोधकाला, मग त्याचे प्रत्यक्ष बळ कितीही असो, त्यांच्यावर यत्किंचित् कुरघोडी करावयाला अवसर मिळणे शक्य नव्हते. भाऊंनी इ.स.१७६०-६१ ह्या वर्षासाठी स्वार्था चा जो सर्वव्यापी कार्यक्रम आखला होता त्यात एक विशेष कार्यक्षेत्र म्हणून बंगालचा जो त्यांच्याकडून बुद्ध्या अंतर्भाव करण्यात आला होता आणि बंगालचा शेवटचा हिंदु राजा लक्ष्मणसिंग ह्याच्या काळापासून ज्या अहिंदु राजसत्तेच्या पीडेने बंगाल गांजून गेला होता तिच्या जोखडाखालून त्या संपूर्ण प्रांताची मुक्तता करण्यासाठी दोन बलिष्ठ मराठी सैन्ये जी तेव्हा तिकडे पाठविण्यात आली होती त्याचे इंग्रजांचे बंगालमध्ये एकाएकी वाढलेले सामर्थ्य, हे एक कारण होते. मराठी सैन्याचा उत्तरेकडील विभाग दत्ताजी शिंद्यांच्या आधिपत्याखाली ह्या स्वारीसाठी इ.स.१७६० मध्ये प्रत्यक्ष चालू देखील लागला होता. पण पूर्वी वर्णन केल्याप्रमाणे अहमदशहाच्या आक्रमणामुळे मराठ्यांना बंगालचा प्रश्न पुढे ढकलून पहिल्याने त्या प्रबल शत्रूशी तोंड देणे भाग पडले. नंतर पानिपतचा प्रसंग घडला आणि त्याच्या मागोमागच नानासाहेबांचा अंत झाला. मराठ्यांवर एकामागून एक त्वरेने कोसळलेल्या ह्या आपत्तीमुळे इंग्रजांना तितकाच नवीन जीवनाचा पट्टा मिळाला आणि त्याचा त्यांनी अत्यंत कौशल्याने नि निग्रहाने बंगाल आणि मद्रासमधील आपले ठाणे अधिकच पक्के करण्यात आणि तशी संधि प्राप्त होताच हिंदुस्थानच्या सार्वभौमसत्तेची नियामक सूत्रे मराठ्यांच्या हातातून बलपूर्वक काढून घेऊन त्यायोगे दिल्लीच्या बादशाही कारभारात वर्चस्व मिळवावयाच्या दृढ निश्चयाने स्वतःची सिद्धता करण्यात उपयोग केला पण ती संधि त्यांना

अद्यापि मिळू शकली नाही. पानिपत झाले असो किंवा नसो अद्यापिही मराठ्यांच्या संयुक्त सत्तेला उघडपणे विरोध करण्याची त्यांची छाती नव्हती आणि अद्यापिही मराठ्यांची सत्ता हीच हिंदुस्थानची सार्वभौम राजसत्ता होती. हिंदुस्थानच्या रेखाचित्रात कलकत्याच्याखाली जी लहान रक्त रेषा होती, ती वाढून तिने आता अर्धा बंगाल आरक्त करून टाकला होता! हिंदुस्थानच्या रेखाचित्रात केवळ मद्रास नगराला रंगवणारा जो रक्त रंगाचा बिंदु होता तो एकाएकी पसरला आणि त्याने आता तो अर्धा प्रांत बुडवून टाकला होता! पण जी लहान तांबडी रेषा शिवाजीमहाराजांच्या वेळेला मुंबई द्वीप इंग्रजांचे म्हणून दाखवित होती ती नाना फडणविसाच्या वेळेपर्यंतही पूर्वीप्रमाणे लहान तांबडी रेषा राहिली होती. हिंदुस्थानच्या रेखाचित्रात इतरत्र संबंध प्रांतच्या प्रांत इंग्रजी सत्तादर्शक तांबड्या रंगाने रंगवले जात होते, त्यावेळीही त्याला पश्चिम तटावर एक अंगुळभरही अधिक भूमि आपल्या क्षेत्रात आणता आली नाही! कारण तेथे सह्याद्रीच्या शिखरावर मराठी द्वारारक्षक जो कोणी परकीय वीर पहिल्याने पाऊल पुढे टाकील त्याला भोसकून मारण्यासाठी सज्ज केलेला तीक्ष्ण टोकाचा भाला तोलीत जागृततेने उभा होता; आणि म्हणून युरोपातील किंवा आशियातील, ख्रिस्ती किंवा महंमदी कोणाला अहिंदु लोकांत महाराष्ट्र अविभक्त आणि संघटित उभा असता हिंदुस्थानांतील एकमेव सार्वभौम राजसत्ता म्हणून मराठ्यांच्या हिंदु साम्राज्याचे आधिपत्य नाकारण्याचे किंवा त्यावर अधिकार सांगावयाचे साहस करण्याचे सामर्थ्य नव्हते.

राष्ट्र ह्या दृष्टीने एकाशी दुसऱ्याएचीतुलना करावयाची तर, ज्या राष्ट्रीय सद्गुणांच्या योगाने लोक राष्ट्रीय हितसंबंधाच्या आणि आकांक्षांच्या संरक्षणासाठी आणि पूर्तीसाठी आपले वैयक्तिक लाभ आणि महत्वाकांक्षा ह्यांनाच गौणत्व देऊन त्यांचा बळी देतात आणि अन्नाच्या एका गोळ्यासाठी आपल्या राष्ट्राचे स्वातंत्र्य विकावयाच्या किंवा आपल्या जातीय नि राजकीय हिताचा घात करून राष्ट्रदोह करावयाच्या नुसत्या कल्पनेचाही त्यांना स्वाभाविकपणेच धार्मिक तिटकारा वाटत असतो, त्या राष्ट्रीय सद्गुणांनी इंग्रज हे त्या काळीही मराठ्यांच्यापेक्षा अधिक युक्त होते हे खरे आहे. पण हे असे असले तरीही आजच्या स्थितीच्या उसन्या प्रकाशातूनच मुख्यतः गतकालाची कल्पना करावयाची जी चुकीची प्रवृत्ति असते ती होऊ न देण्याची आपण सावधता ठेवली पाहिजे. गोष्ट घडून गेल्यावर त्या वेळी काय करावयाला पाहिजे होते, ह्याविषयी आणि बाजूविषयी माहिती मिळणे किंवा कल्पना बांधणे तर्कतः शक्य होते तेवढ्याच गोष्टी आणि बाजू जर आपण विचारात घेतल्या म्हणजेच दोन्ही पक्षांमध्ये असलेले सैनिक, राजकीय किंवा शासनिक बल तेवढे आपण विचारात घेतले तर ह्या दोन प्रतिस्पर्धी राजसत्तांपैकी, अंती यशाची माला, कोणाच्या गळ्यात पडणार आहे हे निश्चित सांगावयाला एखाद्या अंतर्जानी पुरुषाची आवश्यकता लागली असती! कोणाही राजकारणी पुरुषाला त्याचे अचूक अनुमान करणे अशक्य होते. शास्त्रीय किंवा राज्यघटनात्मक विषयात इंग्रजांनी त्यावेळी जी प्रगती करून घेतली होती ती काही मराठ्यांच्या त्या संबंधातील कर्तृत्वाच्याइतकी निराश होण्यासारखी पुढे गेली नव्हती; की, तिजमुळे हिंदुस्थानच्या चक्रवर्तित्वाच्या किरीटासाठी ही जी राजकीय चढाओढ चालली होती तिच्यात मराठ्यांनी नित्याचे अपंग होऊन बसावे. तशात इंग्रजांना आपल्या मायदेशापासून म्हणजे जेथून सर्व सूत्रे हलवावयाची त्या मुख्य केंद्रापासून सहस्त्रावधी कोसांच्या अंतरावर अनोळखी स्थळी लढावे लागत

असल्यामुळे त्यांच्या बाजूला स्वाभाविक आणि महत्वाच्या अशा अतिशय अडचणी होत्या. मराठ्यांच्या नंतर पुढे एक शतक लोटल्यावर जपानने ह्या दिशेने प्रगति करण्यासाठी कंबर बांधावयाला प्रारंभ केला; तरीही त्यांच्यात आणि त्यांच्या युरोपीय प्रतिस्पर्ध्यांत शास्त्रीय शोध आणि राज्यघटनांचा अनुभव ह्या गोष्टीत जे महदंतर होते ते त्याने अर्ध्या शतकाच्या अवधीतच तोडून टाकले! दुसऱ्याह गोष्टी तशाच राहिल्या असत्या तर मराठ्यांनाही तसेच करून दाखविता आले असते. मराठ्यांनी मोगल, अफगाण आणि अराणी, त्याचप्रमाणे फ्रेंच नि पोर्तुगीज आणि स्वतः इंग्रज अतक्यांच्या सशस्त्र नि एकसमयावच्छेदेंकरून विरोधाची नांगी ठेचून हिंदुस्थानात प्रत्यक्ष नियंत्रण चालवणारी सार्वभौम राजसत्ता म्हणून सर्वश्रेष्ठ स्थान प्राप्त करून घेतले होते. आणि आपण ज्या काळाचे परीक्षण करतो आहो त्या काळात तरी इंग्रज शास्त्रीय ज्ञान आणि राज्यसंघटनांचा अनुभव ह्या क्षेत्रात देखील इतके पुढे गेलेले नव्हते की, त्यामुळे मराठ्यांच्या त्यांच्या त्या उच्चस्थानापासून भ्रष्ट करावयाला इंग्रजच सर्वात अधिक योग्य आहेत असे ठळकपणे दिसून यावे.

इंग्रजांनाही हे पुरे माहीत होते म्हणून ते जोपर्यंत मराठ्यांच्या आपसातील कलहाना उग्र स्वरूप आले नव्हते आणि ते संयुक्त उभे होते तोपर्यंत मराठी राज्याच्या प्रत्यक्ष वाटेला कधीही गेले नाहीत ! आणि मराठा मंडळाचे तुकडे अलग झाल्यावरही आणि त्यांनी आपसात युद्धाला प्रारंभ केल्यावरही यशाच्या अल्पसंभवाची आशा ठेवून त्यांच्याशी विरोध करण्याची आणि त्यांचा राग आपल्यावर ओढून घ्यावयाचे धैर्यसुद्धा इंग्रजांचाचून दुसऱ्या कोणातही नव्हते! मद्रासमधल्या आणि बंगालमधल्या लुटीचा गोळा गट्ट केल्यावर आता इंग्रजांच्या अंगात, मराठे आपसातील कलहात पूर्णपणे वेढले गेले आहेत हे आढळून येताच, त्यांना मुंबईकडे ढोसणी द्यावयाचे धैर्य करण्याइतकी पुष्टता आली होती! राघोबाच्या मठ डोक्यातही ही गोष्ट आली आणि म्हणून स्वतःच्या देशबांधवांकडून प्रचोदित, परित्यक्त आणि पराभूत झाल्यावर त्याने लोकांच्या इच्छेच्या विरुद्ध महाराष्ट्रावर राज्याधिकार चालवावयाच्या महत्वाकांक्षेने वेडावून गेलेल्या आपल्या डोक्यात इंग्रजांचा आश्रय घ्यावयाची कल्पना घेतली. आपल्या देशाच्या सर्वात वाईट शत्रूला आपल्या राष्ट्राचे स्वातंत्र्य विकावयाचे त्याने वचन दिले आणि मराठी साम्राज्याच्या अभेद्य कोटात आपल्या गोत्रजघातकी हातानी पाडलेल्या खिंडारातून त्यांना आत घेतले! इंग्रजांनी हा स्वजनहत्यारी हात मोठ्या उत्सुकतेने हातात धरला आणि साष्टी, वसई आणि भडोचचा वार्षिक वीस पंचवीस लक्ष रुपये उत्पन्नाचा प्रदेश आपल्या स्वाधीन करावयाच्या करारावर राघोबाची मराठी राज्याच्या पंतप्रधानांच्या गादीवर प्रस्थापना करावयाचे कार्य अंगावर घेतले! लागलीच राघोबाला बरोबर घेऊन इंग्रजी सैन्याने मराठ्यांचा विरोध करावयाला प्रारंभ केला आणि त्यांच्या प्रदेशावर चाल केली. इंग्रजांच्या आणि मराठ्यांच्या मध्ये युद्धाला प्रारंभ झाला ही वार्ता पसरताच सर्व हिंदुस्थानभर असंतुष्ट राजांना आणि संस्थानांना मराठ्यांच्या विरुद्ध बंड करून उठावयाला प्रोत्साहन मिळाले! पण इतक्या वेळात बारभाईच्या राज्यकारभाराची सर्व सूत्रे नाना फडणीसांनी स्वतःच्या हातात पूर्णपणे घेतली होती. सर्व दिशांनी वाहणार्याचप्रतिकूल वादळात ते स्थिर उभे राहिले! पुण्याची ही राजसत्ता नवीनच जन्माला आलेली. त्यामुळे राष्ट्रात जिकडे तिकडे विसंघटितपणा होता. तरीही शक्य तेवढे सैन्य नानांनी एकत्र केले आणि ते

हरिपंत फडक्यांच्या हाताखाली पुढे चाल करून येणार्या कर्नल कीटिंगच्या इंग्रजी सैन्याला आडवून धरण्यासाठी आणि सतावून सोडण्यासाठी पाठवून दिले. हरिपंतांनी नि त्यांच्या लोकांनी ही कामगिरी उत्कृष्ट रीतीने पार पाडली. नापारला आणि इतर स्थळीही त्यांनी शत्रूला चांगलीच हानि पोचविली. पण इतकी हानि होऊनही त्याने धीर सोडला नव्हता. इतक्यात इ.स.१७७७ मध्ये हिंदुस्थानांतील इंग्रजी राज्यघटनेत महत्वाचे परिवर्तन झाले आणि त्या योगाने कलकत्याच्या गव्हर्नराला इंग्रजांच्या हिंदुस्थानातील सर्व प्रदेशावर नियंत्रण चालवावयाचा अंतिम अधिकार मिळाला ह्या अधिकारान्वये त्याने मुंबईच्या गव्हर्नराने मराठ्यांच्या विरुद्ध चालविलेले युद्ध बंद केले आणि मराठी राज्याशी संधी करण्यासाठी आपला प्रतिनिधी पुण्याला पाठविला. नानाही ह्या युद्धाची संधि साधून सर्व हिंदुस्थानभर मराठ्यांच्या विरुद्ध जी बंडे आणि विरोध चालू झाले होते ते शमविण्यासाठी अवधि मिळवावा ह्या गोष्टीला उत्सुकच होते. त्यांनी संधिपत्रावर स्वाक्षरी केली. ह्या संधीने इंग्रजांनी राघोबाला मराठ्यांच्या स्वाधीन करावे आणि मराठ्यांनी त्यांना साष्टी आणि भडोच द्यावे असे ठरले.

इंग्रजांशी चाललेल्या युद्धाची परिसमाप्ति होताच नानांनी आंतील सारी बंडे मोडण्यासाठी महादजी शिंद्याची योजना केली आणि हैदरने मराठी प्रदेशात शिरून मांडलेल्या पुंडाईसाठी त्याचे पारिपत्य करण्याकरिता पटवर्धन आणि फडके ह्यांना पाठविण्यात आले.

पण ते मराठी सेनापती आपआपल्या कामासाठी दूर गेलेले पाहून इंग्रजांनी ठरल्याप्रमाणे राघोबाला मराठ्यांच्या स्वाधीन करावयाचे नाकारले आणि मराठ्यांची सैन्ये पुण्याला परत येऊन नानांचे बळ वाढावयाच्या आधीच नानांचा पुरा मोड करण्याच्या हेतूने पुनः एकदा युध्दाला प्रारंभ केला. इ.स.१७७९ मध्ये मराठ्यांना धाक बसविण्यासाठी त्यांनी कर्नल ईगर्टन ह्याच्या आधिपत्याखाली सैन्य पाठवून प्रत्यक्ष पुण्यावर चाल करून जावयाचा धाडसी बेत केला. मराठ्यांनाही पुरंदरचा संधि केव्हाच आवडला नव्हता आणि आता महादजीनी मोठ्या पराक्रमाने अंतर्गत शत्रूचाही समाचार घेतल्यामुळे तो विक्षेप तितका कमी झाला होता. तेव्हा मराठेही काय तुमच्याच्याने होईल ते करून घ्या अशा वृत्तीने इंग्रजांच्या समोर उभे ठाकले आणि आपल्या परंपरागत गनिमी काव्याच्या युद्धपद्धतीचे (वृकयुद्धाचे) अवलंबन करून इंग्रजांना हुलकावण्या देत देत आणि मुंबईपासून त्यांचा संबंध अगदी तुटेल अशी काळजी घेत त्यांना बरेच पुढे यावयाला लावले. चाल करून येणार्या इंग्रजी सेनेच्या जवळपास भिवराव पानसे आपल्या पथकासह असत. अशारीतीने इंग्रजांच्या सामन्याला प्रत्यक्ष न सापडता, पण त्यांनाही क्षणभर विसावा घेऊ न देता मराठ्यांनी अशी परिस्थिती उत्पन्न केली की स्वतःला इच्छा असेल तेव्हा त्यांच्याशी युद्ध करणे किंवा टाळणे हे इंग्रजी सेनापतीच्या इच्छेवर राहिले नाही. अडचणीच्या जागेत इंग्रजी सैन्य सापडले आहे असे पाहून मराठ्यांनी त्यांच्याशी युद्ध करावयाचे मनात आणले तर ते टाळणे त्यांना शक्य नव्हते, की त्यांना इष्ट असेल तेव्हा मराठ्यांना युद्ध करावयाला लावणे हेही त्यांना शक्य राहिले नाही. त्यांच्या सैन्याच्या निरनिराळ्या तुकड्यांचा संबंध तोडला जाई. त्यांची साधन सामग्री मध्येच आडविली जाई. असे होता होता शेवटी जेव्हा तो (सेनापती) घाट चढून माथ्याला येऊन पोचला तेव्हा त्याला आढळून आले की, आपला मुंबईशी असलेला संबंध पूर्णपणे तोडून टाकण्यात आला आहे. तरीही न भिता तो तसाच पुढे चाल करून

जाऊ लागला. तिकडे शत्रू जसजसा राजधानीच्याजवळ येऊ लागला तसतसा मराठ्यांचा निश्चयही तीव्रतर आणि त्वेषपूर्ण होऊ लागला. तळेगांवा- पासून पुण्यापर्यंतचा सर्व प्रदेश सोडून देऊन ओस पाडावयाचा आणि प्रसंगच आला तर आपली प्राणप्रिय राजधानी पुण्यनगरी हिला आग लावून द्यावयाची; पण ती देशाच्या शत्रूंच्या स्वाधीन करावयाची नाही असा त्यांनी निश्चय केला. सर्व राष्ट्राचा हा दृढ निश्चय पाहून इंग्रजी सैन्यावरही त्याचा परिणाम झाल्यावाचून राहिला नाही. खंडाळ्याला कर्नल के हा मराठ्यांच्या सैन्याकडून मारला गेला. खडकीला दुसरा तितकाच महत्वाचा सैन्याधिकारी कॅप्टन स्टुअर्ट ह्याला गमावून इंग्रजांना त्याच्यासाठी शोक करीत बसावे लागले, प्रत्येक पावलाला इंग्रजांचा नाश अधिकाधिक होऊ लागला. पण, त्यांच्यातील कौतुकास्पद नियमबद्धतेमुळे त्यांनी आपले आक्रमण तसेच चालू ठेवले आणि तळेगावात प्रवेश केला. पण तेथे पाहतात तो प्रत्यक्ष महादजी शिंदे आणि हरिपंत फडके ह्यांच्या हाताखाली प्रबळ मराठी सैन्य त्यांच्या विरोधासाठी सन्मुख उभे! इंग्रज त्यांच्यावर चालून गेले पण त्याबरोबर एकाएकी मराठी सैन्य थोडे मागे सरून त्याचे विभाग करण्यात आले आणि ते निरनिराळ्या दिशांना पसरून त्यांनी सर्व बाजूंनी आपण सुरक्षित असू इतक्या अंतरावरून इंग्रजांवर मारा चालू केला, त्यामुळे इंग्रज गोंधळून गेले. सभोवताली अनेक कोसपर्यंत अन्नाचा कण किंवा चार्या ची काडी मिळेना आणि आपण जसजसे पुढे जाऊ तसतसे त्यापेक्षाही वैराण प्रदेशातून आपल्याला जावे लागेल अशी विश्वसनीय माहिती मिळाली. मुरलेले शूर आणि निग्रही इंग्रज तरीही पुढेच चाल करून जाऊ लागले; पण आता शत्रूला चकविण्यात कुशल असलेल्या मराठ्यांनी त्यांना जवळ जवळ पूर्ण वेढून टाकले होते. आपली राजधानी शत्रूंच्या स्वाधीन होऊ न देता प्रसंग आल्यास ती जाळून टाकावयाची असा सर्व राष्ट्राचा दृढ निश्चय झाला आहे ही वार्ताही त्यांनी बुद्ध्या इंग्रजांच्या कानावर घातली. इंग्रजी सैन्याच्या सेनापतीला हा वेळपर्यंत मराठ्यांचा पुरा अनुभव आला होता. आणि पुण्यावर चालून जाणे म्हणजे प्लासीचे युद्ध जिंकणे नाही ही त्याला प्रतीति आली होती. ह्या प्रसंगातून निभावयाला एकच मार्ग होता आणि तो म्हणजे मुंबईला परत जावयाचे! त्यात अत्यंत मानहानी होती हे खरे; पण दुसरे गत्यंतरच राहिले नव्हते! हे परत जाणेसुद्धा उघडपणे घडून आणणे अशक्य होते. तेव्हा इंग्रजी सेनापतीने मराठ्यांना कळू न देता हे साधावयाचा विचार केला आणि शत्रूला चाहूल लागू न देता परत चलण्याची सैन्याला आज्ञा केली. पण मराठ्यांच्या हातावर तुरी द्यावयाच्या म्हणजे आजीबाईना स्तनपान शिकविण्यासारखे होते. त्यांनी हे केव्हाच ओळखले होते. इंग्रज बाहेर पडताच त्यांनी आपली पसरलेली सर्व पथके एकत्र केली आणि खूप होताच सर्व एकदम शत्रूवर तुटून पडले. इंग्रज आपल्या नेहमीच्या चिकाटीने लढले, पण मराठ्यांच्यापासून सुटून जाणे अशक्य होते. सरते शेवटी वडगांव येथे उध्वस्त आणि पराभूत होऊन इंग्रजांचे सर्व सैन्य-जवळ जवळ नऊ सहस्र माणसे - मराठे सांगतील त्या करारावर मराठ्यांच्या स्वाधीन झाली! नाना, सखाराम - बापू आणि महादजी शिंदे ह्यांनी राघोबाला एकदम आमच्या स्वाधीन करावे आणि पुरंदरच्या संधीने इंग्रजांनी जो मराठ्यांचा प्रदेश मिळवला होता तो त्वरित परत मराठ्यांच्या हातात द्यावा अशी मागणी केली. ह्या व्यतिरिक्त ठरलेले करार पार पाडण्यासाठी बंधक म्हणून दोन इंग्रजी अधिकारी ठेवून घेण्यात आले होते. विजयी मराठ्यांच्या प्रतिबंधात पुरा एक महिना काढल्यावर आपले सैन्य मुंबईला घेऊन

जाण्याच्या अनुमतीचे मूल्य म्हणून हे सर्व करार इंग्रज सेनापतींना मान्य करावे लागले! ह्या उज्ज्वल विजयाच्या वार्तेने सबंध महाराष्ट्रात आनंदाचे भरते आले. इतके ताठ युनिअन जॅक (इंग्रजांचा ध्वज) पण त्याला महाराष्ट्राच्या भगव्या झेंड्यापुढे आणि जरिपटक्यापुढे मस्तक लववावे लागले! आपसात कलह चालू असता आणि त्यामुळे देश नि लोक विभक्त आणि विस्कळीत होऊन गेले असता राष्ट्र प्रसंगाला तोंड द्यावयाला सिध्द झाले आणि बारभाईंच्या सैन्याने असल्या धाडसी आणि चिकाटीच्या शत्रूवर इतका निर्विवाद विजय मिळविला! मराठी राज्यांचे हिंदुस्थानातील सर्वश्रेष्ठत्व मराठ्यांच्या सर्व शत्रूपैकी ज्या एका शत्रूने अद्यापि प्रत्यक्ष नाकारले नव्हते किंवा त्याच्याशी त्या प्रीत्यर्थ दोन हात केले नव्हते, त्या एकमेव शत्रूलाही त्याने तसे करावयाचे धाडस करताच त्यांच्यापुढे शरण आल्याची मान्यता द्यावी लागली. त्या वेळच्या पत्रव्यवहारातील शब्दात सांगावयाचे म्हणजे आपल्या लोकांनी इंग्रजांना अशी शिक्षा लावली की, आजपर्यंत तशी कोणीही लावली नव्हती. इंग्रजांना कोणाकडून आजपर्यंत इतका मानभंग सहन करावा लागला नाही! ह्या जानपदाच्या राज्यक्रांतीचे केंद्र जे बाल पंतप्रधान त्यांच्यावर सर्व राष्ट्र अनुरक्त होते. त्यामुळे लोकांनी प्रेमादराने ह्या बाल पंतप्रधानांच्या भाग्यरेषेला ह्या अतुलनीय विजयाचे सर्व श्रेय दिले. आपल्या प्रिय बाल पंतप्रधानांचे सर्व काही जन्मल्यापासून गोकुळीच्या परमेश्वरी अवतारासारखे चमत्कारमय आहे. त्यांच्या पुण्यप्रतापाने आमच्या शत्रूंचा पराभव झाला आणि ह्या धर्मयुद्धात परमेश्वराने आपल्या राष्ट्राला आणि हिंदुधर्माच्या कार्याला यश आणि आशीर्वाद दिला!

१९. इंग्रजांना नमवले !

‘प्रतापमहिमा थोर जळामधि परि जळचर बुडविला
नवी मोहिम दरसाल देउनी शाह टिपू तुडविला’

इंग्रजांच्या मोठ्या सैन्याच्या शरणागतीची वार्ता कलकत्याला जाऊन पोचताच तेथले अधिकारी रागाने इतके अनावर झाले की, त्यांची सत्यासत्याची चाड समूळ नष्ट झाली! मराठ्यांनी, संधीप्रमाणे हातात सापडलेल्या इंग्रजी सैन्याला मुंबईला परत जाऊ दिल्याबरोबर स्वतःच्या सेनापतीने तशा प्रसंगात स्वाक्षरी करून दिलेल्या संधीला संमति द्यावयाचे त्यांनी नाकारले आणि अधिक निकराने भांडावयाला प्रारंभ केला! इतक्यात राघोबाही पुनः इंग्रजी सैन्यात येऊन उपस्थित झाला! त्याने केलेला राष्ट्रद्रोह आणि विश्वासघात इतका मोठा होता की, दुसऱ्यासकोणत्याही देशात तो हातात सापडताच त्याचा गोळी घालून वध करण्यात आला असता. पण मराठ्यांनी उदारपणाने त्याला प्रतिबंधात असता एखाद्या राजपुत्राप्रमाणे वागविले! पण ह्या राजश्रीने पुनः आपला नीचपणा प्रकट केला; आपल्याला मिळालेल्या मोकळीकीचा दुरुपयोग करून तो प्रतिबंधातून निसटला आणि इंग्रजांना जाऊन मिळाला! पुनः युद्ध रंगात आले! गोडार्ड गुजराथेतून खाली उतरला आणि वसईवर चाल करून गेला. त्याच्यावर रामचंद्र गणेशांची योजना झाली. त्यांनी जेव्हा जेव्हा आणि जेथे जेथे शक्य झाले तेव्हा तेव्हा आणि तेथे तेथे एकामागून एक शत्रूवर मारे केले आणि कौतुकास्पद चिकाटीने इंग्रजांची पुढची चाल पदोपदी अडवून धरली! त्यांनी चढविलेल्या शेवटच्या मार्याकततर त्यांनी इतके उज्ज्वल धैर्य दाखविले आणि पराक्रम गाजविला की, प्रत्यक्ष शत्रूनेही त्यांचे कौतुक केले! पण दुर्दैवाने ह्याच मार्यावतमराठ्यांच्या ह्या शूर आणि कुशल सेनानायकाला गोळी लागून तो युद्ध पूर्ण भरात आले असता पडला आणि मग गोडार्डने इ.स.१७८० मध्ये वसई घेतली. ह्या जयाने प्रोत्साहन मिळून वडगावला इंग्रजी सैन्य मराठ्यांना शरण गेल्यामुळे त्यांच्या वीरपणाला जो डाग लागला होता तो धुऊन टाकावयाचा त्याने विचार केला. आणि जे कार्य साधण्यात त्यांची पूर्वी इतकी छीः थूः होऊन अपेश आले तेच मराठ्यांशी प्रत्यक्ष राजधानी हस्तगत करून घ्यावयाचे कार्य साधावयाचे त्यांनी ठरविले! ह्या निश्चयाने नानांना आणि त्यांच्या सहाय्यकर्त्यांना भिववून सोडून शरण यावयाला भाग पाडण्यासाठी इंग्रजी सैन्य पुण्यावर चाल करून निघाले. पण त्या महाराष्ट्रीय राजकारणधुरंधराच्या अद्वितीय बुद्धिमत्तेने ह्या प्रसंगासाठी आधीच अगदी सूक्ष्म पण प्राणनाशक जाळे विणून ठेवले होते. त्यात हिंदुस्थानातील सर्व भागांची इंग्रजी सत्ता गुंतवून टाकावयाचा त्यांनी डाव रचला! हैदरला मिळवून घेऊन त्याच्याकडून मद्रासवर स्वारी करावयाचे त्यांनी वचन घेतले होते; भोसल्यांनी बंगालवर चालून जावे असे ठरले होते आणि स्वतः नानांनी मुंबईची इंग्रजी सत्ता समूळ उपटून टाकावयाचे कार्य अंगावर घेतले! त्याप्रमाणे हैदर मद्रासवर गेला आणि फ्रेंचं या सहाय्याने त्याने तेथे इंग्रजांवर बिनतोड जय मिळविला.

परशुरामभाऊ बरोबर बारा सहस्र सैनिक घेऊन पुण्यावर चाल करून येणार्याजसैन्याच्या जवळपास राहू लागले आणि त्यांच्या पिछाडीवर नि बाजूवर वारंवार मारे करून त्यांनी त्यांना अगदी सतावून सोडले! सुमारे तीस सहस्र लोक घेऊन नाना, तुकोजी होळकर नि हरिपंत फडके स्वतः युद्धाला उभे राहिले. जसजसा गोडार्ड पुढे जाऊ लागला तसतसे त्याला आपणही कर्नल ईगर्टनवर जे संकट ओढवले होते त्याच संकटात जाऊन पडतो आहो असे आढळून आले! आता पुढे एक पाऊल टाकावयाचे म्हणजे कर्नल ईगर्टनचा प्रसंग आपण होऊन अंगावर ओढून घ्यावयाचा अशी परिस्थिती येऊन ठेपली! पण तो इतका पुढे निघून आला होता की, आता परत जाणे हे जितके अपमानाचे तितकेच अनर्थकारक झाले होते! तेव्हा त्याच स्थळी स्थिर राहून त्याने सैन्याची बळकटी करावयाला प्रारंभ केला. पण अशी स्थिती अधिक दिवस चालणे शक्य नव्हते. गोडार्डला अन्न आणि इतर साधनसामुग्री नेऊन पोचविण्याचा प्रयत्न करित असता कॅप्टन मॅके आणि कर्नल ब्राऊन ह्यांच्या तुकड्यांवर मराठ्यांनी इतक्या निकराचे मारे करून त्यांना खिळखिळे करून सोडले की, ह्यापुढे मुंबईशी कोणताही संबंध ठेवण्याचा प्रयत्न करणे अत्यंत कठीण आणि घातकारक होऊन गेले. सरतेशेवटी जनरल गोडार्डलाही चरफडत पुण्यावर चाल करून जावयाचा विचार सोडून देऊन परत जावयाचा बेत करणे भाग पडले! अशा रीतीने इंग्रजी सैन्याने निमूटपणे खाली मान घालून बरोबर उलट दिशेला तोंड करून प्रत्यागमनाला प्रारंभ करताच तुकोजी होळकर आणि परशुरामभाऊ ह्यांच्या हाताखालील मराठी सैन्यांनी हातात सापडलेली ही पारध चारी बाजूनी अडवून धरली आणि शौर्यासाठी आणि अभेद्य सेनाशासनासाठी नावाजलेल्या इंग्रजांना त्यांनी असा मार दिला की, त्यांच्या बढाईखोर सेनापतीला शिर वाचवून मुंबईला कसेबसे आपण पोचलो यासाठी आपल्या बलिष्ठ ग्रहांचेच आभार मानावे लागले. ह्या राजश्रीनी विजयवीर म्हणून मराठ्यांच्या राजधानीत सन्मानाने नगरप्रवेश करावयाची उर्मटपणाची महत्वाकांक्षा धरली होती! पण त्याला, आपले शेकडो सैनिक मृत किंवा ह्यात आहेत अशा स्थितीत मागे ठेवून त्यांच्या प्रेतांच्या खुणांनी आपल्या पलायनाचा मार्ग स्पष्ट करित आणि आपला सर्व दारुगोळा, शस्त्रसामुग्री, पटमंडप आणि निवासागार, तोफांचे गोळे, इत्यादी सर्व सामान नि सहस्रावधि वाहतुकीचे बैल टाकून देऊन किंवा विजयी मराठ्यांच्या स्वाधीन करून, पळ काढावा लागला! अशा रीतीने पुण्यावर चालून जावयाची प्रतिज्ञा करून इंग्रजांनी दोन वेळा पुढे यावयाची धृष्टता दाखविली आणि दोनही वेळा मार खाऊन आणि मान खाली घालून सगळा अपमान गिळीत त्यांना मुंबईला परत जावे लागले! इतक्या बढाईने केलेल्या आक्रमणाचे इतक्या लज्जास्पद प्रत्यागमनात पर्यवसान क्वचितच झाले असेल!

उत्तरेकडेही इंग्रजी सैन्याला अधिक चांगल्या रीतीने सुटता आले नाही, मराठ्यांच्या विरुद्ध गोहदचा राणा त्यांच्या पक्षाला येऊन मिळाला होता. त्याच्या सहाय्याने पहिल्या पहिल्याने त्यांना काही लहानसहान जय मिळाले आणि ग्वाल्हेर त्यांच्या हातात आले याच्या पलीकडे कर्नल कॅरॅकच्या हाताखालील इंग्रजी सेनेला असा कोणताही भरीव लाभ साधता आला नाही, की ज्याच्यामुळे महादजी शिंद्याच्या त्रासवून सोडणार्या मार्याभपुढेत्याने जास्त दिवस टिकाव धरावा. त्याला सहाय्य करून ह्या अडचणीतून त्याची सुटका करण्यासाठी कर्नल मूर धावत गेला; पण त्यालाही त्याची स्थिती विशेष सबळ

करता आली नाही. अशा रीतीने दक्षिणेला हैदर, मुंबईच्या बाजूला तुकोजी होळकर नि पटवर्धन आणि उत्तरेला महादजी शिंदे ह्यांनी इंग्रजांचे बेत हाणून पाडल्यावर नाना फडणविसानी त्यांच्याभोवती जी ही शत्रूंची साखळी बांधली होती ती तोडावयाचा प्रयत्न त्यांनी चालविला. महादजी शिंद्यांनी मराठी राज्यसूत्रचालकाचे मन इंग्रजांशी स्वतंत्र संधि करण्यासाठी वळवावे अशा विनंतीची त्यांच्याशी बोलणी करण्यात आली! पण नानांनी स्वतंत्र संधीची गोष्टच बोलू दिली नाही आणि हैदरचा विचार घेतल्यावाचून संधीची वाटाघाट करण्याचे स्पष्ट नाकारले! मराठी समुद्रसेनेनेही आपला कार्यभार तितक्याच चांगल्या रीतीने पार पाडला. त्यांचे दर्यासारंग आनंदाव धुळप ह्यांनी एक धाडसाचा मारा करून अपूर्व विजय मिळविला आणि इंग्रजांची रेंजर नावाची प्रचंड रणनौका धरून युद्धात जिंकलेले पारितोषिक म्हणून घेऊन गेले! पण इतक्यात, इंग्रजांनी संधीची वाटाघाट चालू केली असतानाच, हैदर मरण पावला. तेव्हा इ.स.१७८३ मध्ये नानांनी संधि करावयाला मान्यता दिली. ह्या संधीच्या अन्वये इंग्रजांना ह्या सर्व भांडणाचे मूळ जो राघोबा त्याला मराठ्यांच्या स्वाधीन करावे लागले. युद्धामध्ये त्यांनी जिंकून घेतलेला किंवा पुरंदरच्या संधीने त्यांना मिळालेला सर्व प्रदेश एक साष्टी, सोडून परत द्यावा लागला आणि मराठ्यांशी त्यांचे वैमनस्य आहे किंवा प्रत्यक्ष युद्ध चालले आहे अशा कोणाही आशिया खंडातील सत्तेला आपण साहाय्य किंवा प्रोत्साहन देणार नाही असा करार करावा लागला. मराठ्यांनीही इंग्रजी हितसंबंधाच्या विरुद्ध कोणाही युरोपीय सत्तेशी राजकीय संबंध आपण ठेवणार नाही असे मान्य केले. सर्वात विशेष गोष्ट म्हणजे ह्या संधीमुळे इंग्रजांना ह्यापुढे आपण दिल्लीच्या सार्वभौम राजकारणात ढवळाढवळ करणार नाही असे बांधून घ्यावे लागले आणि आपल्या मनाला वाटेल त्याप्रमाणे त्याला वळण द्यावयाचा किंवा त्यांचे नियंत्रण करावयाचा मराठ्यांचा अधिकार मान्य करावा लागला!

अशा रीतीने इंग्रजांचे आणि मराठ्यांचे पहिले युद्ध समाप्त झाले. अशा रीतीने ज्या एकट्या पाश्चात्य राजसत्तेने आतापर्यंत मराठ्यांना उघड सामन्याला प्रत्यक्ष आव्हान द्यावयाचे टाळले होते त्या इंग्रजांचे तेजोहरण करून आणि त्यांना जिंकून मराठ्यांनी धारण केलेली हिंदुस्थानची सर्वश्रेष्ठ निचक्रवर्ती राजसत्ता ही पदवी रणांगणावर प्रस्थापित केली! अर्काटच्या आणि बंगालच्या दुर्बल बनलेल्या नबाबाच्या विरुद्ध आणि त्यांना धाक दाखविण्याच्या कामी इंग्रजांच्या उच्चैःखल धृष्टतेने त्यांना चांगलाच हात दिला होता आणि तिच्या बळावर बंगाल आणि मद्रासमध्ये त्यांचे सामर्थ्य आणि राज्यविस्तार बराच वाढला होता. तेव्हा मराठ्यांनाही नबाबांप्रमाणे दुर्बल समजून सहयाद्रीच्या कडेकोटांचाही अपमान करावयाला ते पुढे आले तेव्हा त्यांची डोकी फोडून मराठ्यांनी इंग्रजांना नवा धडा शिकविला!

सालप्याच्या ह्या संधीवर उभयपक्षांच्या स्वाक्षर्याब होताच देशाच्या हितसंबंधाचा नाश करून आपल्या जातीच्या अधमतम शत्रूला त्यांची विक्री करावयाचा लज्जास्पद आयुष्यक्रम संपवावा लागला. स्वतःच्या नीच महत्वाकांक्षेच्या पायी ज्या महत्कार्यासाठी महाराष्ट्रातल्या पिढ्यांनी परिश्रम केले आणि मरण पत्करिले ते कार्य, महत्कार्य संपादण्याच्या स्फूर्तिदायक उद्योगापासून मराठमंडळाच्या सर्व उत्साहशक्तीचा ओघ वळवून तो अंतर्दुद्धाच्या विषारी आणि प्राणनाशक डबक्यात किंवा निरुपयोगी प्रवाहात सोडून देण्यात तो कारणीभूत झाला होता! पानिपतचे युद्ध ही जितकी मोठी राष्ट्रीय आपत्ति होती,

निदान तितकी तरी मोठी राष्ट्रीय आपत्ति त्यांची पत्नी आनंदीबाई ही होती! सुदैवाने राघोबाचे पापी जीवन सालप्याच्या संधीनंतर फार दिवस राहिले नाही. पण तरीही त्याचा अंत त्याच्यापेक्षाही अधिक भयंकर साडेसाती म्हणून मराठ्यांना जे जीवन पुढे भोवणार होते अशा जीवनाला जन्म द्यायच्या आधी काही झाला नाही! इंग्रजांशी केलेल्या नीच कारस्थानांची पूर्णपणे वाताहात होत असताना इकडे त्याला एक मुलगा झाला! दैवाचा खेळ असा की, त्याला त्यांचे जगप्रसिद्ध आजे पहिले बाजीराव ह्यांचेच नाव ठेवण्यात आले! आपल्या बापाला अपेश घेऊन जे राक्षसी कार्य सोडून द्यावे लागले ते कार्य तडीला न्यावयाचे आणि महाराष्ट्राचे स्वातंत्र्य गोळाभर अन्नासाठी विकून नि अशा रीतीने शेवटच्या थोर हिंदु साम्राज्याचा नाश घडवून आणून आपल्या आईबापांना जे साधता आले नाही ते साधावयाचे त्याच्या दैवी लिहिले होते. पण ते इतक्यात - निदान नाना आणि महादजी ही जोडी जिवंत असेपर्यंत तरी - घडून यावयाचे नव्हते!

२० : सवाई माधवराव - जनतेच्या आवडीचे पंतप्रधान !

दैन्य दिवस आज सरले ।

सवाई माधवराव प्रतापी कलियुगि अवतरले ।

सुंदर रूप रायाचे कुणावर नाहिं रागे भरणे ।

कलगितुरा शिरपेच पाचुची पडत होती मुखावर किरणे

महोत्सव घोघर लागले लोक करायाला ।

परशराम प्रत्यक्ष आले जणु छत्र धरायाला ॥

नाना आणि महादजी हिंदुराज्याचे राजकारण नि तरवार - ह्यांनी आपल्या विशाल स्कंधावर ह्या सर्वश्रेष्ठ साम्राज्याचा भार वहन करावयाचे ठरविले होते. इंग्लंडने किंवा फ्रान्सने किंवा हॉलंडने किंवा पोर्तुगालने साम्राज्य जिंकण्याच्या इच्छेने हिंदुस्थानात ज्या राजकारणपटु आणि युद्ध कलाविशारद पुरुषांना पाठविले होते त्यापैकी - हेस्टिंग्ज, वेलेस्ली आणि कॉर्नवॉलीस ह्यांच्यापैकी एकालाही ह्या जोडीशी विरोध करण्यात किंवा तिच्यावर मात करण्यात विशेष यश आले नाही. नाना नि महादजी ह्या दोघांनीही हिंदु साम्राज्याचे भरभराटीचे दिवस पाहिले होते. दोघेही, प्रौढप्रतापी नानासाहेब आणि सदाशिवरावभाऊ ह्यांच्या साम्राज्यविषयक धोरणाच्या शाळेत आणि परंपरा ह्या संबंधातील शिक्षण मिळवून महत्कार्याचे उद्देश, धोरण आणि परंपरा या संबंधातील शिक्षण मिळवून पटाईत झाले होते. दोघांनीही पानिपत प्रत्यक्ष पाहिले होते आणि त्यातून दोघेही वाचले होते. त्या रक्तलांछित रणभूमीवर मृत होऊन पडलेल्या वीरांच्या पिढीचे कार्य पुढे चालवावयाचा दोघांनीही निश्चय केला होता. त्यांना अंतःकलहांनी विभक्त झालेले विनाशाच्या कडेला जाऊन पोचलेले, ज्याच्या सिंहासनावर नामधारी बाहुले बसले आहे, ज्याच्या प्रधानकीचा भार एका अर्भकावर पडलेला आहे आणि ज्याचा घात करण्यासाठी बद्धपरिकर होऊन एक बलिष्ठ युरोपीय राष्ट्र शत्रुस्थानी बसलेले आहे असे मराठी राज्य त्यांच्यासमोर दिसले आणि तरीही ह्या विषम परिस्थितीशी निधड्या धैर्याने आणि संस्पष्ट दूरदृष्टीने त्यांनी तोंड दिले; राज्यातली भांडणे आणि बंडे मोडून काढली; आणि आपल्या समर्थ बाहुबलाने आणि अचूक दृष्टीने आपल्या आशियातील असो किंवा युरोपातील असो, सर्व शत्रूंना खाली पाडून अपमानाचा पेला प्राशन करायला लावला!

जनतेच्या राज्यक्रांतीच्या अनिश्चित आणि लहरी वृत्ति जागृत करून आपल्या स्वाधीन ठेवावयाचा अत्यंत कठीण भार त्यांनी आपल्या शिरावर घेतला होता. आता, आपल्या सर्व शत्रूंचा निःपात करून क्रांति यशस्वी झाली होती आणि राष्ट्रीय अभिमताच्या पक्क्या पायावर उभारलेल्या नवीन राजसत्तेने रणांगणावर आपले अजिंक्यत्व सिद्ध केले होते. तेव्हा अशा वेळी ह्या महत्कृत्याचा निदर्शक

असा सर्वांचे डोळे दिपवून सोडणारा उत्सव करणे स्वाभाविक आणि राजकीय दृष्ट्या आवश्यक होते. बाल पंतप्रधान सवाई माधवरावांच्या योजलेल्या विवाहाने असल्या राष्ट्रीय उत्सवासाठी योग्य संधि मिळाली. ते लोकांच्या निवडीचे पंतप्रधान होते. त्यांच्यासाठी राष्ट्राने युद्धे केली होती. ह्या उघड युद्धातूनच नाही तर त्यांचा नाश करण्यासाठी शक्कू इन् विषप्रयोग, मारेकरी इत्यादी गुप्त, भ्याडपणाचे आणि नृशंस प्रयोग करण्यात आले. त्या सर्व प्रयोगातूनही आता ते सुरक्षित पार पडले होते. तेव्हा साहजिकच ह्या अघटित घटनांनी पूर्ण, असे त्यांचे चरित्र पाहून लोकांना त्या गोकुळच्या दिव्य बालकाच्या बालचरित्राची तुलनेने आठवण झाल्यावाचून रहात नसे. आपल्या जिवलग बालराजांनी सुखमय किशोरावस्थेत पदक्षेप केलेला पाहण्यासाठी अखिल जनतेचे डोळे लागून राहिले होते. जवळची आणि लांबलांबची सर्व महाराष्ट्रजनता राष्ट्रीय आनंदोत्सवात भाग घेण्यासाठी पुण्यात गोळा झाली. राजपुत्र, संस्थानिक, प्रतिभाशाली कवि, प्रसिद्ध लेखक, थोर सेनानायक, उद्गीर आणि अटकच्या रणभूमि पाहिलेले नि झुंजलेले प्रवीण रणझुंजार, राजकारणधुरंधर आणि कारस्थानपटु, सर्वजण हा विवाहसमारंभ साजरा करण्यासाठी नि आपल्या आवडत्या आणि अगाध प्रतापी पंतप्रधानांचे दर्शन घेण्यासाठी पुण्यात जमले. आपल्या बलशाली हिंदु साम्राज्याच्या संघटित घटकांचे ऐक्य जगाच्या मनावर बिबविण्यासाठी आणि आता मराठमंडळाचे तुकडे तुकडे होऊन ते अलग झाल्यावाचून रहात नाही, ह्या अंतर्बुद्ध्यातून ते बचावणे शक्य नाही असे मनात मांडे खाणार्याहशत्रूंचा आणि परदेशस्थांचा भ्रम फोडण्यासाठी नानांनी आपल्या पंतप्रधानांच्या विवाहाचा मंगल प्रसंग शोभिवंत करण्यासाठी प्रत्यक्ष महाराष्ट्राच्या छत्रपतींना निमंत्रण दिले होते आणि ते त्याप्रमाणे पुण्याला येऊन पोचताच त्यांचे अत्यंत थाटाने नि सन्मानाने स्वागत करण्यात आले!

तेथे प्रशस्त राजसभेच्या मध्यभागी छत्रपति आपल्या सिंहासनावर विराजमान झाले. त्यांच्या- भोवती त्यांचे अष्टप्रधान, सेनापती आणि प्रांताधिपति, समुद्रसारंग आणि राजसभापुंगव, राजपुत्र आणि संस्थानिक ज्यांच्या शासनाखाली इतर खंडातील देशहूनही मोठमोठाले प्रांत होते असे राजशासक आपापल्या स्थानी अधिष्ठित झाले. तेथे पटवर्धन, रास्ते आणि फडके होते. तेथे होळकर, शिंदे, पवार, गायकवाड नि भोसले होते. हरिद्वारपासून रामेश्वरापर्यंत अखिल भारत वर्षातील विद्वत्ता तेथे एकत्रित झाली होती. जयपूर, जोधपूर नि उदेपूर येथील हिंदु राजांना मोठ्या अगत्याने निमंत्रण देण्यात आले होते आणि आपल्या राजप्रतिनिधींच्या द्वारा ते तेथे उपस्थित होते. निजामाने, मोगलाने नि युरोपीय राष्ट्रांनी आपापल्या राजपुत्रांबरोबर आणि राजप्रतिनिधींबरोबर अभिनंदनाच्या देणग्या, आहेर आणि राजोपायने पाठविली होती. राजधानीच्या भोवती अनेक कोसपर्यंत राहुट्या राहुट्यातून घोडदळ, पायदळ नि तोफदळ ह्यांचे प्रतिनिधित्व महाराष्ट्राची तरवार आणि ढाल करीत होती! महाराष्ट्राच्या समुद्रसेनेच्या वतीने आंग्रे नि धुळप आले होते आणि पंतप्रधानांच्या वतीने सर्व पाहुण्यांचा आदरसत्कार नि व्यवस्था करण्याचे काम आंग्र्यांकडे सोपविण्यात आले होते, हे योग्यच होते. आपल्या विस्तीर्ण छायेखाली ह्या जगडव्याळ जनसमूहाला आश्रय देत मराठ्यांच्या दोन्ही ध्वजा भगवा झेंडा आणि जरिपटका, सर्व राष्ट्राला त्याने अंगीकारलेल्या स्वधर्मराज्याच्या -हिंदुपदपादशाहीच्या महत्कार्याची आठवण देत फडकत होत्या!

सूचनेची खूण होताच घोडदळ, पायदळ आणि तोफदळ सर्व सैन्याच्या कंठातून एकच आनंदगर्जना उठली नि लोकांच्या आवडत्या पंतप्रधानांच्या नावाने साभिवादन जयजयकार करण्यात आला. सर्वांना दिपवून टाकणार्यालथाटामाटाने आणि समारंभाने आपला परिवार आणि चारण नि भाटगण बरोबर घेऊन अत्यंत सुंदर आणि तितक्याच अभिनव पंतप्रधानांची स्वारी मंद मंद पावले टाकीत आली आणि राजसभेत प्रवेश करती झाली. सभागृह एकदम उभे झाले आणि सर्वांनी मस्तके नम्र करून आजपर्यंत लौकिक कथांचा आणि काव्यांचा वर्णविषय आणि नायक झालेल्या पंतप्रधानांना प्रत्यक्ष राष्ट्राच्या हृदयाच्या निवेदनाचा प्रणाम केला! आणि ज्यावेळी अखिल भारताची राज्यसूत्रे प्रत्यक्ष ज्यांच्या हातात होती ते किशोर पंतप्रधान त्या उज्ज्वल सभागृहात मध्यभागी सिंहासनावर विराजित झालेल्या, सातार्यातच्या प्रभूंना, छत्रपतींना सामोरे गेले, हात जोडून आणि भोवती गुंडाळलेल्या फुलं या मालांनी त्रिवार बद्ध करून सामोरे गेले, त्या वेळी सर्व सभासदांना वाटलेल्या कौतुकाचे वर्णन काय करावे? महाराष्ट्राच्या छत्रपतींसमोर मराठ्यांच्या पंतप्रधानांनीसुद्धा सेवकभाव दाखविण्यासाठी हात जोडून आणि बांधून घेऊन जाणे राजसभेच्या अनुल्लंघनीय विधीप्रमाणे धरूनच होते, त्या दृश्याने जनतेची अंतःकरणे आनंदाने उचंबळून आली, सेवकभाव (विनम्र आज्ञाधारकत्वाचें निदर्शन म्हणून) सद्गदित झालेल्या राष्ट्रीय उर्मी - कित्येक कठोर रणझुंजारांच्याही नेत्रातून वाहू लागल्या! पंतप्रधानांच्या भावनागूढ आणि गंभीर मुद्रेलासुद्धा आतील उमाळा लपविता आला नाही आणि आनंदाने टपोर अश्रू त्यांच्या गालांवरून ओघळताना दिसू लागले. मधून मधून कलहाची वृत्ति दिसून आली तरी अद्यापिही मराठमंडळाच्या घटकांना नियमित, जागृत आणि उत्तेजित करणार्यावसंयुक्ततेच्या, अविभक्ततेच्या आणि हेतूंच्या एकवाक्यतेच्या ह्या भव्य प्रदर्शनाने आणि उत्सवाने इतर हिंदी नि युरोपीय राजांच्या आणि राष्ट्रांच्या मनावर जो राजकीय परिणाम व्हावा अशी नानांची आणि महाराष्ट्राच्या इतर नेत्यांची अपेक्षा होती तो परिणाम तंतोतंत घडून आला. तसेच मराठ्यांच्या घटकातही आपण एका उज्ज्वल आणि तुल्याधिकारी संयुक्त तेचे घटक आहेत आणि एकत्र असल्यामुळेच प्रत्येकाला अधिक सामर्थ्य, अधिक महत्व आणि अधिक ऐश्वर्य मिळते आहे. एकटे राहून ते मिळणे शक्य नाही; अशी जाणीव प्रबळ नि वर्धित करून मराठमंडळाला एकत्र निगडित करणार्या बंधनाचे धागे दृढ करण्यासाठी ह्या समारंभाचा थोडाथोडका उपयोग झाला नाही.

अंतर्बुद्धाने झालेली क्षते जशी हळूहळू बुजू लागली तशी महाराष्ट्राला पुनः पूर्वीच्या इतिहासातल्या कोणत्याही वेळेइतकी भरभराटीची, वैभवाची आणि सुखाची वर्षे मिळाली. नाना फडणविसांनी आणि त्यांच्या समर्थ सहाय्यकर्त्यांनी राष्ट्राची शासनपद्धति, सांपत्तिक स्थिती आणि न्यायव्यवस्था ह्या इतक्या सुरक्षित पायावर आणून ठेवल्या की, हिंदुस्थानातील कोणत्याही राज्यापेक्षा किंवा लोकांपेक्षा मूळ महाराष्ट्र आणि त्याच्या प्रत्यक्ष शासनाखाली असलेला विस्तीर्ण प्रदेश ह्यांचाच राज्यकारभार सर्वोत्कृष्ट समजला जाऊ लागला. त्या वेळची प्रजाहिततत्पर धाराबंदीची आणि उकळकीची पद्धति, दक्ष आणि लोकनियंत्रित न्यायव्यवस्था, शेतकऱ्यांवरपासून तो राजपुत्रापर्यंत, सर्वांना कोणत्याही मानाच्या, कीर्तीच्या नि वैभवाच्या आयुष्यक्रमासाठी असलेले इतरांच्या तुलनेने सुगम मुक्त द्वार आणि सर्वांहीन विशेष म्हणजे सर्व जनतेची ज्या दिव्य महत्कार्यासाठी आपले पूर्वज पडले नि जे आपल्या संतांनी आणि देवतांनी

भाग घेऊन अधिक पुनीत केले ते महत्कार्य संपादण्यासाठी आपण जन्माला आलो आहो अशी जाणीव आणि हिंदुस्तानातील ज्या जातीने हिंदुधर्माच्या आणि हिंदु स्वातंत्र्याच्या कार्याच्या वाढीला आणि संगोपनाला वाहून घेतलेल्या साम्राज्याचा भार आपल्या बलिष्ठ स्कंधप्रांती धारण केला आहे, त्याच जातीपैकी, मराठ्यांपैकीच, आपण एक आहत असा सदभिमान, ह्या सर्व गोष्टीमुळे त्या वेळच्या लोकांना आपण असली थोर कृत्ये पाहिली आणि ती घडवून आणण्यात भाग घेतला आणि अशाच काळात आपला जन्म झाला तेव्हा आपण धन्य आहोत असे अक्षरशः वाटू लागले. राष्ट्राचे वातावरण उदात्ततेच्या भावनांनी भरून गेले होते. आणि स्वाभाविकच प्रत्येकाच्या श्वासोच्छ्वासाबरोबर ते प्रत्येकाच्या शरीरात प्रवेश करीत होते! आज ह्या युद्धात जय मिळाला, उद्या ते राष्ट्रकार्य साधण्यात यश प्राप्त झाले, अशा वार्तांचा सारखा वर्षाव होत होता. अगदी मूढ माणसाला सुद्धा तो काळ विशेष भाग्याचा आहे असे वाटे आणि जो तो त्याचा संबंध राष्ट्राचे भाग्यशाली आणि प्राणप्रिय पंतप्रधान सवाई माधवराव ह्यांच्या जन्मकाळच्या अत्यंत शुभ ग्रहांशी जोडी. त्यांचा जन्म होण्यापूर्वीच सर्व राष्ट्राने आपले राज्यकर्ते म्हणून नतजानु होऊन त्यांना अभिवादन केले होते! जनप्रवाद असा प्रसृत झाला होता की, प्रत्यक्ष थोरले माधवरावच मुसलमानी राज्याचा नाश करावयाची, हिंदुजातीच्या धर्मपाखंड आणि परकीय छळकांचा प्रतिशोध घ्यावयाची; नि पूर्वसमुद्रापासून पश्चिमसमुद्रापर्यंत समर्थ आणि देवभीरू हिंदु साम्राज्य प्रस्थापित करावयाची, त्यांची पवित्र इच्छा अतृप्त राहिल्यामुळे ह्या आपल्या आवडत्या दुसऱ्या माधवरावांच्या रूपाने पुनः जन्माला आले आहेत ! आणि म्हणून, ह्या बाळराजांचा जन्म झाल्यापासून आपल्या राष्ट्रीय ध्वजेवर सुदैवाची नेहमी कृपादृष्टि होते आणि देवाचा आशीर्वाद लाभतो. असले विचित्र लौकिकी समज म्हणजे कधीकधी राष्ट्राच्या आत्म्याच्या निगूढ आकांक्षांचे स्वप्नातले बरळणे असते आणि त्यावरून शेवटच्या थरापर्यंतची सर्व जनता राष्ट्रीय पराक्रमाकडे आणि अंगीकृत कार्याकडे कोणत्या दृष्टीने पाहते ते स्पष्ट दृग्गोचर होते.

सालप्याचा संधि झाल्यानंतर लवकरच नानांनी परशुरामभाऊ पटवर्धनाना टिपूचे पारिपत्य करावयाची आज्ञा दिली. हैदरच्या मरणानंतर हा गादीवर आला आणि मराठी राज्याचा कट्टरातला कट्टर शत्रू बनला. नरगुंदच्या हिंदु राजांचा टिपूने अतिशय छळ मांडल्यामुळे त्यांनी साहयार्थ मराठ्यांकडे धाव घेतली आणि इ.स.१७८४ मध्ये युद्धाला प्रारंभ झाला. शेवटी पटवर्धन आणि होळकर ह्यांच्या हाताखालील मराठे आणि निजाम ह्यांच्या संयुक्त सेनेने टिपूला संधी करावयाला भाग पाडले. त्याने मराठ्यांना द्यावयाची सर्व खंडणी चुकती करावयाचे मान्य केले आणि नरगुंदाला पुन्हा त्रास न द्यावयाचे वचन दिले. पण टिपूच्या मनामध्ये कपट होते. मराठ्यांची पाठ वळताच त्याने संधी धाब्यावर बसविला. नरगुंदचा गड हस्तगत केला, तेथल्या हिंदु संस्थानिकाला आणि त्याच्या कुटुंबातील मंडळींना विश्वासघात करून बंदिवान केले नि महंमदधर्मानुयायांच्या सर्वजन परंपरेप्रमाणे संस्थानिकाची मुलगी आपल्या अंतःपुरात घालून इतरांना रानटी क्रौर्याने छळ करून मारून टाकले. नंतर स्वतःकरिता स्वर्गीय पुण्याचा संचय करण्यासाठी आणि मुसलमानी फकीर-मौलवींचे आणि 'तवारिखकारां' चे आशीर्वाद नि प्रशस्तिपत्र मिळविण्यासाठी टिपूने तुंगभद्रा नि कृष्णा त्यांच्यामधील सर्व हिंदू लोकांवर मुसलमानी धर्मप्रसाराबरोबर

नेहेमी आढळून येणारे सर्व प्रकारचे भयंकर अत्याचार करून नि त्यांना बलात्काराने बाटवून त्यांचा राक्षसी प्रतिशोध घ्यावयाला प्रारंभ केला. लागलीच ह्या स्तुतिपाठकांकडून त्याला धर्मसंरक्षक, गाझी, औरंगझेब किंवा तैमूर अशा उच्च पदवीला नेऊन बसविण्यात येऊ लागे. हिंदुधर्माचे रक्षक म्हणून चाललेली मराठ्यांची प्रौढी नाहीशी करण्यासाठी त्याने हिंदूंच्या बलात्काराने सुंता करविल्या आणि इतरही अनेक अनिर्वाच्य अत्याचार केले. ह्या छळाला बळी पडलेल्या लोकांच्या वतीने हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे की, त्यांनी त्याबरोबर सर्व मिळून संघटित समुत्थान करावयाचे पुरुषाचे प्रथम आणि श्रेष्ठ कर्तव्य पाळले नाही - श्रीरामदासांनी हिंदूंना उपदेशिल्याप्रमाणे आणि मराठ्यांना शिकविल्याप्रमाणे आपल्या धर्माच्या छलकांना मारता मारता आणि अत्याचाराचा नाश अत्याचारानेच करता करता त्यांनी मरण पत्करले नाही, तरी त्यांच्या खालोखालचे दुसरे कर्तव्य त्यांनी केले, त्यांनी मानभंगापेक्षा - कलंकापेक्षा मरण पत्करले. एखाद दुसर्याखगावची एखाद दुसरी नाही तर टिपूच्या नरहत्यारी क्रोधाचा विशेष विषय झालेल्या दोन सहस्र ब्राह्मणांनी बलात्काराने धर्मातरित होऊन बाटगे आयुष्य काढण्यापेक्षा आपल्या जिवाचा नाश करून घेतला! आपल्या धर्मासाठी त्यांनी स्वेच्छेने आत्माहुति दिली! मराठी सत्तेच्या उदयापूर्वी ह्या गोष्टी नित्यक्रमाच्या झाल्या होत्या. तोपर्यंत धर्म न सोडता मरण स्वीकारणे हीच सर्वात श्रेष्ठ गोष्ट हिंदुमात्राला करता येत होती. श्रीरामदास उभे राहिले आणि सह्याद्रीच्या शिखरावरून गर्जले 'नाही, असे उपयोगी नाही. 'धर्म सोडण्यापेक्षा प्राण सोडणे बरे' हे प्रशस्त आहे; पण मारलेही जायचे नाही आणि बलात्काराने धर्मातरितही व्हावयाचे नाही उलट अत्याचाराच्या शक्तीचाच नाश करावयाचा असा प्रयत्न करणे हे त्याहून प्रशस्तच - श्रेष्ठतर आहे. धर्मासाठी अशक्यच असेल तर मरा; पण मरताना स्वराज्य घेण्यासाठी, धर्मसंरक्षणासाठी, मारता मारता मरत आपल्या शतावधि शिष्यांकडून, "धर्मासाठी मरावे। मरोनि अवघ्यांस मारावे।। मारता मारता घ्यावे। राज्य आपुले।।" ह्या युद्धमंत्राचा उपदेश गुप्त मंडळातून, मठामठातून आणि घराघरांतून देऊन त्यांनी हिंदुमात्राला नुसता काट्यांचा किरीटच नाही तर, तसाच आणि त्याबरोबरच विजयाचा मोत्याचा तुराही प्राप्त करून घ्यावयाला शिकविले! आणि हे असे झाल्यावरसुद्धा टिपूने, शिवाजीचे वंशज पुण्याला अद्यापि राज्य करीत असताना, हिंदूंना त्यांचा छळ करून बाटवावयाचे आणि औरंगजेबाची भूमिका करावयाचे धाष्टर्य केले! टिपूच्या धर्मवेडाला बळी पडलेल्या सहस्रावधि ब्राह्मणांच्या आणि कर्नाटक, आंध्र आणि तामिळ प्रांतातील हिंदूंच्या कंठातून निघालेली "ह्या मुसलमानी छळापासून आमची मुक्तता करा" अशी आर्त हाक पुण्याला येऊन पोचली. हिंदवी सत्तेला हे सहन करणे कसे शक्य होते. कृष्णेपलीकडच्या आपल्या धर्मबंधूंवर पडलेल्या ह्या भयंकर दुर्दैवाच्या घाल्याचा वृत्तान्त ऐकून स्वस्थ बसणे महाराष्ट्राच्या हिंदु साम्राज्याला अशक्य होते. मराठ्यांच्या हिंदु सत्तेला हे उघड आव्हान होते आणि त्यांनी ते स्वीकारले. ह्या वेळी त्यांचे सैन्य मोठमोठाली युद्धे भांडण्यात उत्तरेला गुंतले होते; तो वृत्तान्त आपण लवकरच पाहू. पण तरीही नानांनी आपल्या कर्नाटकांतील देशबांधवांच्या सुटकेसाठी एकदम धावावयाचे ठरविले! ह्या युद्धात जो प्रदेश टिपूपासून जिंकला जाईल त्याचा तिसरा भाग द्यावयाच्या आमिषाच्या वचनाने निजामाला वळवून घेऊन त्यांनी मराठी सेनांना ह्या मुसलमानी धर्मवेड्याविरुद्ध प्रबळ स्वारीवर निघावयाची आज्ञा केली. पटवर्धन,

बेहेरे आणि इतर मराठे अभिमंत्रणासाठी एकत्र होऊन पुनः आपापली पथके घेऊन पृथक झाले आणि त्यांनी शत्रूची बदामी आणि तशीच इतर बलिष्ठ स्थळे घेतली आणि त्याला इतक्या वेळा नि इतक्या आवेशाने चोप देऊन सतावून सोडला की, शेवटी तो आश्रयार्थ राज्यातील डोंगराळ प्रदेशात जाऊन लपून बसला. पण तेथेही बायकांना आणि पोराना पीडा देऊन निरुपद्रवी हिंदु पुजार्यांना आणि उपाध्यायांना छळून नि हिंदु कुमारिकांना भ्रष्ट करून प्रसिद्धीला आलेले हे इस्लामी वीर हिंदु सेनेपुढे अधिक वेळ टिकाव धरू शकले नाहीत. त्याचे डोके फोडावयाचे सामर्थ्य आमच्या मनगटात आहे असे हिंदूंनी दाखविताच त्याने शेवटी त्याच हिंदूंच्या जवळ क्षमेची आणि संधीची याचना केली! ह्या आधी सहस्त्रावधि हिंदूंनी आणि हिंदु कुमारिकांनी प्रतिकार न करता आणि वर मान न उचलता आत्मयज्ञ केला होता, पण त्याच्या योगाने ह्या धर्मवेड्या नरपशूंच्या अत्याचाराची धार बोथट न होता उलटी अधिक तिखट झाली होती! पण प्रतिकारशून्य हौतात्म्याला जे साधता आले नाही ते धर्म्य आणि प्रतिकारप्रवण शक्तीने करून दाखविले आणि अधिक पीडा करण्याचे अत्याचाराचे बळच नाहीसे केले. टिपूला हिंदुसत्तेला जुन्या खंडणीप्रीत्यर्थ तीस लाख रुपये जागच्या जागी मोजून द्यावे लागले. आणखी पंधरा लाख रुपये एका वर्षाच्या आत देण्यासाठी बांधून घ्यावे लागले. आणि वर नरगुंदचे संस्थान, कित्तूर आणि बदामी ही स्थळे मराठ्यांच्या स्वाधीन करावी लागली! आता मुसलमानांप्रमाणे नीचपणाला तसल्याच प्रकारचे प्रतिशोधसामर्थ्य दाखवावयाचे मराठ्यांनी मनात आणले असते तर टिपूच्या मुसलमानी प्रजेला, टिपू सुलतानाच्या आज्ञेने थोड्याच दिवसांपूर्वी हिंदूंचा छळ करण्यात ज्यांनी इतकी पाशवी तत्परता दाखविली होती त्याच मौलवींना आणि मौलानांना, मुसलमानी सुतेपेक्षा कितीतरी निरुपद्रवी असा शेंडी ठेवावयाचा विधि करावयाला बलपूर्वक भाग पाडून त्यांना हिंदु बनविता आले असते; पण मराठ्यांनी प्रतिशोधासाठी देखील मशिदी पाडल्या नाहीत, बलात्काराने मुसलमानी स्त्रियांना आपल्या अंतःपुरात घातले नाही आणि खड्गाच्या धारेवर धरून इच्छेविरुद्ध हिंदुधर्म स्वीकारावयाला लावून कोणत्याही लोकांच्या धर्माचा अपमान केला नाही ! ही पौरुषाची (!) कृत्ये साहजिकच त्यांच्या स्वभावाला अस्वाभाविक होती! कारण तैमूरने आणि टिपूने, अल्लाउद्दिनाने आणि औरंगझेबाने पठण केलेल्या कुराणावर त्यांची निष्ठा बसलेली नव्हती! असली अत्याचाराची आणि लूटमारीची कृत्ये केवळ 'सद्धर्मभक्तांना'च करावयाचा अधिकार आहे, 'काफरांना' नाही!!

दक्षिणेकडे टिपूच्या धर्माध क्रौर्यापासून हिंदूंची मुक्तता केल्यावर आता मराठी सैन्यांना उत्तरेकडे त्यांच्या शत्रूंनी जो एक मोठा संघ निर्माण केला होता तो फोडण्याकडे आपले सर्व प्रयत्न एकवटणे शक्य झाले. इतके दिवस ह्याला महादजी शिंद्यांनी एकट्यांनी दाबात ठेविले होते. सालप्याचा संधि झाल्यावर महादजी उत्तरेकडे गेले. युरोपीय सेनाचालकांच्या हाताखालील नियमबद्ध सैन्याच्या कर्तृत्वाचा त्यांच्या मनावर अतिशय परिणाम झाला होता. तेव्हा सदाशिवराव - भाऊंची योजना पूर्ण करण्याकडे त्यांनी पहिल्याने युरोपीय पद्धतीने भरती केलेल्या, नियम लावलेल्या आणि शिक्षण दिलेल्या वेतनी सैन्याचे महत्व नुसते ओळखलेच नव्हते, तर त्याचा उपयोग करावयाचा मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न केला होता असे पहिले थोर हिंदी सेनापती महादजी शिंदे यांनी फ्रेंच सेनानायक डीबॉईन ह्याच्या शिक्षणाखाली एक बलिष्ठ

सैन्य सिद्ध केले आणि ते इतके उत्तम रीतीने सज्ज केले की, त्याला कोणत्याही पाश्चात्यांच्या सैन्याशी टक्कर घेता यावी. ह्या सैन्याच्या बळावर उत्तरेकडील त्यांच्या कारस्थानाच्या आड यावयाचे धैर्य नि त्यांना आपण म्हणू ते करावयाला लावण्याचे सामर्थ्य त्यांच्यामध्ये आले. यद्यपि इंग्रजांना दिल्लीच्या सार्वभौम राजकारणातून आपला हात पूर्णपणे काढून घ्यावयाचे, अशा रीतीने मराठ्यांना वाटेल तसे मोकळे रान सोडावयाचे, वचन द्यावे लागले होते; तरी शहाआलम बादशहाला मराठ्यांकडे जाऊ न देता त्याला आपल्या हातात ठेवण्याचा प्रयत्न करून मराठ्यांच्या विरुद्ध असंतोष पसरविण्याचा आणि महादजींच्या मार्गात शक्य तितक्या अडचणी उपस्थित करावयाचा क्रम त्यांनी बंद केला नाही; पण त्या सर्वांचा समाचार घेऊन महादजींनी दिल्लीच्या सार्वभौम राजकारणाची सूत्रे आपल्या हातात पक्केपणी घेतली; बादशहाला दिल्लीला परत आणले आणि वजिराच्या जागेसाठी धडपडणार्याह मुसलमान धूर्तांचे सर्व बेत ढासळून पाडले. अगतिक बादशहाला महादजी शिंदे यांना आपले वजीर करावे लागले; बादशाही सेनेची सूत्रे त्यांच्या हातात द्यावी लागली; आणि दिल्ली नि आग्रा ह्या दोन प्रांतांचा राज्यकारभार त्यांच्या स्वाधीन करावा लागला. अशा रीतीने मुसलमान आणि युरोपीय ह्या दोन्ही प्रतिस्पर्ध्यांना जळफळत ठेवून मराठ्यांनी मोगली साम्राज्याला शेवटची मूठमाती दिली. ह्याप्रमाणे दिल्लीची सूत्रे तर महादजींच्या हातात आली; इतकेच नाही तर मोगल बादशहाने पंतप्रधानांना वजीर मुतालीक ही पदवी दिली. म्हणजे आपल्या स्वतःच्या व्ययासाठी ६५००० रुपयांचे वेतन बांधून घेऊन आणि नावाचा बादशहा ह्या पदवीने वैभव संपादन करून त्याच्या विनिमयात बादशहाने पंतप्रधानांना राजांचा राजा-महाराजाधिराज करून टाकले आणि आपल्या नावाने सर्व कारभार करावयाचा अधिकार दिला. राज्यघटनेतील ह्या नवीन परिवर्तनाने जी परिस्थिती उत्पन्न झाली तिचे वर्णन त्या वेळच्या एका मराठी लेखकाच्या शब्दात केलेले बरे. 'आता बादशाही आमची झाली आहे. म्हातारा मोगल बादशहा केवळ आमचे वेतन उपभोगणारा सेवक, आपण होऊन झालेला आमच्या हातातला बंदीवान आहे. त्याला अद्यापि बादशहा म्हणून संबोधतात. तेवढीच त्याची इच्छा आहे आणि थोडा वेळपर्यंत हा देखावा आम्हाला चालविला पाहिजे.' इंग्रजांनाही पुढे त्यांना तशी परिस्थिती प्राप्त झाल्यावर, हा वरचा देखावा इ.स.१८५७ पर्यंत सुद्धा ठेवता आला नाही.

महादजींनी सर्व हिंदु जनतेच्या धार्मिक वृत्ति हेलावून जातील अशी गोष्ट करून ही महत्वाची घटना अविस्मरणीय करून ठेवण्याचे ठरविले. आता सर्व सत्ता हिंदुच्या हातात आली हे दाखविण्यासाठी 'अखिल भारतवर्षात गायी नि बैल ह्यांची हत्या कोणीही हिंदवी साम्राज्यात करता कामा नये' अशी राजाज्ञा प्रसृत झाली! तसेच ही राजकीय अधिकारक्रांती केवळ शाब्दिक नाही, याचाही प्रत्यय महादजींनी आपून दिला. लाकडाच्या ओंडक्याप्रमाणे नामधारी राजे राहणे मराठ्यांना शक्य नव्हते. त्यांनी लागलीच सर्व विरोधकांना सरळ करून त्यांचे महाराष्ट्रमंडळाच्या नेतृत्वाखाली एक बलिष्ठ आणि श्रेष्ठ हिंदु साम्राज्य बनवावयाला प्रारंभ केला. इंग्रजांकडे बादशाही खंडणी नि मराठ्यांची चौथाई आणि सरदेशमुखी बरीच थकली होती, ती गोळा करण्याचे पहिले काम महादजींनी केले. तसेच निरनिराळ्या प्रांतांवरील संस्थानिक आणि प्रांताधिकारी मूळ सत्तेला न मानता स्वतंत्र सत्ताधीशांसारखे वर्तन कित्येक वर्षांपासून

करीत असत. त्यांच्यावर सार्यासचीआकारणी करण्याचे आणि त्यांना दाबात आणण्याचे काम त्यानंतर शिंद्यांनी हातात घेतले. लागलीच सर्व हिंदुस्थानभर बंडाची वावटळ पसरली. सर्व सरदार, अमीर आणि खान मराठ्यांच्या विरुद्ध शस्त्र घेऊन उठले. इतक्यानेच थांबले नाही. तेथील राजे आणि रावसुद्धा ज्या एकमेव हिंदुसत्तेने हिंदुस्थानात हिंदु राज्याची प्रस्थापना केली असती त्या सत्तेच्या विरुद्ध इंग्रजांना आणि मुसलमानांना मिळाले! वैयक्तिक स्वार्थाच्या दृष्टीने ते वर्तन अत्यंत स्वाभाविक होते, पण राष्ट्रीयदृष्ट्या तितकेच दुर्दैवाचे होते. जयपूर आणि जोधपूर ह्या दोन रजपूत संस्थानांनी एक होऊन इंग्रजांच्या किंवा मुसलमानांच्या विरुद्ध केव्हाही केले नसेल इतके मोठे सैन्य मराठ्यांच्या विरुद्ध उभे केले; आणि उत्तर हिंदुस्थानातील विद्रोही मुसलमानी सेनेशी सहकार्य करून शिंद्यांच्या सैन्याशी लालसोटेला प्रचंड युद्ध केले. समर अगदी भरात आले असता महादजींच्या हाताखालील बादशाही सैन्यांतील मुसलमान सैनिक पूर्वी ठरल्याप्रमाणे खून होताच सर्वच्या सर्व रजपूतांना जाऊन मिळाले आणि अशा रीतीने एकाएकी विश्वासघात झाल्याने मराठ्यांचा पराभव झाला. पण ह्या अकस्मात झालेल्या पराभवाने ह्या शूर मराठी सेनापतीचे तेज जितके कसाला लागले तितके दुसऱ्यासकशानेही लागले नसेल. मुळीच न कचरता त्याने लौकरच मराठ्यांचे सैन्य पुनः एकत्र केले. आग्याचा दुर्ग मुसलमानांनी चोहोबाजूने वेढून टाकला असता तेथील मराठी दुर्गाधिकारी लखोबादादा ह्यांनी त्यांचा शौर्याने नि चिकाटीने प्रतिशोध केला आणि शिंद्यांच्या शत्रूंचा लोंढा थोपवून धरला. इतक्यात ज्या नजीबखानाला त्याच्या दुष्कृत्यंघे न विसरता मराठ्यांनी पुरे प्रायश्चित्त केले होते त्याचा नातू गुलाम कादर आपले रोहिले आणि पठाण बरोबर घेऊन मराठ्यांच्या हातातून दिल्लीची मुक्तता करणाऱ्याच्या हेतूने रणक्षेत्रावर उतरला. मूर्ख बादशहाने त्याला प्रोत्साहन दिले नि महादजी त्यांच्याविरुद्ध सर्व बाजूंनी शस्त्रे घेऊन उठलेल्या रजपूत आणि मुसलमान सैन्यांशी आग्याजवळ युद्ध करण्यात गुंतले असता त्याने दिल्लीत प्रवेश केला. महादजींनी उत्तरेकडे परिस्थितीने कशी उलट घेतली आहे ह्याची माहिती आधीच नानाना कळवली होती आणि ह्या सर्व त्रासाच्या मुळाशी आपल्या महत्वाकांक्षेच्या संबंधात निराश झालेले इंग्रजच आहेत ही गोष्टही त्यांच्या लक्षात आणून दिली होती. मराठ्यांना समोरासमोर विरोध करण्याची त्यांची छाती नव्हती. त्यांनी तो प्रयत्न करून पाहिला होता आणि त्यात अपयश घेऊन बसले होते. तरी पण मराठ्यांना आणखी काही दिवस बादशहाच्या नावाचा आणि अधिकाराचा उपयोग करू दिला तर ते निश्चयाने ज्या पांघरुणाखाली ह्या सोंगाचे प्रदर्शन चालले आहे तो पातळ पडदाही फाडून टाकतील आणि उघड उघड स्वतःच चक्रवर्तीपणाची चिन्हे धारण करतील - किंबहुना त्यांनी जवळ जवळ तसे केले आहे - ही गोष्ट ते जाणून होते. तेव्हा जीर्ण मोगल सत्तेच्या बादशाही बाहुल्याची सूत्रे आपल्या हातात आणून ठेवण्याची त्यांना अत्यंत उत्कंठा लागली होती. मराठ्यांच्या ह्या श्रेष्ठ सेनापतींनी - पाटीलबुवांनी - नानांना पाठविलेल्या पत्रात महाराष्ट्रातील लोकांना पुढीलप्रमाणे ओजस्वी भाषेत प्रोत्साहन दिले. “आपल्या थोर साम्राज्याच्या हिताकरिताच केवळ आपण जगतो आहो, कष्ट करतो आहो आणि मरणारही आहो. मराठमंडळाचे अधिपति हेच आपले सर्वांचे एकमेव स्वामी आहेत, हे आपण विसरता कामा नये. मत्सराचे किंवा वैयक्तिक स्वार्थाचे सर्व किल्मिष आपण मनातून काढून टाकू या. जर तुमच्यापैकी कोणाच्या मनात

माझ्या हेतूविषयी शंका असेल तर माझी प्रार्थना आहे की, ती त्याने अगदी काढून टाकावी. माझ्याविषयी जे मत्सर पसरवितात ते आपले खरे शत्रू आहेत; ते आपल्यात दुही पाडून आपली घरे भरीत आहेत. मराठी राज्याची मी आजवर केलेली सेवा त्यांचे तोंड बंद करावयाला पुरी आहे. तेव्हा ह्या प्रसंगासाठी आपण सर्व सिद्ध होऊन राष्ट्रीय ध्वजेखाली, भगव्या झेंड्याखाली एकत्र होऊ या. आपल्या राष्ट्राने शिरावर घेतलेले कार्य नि आपल्या वाडवडिलांनी आपल्यावर सोपविलेले श्रेष्ठ धर्मकृत्य हिंदुस्थानात सर्वमान्य झाले पाहिजे. आपण हे आपले थोर साम्राज्य विभक्त आणि उध्वस्त होऊ देता कामा नये.” राष्ट्रीय हितसंबंधांवर अशा रीतीने संकट आले असता ह्या उदात्त पत्राकडे दुर्लक्ष करणारा मनुष्य नाना नव्हते. ह्या वेळी टिपूशी त्यांनी युद्ध चालविले होते हे आपण पाहिलेच आहे. त्याला अवश्य तितका नम्र केल्याबरोबर नानांनी होळकरांना शिद्यांच्या सहाय्यासाठी पाठविले. आपल्या पूर्वजांचे भव्य स्वप्न अगदी खरे होण्याच्या बेतात आले असता आणि ज्याच्या आश्रयाखाली अखिल हिंदुस्थान एकत्र होईल अशी आशा उत्पन्न झाली होती असे मोठे हिंदु साम्राज्य संस्थापित होत असता नेमक्या त्याच वेळी रजपूत आणि मराठे यांचे आपसात युद्ध जुंपावे आणि हिंदुंच्या शत्रूंना त्यामुळे आपली डोकी वर काढावयाला अनायासे संधि मिळावी ह्या गोष्टीचा नानांना अतिशय खेद वाटला.

तेव्हा नानांनी रजपूत राजांबरोबर आणि त्यातही मुख्यतः जयपुरकरांबरोबर पंतप्रधानांच्या वतीने बोलणे चालू केले. त्यांनी हिंदुराज्याच्या शत्रूशी संगनमत करू नये नि कसेही करून मराठ्यांनी जवळ जवळ स्थापित आणलेल्या हिंदु साम्राज्याशी पटवून घ्यावयाचा मार्ग त्यांनी शोधून काढावा इकडे त्यांचे मन वळवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. पुण्याहून पाठविलेल्या सैन्याचे सहाय्य मिळाल्यावर महादजींनी तेव्हाच आपल्या शत्रूंना वठणीवर आणले. त्यांनी राणाखान, अप्पा खंडेराव आणि इतर मराठी सेनानायक ह्यांना त्यांच्या साहय्यार्थ डीबाँयनच्या हाताखाली सिद्ध झालेल्या दोन राखलेल्या सैन्याच्या तुकड्या देऊन, पानिपतचे कारस्थान रचणार्या नजीबखानाच्या नातवाविरुद्ध गुलाम कादरविरुद्ध पाठविले. मुसलमानांनी लढाईचा निश्चय केला. दोन निकराच्या लढाया झाल्या आणि त्यात आजपर्यंत कधीही मिळाला नव्हता असा मार खाऊन मुसलमान मोडले गेले. ते सर्व दिशांनी पळू लागले. इस्माईल बेग आणि गुलाम कादर ह्यांनी दिल्लीची वाट धरली, त्यांना विसाव्याला वेळ न देता मराठे मागून पाठलाग करीत आले. बादशहा भीतीने कापू लागला. गुलाम कादरने पैशाची मागणी केली. बादशहाला ती भागवता आली नाही. रागे बेभान होऊन त्या क्रूर आणि रानटी रोहिल्याने अत्याचारांच्या आणि बलात्कारांच्या पद्धतशीर सत्रालाच प्रारंभ केला. त्याने बादशहाला सिंहासनाच्या खाली ओढले. त्याला जमिनीवर पाडले आणि त्याच्या छातीवर गुडघा रोवून त्या अकबर आणि औरंगझेबाच्या वृद्ध आणि असहाय वंशधराच्या डोळ्यात आपली सुरी खुपसली आणि त्यातली बुबुळे फोडून टाकली! ह्या अमानुष कृत्यानेही त्याची तृप्ती न होता त्याने बादशहाच्या राण्या आणि मुली अंतर्गृहातून ओढून बाहेर काढल्या, दांडगाईने त्यांची वस्त्रे फाडली आणि आपल्या डोळ्यासमोर आपल्या चाकरांकडून त्यांच्यावर बलात्कार करविला! ह्या राक्षसी क्रौर्याचे एक कारण असे होते की, शहाआलम बादशहाने ह्या गुलाम कादरवर शस्त्र प्रयोग करून मुसलमानी रीतीप्रमाणे त्याचे पुरुषत्व नष्ट केले होते! राजधानीत सर्वत्र लुटालूट चालू झाली. महंमदी धर्माच्या नावाखाली

मुसलमानांना इतरांच्यावर नेहमी जे अत्याचार करावयाची सवय लागली होती ते सर्व अत्याचार मुसलमानांनी मुसलमानांवरच केले! बाहेरचा अरेराव घरीसुद्धा केव्हां। केव्हा अरेराव झाल्यावाचून रहात नाही ह्याचे हे प्रत्यंतर आहे! अशा रीतीने अत्याचारप्रवृत्ति आपणच आपला बळी घेते! पण आता इस्लामच्या अनुयायांनी केलेल्या ह्या पाशवी अत्याचारापासून आणि चालविलेल्या रानटी छळापासून मुसलमानी बादशहाचे, दिल्लीच्या नागरिकांचे आणि महंमदी अबलांचे संरक्षण कोण करणार! दुसरे कोण - काफरांव्यतिरिक्त - मराठ्यांवाचून दुसरे कोण करणार! दिल्लीच्या ह्याच मोगलांच्या आणि त्यांच्या आधीच्या इतर मुसलमानांच्या सिंहासनावर अधिष्ठित होणार्यांनीचृथ्वीवर धर्मसंरक्षक आणि 'गाझी' अशी पदवी प्राप्त व्हावी आणि परलोकात अप्सरा आणि मदिरा मिळण्यासाठी पुण्यसंचय व्हावा या हेतूने हिंदूंची देवळे पाडून धुळीत मिळविली होती, त्यांच्या देवमूर्ति भरडून टाकल्या होत्या, त्यांच्या अंतःपुरातील राजकन्या आणि राजमहिषी बलपूर्वक पळवून नेल्या होत्या, त्यांच्या कुमारींचे शील आणि तरुणांचा धर्म भ्रष्ट केला होता, आईपासून मुलाची नि भावापासून भावाची ताटातूट केली होती आणि आपले हात आणि हृदये हिंदुरक्ताने रंगवून घेतली होती! आणि आता तेच हे हिंदु दिल्लीवर येत होते - पण ते मशिदी पाडण्यासाठी नव्हते, अर्धचंद्र फोडण्यासाठी नव्हते, थडगी तुडविण्यासाठी नव्हते, राजकन्यांवर किंवा भिकार्याहतल्या भिकार मुसलमानी झोपडीतील शेतकर्याथच्या गरीब पोरींवरसुद्धा बलात्कार दूरच, पण नुसता स्पर्शही करण्यासाठी नव्हते, मुलापासून आईला किंवा बापापासून मुलाला दूर करून बलपूर्वक धर्मभ्रष्ट करण्यासाठी नव्हते, केलेल्या विनाशाच्या मदिरेने झिंगण्याकरिता किंवा रक्तपाताने उन्मत होण्याकरिता नव्हते आणि तसेच हत्या केलेल्या आपल्या शत्रूंच्या धडापासून कापलेल्या शिरांच्या उभ्या केलेल्या विकट स्तंभाच्या उंचीने अथवा शत्रूंच्या जाळपोळ केलेल्या राजधानीतून निघणार्याशज्वालांनी आपल्या यशाचे महत्व मापण्यासाठीही आले नव्हते. त्यांना हे सर्व करता आले असते; आणि त्यांनी तसे केले असते तर सरतेपदी मुसलमानांना तरी त्यांना दोष देणे शक्य नव्हते! पण हिंदु केवळ त्याच सिंहासनावर बसणार्या मुसलमानांची आणि त्याच राजधानीची मुसलमानांच्याच हातून होणार्या बीभत्स आणि राक्षसी अत्याचारापासून आणि छळापासून मुक्तता करण्यासाठी धावून येत होते! मराठ्यांनी यावे म्हणून राजधानीत प्रार्थना होत होत्या आणि हिंदुसाम्राज्याच्या सैन्याने नगरवेशीतून प्रवेश करताच सर्व नागरिकांनी मुसलमानांनी आणि हिंदूंनी - अत्यंत अंतःकरणपूर्वक त्यांचे प्रचंड स्वागत केले. अलिजाबहादूर, आप्पा खंडेराव, राणाखान आणि डीबॉयन ह्यांनी राजधानी हातात घेतली, पण त्यांना अपराध्यांचा नायक जो गुलाम कादर तो केव्हाच तेथून निघून गेल्याचे आढळून आले. गुलाम कादर म्हणजे नजीबाचा नातू, मराठ्यांचा वंशपरंपरेचा शत्रु. त्याच्या अनेक अपराधांना योग्य असे शासन भोगल्याविना आता त्याची सुटका होणे अशक्य होते. दिल्लीच्या बादशहाने थोड्या दिवसांपूर्वीच मराठ्यांच्याविरुद्ध कारस्थान रचले होते आणि ह्याच गुलाम कादरशी त्याचा आजो जो नजीबखान त्याने मराठ्यांविरुद्ध पानिपतला जसे मुसलमानांचे कूट उभारले होते तसेच कूट उभारण्यासाठी संगनमत केले होते. तरीही मराठ्यांनी माणुसकीला स्मरून औरंगझेबाच्या वंशजाचीही त्याच्या मुसलमानांच्याच अत्याचारी हातातून सोडवणूक करण्यासाठी शक्य ते ते केले! त्यांनी गुलाम कादरला पकडण्यासाठी

सैन्याची एक मोठी तुकडी पाठवून दिली. गुलाम कादरने आता मीरतच्या दुर्गाचा आश्रय केला होता. त्याने चिकाटीने दुर्ग झुंझवायला प्रारंभ केला; पण मराठ्यांच्यापुढे अधिक दिवस तग धरणे शक्य नव्हते. तेव्हा तो घोड्यावर स्वार झाला आणि पळू लागला पण मराठ्यांनी पाठलाग करताच त्या गडबडीत घोड्यावरून खाली घसरला आणि बेशुद्ध स्थितीत रणक्षेत्रावर पडला. तेथे जाणार्या येणार्यां शेतकऱ्यांनी त्याला ओळखून मराठ्यांच्या सेनानिवासात पोचते केले. ह्या मानवी राक्षसाला सगळ्यांना धाक बसेल अशी अत्यंत कडक शिक्षा झाली पाहिजे अशी मागणी करण्यात मुसलमान जनताच सर्वांच्या पुढे होती! गुलामाच्या घराण्याचे तीन पिढ्यांचे ज्याच्याशी उभे वैर होते त्या महादजी शिंद्यांच्या समोर त्या नराधमाला आणण्यात आले. गुलामाला आता आपल्या सर्व दुष्कृत्यंघे प्रायश्चित्त भोगावे लागले. दुसऱ्या नादिलेल्या पीडेची कल्पना येण्यासाठी त्याचे अवयव छिन्नविछिन्न करण्यात आले आणि तरीही त्याच्या तोंडातील अभद्र गालिप्रदानाला खळ पडत नाही हे पाहून त्याची जीभ आणि डोळे ओढून काढून भोसकण्यात आले. इतके झाल्यावर भयंकर विद्रूप झालेल्या त्या नजीबाच्या नातवाला- गुलाम कादरला बादशहाकडे पोचविण्यात आले. कारण ज्या मानवी राक्षसाने आपला इतका भयंकर रीतीने छळ केला त्याला तितकेच भयंकर शासन मिळून त्याचा अंत झालेला पहावयास बादशहा अत्यंत उत्सुक झाला होता. अशा रीतीने ज्या नजीबखानाने पानिपतावर मराठ्यांचा निःपात करण्याची प्रतिज्ञा केली होती त्याच्याच वंशाचा मराठ्यांकडून पूर्ण निःपात झाला. त्याचे किंवा त्याच्या राज्याचे चिह्नसुद्धा मागे राहिले नाही.

इ.स.१७८९ पर्यंत महादजींनी इतर मराठी सेनानायकांच्या सहाय्यान आपले सर्व प्रतिस्पर्धी वठणीवर आणले. मुसलमानी व्यूह ढासळून पाडला, त्याच्या रजपूत सहाय्यकांचे पारिपत्य केले आणि चूप बसणे हेच शौर्याचे मुख्य अंग आहे असे वाटावयास लागावे इतकी इंग्रजांना आपल्या शक्तीची चुणूक दाखवून खाली मान घालावयास लावले. वृद्ध बादशहा पुन्हा पूर्ण स्वाधीन झाला आणि त्याने बादशाहीतील वकील ए मुतालीक ही सर्वांत वरच्या अधिकाराच्या स्थानाची पदवी आणि महाराजाधिराजपदाचा मान महादजींना द्यावयाची पुन्हा इच्छा दाखविताच महादजींनी ती आपले धनी जे बालपंतप्रधान त्यांचा मान राखण्यासाठी स्वतःकरिता नाकारली! नि त्यांचे स्वामी - पंतप्रधान यांचे नावाने ती पदवी स्वीकृत केली.

पण अशा रीतीने मराठ्यांची सेना उत्तरेकडे पूर्णपणे गुंतली असता टिपूने पुन्हा एकदा हात चालवून बघावयाचा विचार केला. इ.स.१७८८ मध्ये त्याने आपले स्वरूप प्रकट केले. पण ह्या वेळी मराठ्यांच्या स्वतःच्या प्रदेशावर चालून जाऊन त्यांचा राग ओढून घेण्यापेक्षा त्याने अन्य मार्ग पत्करला. मराठ्यांच्या वावरांमुळे कृष्णेच्या बाजूला आपले राज्य वाढविणे त्याला कठीण झाले होते. तेव्हा आपल्या दुर्बळ शेजार्याळवरत्रावणकोरच्या हिंदु राजावर - स्वारी करून त्याने आपला राज्यविस्तार करावयाचा विचार केला. तेव्हा नानांनी इंग्रज आणि निजाम ह्यांच्याशी मैत्री जोडून टिपूविरुद्ध युद्धाची घषणा केली आणि पटवर्धन त्याच्या राज्यावर चढाई करून गेले. मराठे जसजसे पुढे जाऊ लागले तसतसे वाटेवरील प्रदेशातील लोक म्हैसूरच्या ह्या धर्मांध प्रजापीडकाच्या विरुद्ध त्यांना येऊन मिळाले. टिपूच्या अधिकार्याटना आणि लोकांना घालवून देण्यात मराठ्यांशी सहकार्य केले आणि थकलेला सारा गोळा करावयाला सहाय्य केले. ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. हुबळी, घोडवड, मिसरीकोट जिंकून मराठे

अजिंक्य बलाने पुढे चालू लागले. टिपूच्या हातात थोड्या दिवसांपूर्वी पडलेल्या धारवाडला वेढा पडला. तेथल्या मुसलमान दुर्गपालाने नेटाने प्रतिरोध केला. मराठी सेनापतीने नको म्हणून सांगितले असताही इंग्रजांनी मोठ्या तोर्या नेमारा करून दुर्ग घ्यावयाचा प्रयत्न केला. पण त्यात त्यांची पूर्ण विटंबना झाली. दोन्ही बाजू इरेला पेटल्या आणि झगडा तसाच चालू राहिला. सरते शेवटी मराठ्यांनी शौर्याची आणि कौशल्याची पराकाष्ठा करून मार्या वरमारे चढविले आणि गड हस्तगत केला. पानसे, रास्ते आणि दुसरे मराठी सेनानायक तुंगभद्रेच्या पार झाले आणि त्यांनी सांती, बदनूर, माइकोंडा, हपेनूर चेनगिरी इत्यादी शत्रूंची ठाणी जिंकून घेतली. मराठ्यांचे नाविक दलही स्वस्थ बसले नव्हते. ते समुद्राकाठाचे संरक्षण करीत होते. काठानेच चाल करून त्याने कारवार आणि हंसरमधल्या निरनिराळ्या स्थानांहून मुसलमान अधिकार्यांना काढून लाविले. नरसिंगराव देवजी, गणपतराव मेहेंदळे इत्यादी मराठी सेनानायकांनी चंदावर, होनावर, गिरिसप्पा, धारेश्वर नि उदगिनी ही नगरे घेतली आणि मग मराठ्यांची सेना प्रत्यक्ष श्रीरंगपट्टणवर चाल करून निघाली. कॉर्नवालीसच्या हाताखाली इंग्रजी सैन्यही दुसऱ्यां दिशेने तेथेच येत होते. पण ह्या वेळी टिपूच्या हालचालींच्या योगाने ते उपासमारीने इतके त्रासून गेले होते की, त्यांना प्रतिदिनी एकदाही पुरेसे अन्न मिळेना. त्यांच्या घोड्यांना दाणाचारा न मिळाल्याने त्यांनी भराभर प्राण सोडले आणि त्यामुळे त्यांच्या घोडदळाचे आपोआपच पायदळ सैन्य झाले होते! अशा असहाय आणि बुभुक्षित स्थितीत इंग्रजी सैन्य असताना जेव्हा त्याने मराठे सैन्याची पथकेच्या पथके जीवनाला आवश्यक असलेल्या सर्व गोष्टींचीच नाही तर विलासाच्याही वस्तूंनी भरलेले हाटच समवेत घेऊन आपल्याकडे येताना पाहिली तेव्हा त्यांना झालेल्या आनंदाचे वर्णन कोठवर करावे! हरिपंत फडक्यांनी अत्यंत काळजीपूर्वक विचारपूस करून आपल्या मित्रांच्या सर्व उणीवा दूर केल्या. मित्रांची सैन्ये दहा दिवस एकत्र राहिली. त्या वेळी मराठ्यांनी तसे मनात आणले असते तर त्यांनी टिपूचे राज्य इतके निर्मूल करून टाकले असते, की जगात त्याचे चिह्नही राहिले नसते. पण नानांचे धोरण टिपूला पूर्णपणे नाहीसे करावयाच्या विरुद्ध होते. मद्रासकडील इंग्रजांच्या महत्वाकांक्षी कारस्थानांना आळा बसविण्यासाठी त्यांना तो आणखी थोडे दिवस राहावयाला पाहिजे होता. म्हणून आणखी काही चकमकी उडाल्यावर आणि इंग्रजांकडून नि मराठ्यांकडून टिपूला भरपूर मार मिळाल्यावर जेव्हा टिपू दाती तृण धरून शरण आला तेव्हा परशुरामभाऊ आणि हरिपंत फडके ह्यांनी मध्ये पडून त्याच्याशी संधि करण्यासाठी इंग्रजांचे मन वळविले. ह्या संधीच्या योगाने टिपूला आपले अर्धे राज्य मराठ्यांच्या स्वाधीन करावे लागले. तीन कोटी रूपयांची भरपाई करावी लागली आणि त्रावणकोरच्या हिंदु राज्याला इतःपर त्रास न देण्याचा करार करावा लागला. मित्रराष्ट्रांनी संधीच्या पालनार्थ टिपूचे दोन मुलगे बंधक म्हणून घेतले. मिळालेला भाग तिन्ही मित्रांनी सारखा वाटून घेतला. त्यात मराठ्यांना ९० लक्ष वार्षिक उत्पन्नाचा विस्तीर्ण प्रदेश मिळाला! येणेप्रमाणे टिपूबरोबरचे तिसरे युद्ध समाप्त झाले आणि मराठी सैन्य सन्मान आणि युद्धनैपुण्यासाठी प्रख्याती संपादून परत इ.स.१७९२ मध्ये राजधानीला येऊन पोचले.

पण तितकाच उज्ज्वल सन्मान संपादून आणि अधिक दिपवून टाकणारे समरविजय मिळवून मराठी साम्राज्याचे उत्तरेकडील सेनापतीही ह्याच वेळेला महाराष्ट्राच्या राजधानीकडे आपला मार्ग क्रमीत

होते. ह्या दोन प्रचंड सैन्यांच्या मिलनाच्या दृश्याने, एकीकडून ज्यानी दक्षिणेचा विजय केला आणि तेथल्या हिंदु जनतेची टिपूच्या धर्मांध क्रौर्यापासून मुक्तता केली ते फडके नि रास्ते; दुसरीकडून ज्यांनी उत्तर दिशा पादाक्रांत केली, दिल्लीच्या बादशहाला हिंदु साम्राज्याचा केवळ वेतनग्राही आश्रीत बनविला आणि इंग्रज, फ्रेंच, पठाण नि रोहिले ह्यांच्या डोळ्यासमोर एक नाव सोडून सर्व प्रकारे चक्रवर्तिपद धारण केले ते महादजी शिंदे; ह्यांच्या दोन प्रचंड सैन्यांच्या पुण्याला होणार्या मीलनाच्या दृश्याने हिंदुस्थानातील आणि बाहेरील सर्व परकीय सत्ता गोंधळून गेल्या आणि आपला पुढे निभाव कसा लागणार ह्या विवंचनेत पडल्या! ही दोन्ही सैन्ये कोणत्या उद्देशाने एक होत आहेत! समर्थ महाराष्ट्रमंडळ ह्यापुढे कोणते कार्य हातात घेणार, कोणाविरुद्ध आता त्याची दृष्टी वळणार आणि कोणाला त्याच्या भक्ष्यस्थानी पडावे लागणार? हिंदुस्थानातील सर्व डोळे पुण्याकडे लागून राहिले कारण आता दिल्ली गणतीतच राहिली नव्हती! दिल्ली म्हणजे पुण्याची उपनगरी झाली होती! पण महाराष्ट्र स्वतः अगदी विरुद्ध प्रकारच्या आशंकानी अस्वस्थ झाले होते! दोन महापुरुष नाना आणि महादजी समोरासमोर आले होते! ह्या दोन देशभक्त पुरुषातील दाबून ठेवलेल्या स्पर्धेच्या वृत्तीचे हळूहळू पण निश्चयाने एकमेकां- विषयीच्या भीतीत पर्यवसान होत होते हे सर्वांना माहित झाले होते. महाराष्ट्राच्या अनेक पिढ्यांनी जे हिंदुसाम्राज्य स्थापीत आणले होते; आणि ज्याच्या संरक्षणासाठी आणि ज्याच्या शक्तीची नि वैभवाची वाढ करण्यासाठी ह्या दोघा पुरुषांइतके दुसऱ्यासकोणत्याही जोडीने पूर्ण चित्ताने परिश्रम केले नव्हते, त्या मराठमंडळाच्या हिंदुपदपाद-शाहीविषयी ह्या दोघांच्या मनात जी सारखीच उदात्त भक्ती आणि प्रीती होती त्यामुळेच ही भावना आतापर्यंत दबून राहिली होती. त्या निग्रहित स्पर्धेच्या वृत्तीचा एकदम स्फोट होऊन तिचे आता उघड वैरात रूपांतर होईल काय? तसे झाले तर हिंदुसाम्राज्याचे दुर्दैवच ओढवले. सर्व महाराष्ट्र ह्या आशंकेने कंपित झाले होते आणि महाराष्ट्राच्या योद्ध्यांचा अग्रगण्य आणि महाराष्ट्राच्या राजकारण धुरंधरांचा अग्रगण्य ह्या दोघांमधील त्या राक्षसी संघर्षाकडे साशंक चित्ताने, पण सर्व लक्ष्य लावून पाहत बसले होते!

ज्याला मराठ्यांनी अद्यापि बादशहा हे अभिधान धारण करण्याची मोकळीक ठेवली होती. त्या वृद्ध मोगलाने त्याच्या हातातील सर्वश्रेष्ठ अशी वकील - ए - मुतालीक आणि महाराजाधिराज ह्या पदव्या आणि सन्मान महादजींना अर्पण करावयाची इच्छा कशी प्रदर्शित केली आणि महादजींनी तो मान आपल्यासाठी स्वीकारण्याचे नाकारून आपले स्वामी जे पुण्याचे पंतप्रधान त्यांच्यासाठी त्या पदव्या कशा संपादन केल्या हा वृत्तान्त पूर्वी सांगितलाच आहे. हे पदवीदान म्हणजे काही पोकळ प्रदर्शन नव्हते. असमर्थ आणि अयोग्य अशा राजसभासदांच्या हातात ह्या पदव्यांचे तरी ज्या चर्मपत्रांवर लिहिल्या गेल्या होत्या तितकेही मूल्य नव्हते, तरी मराठ्यांच्या हातात केवळ पोकळ ध्वनीच्या शब्दाप्रमाणे त्या राहणे शक्य नव्हते. त्या धारण करणाराला त्याच्यामुळे बादशहाच्या नावाने प्रत्यक्ष साम्राज्यकारभार चालविण्याचा पूर्ण अधिकार मिळाला होता. वस्तुतः त्या पदव्या म्हणजे बादशहाच्या वतीने दिलेले चक्रवर्तिपदाचे त्यागपत्र होत्या! हिंदुस्थानच्या सार्वभौम मुकुटाच्या प्राप्तीसाठी इंग्रज, इतर अहिंदु सत्ता आणि मराठे ह्यांच्यामध्ये जी स्पर्धा चालली होती तिजमुळे तो सार्वभौम मुकुट आणि तदंगभूत

बिरुदावली नावापुरत्याच का होईना पण वृद्ध मोगलाकडे ठेवणे अवश्य झाले होते. त्याच्यापासून त्या काढून घेण्यासाठी तसे मनात आणण्याचा अवकाश होता; पण; एकदा का ह्या पदव्या आपण मराठ्यांच्या हातात जाऊ दिल्या की ते आपल्या आटोक्याच्या पार पलीकडे गेलेच! ही गोष्ट इंग्रजांना आणि मुसलमानांना पक्की माहीत होती आणि म्हणून जीर्ण मोगलाईच्या सोंगापुढे ऊद जाळण्याचे प्रयत्न त्यांनी ईर्ष्यापूर्वक चालू ठेविले होते नि केवळ मराठ्यांच्या असूयेने त्याला बादशहा मानण्याचे नाटक होत होते. हिंदुस्थानच्या बाह्य व्यवहारात ही प्रवृत्ति कशी प्रबळ होती हे पहावयाचे असेल तर स्वतःच्या मनगटाच्या बळाच्या अधिकारावर इंग्रजांनी कधीच गृह केलेला 'नॉर्दन' सरकारप्रांत आपल्या स्वाधीन ठेवण्याचे अनुमतिपत्र शहाआलम बादशहाकडून मिळविण्यासाठी त्यांनी जी धडपड केली ती पाहिली म्हणजे स्पष्ट दिसते. तेव्हा मराठेही प्रत्यक्ष मूळ गड्डा पूर्णपणे हस्तगत करून बसल्यानंतरही दीर्घ कालपर्यंत त्या वृद्ध मोगलाच्या नावाला जी बादशाही वैभवाची केवळ छाया चिकटून राहिली होती, तिच्यापासून शक्य तितका लाभ करून घेण्यात आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांच्या यत्किंचितही मागे नसत आणि म्हणूनच महादजींनी बादशहाला मराठ-मंडळाचे प्रमुख जे पंतप्रधान त्यांना महाराजाधिराज आणि वकील - ई - मुतालीक ह्या पदव्या आणि अधिकार द्यावयाला लाविले होते. आणि आता उत्तरेकडील इतक्या दिवसांच्या उज्ज्वल आयुष्यक्रमानंतर घराच्या ओढीने आणि आपल्या बालस्वामींची तारुण्यात पदार्पण केलेली देवमूर्ति पाहण्याच्या उत्कंठेने सर्व अंतर चालून पुण्याला आल्यावर पहिल्या प्रथम त्यांना ह्या पदव्या आणि बादशाही अधिकार मोठ्या समारंभाने आणि उत्सव करून अर्पण कराव्या असा महादजींनी विचार केला.

पण ह्याप्रमाणे मराठ्यांचे सेनापती पंतप्रधानांना 'महाराजाधिराज' राजांचा राजा-जी पदवी त्यांनी नावांने नसली तरी प्रत्यक्ष कृतीने मिळवलीच होती ती पदवी आणि तिची वस्त्रे समारंभाने अर्पण करावयाला आतुर झाले असता तिकडे त्यांचेच ब्राह्मण कारभारी नाना फडणीस ह्यांनी तसे करणे हे सातारच्या छत्रपतींना कमीपणाचे आहे, असे म्हणणार्यांविरोधक पक्षाचे पुढारीपण स्वीकारले होते. एका स्वतंत्र राज्यातील नागरिकांनीच नव्हे तर प्रत्यक्ष अधिकार्यांनीदुसऱ्या राजसत्तेकडून आणि त्या राजसत्तेच्या हाताखालीही केवळ मानाच्या जागाच नाही तर चाकर्यावसुद्धामिळवल्याची, केल्याची आणि त्या आपल्या राज्याशी अराजनिष्ठ किंवा विश्वासघातकी न होता इतकेच नाही तर कधी कधी त्यांचे हित साधण्याच्या स्पष्ट हेतूने आणि उद्देशाने केल्याची कित्येक उदाहरणे देता येतील. तरीही राष्ट्रीय भावना यत्किंचितही दुखवल्या जाऊ नयेत म्हणून महादजींनी मराठ्यांचे छत्रपति, सातारचे महाराज ह्यांच्याकडून ह्या समारंभासाठी अनुज्ञा मागितली आणि ती तेव्हाच मिळालीही. अशा रीतीने राजघटनाविषयक अडचण दूर होताच तो भव्य समारंभ अत्यंत थाटाने साजरा करण्यात आला आणि वकील-अ-मुतालीकची वस्त्रे आणि पदवी वंशपरंपरेने आणि अविभाज्य नि सदैव अशा रीतीने त्यांच्याच कुटुंबात नित्य चालण्यासाठी विधिपूर्वक अर्पण करण्यात आली. आता ह्यापुढे पंतप्रधानांना बादशहाच्या नावाने वाटेल ते करण्याचा अधिकार आला, इतकेच नाही तर त्यांचे सेनापती महादजी ह्यांना बादशहाच्या अनेक मुलांपैकी 'बादशहा म्हणून कोणाला गादीवर बसवायचा', ही निवड करण्याचासुद्धा अधिकार मिळाला! नंतर अखिल हिंदुस्तानात कोठेही गोवध किंवा वृषवध करावयाला प्रतिबंध करणारे महत्वाचे

आज्ञापत्र वाचून दाखविण्यात आले. शिंद्यांनी, नाना फडणविसानी आणि पंतप्रधानांच्या इतर अधिकार्यांमनीत्याना अभिनंदनाची राजोपायने अर्पण केली. आतापर्यंत आणि युरोपातील मराठ्यांच्या प्रतिस्पर्ध्यांनी केवळ मराठ्यांना तुच्छ करण्यासाठी हिंदुस्थानातील सर्व नैर्बधिक आणि घटनात्मक सत्तेचे एकमेव अधिष्ठान आणि उगमस्थान म्हणजे दिल्लीचा बादशहा आहे असे दाखविण्याचे ढोंग चालविले होते. आता त्या प्रतिस्पर्ध्यांच्या असूयेच्या उरात भोसकण्यासाठी निर्वाणीचे शस्त्र मराठ्यांनी नित्याचे आपल्या हातात घेतले. आजपर्यंत आचरणात मराठे असे करीतच आले होते पण आता राज्यघटनेप्रमाणेही हिंदुस्थानच्या बादशहाच्या जागी नव्हे, प्रत्यक्ष बादशहा म्हणूनच, आपल्याला मानले पाहिजे असा अधिकार ते सांगू लागले; आणि त्याप्रमाणे वागावयाचेही त्यांनी ठरविले. सार्वभौम सैन्याचे ते सेनापती होते, साम्राज्याचे ते मुख्य वजीर होते. गादीचा अधिकारी निवडण्याचा अधिकार त्यांचा होता; आणि सर्वांहून विशेष म्हणजे कधीही काढून घेता येणार नाहीत अशा रीतीने ते वंशपरंपरेने 'महाराजाधिराज' आणि 'वकील-ए-मुतालीक' झाले होते.

पण एकदा तो समारंभ आटोपल्यावर लोकांचा विस्तीर्ण समुदाय शनिवारवाड्याकडे परत निघालेली जनयात्रा पाहण्यासाठी एकत्र झाला. लोकांच्या जयगर्जनांनी, तोफांच्या गडगडाटांनी, बंदुकांच्या निनादांनी हा राजकीय समारंभ करणारांच्या मनात असलेल्या इच्छेप्रमाणे अष्ट तो परिणाम घडवून आणिला. जनयात्रा शनिवारवाड्याशी आल्यावर आणि पंतप्रधानांनी महादजींचा - हिंदु साम्राज्याच्या मुख्य सेनापतींचा - उलट विशेष सन्मान केल्यावर महादजींनी सर्व राजचिन्हे आणि मानाची वस्त्रभूषणे काढून ठेवली. ते एकटेच पुढे झाले आणि पेशव्यांचे जोडे हातात उचलून हळूच म्हणाले, 'स्वामी - महाराज, राजपुत्र आणि फिरंगी सर्व पराभूत होऊन आपले हिंदु साम्राज्याच्या एकमेव स्वामींचे - आज्ञांकित सेवक बनले आहेत. स्वामींच्या ह्या दासाने स्वामींच्या जन्मापासून आपल्या आयुष्याचा बहुतेक भाग मराठमंडळाचे कार्य करण्यात परक्या भूमीत घालविला. पण जिंकलेल्या राज्यांपासून मिळणारा सर्व मान आणि लाभ, सर्व वैभव आणि सत्ता ही स्वामींच्या चरणाजवळ बसून वाडवडिलांच्याप्रमाणे स्वामींची पादत्राणे राखण्याचा मान मिळवण्याची तृषा कमी करू शकली नाहीत! मला, मोगल साम्राज्याचा मुख्य वजीर म्हणण्यापेक्षा लोकानी पूर्वीप्रमाणे केवळ 'पाटीलबुवा' ह्या साध्या शब्दानेच नेहमी महाराष्ट्रात संबोधावे अशी मनात अतिशय उत्कंठा वाटते! तरी स्वामींनी आता ह्या दासावरच्या दूर देशातल्या ह्या मोठ्या घडामोडींचा भार दूर करावा आणि त्याला आपल्या चरणाजवळ राहू द्यावे! माझ्या वाडवडिलांनी केली त्याप्रमाणे आपल्या प्रीतीतला चरणांचा दास म्हणून स्वामींची सेवा करण्याची अनुज्ञा असावी.'

लाघवी भाषणात महादजींचा हातखंडा असे. आणि उदारमनस्क पंतप्रधान सवाई माधवराव तरुण, सुस्वभावी आणि मोकळ्या मनाचे असून राजकारणाच्या गुंतागुंतीतील त्यांची स्वाभाविक मती शिक्षणाने वर्धित झालेली होती. महादजींचे त्यांच्यावर प्रेम आणि निष्ठा होती ह्यात शंका नाही आणि त्यामुळे त्यांनी लवकरच आपल्या स्वामींचे चित्त आपल्याकडे ओढून घेतले. एवढे झाल्यावर साहजिकच प्रोत्साहन मिळून सर्व राज्याचे आपणच मुख्य कारभारी व्हावे. प्रत्यक्ष नाना फडणविसाचाच अधिकार आपल्या हातात यावा अशी आकांक्षा त्यांच्या मनात आली. हळूहळू नानांच्या निर्णयाविरुद्ध काही प्रकरणात त्यांनी

उघडपणे मध्ये हात घातला. आणि पंतप्रधानांना महादजींबरोबर विहारासाठी नित्य बाहेर जावयाचा नाद लागला होता. तेव्हा अशा एके प्रसंगी इष्ट संधि साधून त्यांनी त्यांच्याजवळ बोलण्यात तशी उघड गोष्ट काढली. पण सुस्वभावी पंतप्रधानांनी गंभीरपणे दिलेले उत्तर ऐकून महादजीही चकित झाले. माधवराव म्हणाले, 'हे पहा पाटीलबुवा, नाना आणि महादजी हे माझ्या राज्याचे दोन हात आहेत; त्यात नाना उजवा हात असून तुम्ही डावा हात आहा आणि आपापली कामे करावयाला दोघेही पूर्ण योग्य आहा. दोघांच्या एकत्र साह्याने संबंध साम्राज्याची भरभराट होत आहे. मी लुला होऊन माझा सर्वनाश झाल्याविना त्यांची उलटापालट करणे किंवा त्यापैकी एखाद्याला तोडून टाकणे शक्य नाही!'

महादजींनी सर्व काळजी घेतली होती; पण नानांच्या गुप्तचराच्या जागरूक आणि सर्वगामी दृष्टीतून इतके एकांतातले हे भाषणही लपून राहू शकले नाही. वृत्तांत ऐकून नाना, हरिपंत फडके नि इतर पुण्यातील कारभार्यांच्यापक्षातील अग्रणींना काळजी वाटू लागली. ज्याच्या मूर्धास्थानी पंतप्रधान आहेत अशा महाराष्ट्र मंडळाच्या हिंदु साम्राज्याच्या ध्वजेखाली सर्व हिंदुस्थान एक करण्याचा आणि मंडळाच्या एक एक घटकांनी स्वतंत्र फुटून निघावयाचा केलेला प्रयत्न हाणून पाडावयाचा त्यांचा सर्व आयुष्यातील थोर उद्देश ढासळून पडतो आहे असे दिसू लागले. जोपर्यंत त्यांच्या जीवात जीव आहे तोपर्यंत तसे झालेले स्वस्थ पाहत बसणे त्यांना शक्य नव्हते! पण ह्यात ज्या थोर स्थानावर ते आहेत त्या स्थानापासून त्यांना दूर करणे एवढाच प्रश्न असला तर, जरी त्यांच्या मताने तसे करणे हे राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने अत्यंत अपायकारक होते; तरी, आपसातील युद्ध टाळण्यासाठी स्थानत्याग करणे; हे त्यांचे कर्तव्य होते! तेव्हा नानांनी शक्य तितक्या लवकर पंतप्रधानांशी ह्या गष्टीचे स्पष्टीकरण करण्याची संधि साधली. माधवरावांच्या जन्मापासून त्यांनी राज्याची आणि स्वतः पंतप्रधानांची केलेली विविध सेवा त्यांच्या दृष्टोत्पत्तीस आणून शिंद्यांच्या महत्वाकांक्षी कारस्थानांनी पंतप्रधानांनी जर आपली दिशाभूल होऊ दिली तर तिचे कसे दुष्परिणाम होतील ह्याचे विषण्ण करणारे भयाण चित्र काढले. महादजींच्या प्रयत्नाना यश आले तर त्याचा परिणाम दिल्लीच्या मोगल बादशहाप्रमाणे पंतप्रधानही त्यांच्या हातातले एक बाहुले बनण्यात कसा होईल हे त्यांनी स्पष्ट करून दाखविले. मराठमंडळाच्या घटनेत एवढे मोठे परिवर्तन जर एकदम घडवून आणले तर त्याच्या योगाने आजपर्यंत सर्वांनी जे थोर साम्राज्य स्थापले, ते जिच्यात बुडून नष्ट होतील अशी भयंकर यादवी माजेल, आणि हिंदुसत्ता नष्ट करण्यासाठी हैदराबादला ज्यांची ह्यावेळी प्रचंड सिद्धता चालली आहे त्या मुसलमानांना ति मराठ्यांच्या सर्व प्रतिस्पर्ध्यांत महाराष्ट्राचे हिंदुसाम्राज्य उलथून पाडावयाची महत्वाकांक्षा सिध्दीस नेण्याचे ज्यांच्यात अधिक सामर्थ्य त्या इंग्रजांना, अनायासे संधि मिळेल. पण त्यांना स्वतःला अधिकारावरून दूर करण्यापुरताच हा प्रश्न असला तर - जर पंतप्रधानांना नाना कामावर नको इतकेच वाटत असेल - तर ते वृद्ध आणि श्रेष्ठ कारभारी सद्गदित कंठाने म्हणाले, 'ही माझी वस्त्रे परत घ्या, जर त्याच्या योगाने राष्ट्राचे रक्षण होत असेल, अंतर्युद्ध टळत असेल; आणि आपले मन प्रसन्न होत असेल; स्वामींनी यांचा स्वीकार करावा आणि सेवकाला काशीयात्रेला जावयास निरोप द्यावा म्हणजे मी सर्वसंगपरित्याग करून तिथे काळ घालवीन.' ते भाषण ऐकून तरुण पंतप्रधान गहिवरून गेले. ज्याने मराठी साम्राज्य स्थापण्यासाठी अविश्रांत प्रयत्न करून यश मिळवीत

आणले. त्या आपल्या अत्यंत पूज्य कारभार्यायचीती करुण विनवणी माधवरावांच्या हृदयात जाऊन भिनली आणि ते म्हणाले, 'तुम्हाला असे कशाने वाटू लागले? आजपर्यंत तुम्ही मला मोठे केलेत आणि प्रत्यक्ष पितासुद्धा करणार नाही इतके माझ्यावर प्रेम केलेत. तुम्ही माझे नुसते कारभारीच नसून मार्गदर्शक, मित्र आणि गुरु आहात. सर्व राज्यांचा भार आपल्या खांद्यावर आहे. आपण निघून गेलात तर ते खाली पडून उध्वस्त झाल्यावाचून राहणार नाही!' नानांचा स्वर कंपित झाला; 'महाराज! आपल्या जन्मापासून - नव्हे आपण गर्भस्थ असल्यापासून आपल्या राज्याची कर्तव्याला स्मरून सेवा चालविल्यामुळे आणि आपल्या पायाशी निष्ठा राखल्यामुळे मी कित्येक शत्रूंचे वैमनस्य संपादन केलेले आहे. पण आता ती सेवा स्मरणातून गेली आहे आणि शत्रू तसेच राहिले आहेत!' हे उद्गार ऐकून उदारहृदय श्रीमंतांना अत्यंत दुःख वाटले; नानांचे सर्व कार्य आठवून त्यांच्या विषयीचे प्रेम बलवत्तर झाले आणि नानांचे गळ्याभोवती हात टाकून ते स्फुंदून म्हणाले, 'मला सोडू नका आणि वाईटही वाटून घेऊ नका. तुम्ही माझे केवळ कारभारीच नाही, तर बाल्यापासून तुम्ही पित्याप्रमाणे मला वाढविले आहे. माझ्या हातून चूक झाली असेल तर क्षमा करा. मी तुमची अधिकारत्याग करावयाची किंवा सर्वसंगपरित्याग करावयाची कोणतीच गष्ट ऐकून घेणार नाही. मी तुम्हाला कधीही सोडणार नाही!'

पंतप्रधानांकडून अशा रीतीने हृदयस्पर्शी आश्वासन मिळताच हरिपंत फडके आणि कारभार्यालच्या पक्षाचे इतर पुढारी ह्यांनी महादजीची अशीच अकस्मात गाठ घेतली. महादजी कितीही महत्वाकांक्षी असोत. महाराष्ट्राने स्थापलेल्या उज्ज्वल हिंदुसाम्राज्याच्याठायी इतर सहकार्यकर्त्यांच्या इतकीच त्यांची दृढनिष्ठा होती आणि कोणाही अहिंदु शत्रूने त्यांचा अपमान किंवा नाश करण्याच्या हेतूने केलेला प्रयत्न मोडून टाकण्यासाठी आपल्या देहाचा बळी द्यावयाला ते सर्वांच्या पुढे झाले असते. महादजी काही राघोबादादा नव्हते. मराठी साम्राज्याची सर्व सूत्रे आपल्या हातात ठेवण्याची त्यांची महत्वाकांक्षा असली तरी आपसात यादवी माजलेली पहावयाला ते सिद्ध नव्हते. त्यांनी कारभारीपदापेक्षाही जुळवून घ्यावयाचे आणि पंतप्रधानांच्या इच्छेप्रमाणे चालावयाचे एकदम मान्य केले. आपल्या परस्परातील स्पर्धेमुळे आपल्या शत्रूंचे सामर्थ्य वाढून ज्या हिंदु साम्राज्यावर आपले सर्वांचे इतके प्रेम आहे त्याला अत्यंत हानी पोहोचल्याविना राहणार नाही, हे निश्चित असता तुम्ही इकडे सर्व कारभार आपल्या हातात घेण्याचा प्रयत्न चालविला आहे आणि तिकडे नानांनी हे पाहून आपले प्रिय राष्ट्र अंतर्गुह्याच्या आपत्तीत लोटण्यापेक्षा जिच्या नुसत्या हालण्याने नसलेली नवी राज्ये उत्पन्न होतात आणि असलेली धुळीस मिळतात अशी आपली समर्थ लेखणी खाली ठेवावयाचे आणि आपण होऊन अधिकार त्याग करावयाचे ठरविले आहे. ह्या दोन वर्तनातील विरोध बोलण्याच्या ओघात सहजपणे हरिपंत फडक्यानी नि इतर पुढार्यांनी महादजीपुढे मांडला. त्याबरोबर त्यांच्या मनावर अतिशय परिणाम झाला आणि इतःपर नाना आणि त्यांच्या पक्षाची मंडळी ह्यांच्याशी आपण विरोध करणार नाही असे त्यांनी वचन दिले. इतर पुष्कळ प्रसंगी अनुभव आल्याप्रमाणे ह्या वेळीही मराठ्यांच्या राष्ट्रीय आणि उच्च नि उदत्ता राजकीय हेतूच्या पूर्ततेसाठी त्या दोघा समर्थ पुरुषांनी मित्र म्हणून एकमेकांची प्रेमाने भेट घेतली. पंतप्रधानांच्या पायापाशी बसून दोघानीही हिंदुधर्माच्या आणि हिंदुपदपादशाहीच्या प्रचाराच्या आणि रक्षणाच्या कार्यार्थ झगडणार्यांन

थोर राष्ट्रीय महाराष्ट्र - मंडळाची आणि धन्यांची आपापल्या कार्यक्षेत्रात अखंड सेवा चालू ठेवण्याच्या प्रतिज्ञा केल्या.

हया दोघां समर्थ पुरुषांनी प्रेमाने हस्तांदोलन केल्याची, आपल्या साम्राज्याच्या दोघा अत्यंत प्रमुख पुढार्यांचे एकमेकांविषयीचे मनोमालिन्य नाहीसे झाल्याच्या शुभ प्रसंगाची वार्ता कानावर पडताच हया टोकापासून त्या टोकापर्यंत समग्र महाराष्ट्र आनंदून गेले. त्यामुळे हिंदुकार्याच्या प्रत्येक हितचिंतकाला किती समाधान वाटले, हयाची कल्पना ही आनंदकारक वार्ता कळताच, महाराष्ट्राचे अत्यंत बुद्धिवान आणि देशभक्त राजकारस्थानी पुरुष गोविंदराव काळे ह्यांनी स्फूर्तिदायक पत्र पाठविले आहे, त्यावरून, उत्कृष्ट प्रकारे होते.

“पत्र पाहताच रोमांच उभे राहिले. अति संतोष झाला. विस्तार पत्री किती लिहू ? ग्रंथच्या ग्रंथ मनात आले. अटक नदीच्या अलीकडे दक्षिण समुद्रापावेतो हिंदूंचे स्थान-तुरुकस्थान नव्हे. हे आपली सीमा पांडवांपासून विक्रमाजितपावेतो त्यांनी राखून उपभोग घेतला. त्यामागे राज्यकर्ते नादान निघाले. यवनांचे प्राबल्य झाले. चकत्यांनी (बाबरच्या वंशजांनी) हस्तिनापुरचे राज्य घेतले. शेवटी अलमगिराचे कारकीर्दीत यज्ञोपवीतास ३॥ रुपये जेजया बसून ओले अन्न विकत घ्यावे अशी नौबत गुजरली!”

त्या दिवसात कैलासवासी शिवाजीमहाराज शककर्ते आणि धर्मराखते निघाले. त्यांनी किंचित कोन्यात धर्मरक्षण केले. पुढे कैलासवासी नानासाहेब नि भाऊसाहेब प्रतापसूर्य असे झाले की, असे कधी झाले नाहीत. हल्ली श्रीमंतांच्या पुण्यप्रतापेकरून नि राजश्री पाटीलबुवांच्या बुद्धी नि तरवारीच्या पराक्रमे करून सर्व घरास आले. परंतु झाले कसे? प्राप्त झाले तेणेकरून सुलभता वाटली. अगर मुसलमान कोणी असते तरी मोठे मोठे तवारिखनामे झाले असते. यवनांच्या जातीत इतकी गोष्ट चांगली झाल्यास गगनाबरोबर करून शोभवावी. आमचे हिंदूत गगनाइतकी झाली असता उच्चार न करावा हे चाल आहे. झाल्या गोष्टी घडल्या यवनांच्या मनात की “काफरशाही झाली” असे बोलतात.

“लेकिन ज्यानी ज्यानी हिंदुस्थानात शिरे उचलली त्यांची पाटीलबाबांनी फोडली. न लाभल्या त्या गोष्टी लाभल्या. त्यांचा बंदोबस्त शककर्त्यांप्रमाणे होऊन उपभोग घ्यावे पुढेच आहे. कोठे पुण्याईत उणे पडेल आणि काय दृष्ट लागेल नकळे. झाल्या गोष्टी ह्यात केवळ मुलूख, राज्य प्राप्ती इतकेच नाही तरी वेदशास्त्ररक्षण, गोब्राह्मणप्रतिपालन, सार्वभौमत्व हाती लागणे, कीर्ती यश यांचे नगारे वाजणे, इतक्या गोष्टी आहेत! हे किमया संभाळणे हक्क आपला आणि पाटीलबुवांचा. त्यात वेत्यास पडला की, दोस्त दुष्मन मजबूत. संशय दूर झाला. अति चांगले. अति चांगले. दुष्मन उशापायथ्याशी लागून आहेत. आता आपल्या सेनादलांनी लाहोरच्या मैदानात तळ द्यावा; आणि सीमांकडे दबदबा वाढवावा. आपले शत्रू आपापसांत विरोध खडा करण्याचे मनसुबे रचीत होते त्यांची घोर निराशा होवो. त्या सार्या घटनांनी मी अस्वस्थ होतो पण आपल्या पत्रेकरून, ते सारे धुके निवळले आहे. फारच छान केलेत. खरोखर, फार छान. आतां मला अगदी शांत शांत स्वस्थ वाटत आहे.”

त्या वेळच्या एका कार्यकर्त्याने इतक्या सुलभतेने आणि हृदयंगमपणाने लिहिलेले हे एकटे पत्र आपल्या इतिहासाच्या आत्म्याचे स्वरूप जितक्या यथातथ्यतेने दाखविते तितकेच पाठीमागून लिहिल्या गेलेल्या शेकडो कंटाळवाण्या ग्रंथांनीही दाखविले गेले नाही!

पण ह्याप्रमाणे, आशा आशंकांचे लोकांच्या मनात तुमुल युद्ध चालले असता महादजी तीव्र विषमज्वराने आजारी पडले आणि पुण्याजवळ वानवडी येथे आपल्या सेनानिवासात दि. १२ फेब्रुवारी १७९४ला मरण पावले; त्यांच्या मृत्यूने सर्व महाराष्ट्र शोकसागरात बुडाले ह्याप्रमाणे मराठ्यांच्या सर्वात बलिष्ठ सेनापतीचा आणि नेत्याचा मृत्यू होताच त्याच्या शत्रूंच्या त्यांच्या राज्याविरुद्ध कारस्थानांना पुनः स्वाभाविकपणे प्रारंभ झाला. ह्या भयंकर अपघाताने मराठ्यांची कंबरच मोडली असावी अशी त्यांची वेडी समजूत झाली आणि त्यातून मराठे सावरण्यापूर्वीच त्यांच्यावर मारा करायला ते उत्सुक झाले; ह्या शत्रूपैकी अलीकडे हैदराबादच्या निजामाने ज्या हिंदुसत्तेने त्याला पिढ्यान् पिढ्या आपल्या दाबात ठेवले होते आणि आपला केवळ एक मांडलिक बनविला होता; त्या मराठ्यांच्या राज्यावर भयंकर प्रतिशोध उभविण्यासाठी मोठी सिद्धता चालविली होती! त्याच्याजवळ पूर्वी राखीव अशा दोन शिकलेल्या सैन्याच्या तुकड्या होत्या. तेथे त्याने आता कर्तृत्ववान फ्रेंच अधिकार्यांच्याहाताखाली तेवीस पायदळाच्या तुकड्या ठेवल्या! त्याचा प्रधान मशीर उल्मुल्क महत्वाकांक्षी होता; महादजीच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांनी धारण केलेला चक्रवर्तिपणाचा अधिकार आणि सत्ता त्याला अगदी सहन झाली नाही. राजशासकांच्या प्रोत्साहाने तेथील मुसलमानी प्रजेच्या अंगात युद्धाचा ज्वर चढला आणि ते हाटाहाटांतून आणि सर्व जनसंमर्दातून आता लवकरच पुण्यावर सद्धर्मनिष्ठांची अर्धचंद्रांकित ध्वजा फडकणार आणि काफरशाहीचा-हिंदूच्या राज्याचा पूर्णपणे अंत होणार अशा बढाईच्या गोष्टींची उघडपणे चर्चा करू लागले. शेवटी निजामाच्या प्रधानाचे उर्मटपणाचे वर्तन ह्या थराला गेले की मराठ्यांचे तेथील प्रतिनिधीनी चौथाईच्या पैशांची मागणी करताच ही मागणी समजावून देण्यासाठी प्रत्यक्ष नानाने हैदराबादला आले पाहिजे असे त्याने सांगितले! इतकेच नाही तर, पुढे जाऊन 'नाना स्वतः आला नाही तर मी लवकरच त्याला धरून आणीन असे बाष्कळपणाचे उद्गार त्याने काढले! गोष्टी युद्धापर्यंत यावयाला ह्या उद्धट वल्गना पुर्या पडणार नाहीत असे वाटूनच की काय, निजामाने राजसभेपुढे एक प्रहसन करविले आणि त्यासाठी परराज्यांच्या सर्व प्रतिनिधींना बुद्ध्या होऊन आमंत्रण दिले. तेथे सर्व लोकांसमक्ष आपल्या मानकर्यांकडूननि हस्तकांकडून नानांची आणि सवाई माधवरावांची प्रत्यक्ष पंतप्रधानांची सोंगे दाखविण्यात आली आणि ती पाहून मोगली राजसभा हसू लागली! लागलीच निजामाच्या राजसभेतील मराठ्यांचे प्रतिनिधी गोविंदराव पिंगळे आणि गोविंदराव काळे उठून उभे झाले आणि त्यांनी त्यांच्याशी केलेल्या ह्या उद्धट वर्तनाचा सणसणीत निषेध केला! तेजस्वी गोविंदराव काळे शेवटी म्हणाले, "मशीर उल्मुल्क, लक्षात ठेवा! महाराष्ट्राचे कारभारी नाना फडणवीस ह्यांना आपल्या राजसभेत ओढून आणण्याच्या बढाया तू अनेकदा मारल्या आहेस. आज तू आमच्या प्रत्यक्ष स्वामींचे सोंग आपल्या हस्तकाकडून आणले आहेस! आता माझीही प्रतिज्ञा ऐक. जर मराठ्यांनी तुला जिवंत धरून तुझी धिंड हिंदुसाम्राज्याच्या राजधानीच्या पुण्याच्या रस्त्यारस्त्यातून काढली नाही तर हा गोविंदराव काळेच नाही!" असे भविष्यगर्भ उद्गार काढून मराठ्यांच्या

राजप्रतिनिधींनी निजामाची सभा सोडली, ते पुण्याला आले आणि युद्धाची सिद्धता करावयाला विनंती केली. मध्यस्थीचा आव आणून दोन्ही पक्षात समजूत करून देतो अशी इंग्रजांनी लुडबूड करावयाचा प्रयत्न केला. पण त्यांना अशी थप्पड मिळाली की, मराठ्यांच्या कारभारात हात घालावयाची कल्पनाही त्यांना सोडून द्यावी लागली की, निजामाने पुष्कळ विनवण्या केल्या पण मराठ्यांच्या विरुद्ध बोट वर करावयाचे त्यांचे धैर्य झाले नाही ! तेव्हा निजामाने आपल्याकडून युद्धाची मोठी सिद्धता चालविली. राज्यातील मुसलमानी प्रजेच्या धर्मभावना उद्दीपित करून त्यांची मने बिघडविण्यात आली. जो तो मुसलमान धर्मयुद्धाच्या जिहाद करण्याच्या गोष्टी बोलू लागला आणि ह्या कार्यात जवळ दूरच्या सर्व मुसलमानांची सहानुभूति मिळविण्यात आली! 'सद्धर्मानुथायांच्या' सेनेकडून पुणे लुटून जाळून टाकण्याचा निश्चय झाला! जनतेच्या ह्या बढाया त्यांचा दिवाण मशीर उल्मुल्क जो प्रसिद्धपणे दर्पोद्गार काढित होता त्याच्यापुढे काहीच नव्हत. तो आवेशाने म्हणाला, 'ह्या दुष्ट मराठ्यांच्या हातातून मोगलांची एकदाची आणि नित्याची सुटका करण्याची मी प्रतिज्ञा केली आहे. त्यांच्या मुख्याला तरुण ब्राह्मण पंतप्रधानाला लंगोटी नेसवून हाती भोपळा देऊन काशीच्या गंगेच्या काठावर दारोदार भीक मागण्यासाठी धाडल्यावाचून मी स्वस्थ बसणार नाही!'

ह्याप्रमाणे हैदराबादच्या प्रधानाने मन मानेल तशा वल्गना नि बढाया चालविल्या होत्या. त्याच वेळी पुण्याचा कारभारी शांत डोक्याने आपल्या सैन्याची जुळणी करित होता आणि पुढच्या युद्धाचे बेत रचीत होता. मराठ्यांचे सर्वांत बलिष्ठ सेनापती आणि सरदार महादजी शिंदे निवर्तले होते. तरीही मराठ्यांनी प्रसंगाला, तोंड देण्याची सिद्धता केली. ह्या प्रसंगी नानांची अद्वितीय बुद्धिमत्ता आजपर्यंत कधीही नसेल इतक्या उज्ज्वलतेने चमकली. त्यांचे आपल्या लोकांवरील वर्चस्व आजपर्यंत केव्हाही नसेल, इतक्या पूर्णपणे निदर्शनास आले. चौखूर पसरलेल्या विस्तीर्ण मराठी साम्राज्याच्या दूरदूरच्या राजधानीतील सैन्ये त्यांच्या शब्दाने हालू लागली. एकमेकांशी नेहमी तेढीने वागणारे मराठ मंडळाचे घटक त्यांच्या चातुर्याने एकरूप बनले. मराठ्यांच्या राष्ट्रीय जगप्रसिद्ध युद्धध्वजा जरीपटका आणि भगवाझेंडा पुण्याला उभारण्यात आल्या आणि हिंदुपदपादशाहीच्या त्या मूर्तिमंत आशेच्या भोवती महाराष्ट्राचे सैन्य जवळून आणि दुरून चारी दिशांनी एकत्र जुळू लागले. महादजी शिंद्यांचे उत्तराधिकारी दौलतराव शिंदे ह्यांना आग्र्याचे विजयीवीर जीवबादादा बक्षी आणि ज्यांनी सर्व उत्तर, पठाण, रोहिले, तुर्क पादाक्रांत केली ते, त्यांचे सैन्य नि सेनानायक ह्यांच्यासह तेथे पाचारण करण्यात आले. तुकोजी होळकर आपल्या सर्व शिलेदार - बारगिरांसह तेथे आधीच आले होते. आपले बलिष्ठ घोडदळ घेऊन रघुजी भोसले नागपुराहून निघाले. ह्या राष्ट्रीय प्रसंगात लढण्यासाठी आपली चपल पथके घेऊन गायकवाड बडोद्याहून येऊन मिळाले. नानांचे बोलावणे येताच पटवर्धन आणि रास्ते, राजेबहादूर आणि विंचूरकर, घाडगे आणि चव्हाण, डफळे आणि पवार, थोरात आणि पाटणकर, मराठ्यांचे सर्व लहानमोठे मानकरी, अधिकारी नि सेनानायक तेथे सादर झाले. ह्या प्रचंड सेनासमुहासमवेत आपल्या थोर कारभार्यांनाबरोबर घेऊन प्रत्यक्ष पंतप्रधान बाहेर पडले. सैन्याचे नेतृत्व स्वतः स्वीकारून युद्धावर निघावयाचा तरुण पंतप्रधानांचा हा पहिलाच प्रसंग. ह्या वेळी आपला आवडता राजा आपल्याबरोबर आहे या कल्पनेने मराठी सैनिकांना विलक्षण स्फूर्ति

चढली! त्या स्वारीत सर्वांच्या कौतुकाची आणि अभिमानाची ती गोष्ट होऊन बसली. निजाम पहिल्याने रणक्षेत्रात उतरला. त्याचे सैन्यही घोडदळ आणि पायदळ धरून एक लक्ष दहा हजारापेक्षा कमी नव्हते आणि अगदी नवीन सुधारणांनी युक्त आणि भव्य असा दांडगा तोफखाना त्याच्या सहाय्याला होता. त्याचे सैन्य पाहताच सैनिकसामर्थ्य आणि धर्मांध आवेश ह्यांचे इतके प्रभावी दृश्य मनावर उमटे की जणू काय ते पाहून मोगल आपण जय मिळविणार ह्या विषयी अगदी निःशंक झाले होते. मराठ्यांच्या सैन्यांपैकी मोठमोठाल्या तुकड्या हिंदुस्थानच्या सर्व भागात पसरलेल्या त्यांच्या साम्राजाच्या सीमाप्रांताचे संरक्षण करण्यासाठी स्वाभाविकच राखून ठेवाव्या लागल्या होत्या, तरीही एकत्र झालेले मराठ्यांचे सैन्य एक लक्ष तीस हजार होते. ह्या दोन प्रचंड दळांची मराठी प्रदेशाच्या सीमेसन्निध परांड्याजवळ गाठ पडली. नानांनी आपल्या प्रमुख सेनापतींकडून युद्धाची योजना कशी असावी ह्या विषयी लेखी मते मागितली होती. ती पाहून त्यांना जी सर्वोत्कृष्ट योजना दिसली ती त्यांनी निश्चित केली. संयुक्त मराठी सैन्याच्या मुख्य सेनापतीच्या स्थानी त्यांनी परशुरामभाऊ पटवर्धनांची योजना केली. दोन्ही विरोधी सैन्यांच्या आघाडीच्या टोळ्या परस्परांच्या बंदुकीच्या मार्या तयेताच युद्धाला प्रारंभ झाला.

आरंभीच्या एक दोन झटापटीत पठाणांनी मराठ्यांच्या एकटदुकट तुकड्यांना माघार घ्यावयाला लावले. सैन्याच्या निरीक्षणासाठी फिरत असता परशुरामभाऊ ह्यापैकी एका तुकडीत ह्या वेळी आलेले होते. ह्या क्षुल्लक प्रकाराला मोगलांच्या सैन्यात लागलीच ज्याच्या अभिनंदनार्थ सार्वजनिक राजसमारंभ करणे अवश्य आहे अशा प्रचंड विजयाचे महत्व देण्यात आले, पण मराठ्यांच्या मुख्य सैन्याशी गाठ पडताच आपल्या समजाची चुकी निजामाच्या प्रत्ययाला आली. महंमद अल्लीखानाने पन्नास हजार निवडक सैनिक घेऊन मराठ्यांशी गाठ घेतली आणि त्यांच्यावर प्रचंड आवेशाने मारा केला. भोसल्यांच्या हाताखालील मराठी सैन्याने गोळ्यांचा भयंकर वर्षाव करून त्यांचे स्वागत केले. इतक्यात शिंद्यांचा तोफखाना बाजूने प्रलयकाळची आग ओकू लागला. दोन्ही पक्ष त्वेषाने लढले ; पण मराठ्यांच्या दोहोकडच्या आगीच्या मार्या तसापडलेल्या मुसलमानांना 'अल्ला हो अकबर' च्या आरोळ्यांनी प्रोत्साहन आणावयाचा कितीही प्रयत्न केला तरी आपली जागा धरून ठेवणे अशक्य झाले. त्यांची वाताहत झाली आणि त्यांचे घोडदळ पूर्णपणे चिरडले गेले. मराठे पुढे सरसावले आणि त्यांनी वेढा दिल्याबरोबर मुसलमानी सैन्यात पुरताच गोंधळ उडाला. निजाम भ्याला; त्याला काही सुचेनासे झाले; रणांगण सोडून तो पळू लागला! त्याच्या दैवाने तितक्यात रात्र पडल्यामुळे तिच्या काळोखामागे त्याला लपता आले! सर्व रात्रभर चकमकी झडतच होत्या; त्यामुळे मोगल सैन्यात इतका हाहाःकार आणि गोंधळ माजला की, बड्या बड्या मौलवींचे हे धर्मयुद्ध आहे अशा प्रकारचे स्फूर्तिदायक आश्वासन मिळाल्यावरही 'सद्धर्मनिष्ठा' च्या सैन्याला आपलाच सेनानिवास लुटावयाचा आणि शक्य तितक्या त्वरेने जीव बचाविण्यासाठी पळून जावयाचा मोह आवरून धरवला नाही! पण मराठ्यांचे बुणगे त्यांच्या मागावर होतेच. त्यांनी अल्पकाळातच त्यांचे लुटीचे सर्व ओझे हलके केले! सकाळचा प्रकाश पडताच खड्याच्या गावकोटाच्या भिंतीच्या मागे निजामाने आश्रय घेतला आहे आणि राहिलेल्या जवळ जवळ दहा हजार सैनिकांचे सैन्य युद्धाच्या सिद्धतेने भोवताली उभे आहे असे दृश्य दिसले! तेव्हा मराठ्यांनी आपला तोफखाना पुढे आणला

आणि आसमंतातल्या प्रत्येक टेकडीवरून आणि टेकाडावरून अग्निगोलकांचा प्रचंड वर्षाव होऊ लागला. दोन दिवस मोगलानी हे कसेबसे सहन केले. महाराष्ट्राच्या तोफखान्याच्या आगीने निजामाची दाढीच नाही तर त्याचे मनोधैर्यही अक्षरशः होरपळून काढले! सरतेशेवटी तिसर्या दिवशी तृषाक्रांत झालेल्या, भाजून निघालेल्या आणि गुदमरून गेलेल्या शत्रूने युद्ध बंद करावे अशी याचना केली! मराठ्यांचे उत्तर मिळाले, 'पहिल्याने मशीर-उल्मुल्क स्वाधीन झाला पाहिजे, मग अवांतर गोष्टींची चर्चा. त्याने इतक्या स्वैरपणाने मराठ्यांच्या प्रतिनिधीचा - नव्हे प्रत्यक्ष महाराष्ट्र साम्राज्याच्या कारभार्यांचेच जो भ्याडपणे आणि ग्राम्य अपमान केला आहे त्याची त्याने नाक घासून भरपाई केली पाहिजे!' खाली मान घालून निजामाने आपला सद्धर्मनिष्ठ मंत्री मशीर - उल्मुल्क हयाला मराठ्यांच्या स्वाधीन केले आणि मराठे सांगतील त्या करारावर स्वाक्षरी करून द्यावयाला आपली सिद्धता असल्याचे कळविले. त्याला पराङ्ग्यापासून उत्तरेस तापीपर्यंत सर्व प्रदेश मराठ्यांच्या स्वाधीन करावा लागला आणि वर भोसल्यांना अलग द्यावयाच्या एकुणतीस लाखांच्या भरीला युद्धाच्या हानीची भरपाई नि चौथाईचे येणे म्हणून तीन कोटी रुपये दक्षिणा द्यावी लागली! पुणे लुटून जाळावयाला आणि पंतप्रधानांना काशीला दारोदार भिक्षा मागायला लावावयाला निघालेल्या शूराला मराठ्यांनी संधीच्या हया करारावर जिवंत आपल्या राजधानीला परत जाऊ दिले.

विजयी 'काफिरा' च्या रांगांमधून मशीर-उल्मुल्काला मराठी सेना निवासाकडे नेण्यात आले! बंदीच्या अवस्थेत सेनानिवासामधून तो जाऊ लागताच मराठी सैन्यातील लहानथोर सर्व सैनिकांच्या मुखातून निघालेल्या हरहर महादेवाच्या विजयाच्या अदम्य गर्जनांनी आकाश दणाणून गेले. त्यांच्या नानांना शृंखलाबद्ध करावयाच्या वल्गना करणार्या अमाणसाला त्यांनी बंदिवान केले होते. आपल्या प्रतिनिधींची प्रतिज्ञा त्यांनी पूर्ण केली होती. पण इतके सर्व केल्यावर महाराष्ट्राच्या सुस्वभावी पंतप्रधानांनी आणि त्यांच्या उदारमनस्क कारभार्यांनी आपल्या जिंकलेल्या शत्रूला सन्मानाने वागविले. त्यांनी मनात आणले तर ते त्याची पुण्याला दारोदार हिंडवून धिंड काढू शकतात एवढे सिद्ध करून दिल्यावर त्यांनी आणखी त्यांचा अपमान केला नाही. नानांनी त्याला क्षमा केली!! आपल्या मनगटात अपराध्यांना शासन करावयाचे सामर्थ्य आहे याची जाणीव आणून दिल्यावर मराठे बहुधा असेच वागत.

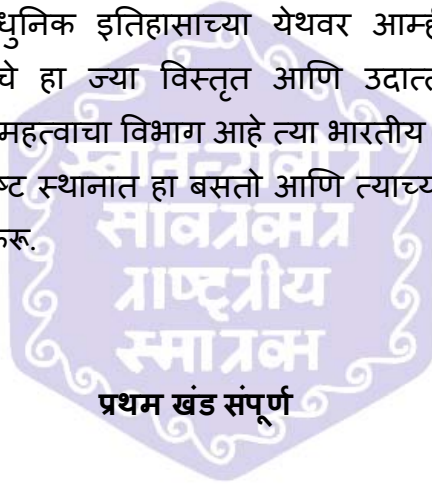
मग पंतप्रधानांनी आपल्या सर्व अधिकार्यांसह मोठ्या विजयसमारंभाने महाराष्ट्राच्या राजधानीत प्रवेश केला. आपल्या रणवीरांचे आणि आवडत्या तरुण पंतप्रधानांचे राष्ट्रीय स्वागत करण्याकरिता दूरदूरच्या प्रदेशातून लोकांचे थवेच्या थवे पुण्याला लोटले होते. सर्व नगर थाटाने शृंगारण्यात आले होते. सैन्य नगरात येताच पुण्यपुरीने आपल्या विजयी पुत्राचे अत्यंत मनःपूर्वक आणि उज्ज्वल स्वागत केले. हिंदुस्थानच्या सर्वांत श्रीमंत राजधानीतील मोठमोठाल्या वाड्यांच्या आणि रणमंदिराच्या सौधांवरून, सज्जातून आणि वातायनामधून रमणीसमुदायाने आपल्या समोरून जनयात्रा जात असता पंतप्रधानांच्या राजकारणधुरंधरांच्या, सेनानायकांच्या आणि वीरांच्या मस्तकांवर मंगल लाह्यांचा वर्षाव केला. तरुण कुमारिका आणि रमणी आपापल्या दारात उभ्या राहिल्या आणि त्यांनी तरुण पंतप्रधानाची स्वारी येताच त्यांच्या सुंदर मूर्तींवरून पंचारती ओवाळल्या. अशा रीतीने आपल्या राजनिष्ठ प्रजेची अभिवादन आणि

अभिन्दने घेत घेत पंतप्रधानांची स्वारी शनिवारवाड्याकडे गेली. साम्राज्यातील अत्यंत प्रसिद्ध आणि पराक्रमी मानकर्यांपैकी संस्थानिकांपैकी आणि सेनानायकांपैकी बहुतेक प्रमुख मंडळींनी साम्राज्याच्या त्या राजधानीच्या भोवती अनेक कोसपर्यंत आपल्या विस्तीर्ण आणि विजयी पथकांसह शिबिरे उभारून तळ दिला होता, त्या असंख्य पसरलेल्या पराक्रमी, संघटित आणि विजयशाली सेनासमूहाचे जगाच्या दृष्टीला पडलेले दृश्य पाहून सर्वांना जेव्हा प्रौढप्रताप नानासाहेब पंतप्रधान कारभार चालवीत होते, आणि विक्रमशाली भाऊसाहेब दलसंभार हालवीत होते त्या वेळच्या हिंदुसाम्राज्याच्या अत्यंत भाग्याच्या दिवसांची आठवण झाली.

त्यांना काही काळ तसेच तेथे राहू द्या. तरुण भाग्यशाली आणि सुखी श्रीमंतांना आपल्या स्वामिनिष्ठ प्रजेची लोकप्रियता उपभोगू द्या! थोर, समर्थ, यशवंत नाना फडणविसांना शत्रूंपासून जिंकून घेतलेल्या अफाट प्रदेशाची आणि वस्तूंची मराठ - मंडळाच्या निरनिराळ्या घटकांमध्ये वाटणी करीत, कोणाची तडजोड लावीत, कोणाचा वाद ऐकत, कोणाच्या मागणीचा निर्णय करीत, राजकीय धोरणांचे नाना प्रश्न सोडवीत आणि सर्वांनी अस्तित्वात आणलेल्या वैभवशाली हिंदु- साम्राज्याच्या वाढीसाठी आणि संरक्षणासाठी मराठ - मंडळाच्या मांडलिकांनी कोणता कार्यभार उचलावा, कोणता मार्ग आक्रमावा ह्याविषयी प्रतिनिधींशी, प्रांताधिकार्यांशी आणि सेनानायकांशी विचार करीत व्यग्र असू द्या! महाराष्ट्रातील लोकांना इतक्या निश्चयाने संपादलेल्या राष्ट्रीय विजयांचा आनंद मानू द्या! भाटांना आणि गोंधळ्यांना त्यांच्या वाडवडिलांच्या पराक्रमांची आणि त्यांच्या पुत्रांच्या तितक्याच उज्ज्वल आणि भव्य कृत्यघंती हृदय हालवून सोडणार्यापशब्दमालिकांनी भरलेली गीते रचीत आणि रोमहर्षकस्वरात ती गात बसू द्या! अद्यापिही हे पोवाडे आणि ही पराक्रमगीते महाराष्ट्रीयानी केव्हाही ऐकली की त्यांच्या नेत्रांतून आनंदाश्रू गळू लागतात; त्यांच्या नसानसांतून वीरभावना सळसळू लागतात. श्रवणोत्सुक जनसमूहापुढे चव्हाट्यावर खड्याच्या युद्धाची कथा वर्णन करणारा नवा पोवाडा म्हटला जात असता त्याच्यातील तो प्रसंग पाहिलेला एखादा वृद्ध मराठा आपले नाव निघाले किंवा आपल्या पथकाच्या पराक्रमाचा प्रसंग गायिला गेला, की त्या खेडवळांच्या नि नागरिकांच्या आश्चर्यचकित जनसमूहातून ताडकन ताठ उभा राहत आणि हळूच आपल्या मिशांना पीळ भरू लागतो - आपल्या शेताच्या तुकड्याच्या धन्याला - महाराष्ट्राच्या शेतकर्यांआलसंतुष्ट चित्ताने स्वैर लकेर्या घेत, जोपर्यंत नाना पुण्याचा कारभार चालवीत आहेत तोपर्यंत, आपल्यावर कोणतेही संकट येणार नाही, आपल्या परिश्रमाचे फळ आपल्यापासून कोणी हिरावून घेऊन जाणार नाही अशा विश्वासाने आपला नांगर हाकीत राहू द्या! जेथे सहस्त्रावधी भक्तांचे मेळे अर्पण करावयाच्या वस्तूंचे संभार घेऊन प्राप्त झाले आहेत आणि मोकळेपणाने आणि मन मानेल त्या प्रकाराने आराध्यदेवतेवर पूजा चढवीत आहेत अशा देवमंदिरांना अभिमानाने आपले अकुतोभय कळस उभवू द्या! यात्रेकरूंना, संन्याशांना, साधूंना आणि वेदान्त्यांना हरिद्वारापासून रामेश्वरापर्यंत हिंदुधर्माची सर्वश्रेष्ठ नीतितत्त्वे घेऊन जात आणि सर्वत्र पसरवीत पवित्र भूमीतून प्रवास करता करता त्यांची लहर लागेल त्याप्रमाणे भजन करू द्या किंवा समाधी लावू द्या. जुन्या शास्त्रांना आणि विद्येला प्रोत्साहन देण्यासाठी ज्यांनी लक्षावधी रुपये दिले आहेत अशा श्रीमंत संस्थानिकांच्या आणि धनवंतांच्या

दानशूरतेमुळे ज्यांची योगक्षेमाची चिंता दूर झाली आहे अशा त्रिखंड पंडितांना आणि ज्ञानमूर्तींना भरभराटलेल्या विहारांतून आणि विद्यालयांतून आपले अध्ययन करीत बसू द्या! आपल्या तरुण पत्नीस किंवा वृद्धमातेला आपल्या जलावरील किंवा स्थलावरील पराक्रमाच्या गोष्टी सांगत आणि त्यांच्या प्रत्यंतरासाठी शत्रूंच्या रणनौकातून किंवा सेनानिवेशातून जिंकून आणलेल्या लुटीतील आपल्या भागांचा सोन्याचा कंठा किंवा मोत्याचा हार त्यांना दाखवीत, प्रत्येक नौसैनिकाला किंवा भूसैनिकाला आढ्यतेने फुलू द्या! राजधानी, नगरे, गावे सर्वच राष्ट्राला त्यांच्या पूर्वजांच्या पिढ्यान् पिढ्यांच्या परिश्रमाने आणि स्वतःची पात्रता सिद्ध करून देऊन संपादन केलेल्या राष्ट्रीय ऐश्वर्याचे आणि स्वातंत्र्याचे सुख उपभोगीत बसू द्या! ह्या वैभवाच्या परमोच्च बिंदूवर कल्पनेला- जरी तिला माहीत आहे की ही परिस्थिती आजकालच असणार आहे आणि म्हणून जरी ह्या भव्य हिंदु-साम्राज्याच्या दैवी लवकर येणार्या आकस्मिक पतनाचे दृश्य अवलोकन करावयाला ती सिद्धही आहे तरी - त्या परमोच्च स्थानी रेंगाळत बसावेसे वाटते! म्हणून तरी जोपर्यंत तो काळ उलटून गेला नाही तोपर्यंत तिला तेथे आनंद मानीत बसू द्या.

तोपर्यंत महाराष्ट्राच्या आधुनिक इतिहासाच्या येथवर आम्ही अत्यंत संक्षेपाने काढलेल्या रूपरेखेचे, महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे हा ज्या विस्तृत आणि उदात्त अशा अखिल हिंदुस्थानच्या इतिहासाचा एक अवयवीभूत आणि महत्वाचा विभाग आहे त्या भारतीय इतिहासाशी त्याचा परस्परसंबंध काय आहे, त्याच्या कोणत्या विशिष्ट स्थानात हा बसतो आणि त्याच्यात ह्याची योग्यता किती मोठी आहे, ह्या दृष्टीने आपण निरीक्षण करू.

हिंदूपदपादशाही

“Go, Freedom, whose smiles we shall never resign.
Go, tell the invaders, the Danes,
'Tis sweeter to bleed for an age at thy shrine
Than to steep but a minute in chains

१. ध्येय

महाराष्ट्राच्या नेतृत्वाखालील अखिल भारतीय हिंदु साम्राज्य.

स्वामी हिंदुराज्यकार्यधुरंधर ; राज्याभिवृद्धिकर्ते ;

तुम्हां लोकांचे आंगेजणीने पावले. संपूर्ण हिंदुस्थान निरुपद्रव राहे ते संपूर्ण
देशदुर्ग हस्तवश्य करून वाराणशीस जाऊन श्रीविश्वेश्वर स्थापना करितात.

मराठ्यांचा इतिहास स्वतंत्रपणेसुद्धा कितीही महत्वाचा आणि वैभवपूर्ण असला तरी तो म्हणजे प्रत्यक्ष हिंदु राष्ट्राच्या हिंदुस्थानच्या इतिहासाचा एक भाग आहे. ह्या सर्व भागांना आपल्यात समाविष्ट करणारा समग्र ग्रंथ म्हणजे हिंदुस्थानचा इतिहास, तेव्हा मराठ्यांच्या इतिहासाच्या परीक्षणाचे हे काम हाती घेण्यात आमचा हेतू, यच्चयावत् घडामोडींच्या सामान्य गोंधळातून ज्या महत्वाच्या घटना वेचून काढून थोडक्यात स्पष्टपणे मांडल्या असता अखिल हिंदुजातीय हितसंबंधांच्या दृष्टीने महाराष्ट्राच्या अर्वाचीन इतिहासाचे महत्व उत्तम रीतीने अजमावणे आणि समजून घेणे नि अखिल हिंदुस्थानच्या इतिहासाच्या समग्र ग्रंथांतील त्याचा संबंध स्पष्ट करून त्यास योग्य स्थानी बसविणे शक्य तितके सुलभ होईल एवढ्याच घटना प्रामुख्याने पुढे आणणे हा होता. तेवढ्यासाठी मराठी आंदोलनाचे इतिवृत्त शक्य तितक्या संक्षिप्तपणाने कथन करणे आणि त्यांच्यासारख्या संबंध राष्ट्राला ज्या प्रेरक शक्तीने, ज्या अखंड निर्झराने, ज्या प्रभावी उद्दाम स्थानाने त्यांच्या हातून बलिष्ठ हिंदुसाम्राज्याची उभारणी होईपर्यंत साक्षेपी व्हावयाला, झगडावयाला नि आत्मयज्ञ करावयाला एकसारखे प्रोत्साहन दिले त्याचा निश्चय करणे अवश्य होते. ह्या इतिहासाचे दोन भाग पडतात. एक बाळाजी विश्वनाथांच्या उदयापर्यंतचा आणि दुसरा बाळाजी विश्वनाथांचा उदय होऊन मराठा मंडळाची स्थापना झाल्यानंतरचा. ह्यापैकी पहिल्या भागातील प्रसंगाची माहिती महाराष्ट्राच्या बाहेरही लोकांना बरीच झालेली आहे नि त्यांच्या मनात उत्तरभागापेक्षा ह्या भागाचे महत्व विशेष बिंबले आहे. तसेच रानड्यांसारख्या विद्वान लेखकांनी शिवाजी महाराजांच्या आणि राजारामाच्या कर्तृत्वाचा उठाव यथातथ्य स्वरूपात लोकांपुढे मांडून आधीच ह्या पूर्वभागातील कालखंडाचा परामर्श घेतलेला आहे तेव्हा आम्ही त्या काळातील काही थोड्या महत्वाच्या घटनांचा ओझरता उल्लेख करून महाराष्ट्राच्या उत्तर भागाच्या इतिहासाचा वृत्तान्त ह्या संक्षिप्त कथानकात जरी विशदतेने सांगितला आहे तरीही तो त्रोटकच देता आला. आमच्या जवळील अल्प जागेत तो समग्र देणे शक्य नव्हते. ह्या उत्तरभागापासून मराठ्यांचा इतिहास म्हणजे केवळ महाराष्ट्राचा इतिहास रहात नाही. त्याचे ते स्फुटित स्वरूप येथे नाहीसे होते आणि त्याची व्याप्ती हिंदुस्थानभर वाढून प्रामुख्याने तो प्रत्यक्ष अखिल हिंदुस्थानचाच इतिहास गणला जावा इतके विशाल स्वरूप त्याला प्राप्त होते.

सर्व हिंदुजातीय दृष्टीने ह्या इतिहासाचे परीक्षण करीत असता आणि ज्या तत्वांच्या योगाने पिढ्यान् पिढ्या तो प्रज्वलित राहिला ती तत्वे निश्चित करण्याचा प्रयत्न करीत असता ह्या आंदोलनाचे पुढारीपण ज्या कार्यकर्त्यांकडे आणि विचारवंतांकडे होते त्यांच्या संबंधी आणि त्यांच्या हेतूसंबंधी माहिती आवश्यक तितकी त्यांच्याच शब्दात द्यावयाचा प्रयत्न केला आहे. या पराक्रमशाली पुरुषांच्या पिढ्या प्रत्यक्ष भरीव कृत्ये करण्यात इतक्या गढून गेल्या होत्या आणि प्रचंड घण घेऊन ऐरणीवर आपल्या राष्ट्राचे भवितव्य घडविण्यात त्या इतक्या एकाग्रतेने निमग्न झाल्या होत्या की, त्यांचे उद्गार अगदी मित असत आणि त्यांची कृत्ये त्यांच्या अंगीकृतकार्यांचे महत्व केवळ शब्दांपेक्षा कितीतरी पटीच्या वक्तृत्वाने सांगत असत. तरी त्यांचे उद्गारसुद्धा इतके अल्प असूनही ते त्यांच्या कृत्यासारखे जिवंत आणि प्रभावशाली आहेत. ह्या

दोहोच्या- त्यांच्या कृत्यांच्या आणि उद्गारांच्या सहाय्याने आम्ही असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे की, ह्या महाकाव्यांचा महाविषय, ह्या सामर्थ्यपूर्ण गीताचे धुपद, त्या समग्र चळवळीला ज्याने उद्दीपित केले, पिढ्यान् पिढ्यांना, केवळ शिवाजीच्या आणि रामदासांच्या पिढीला नाही तर, मुख्यतः, त्यांच्या मागूनच्या, संस्मरणीय पराक्रम करावयाची ज्याने स्फूर्ति दिली ते दिव्य ध्येय म्हणजे हिंदुजातीची परकीय अहिंदु आधिपत्याच्या राजकीय आणि धार्मिक शृंखलांपासून मुक्तता करणे आणि परकीय आक्रमणाचे नि धर्मवेदाने उत्पन्न झालेल्या अभिनिवेशाचे प्रयत्न निष्फल करण्यासाठी ज्याचा हिंदुसंस्कृतीला आणि हिंदुधर्माला सामर्थ्याच्या अभेद्य गडाप्रमाणे आणि एखाद्या प्रचंड कोटाप्रमाणे उपयोग होईल असे बलिष्ठ हिंदुसाम्राज्य स्थापन करणे हे होते. शहाजीला ज्याचे स्वप्न दिसले त्या स्वधर्मराज्यापासून प्रौढप्रताप शिवाजीमहाराजानी, ह्या, संक्षिप्त निरीक्षणाच्या आरंभीच आपण पाहिल्याप्रमाणे आपली सर्व निष्ठा, ज्याच्या ठायी लागली आहे असे आपले ध्येय म्हणून ज्याचे आपल्या सवंगड्यापाशी वर्णन केले त्या हिंदवी स्वराज्यापासून, तो थेट बाजीरावांच्या हिंदुपदपदशाहीपर्यंत आणि पंतप्रधानांचे बुद्धिवान प्रतिनिधी गोविंदराव काळे ह्यांनी इ.स.१७९५ मध्ये विजयी प्रौढीने ज्याचे हे हिंदुस्थान आहे तुर्कस्थान नव्हे (It is a land of the Hindus-not a land of Turks) असे वर्णन केले त्यापर्यंत, हीच संकल्पना देव आणि धर्म ह्यांच्या सेवेत समर्पिलेल्या साम्राज्याचे जिवंत ध्येय, ह्या सर्व प्रभावपूर्ण चळवळीतून अखंडपणे स्फुरत असताना आणि सळसळत असताना, आपल्याला दिसते. पूर्ण स्वातंत्र्याच्या मूलतत्वरूपी गरुडाच्या, 'स्वधर्म' आणि 'स्वराज्य' ह्या दोन पंखांचे योगाने त्यातून सुप्त इच्छा प्रत्यक्षात आणण्यासाठी उत्पन्न झालेले एक प्रबल राष्ट्र एकदम एक शतकपर्यंत अस्तित्वात राहते.

एक संबंध राष्ट्र - एक किंवा दोन व्यक्ती नाहीत, एक संपूर्ण पिढीसुद्धा नाही तर एक संबंध राष्ट्र हा विचार करित असते. ही दुसरी आणि महत्वाची गोष्ट ह्या संक्षिप्त परीक्षणापासून निःसंशयपणे दृग्गोचर होते, तीच, आमच्या महाराष्ट्रीयेतर वाचकांच्या मनावर बिंबवावयाची आमची इच्छा आहे! शिवाजीच्या आणि रामदासांच्या पिढीने जरी हिंदुस्वातंत्र्याच्या युद्दाला प्रारंभ केला असला तरी ते काही त्यांच्याबरोबर समाप्त झाले नाही. त्यांच्यानंतर ज्या पिढ्या अस्तित्वात आल्या त्यानी ते तसे पुढे चालवून संयुक्तिकपणे विजयोत्सव साजरे करित यशस्वितेने शेवटास नेले. जसजसे आपण पुढे जातो तसतशी महनीय पात्रे पुरुष आणि बायका, राजकारणी आणि संग्रामचतुर वीर आणि मंत्री, राजे आणि राज्यकर्ते, लेखनीपुंगव आणि खड्गपुंगव ह्यांची सहस्रे आणि अयुते गर्दी करित आपल्या समोरून जाऊ लागतात आणि अनेक शतकांवर पसरलेल्या संततप्रसरणशील रंगभूमीवर एका हिंदु राज्याच्या ध्वजाच्या, भगव्या झेंड्याच्या, जरीपटक्याच्या भोवती सर्वजण केंद्रित होऊन नाट्यवस्तू पूर्ण रंगात येते, आणि ह्या राष्ट्रीय महाकाव्याचा विषय वीरत्वपूर्ण ऐश्वर्याने आणि विशालतेने आविष्कृत होत जातो!

ह्या गोष्टीबरोबरच मराठी राज्याचे लवकरच जणू काय अंतःप्रेरणेने जे एकराष्ट्रीय मराठा - मंडळ म्हणून एका विशिष्ट राजकीय घटनेत रूपांतर झालेले दिसते, त्याचा विचार केला म्हणजे निःसंशयपणे मनाला पटते की, मराठ्यांची उठावणी ही एक वैयक्तिक कथा नव्हती तर अखिल राष्ट्रीय अशी एक घटना होती; इतकेच नाही, तर तिने हिंदुस्थानच्या जीवनक्रमातील राजकीय आचारांच्या आणि विचारांच्या

विकसनात बरीच मोठी प्रगती घडविली होती. कारण, हिंदुस्थानच्या आधुनिक इतिहासात निरनिराळे विभाग एकत्र संघटित होऊन त्यांचे बनलेल्या राष्ट्र, मराठी साम्राज्यासारखे साम्राज्य, बर्‍यायच दीर्घ काळपर्यंत प्रस्थापित करण्यात, वाढविण्यात आणि रक्षण करण्यात यश मिळविल्याने एवढे विस्तृत आणि हेतुतः पूर्णपणे खरेखुरे जानपदराज्य होते. मराठा - मंडळाच्या ह्या राष्ट्रीय जानपदराज्यात व्यक्तीच्या राजत्वाचे तत्व व्यवहारात अगदी संपुष्टात आले होते; राष्ट्रीय लोकसत्तेच्या तत्वज्ञानाचा विचार नि आचार यांच्या परिशीलनाने तसेच राष्ट्रीय जीवनातील आणि हितसंबंधातील एकत्वाच्या भावनेने कार्यकर्ते पूर्णपणे उचंबळून गेले होते. सर्व घटकांची स्पष्टतेने आखलेली कर्तव्ये होती, त्यांच्यावर ठराविक भार होता, त्यांना निश्चित अधिकार होते. निरनिराळ्या विभागांचे एक संघटित मंडळ बनून झालेल्या राजसत्तेच्या शिक्षणात शिक्षित झालेल्या जनतेला तत्वतः व्यवहारतः व्यक्तिगत राजसत्तेखाली असलेल्या जनतेपेक्षा अधिक सुलभतेने आणि निपुणतेने लोकसत्तात्मक संयुक्त राजसत्तेत परिवर्तित होता येते हे उघडच आहे. संघटित विभागात्मक राष्ट्रीय राजसत्तेचे आपल्या आधुनिक इतिहासातले दुसरे उदाहरण म्हणजे आपल्या शिखांचे!! पण तुलनात्मक दृष्टीने पाहता मराठा - मंडळाच्या मानाने ते अतिशय अल्प प्रमाणावर होते, तितके पद्धतशीर नव्हते आणि इतक्या चांगल्या स्थितीत आणि दीर्घ काळपर्यंत ते राहू शकले नाही. पण तेही इतक्याच देशभक्तिपूर्ण आणि उदात्त तत्वांनी आणि ध्येयांनी प्रेरित झाले होते आणि म्हणून संघटित हिंदुराजसत्तेचे दुसरे महत्वाचे उदाहरण म्हणून त्याचा गौरवपूर्ण उल्लेख करणे अवश्य आहे.

पण मराठ्यांच्या अभ्युत्थानाच्या ह्या राष्ट्रीय आणि हिंदुजातीय स्वरूपावर अशा रीतीने विशेष भर देत असताही आम्हाला ही जाणीव आहे की, ह्या आपल्या संक्षिप्त कथानकात आविष्कृत झालेल्या वृत्तान्तावरून ह्या उठावणीचे एकंदरीत तसे स्वरूप होते म्हणून सर्वच कार्यकर्ते यानी केलेल्या सर्वच कृत्यात सर्वच प्रसंगी केवळ सार्वजनिक हिताच्या आणि हिंदुजातीच्या कल्याणाच्याच बुद्धीनेच प्रेरित झाले होते असे धरून चालणे समर्थनीय होणार नाही. हिंदुजातीच्या कार्याच्या प्रसारार्थ आणि संरक्षणार्थ राष्ट्राने केलेल्या उदात्त चळवळीबरोबर आपसातील वैमनस्ये आणि अंतर्बुद्धे हीही एकसारखी चालू होती! वस्तुस्थिती अशी होती की, मराठे हे आधी हिंदु होते आणि मग मराठे होते. तेव्हा साहजिकपणेच ज्या जातींपैकी ते होते त्या जातीच्या सामान्य आणि विशिष्ट मनोरचनेतील गुण आणि दुर्गुण, सामर्थ्य आणि दुर्बलता ही काही अंशाने त्यांच्यातही होती. मुसलमानांनी हिंदुस्थानात पहिला चंचुप्रवेश केला त्यावेळी त्यांच्यात धर्मवेडाने उत्पन्न केलेली भयानक एकी, सामाजिक संघटन आणि पराक्रम करावयाला लावणारा उत्साह ह्या गुणांमुळे संघ ह्या दृष्टीने ते अदम्य झाले होते. पण हिंदूंमध्ये ह्या गुणांचा अगदीच अभाव आढळून आला. पृथ्वीराजाच्या आणि महंमद घोरीच्या वेळी दोन्ही पक्षांचे परस्परांच्या तुलनेने बल किंवा दुर्बलत्व काय होते ह्याची चर्चा करावयाचे हे स्थळ नाही. पण तरीही एका गोष्टीचा येथे स्पष्ट उल्लेख करणे अवश्य आहे. विरोधी असलेल्या या दोन समाजांपैकी धर्माचा प्रसार करण्याच्या निश्चयाने जो बाहेर पडला आहे आणि ज्याला आपल्या धर्ममताव्यतिरिक्त इतर सर्व धर्ममते म्हणजे केवळ नरकात जावयाच्या प्रवेशपत्रिका आहेत आणि ह्या सैतानी दुर्गाना बलाने किंवा छलाने विश्वास उत्पन्न करणार्यां

राक्षसी तत्वांची मुळापासून शिकवण मिळाली आहे असा एक समाज आणि त्याच्यासमोर ज्याच्या धर्मात धर्ममतासाठी दुसऱ्यांवर आक्रमण करावयाची कल्पनादेखील त्याज्य आहे, ज्यांच्यात दुसऱ्यांवर बलात्कार करणे म्हणजे निंद्य समजले जाते, इतकेच नाही तर आणखी पुढे जाऊन आपल्या धर्मातून ज्यांना बलात्काराने ओढून नेले आहे अशानासुद्धा पुनः आपल्यात परत घ्यायला जे सिद्ध नाहीत; ज्यांना सार्वजनिक प्रार्थनेपेक्षा प्रत्येकाने आपल्या घरी आपापल्या इष्टदेवतांची पूजा करणे महत्वाचे वाटते आणि त्यामुळे ज्यांच्यात एक विशिष्ट धर्म या दृष्टीने आपल्या धर्ममताचे सर्वसाधारण संरक्षण करणारी संस्था किंवा संघटना निर्माण होऊन वाढू शकत नाही; आणि अशा रीतीने संघटनेने साहजिकच प्राप्त होणार्याक सामाजिक सामर्थ्याचा आणि ठाम पणे टिकून रहाण्याचा त्यात पूर्ण अभाव असूनही तो ती जागा भरून काढण्यासाठी समान मातृभूमिविषयक किंवा समान मानववंशविषयक किंवा समान साम्राज्यविषयक प्रेमाचे तत्व आपल्यापुढे ठेवीत नाही की, ज्यात समाजातील सर्व व्यक्ती एकजीव होऊन त्यांचा एक समाजपुरुष होईल आणि त्या आपल्या शत्रूंच्या इतक्याच भयंकर उच्छृंखल उत्साहाने स्वजातीच्या वैभवासाठी आणि रक्षणासाठी आपल्याला वाहून घेतील इतके सामर्थ्य आहे असे प्रभावी राज्य प्रस्थापित करीत नाही असा दुसरा समाज समोर उभा आहे. असे दोन समाज समोरासमोर आले तर धार्मिक आणि राजकीय विजयक्षेत्राच्या प्रसाराच्या दृष्टीने कोणच्याही रीतीने रणोद्यत धर्मपंथाच्या एकांतिक गुणावगुणांचा विचार केला तरी पहिला समाज हा बाकीची सर्व परिस्थिती समान असतानाच आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांशी दोन हात करून त्याला पराभूत करावयाला आणि त्यांच्यावर राज्याधिकार गाजवावयाला अधिक योग्य ठरतो. मुसलमान ज्यावेळी हिंदुस्थानात आले त्यावेळी एका अल्लाचे आपण सर्व प्रजाजन असे जे एकीचे तत्व त्यांच्यात दृढमूल झाले होते, सर्व जग म्हणजे अल्लाच्या प्रत्यक्ष नियंत्रणाखालचे एक साम्राज्य आहे आणि म्हणून सर्व जगाला ह्या अल्लाप्रभूचे आज्ञांकित प्रजाजन बनविणे हे आपले परम कर्तव्य आहे अशी जी भावना त्यांच्यामध्ये पक्केपणे निगडित झाली होती त्यामध्ये अदम्य शक्तीचा अखंड झराच त्यांना लाधला होता. हिंदूंची स्थिती ह्याच्या अगदी उलट होती. व्यक्तिस्वातंत्र्याची भावना आणि मानवी जीवनाच्या हेतूविषयीचे नि सर्व कारणांच्या मूळ कारणाविषयीचे निवृत्तिपर तत्वज्ञान ही त्यांच्या आयुष्याचा भागच होऊन बसली होती. त्यामुळे त्यांच्यात एकमेकांपासून विभक्त करणार्यात आणि दुर्बल बनविणार्या संस्थांचा आणि समजुतीचा प्रसार झाला होता. उदाहरणार्थ, देशाच्या मर्यादा ओलांडून जावयाला धर्मविरुद्ध म्हणून असलेला प्रतिबंध ह्या वेड्या समजुतीमुळे त्यांना आक्रमणाचा विचारच सोडून देऊन सतत बचावाची चिंता करावयाची पाळी येई. त्यांच्यातील राजकीय संस्थांमध्ये देशभक्तीपेक्षा व्यक्तिमाहात्म्याचे प्रस्थ अधिक असे त्यामुळे साहजिकच राष्ट्रीय दृष्टीने देशाची अधोगती होऊन तो लहान लहान राज्याचे एक जाळे बनला होता. समान संस्कृतीच्या भावनेच्या सुताच्या धाग्याने ती कशीबशी बांधली गेली असतील तेवढीच. पण ज्या समान गोष्टीमुळे त्यांचे एकराष्ट्रीयत्व निदर्शित होत होते, ज्या कल्पना त्यांना एक जनता म्हणून एकत्रित करीत होत्या त्यापेक्षा ज्या विरोधामुळे धर्मदृष्ट्या आणि पंथदृष्ट्या आपण निरनिराळे विभाग आहोत असे वाटे त्या विरोधांचीच त्यांच्यात अधिक जाणीव दिसून येई. आणि म्हणून मधूनमधून एका हिंदुध्वजाखाली सर्व देश एकत्रित

करण्याचे तात्पुरते प्रयत्न झाले असताही रानटी धर्मवेडाच्या आणि पराक्रमी हावरेपणाच्या पहिल्या आघाताबरोबर ती एकामागून एक ढासळून पडली. एक मुसलमान व्यक्ती आणि एक हिंदू व्यक्ती एवढ्यांचाच तुलनात्मक विचार केला तर हिंदू हा मुसलमाना इतकाच शूर आणि धर्मनिष्ठ होता. पण भिन्नभिन्न लोकसंघ म्हणून निरनिराळ्या जातिदृष्टीने विचार केला तर मुसलमानसमाज अल्ला हा ह्या जगाचा एकच सुलतान आहे ह्या धर्मभक्तीच्या भावनेने लांडग्यासारख्या हिंस्त्र पशूंच्या कळपाप्रमाणे संघटित झालेला दिसून येई. ही भावना त्यांना अल्लाच्या एका ध्वजेखाली मरा किंवा जिंका अशा आवेशाने एकत्र पाचारण करी आणि विधर्मीयांवर आपली राजकीय सत्ता वाढविण्याच्या प्रत्येक प्रयत्नाला धर्मयुद्धाचे पावित्र्य आणून देई. पण जसजशी वर्षांमागून वर्षे आणि शतकेही निघून गेली तसतसे हिंदूंनाही ह्या कटु पाठाचे शिक्षण मिळाले; आणि समान आपत्ती करणार्यां भारामुळे आपसातील विरोध दाखविणार्यांणगोष्टींपेक्षा त्यांना एक जनता म्हणून निगडित करणार्यांशआणि एकराष्ट्र म्हणून निदर्शित करणार्यां बंधनांची जाणीव अधिकाधिक उत्पन्न होऊ लागली. आपण सर्व पहिल्याने हिंदू आहोत मग दुसरे काही, ही भावना त्यांच्यातही प्रबल झाली. संघटित न होता आपल्या पुरताच स्वतंत्र विचार आणि आचार करावयाच्या अंतर्भूत प्रवृत्तीमुळे, भावना, अभिमानस्थळे आणि राष्ट्रीय सहानुभूती ह्याविषयींच्या समानत्वाच्या अभावामुळे आपल्या राष्ट्रीय जीवनात शिरलेली दुर्बलता खेदकारक रीतीने त्यांच्या मनावर ठसली. क्रमाक्रमाने ज्या विशेष गोष्टींमुळे मुसलमान विजयी झाले त्या त्यांनी आत्मसात् केल्या. अखिल हिंदुजातीय अभ्युत्थानाला प्रारंभ झाला आणि राजकीय स्वातंत्र्यासाठी नि एक प्रचंड हिंदुसाम्राज्य स्थापन करण्यासाठी युद्ध चालू झाले. ह्या सर्व चळवळींचे निरीक्षण केल्यावर आणि त्यावेळी प्रचलित असलेल्या हिंदुसमाजाच्या राजकीय परिस्थितीचा अभ्यास केल्यावर हिंदुस्वातंत्र्याच्या त्या युद्धाचे नेतृत्व धारण करावयाला आणि ते यशस्वी करून दाखवावयाला एक महाराष्ट्रच सर्वाहून योग्य होते असा निष्कर्ष काढल्यावाचून कोणालाही गत्यंतर रहात नाही. अखिल हिंदुस्थानात पर्यटन करून परत आल्यावर श्रीरामदासस्वामींनी हेच प्रतिपादन केले. त्यांनी अत्यंत खेदाने पण तितक्याच उत्साहाने उद्गार काढले, “ह्या अखिल भारतखंडात मुसलमानांच्या राजकीय बंधनापासून ह्या भूमीची आणि ह्या राष्ट्राची मुक्तता करावी अशी ज्याला तळमळ लागली आहे आणि असे ज्याचे सामर्थ्य आहे असा कोणी हिंदू राहिला नाही. जर काही आशा कोणाविषयी करता येईल तर ती एका महाराष्ट्राविषयीच.” अशी निश्चिती झाल्यावर त्यांनी; आणि मग समग्र हिंदू कार्याला आपल्याला वाहून घेतल्यामुळे हिंदू धर्माच्या संरक्षणाचा आणि हिंदू जातीच्या पुरस्कर्तृत्वाचा भार ज्याने आपल्या शिरावर घेतला आहे, अशा सुसंघटित आणि समर्थ मराठी साम्राज्याच्या छत्राखाली सर्व हिंदुस्थान आणून, अखिल हिंदूंचे देवस्थान आणि हिंदूंचे सिंहासन परक्यांच्या नियंत्रणापासून मुक्त करण्यासाठी पवित्र युद्ध उभारून त्यासाठी समर्थ महाराष्ट्राचे सैन्य घेऊन जावयाचे असा निश्चय केला. परंतु ह्या प्रयत्नामध्ये हिंदुजातीतील अधोगामी प्रवृत्तीचे सर्व हिंदुस्थानातून तर नव्हतेच नव्हते; पण नुसत्या महाराष्ट्रापुरतेही पूर्णपणे निर्मूलन करणे त्यांना शक्य नव्हते. त्यांना जे काही करता आले ते इतकेच की, ज्या अधम वृत्तीमुळे आत्मप्रतिष्ठा वाढवावयाला आणि स्वतःच्या संसृ चित वैयक्तिक हेतूसाठी राष्ट्रीय आणि हिंदू जातीय हितसंबंधाचा बळी द्यावयाला

लोक प्रवृत्त होत त्या वृत्ति एकंदर महाराष्ट्रातील हिंदूंच्या देशभक्तीच्या भावनांना दाबून टाकण्याचे सामर्थ्य येईल इतक्या त्या हिंदु जातीत रुजलेल्या अधोगामी प्रवृत्ती त्यांनी कमी केल्या. ह्यामुळेच मराठ्यांच्या इतिहासामध्ये मधून मधून आपसातील भांडणांनी उचल केलेली आपल्याला आढळून येते. पण एकंदरीत पुष्कळ आणीबाणीच्या प्रसंगी व्यक्तींची कृती न पाहता राष्ट्र ह्या दृष्टीने पाहिले तर त्यांच्यातील राष्ट्रीय, हिंदुजातीय आणि देशभक्तीच्या भावनाबलाने आणि आपल्या अधोगामी प्रवृत्तींवर विजय मिळविण्यात आणि त्यांचे पूर्ण निर्मूलन करता आले नाही तरी त्यांचा विग्रह करण्यात त्यांना यश मिळालेले दिसते. ही अखिल हिंदु जातीच्या कल्याणार्थ झटण्याची वृत्ती; ही हिंदूंची संबंध भूमी परक्या आणि परधर्मीय जातीच्या दास्यातून मुक्त करण्याची तळमळ आणि शक्ती; ही आपल्या स्वभावातील अधम, स्वार्थी आणि वैयक्तिक प्रवृत्तींना आळा घालणारी किंवा त्यांच्याकडूनच आपल्या राष्ट्राच्या आणि आपल्या धर्माच्या हिताचे कार्य करवून घेणारी स्फूर्तिदायक देशभक्ती, ह्या ज्या वरच्या प्रतीच्या भावना मराठ्यांनी आपल्यामध्ये वाढवून प्रकट केल्या त्यामुळे सर्व राष्ट्रीय सद्गुणांत, मुसलमानांच्यापेक्षा, त्यांना निर्विवाद श्रेष्ठत्व प्राप्त झाले आणि ते इतर सर्व प्रांतातील हिंदूंच्यापेक्षा प्रबल हिंदुसाम्राज्य स्थापावयाला, वाढवावयाला आणि तगवून धरावयाला विशेष प्रामुख्याने योग्य झाले. हे साम्राज्य वर सांगितलेल्या गोष्टींमुळेच मराठी साम्राज्य होणे अपरिहार्य होते.

कारण, ज्या हिंदुपदपादशाहीच्या ध्येयाने मराठी राष्ट्राचे सर्व प्रयत्न प्रस्फुरित झाले होते त्या हिंदुपदपादशाहीला एक होणे अवश्यमेव होते. हिंदुमात्रांना संघटित करून त्यांचे एक प्रबळ आणि टिकावू साम्राज्य हिंदुपदपादशाही प्रस्थापीपर्यंत, हिंदूंना एक सर्वसमर्थ राजसत्ता म्हणून स्थान मिळविणे, हिंदूंच्या जातीय कार्याच्या सर्व विद्वेषकांचे होणारे नेटाचे मार परतवून लावावयाला समर्थ होणे आणि आपले स्वातंत्र्य रक्षण करणे अशक्य होते; आणि त्या परिस्थितीत महाराष्ट्रातील लोकांवाचून - मराठ्यांवाचून-समग्र हिंदू जाती ज्या राजकीय दास्यात बुडून गेली होती त्यातून तिचा उद्धार करण्याचे अतिमानवी कार्य करण्यासाठी साधन म्हणून ज्यांचा उपयोग करता येईल असे एकही केंद्र, असा एकही आस, असा एकही प्रचंड उत्थानदंड नव्हता. उपर्यार मुसलमानांपेक्षा जरी ते अनंतपटीने देशभक्त आणि धर्मबांधवांच्या दुसऱ्यांीक्रोणाही विभागापेक्षा ते पुष्कळपटीने अधिक संघटित आणि हिंदूंच्या स्वातंत्र्याचे युद्ध करावयास राजकीय दृष्ट्या अधिक उत्सुक नि समर्थ होते; तरी तेसुद्धा सोळा आणे देशभक्तीत आणि सार्वजनिक हितकारक सद्गुणांत - उदाहरणार्थ, इंग्रजांच्याच मानाने म्हणाना, पुष्कळच कमी पडले आणि म्हणून इंग्रजांनी सरतेशेवटी त्यांना जिंकलेही. असे जरी होते तरी हिंदुस्थानातील इतर प्रांतांच्या मानाने पाहता, मराठ्यांचा हिंदूंच्या राष्ट्रीय अभ्युत्थानाच्या चळवळीची सर्व सूत्रे आपल्या हातात ठेवण्याचा आणि हिंदुपदपादशाहीची सर्व राजचिह्ने नि सत्ता धारण करण्याचा आग्रह अगदी योग्य होता. त्यांनी पहिल्याने कार्यक्षेत्रात उडी घ्यावयाचे धैर्य केले; त्यांनी इतक्या उत्तम प्रकारे यश मिळविले; त्यांनी इतका मोठा स्वार्थत्याग केला; तेव्हा ज्या परिस्थितीत ते होते त्या परिस्थितीवरून विचार करता त्यांनी अखिल भरतखंड आपल्या भगव्या झेंड्याखाली संघटित करावयाचा उद्देश ठेवणे, इतस्ततः विस्कळीत झालेल्या हिंदूंच्या सामर्थ्याच्या किरणशलाका एका केंद्रात आणणे आणि लहान लहान हिंदु राज्ये आपल्या समर्थ

राजदंडाच्या आधीन राखणे स्वाभाविकच न्याय्य होते. हिंदूंच्या कार्याचा पुरस्कार करण्याचा भार त्यांनी आपल्या शिरावर घेतला होता. अखिल हिंदू जातीय दृष्टीने पाहता त्यांचे हे करणे योग्य होते असे मानणे भाग आहे. कारण आम्ही प्रारंभी दिलेल्या संक्षिप्त वृत्तांतावरून दिसून येते की, त्यांनी शत्रूंच्या सर्व आघातांचा प्रतिकार करून हा पुरस्कार अमोघतेने करावयाला आपण समर्थ आहोत असे सिद्ध करून दिले. आपल्या हिंदू लोकांपैकी दुसऱ्यां एखाद्या प्रांताने पहिल्याने ह्या संग्रामात उडी घ्यावयाचे धैर्य दाखविले असते आणि एवढी प्रचंड सिद्धी मिळविली असती मग महाराष्ट्राला आपल्यापुढे नतशीर्ष होण्यासाठी आव्हान दिले असते नि आपल्या हिंदूसाम्राज्याच्या अंकित व्हावयाला भाग पाडले असते तर अखिल हिंदूजातीय दृष्टीने त्याचे ते करणे निःसंशय तितकेच समर्थनीय झाले असते. स्थापन करावयाचे हिंदूसाम्राज्य - हिंदुपदपादशाही -रजपुतांची किंवा शिखांची किंवा तामिळांची किंवा बंगाल्यांची किंवा अगदी कोलारची पादशाही-साम्राज्य-व्हावयाचे होते हा महत्वाचा प्रश्न नव्हता. जोपर्यंत ह्यापैकी कोणीही आपल्या सर्व लोकाना एकत्र आणून आणि त्यांचे थोर हिंदूसाम्राज्य बनवून हिंदुमात्राच्या कार्याचा इतक्या उत्तम रीतीने आणि इतक्या सक्षमतेने अग्रिम पुरस्कार केला असता तोपर्यंत त्यांनी ते साम्राज्य आपल्या विशिष्ट प्रांताच्या, जातीच्या किंवा समाजाच्या नेतृत्वाखाली आणि नियंत्रणाखाली ठेवले असते तरीही ते आपल्या तितक्याच आदराला आणि कृतज्ञतेला पात्र झाले असते.

२. त्या परिस्थितीतील सर्वोत्कृष्ट उपाय

“उपाधीचे काम ऐसे, काही साधे काही नासे”

- रामदास

“काहि दिवस भयरहित सदोदित स्वराज्य चालविले
दरिद्र अटकेपार जनांचे ज्यांनी घालविले
जलचर, हैदर, नबाब, अग्रज रण करता थकले
ज्यांनि पुण्याकडे विलोकिले ते संपत्तिला मुकले ॥”

- प्रभाकर

पण ज्या जानपदराज्यात मराठे, बंगाली, पंजाबी, ब्राह्मण आणि महार ह्यांचे स्वतंत्र वैशिष्ट्य - मराठेपण, बंगालीपण, पंजाबीपण, ब्राह्मणपण आणि महारपण पूर्णपणे विलीन होऊन सर्व केवळ हिंदुमात्र राहिले आहेत अशा खर्यांे जानपदराज्यात सर्व हिंदूंना इच्छेविरुद्ध समाविष्ट व्हावयाला लावावयाच्या जागी जर मराठ्यांना त्यांचे मन वळवून हिंदूसाम्राज्य स्थापन करण्याचा अधिक श्रेयस्कर मार्ग शोधून काढता आला असता तर ते अधिक देशभक्तिपर झाले नसते का ? तसे करता आले असते तर ते अत्यंत देशभक्तिपर झाले असते ह्यात शंका नाही. पण एका फटकार्यावसारखे हिंदूंचे राजकीय ऐक्य घडवून आणणे शक्य असते तर मुसलमानांना सिंधुनदी ओलडून येणेच मुळी शक्य झाले नसते. आपण वस्तुस्थिती जशी होती तशी धरून चालले पाहिजे आणि कोणत्याही लोकांच्या वाईट चांगलेपणाचा त्यांच्या भोवतालच्या परिस्थितीचा विचार करून निर्णय केला पाहिजे. एखाद्या व्यक्तीप्रमाणे कोणत्याही राष्ट्राला आपल्या भोवतालच्या परिस्थितीचा स्पर्शही होऊ न देता तिच्या पूर्णपणे वर उड्डाण मारणे किंवा आपल्या काळच्या सार्वत्रिक वातावरणात श्वासोच्छ्वास केल्यावाचून राहणे शक्य नसते. मराठ्यांच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या हिंदु अभ्युत्थानाच्या चळवळीत अगदी ध्येयभूत परिपूर्णता आणि श्रेष्ठता होती अशी जर कोणी प्रतिष्ठा सांगू लागले तर तिला वरील एकांतिक प्रश्न हे अगदी योग्य प्रत्युत्तर झाले असते. पण अशी प्रतिष्ठा मिरवणे म्हणजे सत्याचा अपलाप करणे आहे. मराठे माणसेच होते आणि माणसांतच रहात होते. ते काही देवदूतात संचार करणारे देवदूत नव्हते आणि म्हणून आम्ही सांगितलेच आहे की, सर्व हिंदूंना समान असलेले राष्ट्रीय दोष काही अंशाने त्यांच्यातही दृग्गोचर होत होते आणि त्यांना आपला हेतु पार पाडण्यासाठी अधिक देशभक्तिपर मार्ग काढता आला नाही. हिंदूपकी दुसर्यांनकोणा पोटविभागालाही तसे करता आले नाही. इतकेच नाही तर दुसर्यांनकोणाला मराठ्यांनी ते कार्य जितक्या चांगल्या रीतीने करून दाखविले तितक्या चांगल्या रीतीनेही करता आले नाही. दुसरे असे की, कोणाचे चांगल्या गोष्टींकरिता मन वळविणे हे एकट्यावर अवलंबून नसते. मन वळविण्याचा प्रयत्न करणार्यांे व्यक्तीच्या

चातुर्यावर ते जितके अवलंबून तितकेच जिचे मन वळवावयाचे आहे त्या व्यक्तीच्या हेतूंच्या प्रामाणिकपणावर आणि नैतिक भावनाशीलतेवरही अवलंबून असते. मराठ्यांनी इतर हिंदूंचे नुसते मन वळवून हे कार्य साधावयाचे मनात आणले असते तरी इतरांनी आपण होऊन जिच्यात सर्वांना समान अधिकार आणि समान कर्तव्ये आहेत अशी हिंदुपदपादशाहीच्या नावासाठी निरनिराळ्या संस्थांनांच्या आणि राज्यांच्या स्वरूपात असलेले आपले स्वतंत्र अस्तित्व नाहीसे करण्याइतके आपले मन वळू दिले असते का? ज्या हिंदूंची लहानशी सिंहासनेही त्यावर आरोहण करण्यापूर्वीच आपसातील यादवीच्या रक्तात नेहमी चिंब भिजून गेलेली आढळत, जे परक्या मुसलमानांना आणि इंग्रजांना आपली घरची भांडणे तोडण्यासाठी वाटेल तेव्हा अनिर्बंधपणे बोलावीत आणि जे आपल्या भावांशी हस्तांदोलन करण्यापेक्षा आपल्या वेदांना पायाखाली तुडविणार्यांपाणि आपल्या देवमूर्ति छिन्नविच्छिन्न करणार्यांमोगलांपुढे मान वाकविणे स्वीकृत करीत त्या हिंदूमध्ये हा देशभक्तीचा उमाळा कोठून येणार होता? राष्ट्रीय प्रामाणिकपणाच्या आणि राजकीय प्रगतीच्या इतक्या खालच्या पायरीवर असलेल्या लोकांकडून ते एका उडीसरशी वरीलप्रमाणे एकांतिक चांगुलपणाच्या समजुतीत अभिप्रेत असलेल्या राजकीय विचारांच्या, भावनांच्या आणि आचारांच्या शिखरावर जाऊन बसतील अशी अपेक्षा करणे हे मूर्खपणाचे आहे आणि त्यापैकी केवळ एकालाच - त्याच्या वेळच्या पिढीपैकी दुसऱ्यांकोणाला जे करण्याच्या शक्यतेची कल्पनाही करवली नाही आणि जे करण्याचा भार निदान त्याच्या इतका तरी इतरांवरही पडत होता - ते केले नाही म्हणून दोष देणे हे नुसते अन्याय्यच नाही तर वेडगळपणाचे आहे. अशा प्रकारचे आदर्शभूत आणि यौगिक कार्याने यथायोग्य हिंदु साम्राज्य निर्माण करण्याच्या संबंधातील अपयशाच्या दोषाच्या प्रश्नांची चर्चाच करावयाची असेल तर त्या दोषांत सर्व हिंदूंना सारखेच प्रामुख्याने वाटेकरी झाले पाहिजे. आणि त्यातही ज्यांना हिंदुपदपादशाहीचे ध्येय साध्य करून घेण्यात आणि परकीय नि धर्मांध प्रजापीडकानी ज्या शृंखलांनी आवळून टाकले होते त्या शृंखला तोडण्यात मराठ्यांनी लावला इतकाही हातभार लावता आला नाही, त्यांच्या पदरी ह्या दोषाचा मोठा वाटा बांधला पाहिजे आणि अशी परिस्थिती होती तरीही एक-हिंदुसत्ता उभारण्याच्या थोर कार्याला हातभार लावण्यासाठी इतर हिंदुबांधवांचे मन वळविण्याचे प्रयत्न मुळीच केले गेले नाहीत असे नाही; आणि आपल्या रजपूत, बुंदेले, जाट अत्यादि उत्तरेकडील आणि दक्षिणेकडील सहधर्मीयांपैकी काही अत्यंत उदात्त पुरुषांनी त्या प्रार्थनेचा तितक्याच तत्परतेने स्वीकार केल्याची उदात्त उदाहरणेही घडून आली नाहीत असे नाही. आपल्या संक्षिप्त इतिवृत्तकथनातही असली उदाहरणे जागोजाग भरलेली आहेत; आणि त्या भागात आम्ही करीत असलेल्या सामान्य विधानांचे समर्थन करणार्यां सर्व महत्वाच्या गोष्टी एकदा एकत्र करून सांगून टाकल्यावर पुनःपुनः त्यांचा उल्लेख करून आमच्या वाचकाना कंटाळा आणण्याची आमची इच्छा नाही.

हिंदु जनतेमध्ये सर्वांगीण राजकीय विचार आणि शिक्षण ह्यांची पुरेशी प्रगति झाली असती आणि तिच्यासाठी अवश्य तितका अवसर मिळाला असता तर त्यामुळे मराठा - मंडळाची असल्या एखाद्या अखिल हिंदुजातीय सत्तेत किंवा प्रत्यक्ष हिंदुजानपदसत्तेतसुद्धा परिणति झाली असती असे निश्चयाने वाटते; निदान अशी साधी अटकळ तरी बांधता येते. मराठमंडळामध्ये, जसजसे त्यांचे साम्राज्य वाढू

लागले तसतसे, ह्या वाढत्या लवचिकपणाचे - परिस्थितिप्रवणतेचे -प्रत्येक लक्षण दिसू लागले होते. त्याने दक्षिणेपासून उत्तरेपर्यंत मराठी नसलेली कित्येक लहान आणि मोठी हिंदु संस्थाने आपल्यामध्ये समाविष्ट करून घेतली होती आणि त्यांच्यावर आपल्या संयुक्त राजमंडळामध्ये समान अधिकार आणि समान कर्तव्ये सोपवून त्यांना साम्राज्यसंघटनेत निश्चित स्थान नेमून दिले होते. एक प्रचंड हिंदुजानपदसत्ताक राज्यपद्धती प्रस्थापित करण्याकरिता संयुक्त राजमंडळाच्या नावावर आपल्याशी सहकार्य करण्यासाठी इतर हिंदु संस्थानांनाही बोलावण्याचे मराठमंडळाचे प्रयत्न नेहमी चालू असत. नाना फडणवीस इसवी सन १८०० मध्ये वारले त्याच्या आधीच वस्तुतः बहुतेक सर्व हिंदुस्थान हिंदूंनी परत जिंकून घेतले होते. नेपाळपासून त्रावणकोरपर्यंत विस्तीर्ण प्रदेश हिंदुराजांच्या सत्तेखाली आणला होता आणि सर्व राजेमहाराजे कमी अधिक प्रमाणात मराठा - मंडळाच्या नियंत्रणाखाली होते आणि त्यांचे नेतृत्व नेहमीच यांच्याकडे असे. इतर हिंदु राज्यांची गोष्टच बोलावयाला नको. प्रत्यक्ष मराठ्यांच्यापेक्षाही राष्ट्रीय सद्गुणात, देशभक्तीत, चातुर्यात आणि सामर्थ्यात इतके श्रेष्ठ असलेले इंग्लंडसारखे राष्ट्र अत्यंत अडचणीच्या वेळी पटावर प्रविष्ट झाले नसते तर निराळेच दृश्य दिसले असते. महाराष्ट्राचे हिंदुराज्य जे आता जवळ जवळ हिंदुस्थानचेच हिंदुराज्य झाले होते त्याचे मराठ्यांनी नेहमी दाखविलेल्या त्यांच्यातील दुसऱ्यावला आपल्यात मिळवून घेण्याच्या आणि संवर्धनाच्या विलक्षण सामर्थ्यामुळे, प्रांतीय स्वरूप पूर्णपणे नाहीसे झाले असते आणि त्यातून सजीव आणि पूर्ण संघटित संयुक्त हिंदु - राज्यमंडळ म्हणजे हिंदुसाम्राज्य परिणत झाले असते. मुसलमानांच्या हातून हिंदूंचा जो अपमानास्पद पराभव झाला त्यापासून घ्यावयाचे सर्व शिक्षण हिंदूंनी - विशेषतः मराठ्यांनी नि शिखांनी घेतले आणि मुसलमानांची सर्व आयुधे आपल्या ढालीवर बोथटवून पराङ्मुख व्हावीत अशा रीतीने आपल्या लोकांची सुधारणा करण्यात आणि आपल्या राष्ट्राची पुनर्घटना करण्यात, त्यांनी पूर्ण यश मिळविले. त्याचप्रमाणे त्यांना वेळ मिळाला असता तर त्यांनी आपल्या युरोपीय प्रतिस्पर्ध्यात जे जे काही उत्तम होते ते ते लवकरच आत्मसात करून घेतले असते आणि जपानप्रमाणेच आपल्या राष्ट्राची अशा रीतीने पुनर्घटना केली असती की, युरोपियनांना बळकावलेली सर्व भूमी सोडून निघून जावे लागते. युरोपीयनांना यश मिळवून देणारा त्यांच्यातील अत्यंत महत्वाचा एक विशेष मराठ्यांच्या ह्यापूर्वीच लक्ष्यात आला होता. लागलेच त्यांनी युरोपियनानी चालू केलेल्या सामरिक नियमबद्धतेच्या आणि संघशिक्षेच्या कलेत जवळजवळ पूर्ण प्रावीण्य मिळविले आणि महादजी शिंदे, बक्षी आणि इतर तसल्याच कर्तृत्ववान पुढार्यांचेच नेतृत्वाखाली ही नवी आयुधे आपणही तितक्याच कौशल्याने उपयोगात आणू शकतो; इतकेच नाही, तर ती त्यांच्या इतक्याच सक्षमतेने निर्माण करू शकतो असे सिद्ध करून दाखविले. ह्या गोष्टीवरूनच ज्या मराठा मंडळाची इतक्यातच एका हिंदुसाम्राज्यात वाढ झाली होती त्याने युरोपियनांना जे जे काही सर्वोत्कृष्ट होते ते ते आत्मसात करून घेणे आणि वाढविणे अतिशय संभवनीय होते. मुसलमानांना त्याने चोप दिला. त्याप्रमाणे युरोपियनांनाही चोप देणे आणि हिंदुस्थानातील संयुक्त राज्यात किंवा त्याहूनही विशेष म्हणजे लहान लहान जर्मन संस्थानांचे संयुक्त जर्मन साम्राज्य बनले त्याप्रमाणे संयुक्त हिंदुराज्यांच्या पायावर उभारलेल्या हिंदुसाम्राज्यात परिणत होणे अतिशय शक्य होते, हे स्पष्ट होते.

पण ज्या अर्थी तसे घडले नाही त्याअर्थी आपण जर-तर वर अवलंबून असलेल्या ह्या सर्व कल्पना सोडून दिल्या पाहिजेत आणि इतिहासा वरून निष्पन्न होणार्या निश्चित आणि प्रत्यक्ष गोष्टीच घेऊन त्या वेळच्या समाजकल्पनेच्या मापाने आणि त्या परिस्थितीतील शक्याशक्यतेच्या दृष्टीने त्या समजून घ्यावयाचा आणि त्यांचे महत्व ठरवावयाचा प्रयत्न केला पाहिजे. ह्या ऐतिहासिक मापाने मोजून पाहिले असता, आपल्याला त्या वेळच्या हिंदूंना एका उसळीसरशी हिंदु - प्रजासत्ताक राज्य प्रस्थापित करण्यात यश आले नाही, एवढ्याचसाठी हिंदूपैकी कोणाही पोटविभागाला दोष देता येत नाही आणि मराठ्यांना तर नाहीच नाही. तसे करणे म्हणजे शिवाजीमहाराजांना ते मोटार मध्ये बसून हिंडले नाहीत म्हणून किंवा जयसिंगाला त्याने अखिल हिंदुजातीय प्रचारकार्य करण्यासाठी एक मोठे राजमुद्रणालय स्थापन केले नाही म्हणून दोष देण्यासारखे आहे. अशा प्रकारचा काल्पनिक दोष एक तर सर्वांना सारखा दिला गेला पाहिजे; नाही तर कोणालाच देता कामा नये. तेव्हा ह्या संबंधात नुसत्या परस्पर सापेक्ष दृष्टीने गुणावगुणांचा विचार करता असे दिसून येते की, एकंदर हिंदूंचीच हिंदुजातीय भावना इतक्या उत्कटतेला पोचली नव्हती की, तिच्यामुळे त्यांनी आपल्या वैयक्तिक, सांप्रदायिक किंवा प्रांतिक स्वतंत्र अस्तित्वाचा हिंदुजातीय कार्यासाठी बळी द्यावयाला सिद्ध व्हावे. इतर प्रांतातील हिंदूंच्या तुलनेने सापेक्षतः मराठ्यांनी एक जनसंघ म्हणून आपल्यामध्ये अधिक संघटित सार्वजनिक जीवनक्रमाची आणि अधिक उत्कट राष्ट्रीय भावनांची वाढ केली असली तरीही आणि परकीय धर्माधतेच्या राजकीय पारतंत्र्यातून हिंदुधर्माची आणि हिंदुजातीची मुक्तता करण्याच्या थोर आणि पवित्र कार्यावर त्यांची अत्यंत मनःपूर्वक निष्ठा होती आणि त्यांनी त्याला आपल्याला वाहून घेतले होते तरी मराठेसुद्धा त्या राष्ट्रीय किंवा हिंदुजातीय पूर्णतेला साहजिकच पोचलेले नव्हते; हळूहळू पण निश्चयपूर्वक त्या ध्येयाकडे त्यांची प्रगती होत होती इतकेच. ह्या गोष्टीकडे आम्ही दुर्लक्ष करीत नाही आणि तरीही सर्व हिंदुस्थानातील निरनिराळ्या हिंदुराज्यांची आणि लोकांच्या परस्पर सापेक्ष बलाची अत्यंत काळजीपूर्वक छाननी केल्यावरही इतस्ततः पसरलेल्या हिंदू जीवनाच्या सर्व केंद्रस्थानांपैकी ज्याच्याभोवती हिंदवी पुनरुज्जीवनाच्या शक्ती संयुक्त होतील आणि यशाचा अल्प तरी संभव वाटेल अशा रीतीने परकीय बलिष्ठ शत्रूंचा प्रतिकार करतील असा केंद्रबिंदू केवळ महाराष्ट्रच होऊ शकले असते असे आढळून येते. अशा स्थितीत अखिल हिंदुजातीय दृष्टीनेसुद्धा श्रीरामदासांच्या आणि शिवाजीमहाराजांच्या वेळच्या मराठ्यांच्या धोरणांचे आणि प्रयत्नांचेच समर्थन करण्यावाचून गत्यंतर रहात नाही. पहिल्याने संपूर्ण महाराष्ट्र हिंदुधर्माच्या ध्वजेखाली एकत्र करावयाचे; आधी हिंदुजातीच्या उद्वारासाठी उत्तोलन दंडासारखा ज्याचा उपयोग होईल, हिंदुपदपादशाहीच्या मंदिराची ज्या पायावर उभारणी करता येईल असे स्वयंशासित आणि समर्थ मराठी राज्य स्थापावयाचे आणि मग हिंदुस्वातंत्र्याच्या युद्धाचे क्षेत्र महाराष्ट्राच्या मर्यादेच्या रेषांच्या पलीकडे वाढवावयाचे - उत्तरेकडे नर्मदेपासून थेट अटकपर्यंत ते न्यावयाचे आणि दक्षिणेकडे तुंगभद्रेपासून समुद्रापर्यंत ते पसरवावयाचे आणि अशा रीतीने मराठी राज्याच्या मर्यादा वाढविण्यासाठी आक्रमण करून जात असता इतस्ततः विस्कळीत होऊन पडलेली हिंदूंच्या शक्तीची सर्व केंद्रस्थाने संघटित करून शेवटी विस्तारलेल्या मराठी राज्यालाच प्रत्यक्ष हिंदवी साम्राज्याचे स्वरूप आणावयाचे; हाच हिंदुजातीला मुक्त करण्याचा आणि

हिंदुपदपादशाहीची प्रस्थापना करावयाचा सर्वात व्यवहार्य आणि सर्वात परिणामकारक मार्ग आहे असे त्यावेळच्या मराठ्यांना वाटत होते आणि त्याप्रमाणे आपले धोरण ठेवून त्यांनी प्रयत्न केले.

त्या परिस्थितीत यशस्वी होण्याचा अल्प तरी संभव असलेली हीच एक विचारसरणी होती आणि पुढे घडलेल्या गोष्टीमुळे आणि साधलेल्या कार्यामुळे तिची युक्तता आता समर्थित झाली आहे. ह्या विचारसरणीचा अवलंब करून कार्याला प्रारंभ केल्यावर हिंदू पैकीच काही लोकांनी आणि काही संस्थानानी त्यांना विरोध करणे अपरिहार्य होते. ह्यांच्यापैकी काही आपल्या पायातल्या शृंखलांसंबंधी - मुसलमानानी ज्यांच्या योगाने त्यांना दास करून सोडले होते त्या शृंखलांसंबंधी - इतके निगरगट्ट आणि निलज्ज बनले होते की, ती अभिमानाची गोष्ट म्हणून ते मिरवू लागले होते! मुसलमानांचे ह्या नाही तर त्या नबाबाचे, निजामाचे किंवा दिल्लीच्या बड्या पादशहाचे अंकित आणि युद्ध भांडत असलेले मांडलिक प्रजाजन किंवा दाससुद्धा म्हणवून घेण्यात त्यांना यत्किंचित कमीपणा वाटत नसे; पण त्यांच्या डोळ्यासमोर हिंदुजातीच्या सन्मानासाठी आणि स्वत्वासाठी मराठ्यांनी हिंदुसाम्राज्यासाठी त्यांच्याकडून राजनिष्ठेची किंवा खंडणीची मागणी केली की, ती त्यांना सहन होत नसे! तेव्हा मराठ्यांच्या घोडेस्वारांकडून त्यांना जे प्रायश्चित मिळत असे त्याचा दोष सर्वस्वी त्यांच्याच माथ्यावर राहतो. त्यांच्या वागण्यामुळे मराठे त्यांना साहजिकच मुसलमानांचे पक्षापाती नि साहाय्यकर्ते समजत नि धाकामुळे महाराष्ट्राच्या हिंदुसाम्राज्यसत्तेच्या अधिराज्याला संमति देईपर्यंत किंवा त्यांचा धनी जो मुसलमान नबाब तोच मराठ्यांचा खंडणी देणारा मांडलिक होईपर्यंत त्यांची पाठ सोडीत नसत. मराठ्यांच्या विरोधापैकी बहुतेकांची जरी अशी स्थिती होती तरी त्यातही काही असे होते की, मराठ्यांशी जरी त्यांचा विरोध असला तरी अखिल हिंदुजातीय चळवळीविषयीच्या जिव्हाळ्याच्या भावना त्यांच्यातून पूर्ण नष्ट झाल्या नव्हत्या. इतकेच नाही तर परक्यांचे येथून निर्मूलन करून हिंदूंचे गेलेले स्वातंत्र्य परत मिळविण्यासाठी त्यांना मराठ्यां इतकीच तळमळ होती; पण मराठ्यांनी एकट्यानीच हिंदुस्वातंत्र्याच्या युद्धाचे नेतृत्व आपण होऊन आपल्याकडे घेऊन बसावे आणि इतर सर्व हिंदूंनी त्यांच्या साम्राज्यसत्तेपुढे मान नम्र करावी असा हट्ट धरावा हे त्यांना सहन होत नसे. ह्या हिंदूकार्याची तळमळ असलेल्या मराठ्यांव्यतिरिक्त इतर हिंदु राजांपैकी काहींची विचारसरणी अशी असे की, आम्हीच हिंदुस्थानातील सर्वश्रेष्ठ हिंदुसत्ता का होऊ नये? आपल्यापैकी काहींच्या पूर्वजनांनी आपल्या राष्ट्राच्या अत्यंत विपन्न काळात हिंदुकार्याचा पुरस्कार केला होता. आता मोगल साम्राज्याला उतरती कळा लागल्यावर प्रत्येकाच्या शक्तीप्रमाणे लहानमोठे हिंदुराज्य स्थापावयाची संधि प्रत्येकालाच अनायासे प्राप्त झाली आहे. मराठे जर आपल्यापुरते असे राज्य स्थापावयाचा प्रयत्न करीत आहेत तर आम्हीही तसाच प्रयत्न का करू नये? त्यांचे हे म्हणणे बरोबर होते. पण मग मराठ्यांचेही म्हणणे तितकेच न्याय्य होते. अखिल हिंदुजातीय दृष्टीने विचार केला असता त्यांच्यापैकी प्रत्येकाने आपल्याला जितक्या उत्तम रीतीने मुसलमानांचा निःपात करता येईल तितका करणे आणि समर्थ अजेय असे एकच हिंदुसाम्राज्य प्रस्थापित करणे तर मोगली साम्राज्याच्या जागी जितकी लहान किंवा मोठी हिंदु राज्ये उठविता येतील तितकी उठविणे हा त्यांचा अधिकार होता- नव्हे कर्तव्य होते. पण जेव्हा त्या सर्वांना एका साम्राज्यात संघटित करण्याचा प्रश्न आला तेव्हा त्या काळच्या

विशिष्ट राजकीय परिस्थितीत नि तत्कालिन राष्ट्रीय आणि हिंदु जातीय भावनांची वाढ विचारात घेता प्रत्येकाची दुसऱ्यांरच्या हे कार्य घडवून आणण्याच्या सामर्थ्याविषयी निश्चिती नसल्यामुळे आणि दुसऱ्यांच्यात्यासंबंधीच्या हेतूंच्या शुद्धतेविषयी वृत्ति संशयित असल्यामुळेही एकमेकांशी विरोध येणे अपरिहार्य झाले. आपल्या राष्ट्रीय पराक्रमामुळे आणि त्यांच्या योगाने आपण केलेल्या उज्ज्वल कार्यामुळे आपण हिंदू साम्राज्याचे नेतृत्व धारण करण्याची आपली योग्यता सिद्ध केली आहे असे मराठ्यांना वाटले. मुसलमानांशी, पोर्तुगिजांशी, इंग्रजांशी, फ्रेंचशांशी आणि इतर सर्व हिंदुकार्यांच्या शत्रूंशी अटीतटीचे भांडण आणि तेही विजयशाली भांडण भडून त्यांनी राष्ट्र ह्या स्वरूपात उज्ज्वल गोष्टी करून दाखविल्या होत्या. पण ह्या इतर सद्विचारी हिंदू राजांना वाटे की, म्हणून मराठ्यांनी त्यांची इच्छा नसताना जिंकल्याचे चिह्न म्हणून आपली लाडकी चौथाई इतर हिंदुराज्यांवर लादावी, वैयक्तिक स्वातंत्र्य गिळंकृत करावे हे समर्थनीय ठरत नाही. त्यांना तसे वाटणे स्वाभाविक होते. तसेच ज्यांनी इतके करून दाखविले, त्या मराठ्यांनीही आणखी अधिक करून दाखविण्याची आकांक्षा धरावी, आपली सत्ता संघटित करून एकमुखी साम्राज्यसत्ता प्रस्थापित केल्यानेच केवळ राष्ट्र आणि धर्म ह्या स्वरूपात हिंदूंचे स्वातंत्र्य राखण्याची आणि राजकीय नि सामाजिक अस्तित्व ठेवण्याची आशा आहे असा मराठ्यांचा मनापासून विश्वास असावा हेही तितकेच स्वाभाविक आहे. आणि सत्ता संघटित करावयाची म्हणजे सर्व घटकांना त्या सार्वभौम आणि सर्वश्रेष्ठ सत्तेखाली आणावयाचे, तिच्या नियंत्रणात ठेवावयाचे आणि तिची आज्ञा म्हणून किंवा तिच्या हितासाठी त्यांना इच्छेने किंवा इच्छा नसतानाही स्वार्थत्याग करावयाला लावावयाचे ह्या गोष्टी अवश्यमेव आल्याच. तेव्हा ज्याअर्थी इतर सर्व हिंदुमंडळीत मराठ्यांचे साम्राज्य हे एकटे संघटित राज्य हिंदुपदपादशाहीची स्थापना करून ती चालवावयाला समर्थ होते आणि त्यांनी त्याप्रमाणे जवळजवळ करून दाखविलेही, त्याअर्थी हिंदुजातीच्या आत्यंतिक हिताच्या दृष्टीनेच इतर सर्व हिंदुसत्तांनी मराठी साम्राज्याच्या अंकित असणे भाग आहे असे मराठ्यांना वाटे. अत्यंत पराक्रमाने त्यांनी हिंदुधर्माच्या आणि हिंदुजातीच्या कार्याचा पुरस्कार केला होता आणि परकीय शत्रूला अत्यंत कडक शिक्षा लावली होती. तेव्हा आपण इतके शौर्य गाजवून आणि आत्मयज्ञ करून उभारणी केलेल्या हिंदुसाम्राज्याचे नेतृत्व आपल्याकडे असणे आणि त्याचे स्वामित्व आपण सोडून न देणे हा आपला अधिकारच आहे असे त्यांचे मत होते. मराठ्यांनी जे करण्यासाठी चंग बांधला आणि करून दाखविले ते करून दाखविण्याचे किंवा धाडस करण्याचे आणि परकीय शत्रूंचे घातकी आक्रमण जिला परतविता येईल इतकी मोठी मराठी सत्ता निर्माण करावयाचे सामर्थ्य आपल्यात नाही अशी निश्चिती झाली तरी आणि अशी प्रतीती आल्यावरही इतर हिंदुराज्ये त्यांचा हा अधिकार स्वाभाविकपणेच अमान्य करीत. अशा परिस्थितीत एकमेकांची शक्ती कसाला लावूनच हिंदुसाम्राज्याचा पुढारी व्हावयाला कोण योग्य आहे ह्या प्रश्नाचा निर्णय लावणे शक्य होते. तेव्हा जी हिंदुसंस्थाने आणि जे हिंदु लोक स्वतःच हिंदू राज्य निर्माण करावयाचा प्रयत्न करीत होते आणि आतापर्यंत अखिल हिंदुजातीय दृष्टीने त्यांनी केलेल्या प्रयत्नासाठी ज्यांचे अभिनंदन करणे युक्त आहे अशा काही इतर हिंदू राजांशी आणि मराठ्यांशी केव्हाना केव्हा मधूनमधून विरोध येणे अपरिहार्य होते. राष्ट्रीय संघटनेच्या आणि राजकीय एकीकरणाच्या सर्व थोर चळवळींना,

तसले राष्ट्रीय संघटन घडवून आणण्याच्या इच्छेची तीव्रता आणि राष्ट्रीय कार्याच्या प्रगतीसाठी केवढाही मोठा वैयक्तिक स्वार्थत्याग करावा लागला तरी तो विशेष नाही, असे समजणार्यां देशभक्तीच्या स्फूर्तीची उत्कटता ह्यांच्या व्यस्त प्रमाणात असल्या विषादजनक पण अवश्यमेव परिस्थितीशी तोंड देणे भाग पडते.

आपण मराठ्यांचे स्वतःचे उदाहरण घेऊ. महाराष्ट्रातील मुसलमान सत्तेच्या अंकित असलेल्या आणि त्यांचे मांडलिक म्हणून राज्यकारभार चालविणारे लहानलहान हिंदू राजेरजवाडे, संस्थानिक आणि मांडलिक आपले सापेक्ष स्वातंत्र्य राखण्याच्या संबंधात अत्यंत दक्ष असत आणि त्यांच्यापैकी काहींच्या मनात भोसल्यांप्रमाणेच मुसलमानी शृंखला तोडून फेकावयाची आणि स्वतंत्र हिंदू राजे म्हणून प्रस्थापित व्हावयाची महत्वाकांक्षाही होती. पारतंत्र्यातील पाशवी सुखसोयी आणि दास्यातील आराम सोडून खडबडून स्वतः जागे होणे किंवा दुसऱ्यातनी आपल्याला जागे करणे ज्याना आवडत नव्हते असे अधःपतित क्षुद्र लोक आणि त्याप्रमाणेच जे आपल्यापुरते त्या दास्याचा बंध तोडण्याचा प्रयत्न करीत होते ते उदारचरित महानुभाव हे दोघेही शिवाजीमहाराजांच्या आणि त्यांच्या शूर अनुयायांच्या विरुद्ध रागाने उठले आणि त्यांनी 'मराठा तितुका मेळवावयाच्या आणि महाराष्ट्राचे संयुक्त आणि समर्थ हिंदू साम्राज्य स्थापावयाच्या त्यांच्या प्रयत्नाना विरोध केला. शिवाजीमहाराजांच्या कार्यनिष्ठेविषयी त्यांना संशय वाटे; हिंदुमात्राने एक व्हावयाच्या आणि राष्ट्रीय संघटनेच्या आवश्यकतेसाठी शिवाजीमहाराजांनी मराठ्यांना वारंवार केलेल्या विनंत्या म्हणजे हिंदूंना मुक्त करावयाच्या आणि महाराष्ट्राचे स्वातंत्र्य परत मिळवावयाच्या पांघरुणाखाली स्वतःचे महत्व वाढविण्याचे भोसल्यांच्या गुप्त महत्वाकांक्षेचे डाव आहेत, असे ते साहजिकपणे समजत. त्यांच्यापैकी काहींनी असाच खोचक प्रश्न केला की, त्यांनी भोसल्यांचे अंकित झाले पाहिजे अशी भोसल्यांनी अपेक्षा का करावी? शिवाजीची इच्छा जर खरोखर हिंदूंचे साम्राज्य स्थापावयाचे एवढीच आहे तर आम्ही त्यांच्यापेक्षा सामाजिक प्रतिष्ठेने निःसंशय श्रेष्ठ आहो तेव्हा त्याने आम्हालाच आपले नेते का समजू नये आणि आम्हालाच छत्रपती म्हणून राज्याभिषेक का करू नये? जे दासवृत्तीचे आणि नीच लोक होते त्यांना ह्या हिंदू 'उपटसुंभा'च्या उर्मट आव्हानाला तोंड देण्यासाठी प्रत्यक्ष इतर मुसलमानांशी मिळण्याची किंवा त्यांचे साहाय्य मागण्याचीही लाज वाटली नाही. जे इतक्या अधोगतीला गेले नव्हते, पण जे ह्या महदांदोलनाचे नेतृत्व चालविण्याच्या शिवाजीच्या सामर्थ्याविषयी किंवा ते आपल्याकडे घेण्याच्या युक्ततेविषयी साशंक होते त्यांनी त्याच्याविरुद्ध करावयाची युद्धे आपली आपणच करावयाचा कमी निषेधार्ह मार्ग पत्करिला. ह्यामुळे आपली तलवार कधीकधी हिंदूंच्या विरुद्ध निष्कोषित करण्याची आवश्यकता शिवाजी-महाराजांना प्राप्त झाली; तेव्हा शिवाजी-महाराजांना त्यासाठी जो विशेष दोष लावण्यात येतो त्यापासून त्यांना निर्मुक्त केल्यावाचून इतिहासाला गत्यंतर नाही. इतकेच नाही, तर हिंदू मानववंशाचे, सर्वप्रमुख पुरस्कर्ते, हिंदुधर्माचे संरक्षणकर्ते आणि मराठे लोकांच्या राज्याचे आणि राष्ट्राचे प्रस्थापनकर्ते होण्याचा त्यांचा मानही कोणाला काढून घेणे शक्य नाही. लहानसहान सर्व संस्थानिकाना जिंकून त्यांची एक संघटित आणि राष्ट्रीय सत्ता बनविणे राष्ट्रीय कल्याणाच्या दृष्टीने आवश्यक होते. जर इतर हिंदू राजांची तसे करावयाची सिद्धता असती तर त्यांनाही शिवाजीमहाराजांनी

उठावणी करावयाच्यापूर्वीच सर्वांच्या साधारण शत्रूच्या विरुद्ध बंड करून उठता आले असते. शिवाजीमहाराजांनी केले तसे धाडस करता आले असते, त्यांनी साधलेली कार्यसिद्धि साधता आली असती. समर्थ आणि संघटित मराठी राज्याची प्रस्थापनाही करता आली असती. मग शिवाजीमहाराजांना करावयाला काही उरले नसते! किंवा त्यांच्यात तसे सामर्थ्य असते तर शिवाजीमहाराजांशी विरोध करूनही त्यांना हे साधता आले असते. आणि अशा राष्ट्र संस्थापक या दृष्टीने त्यांच्यापेक्षा आपले श्रेष्ठत्व सिद्ध करता आले असते. असे झाले असते तर इतिहासाने आज ज्याप्रमाणे तो शिवाजी-महाराजांचे आणि त्यांच्या सवंगड्यांचे समर्थन करतो आहे त्याप्रमाणे त्यांचेही समर्थन केले असते! पण ज्या अर्थी दुसऱ्याय कोणाही मराठी संस्थानिकाला किंवा पुरुषाला स्वतःच्या दोषामुळे किंवा कोणत्याही कारणामुळे ते करता आले नाही त्या अर्थी त्यांनी ते त्यांच्यासाठी शिवाजी महाराजांना निमूटपणे करू द्यावयाला पाहिजे होते आणि ज्याअर्थी त्यांनी असल्या राष्ट्रीय उठावणीचा भार आणि त्यातील धक्के चपेटे शिवाजीमहाराजांवर लादले होते त्याअर्थी त्या चळवळीचे नेतृत्व आपल्याकडे घ्यावयाचा आणि अखिल महाराष्ट्राचा छत्रपती म्हणून स्वतःला अभिषेक करून घ्यावयाचा अधिकारही त्यांनी त्यांच्याकडेच सोपवावयाला पाहिजे होता. राष्ट्रीय हिताच्या दृष्टीने जो सर्वात प्रभु - समर्थ आहे त्यावाचून दुसरा कोण राष्ट्राचा प्रभु राजा व्हावयाला पाहिजे?

ज्या कारणांसाठी आपल्या काही मराठी बांधवांच्याच विरुद्ध प्रसंगोपात्त आपली तलवार निष्कोषित करावयाच्या खेदकारक पण अपरिहार्य आपत्तीला सादर झाल्याच्या विशेष अपराधातून किंवा दोषातून शिवाजीमहाराजांना निर्मुक्त करावे लागते किंवा भिन्न भिन्न शीख-जथ्यांना बलपूर्वक आपल्या आधीन करून घेण्याच्या संबंधात रणजितसिंगाचे वर्तन समर्थनीय ठरते त्याच कारणासाठी मराठा-मंडळालाही गडबड करणार्या हिंदुजांना वठणीवर आणून आपल्या साम्राज्याचे मांडलिक बनविण्याच्या संबंधातही दोषमुक्त करणे भाग आहे. त्याबरोबर हेही आम्ही पुनः स्पष्टपणे निदर्शनास आणून देतो की, त्या हिंदु राजांपैकी सर्वांना नाही, पण काहीना तरी त्यांनी मराठ्यांच्या सार्वभौमत्वाला विरोध केला ह्यासाठी दोष देता येत नाही. कारण देशातील राजकीय आणि अखिल हिंदुजातीय कल्पनांच्या त्या वेळच्या सर्वसाधारण प्रगतीचा विचार करता आणि याप्रमाणे आपल्यापुरती स्वतंत्र हिंदु राज्ये प्रस्थापित करावयाच्या त्यांच्या स्वतःच्या महत्वाकांक्षा लक्षात घेता आपल्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या संबंधात त्यांनी इतके दक्ष असणे योग्य होते आणि स्वाभाविकही होते. पण त्या वेळी मानव वंश म्हणून, विशिष्ट संस्कृती म्हणून, धर्म म्हणून, राष्ट्र म्हणून, हिंदूंचे प्रत्यक्ष अस्तित्वच समर्थ, संघटित आणि केवळ हिंदुजातीय साम्राज्य प्रस्थापित करण्यावर अवलंबून होते मग ते साम्राज्य एक राजसत्ताक असो की संयुक्त सत्ताक असो, एकतंत्री असो किंवा बहुतंत्री असो, बंगाली असो की रजपूत असो, तामिळी असो की तेलगू असो, अखिल हिंदुजातीय, केंद्रनिष्ठ आणि सर्वसमर्थ असे असावयास पाहिजे होते. आणि सर्व हिंदु लोकांमध्ये केवळ मराठेच हिंदुजातीच्या सर्व शत्रूंचा पराभव करून ते साम्राज्य स्थापावयाला आणि चालवावयाला समर्थ होते. तेव्हा हिंदूंच्याच विरुद्ध त्यांना कधी कधी आपल्या बळाचा उपयोग करावा लागला ह्याविषयी विशेष दोष किंवा भार आपल्याला मराठ्यांच्या माथी मारता येत नाही. ह्यात दोष असेल तर त्यामध्ये आम्ही

पूर्वी म्हटले त्याप्रमाणे, सर्व हिंदूंनी सारखेच वाटेकरी झाले पाहिजे किंवा कोणालाच दोष देता कामा नये; निदान एकट्या मराठ्यांच्या माथी तरी तो मारणे शक्यच नाही. हिंदूंच्या स्वातंत्र्याच्या युद्धात पुढाकार घेण्याच्या आणि एक हिंदूसाम्राज्य प्रस्थापवयाच्या त्यांच्या पात्रतेमुळे इतर सर्व हिंदू लोकांनी आपल्या वैयक्तिक महत्वाकांक्षा, क्षुद्र स्वार्थ सोडून द्यावे आणि त्यांचे सार्वभौमत्व स्वीकारावे आणि ते होऊन स्वीकारीत नसतील तर त्यांना तसे स्वीकारावयाला भाग असावे अशी अपेक्षा करण्याचा अधिकार त्यांना प्राप्त झाला होता.

३ प्राचीन आणि अर्वाचीन इतिहासाच्या माहितीच्या अनुरोधाने निरीक्षण

“ज्या प्रकारे वानरांकरवी लंका घेवविली त्या प्रकारे हे गोष्ट झाली.
सर्व कृत्ये ईश्वरावतारासारखी आहेत. जे सेवक हे पराक्रम पहात
आहेत त्यांचे जन्म धन्य आहेत. जे कामास आले त्यानी तो हा
लोक आणि परलोक साधिला ! हे तर्तुद, हे मर्दुमकी, या समयात
हे हिम्मत ! ही गोष्ट मनीही कल्पवत नाही !”

- ब्रह्मोद्वस्वामींचा पत्रव्यवहार

हयाच कारणासाठी आपल्या पूर्वजानी चक्रवर्तित्वाच्या पद्धतीचे, इतर सर्व राजांना जिंकून दिग्विजय करणार्या हिंदू विजेत्यांचा, सार्वभौमत्वाची सूत्रे चालविण्याचा आणि अखिल भारताचा राजकिरीट मस्तकावर धारण करण्याच्या अधिकाराचे केवळ समर्थनच केले नाही तर तिला पवित्र पदवीला नेऊन बसविले. त्या पद्धतीत दोषस्थले पुष्कळ होती आणि तिच्या बरोबर संकटपरंपरेचा संभव उघडउघड होता. इतके असूनही त्यावेळच्या परिस्थितीत जिच्यायोगाने संबंध हिंदुजातीला राजकीय एकीकरणाचे आणि सार्वजनिक जीवनाच्या एकत्वाचे शिक्षण देता येईल अशी राष्ट्रीय संस्था हळूहळू परिवर्धित करण्यासाठी आपल्या पूर्वजांनी शोधून काढलेल्या अनेक साधनांपैकी अत्यंत सर्वक्षम असे साधन म्हणून हया चक्रवर्तिपदाच्या कल्पनेचा उपयोग झाला. हिंदु राष्ट्राची धुरा धारण करावयाला सर्वांत योग्य असलेल्या पुरुषाला, संघटित सत्तेला किंवा लोकसमूहाला नेहमी अग्रभागी आणले, सर्वसामान्य सामर्थ्याच्या व्यक्तींना, राष्ट्रीय हितसंबंधाला हानी पोचविणार्या आपल्या योग्यतेहून पलीकडे उड्डाण मारणार्याप महत्वाकांक्षाना आळा घालावयाला भाग पाडले आणि अखिल हिंदुस्थानच्या पुढारीपणाचा मान आणि त्यांच्या बचावाचा भार त्या काळाने उत्पन्न केलेल्या सर्वाहून अत्यंत योग्य आणि समर्थ अशा पुरुषांच्या स्वाधीन केला. तिने राष्ट्रातील सर्व नैतिक शक्ती एकत्र करून सर्वांत समर्थ पुरुषाला त्यांचा पाठिंबा मिळवून दिला आणि तिच्यामुळे समाजातील त्यांच्याहून अयोग्य आणि राष्ट्राचे धुरीणत्व घ्यावयाची अधिकाराची ज्यांची प्रौढी वंशोत्पन्नतेवर किंवा केवळ असूयेवर प्रतिष्ठित असते अशा गर्विष्ठ, महत्वाकांक्षी आणि निरोधक व्यक्तींना राष्ट्रीय कर्तव्य म्हणून त्यांच्यापुढे नम्र व्हावयाला भाग पाडले. हयामुळे हिंदूंच्या राजकीय सामर्थ्याचा मध्य हया प्रांतातून त्या प्रांतात आज हस्तिनापुराला तर उद्या पाटलीपुत्राला, पाटलीपुत्राहून उज्जयिनिला, उज्जयिनीहून प्रतिष्ठानला, प्रतिष्ठानहून कनोजला, तेथून पुनः दुसर्या ठिकाणी अशा रीतीने वेळोवेळी हिंदू साम्राज्याचे संरक्षण करण्याची पात्रता आणि सार्वजनिक नि संघटित शक्ति जेथे वास करीत असेल तेथे तेथे पालटत असे. जेव्हा जेव्हा राष्ट्राच्या गरजेप्रमाणे

सर्वसमर्थ सार्वभौम सत्ता प्रस्थापित होणे अवश्य होई तेव्हा तेव्हा हिंदूलोकातील नैतिक शक्ती जणू काय स्वाभाविकपणेच हिंदु विश्वविजेत्यांच्या ध्वजेभोवती एकत्र होत; त्या मानासाठी विरोध करणार्यांइतर सर्व हिंदु प्रतिस्पर्ध्यांशी त्याला युद्ध करावे लागे आणि त्यांचा पराभव करावा लागे. त्यासाठी तो अपराधी समजला जात नसे; इतकेच नाही तर ज्यावर आपल्या मातृभूमीच्या आणि कुटुंबाच्या संरक्षणाचा आणि बचावाचा भार निर्भरपणे टाकता येईल असा सर्वोत्कृष्ट पुढारी शोधून काढावयाची त्या परिस्थितीत जी व्यवहार्य अशी तीच एक कसोटी आहे असे सर्वजण समजत असत. तसेच त्या सर्वात पराक्रमी पुरुषाचे आपल्यावरील अधिराज्य मान्य करण्यापूर्वी त्याला जे प्रतिस्पर्धी रणांगणांवर युद्धासाठी आव्हान देत त्यांचेही वागणे कोणी आक्षेपार्ह समजत नसे. जरी श्रीहर्ष आणि सत्याश्रय पुलकेशी यांचे प्रतिस्पर्धी त्यांच्या सारखे हिंदु होते, इतकेच नाही तर प्रत्यक्ष त्यांच्या जातीचे किंवा कधी कधी तर रक्त संबंधाचे नातलगच होते, तरीही त्यांना जिंकून आपले कर देणारे मांडलिक करीपर्यंत हर्षाला उत्तरेकडे आणि पुलकेशीला दक्षिणेकडे आपण दोष देत नाही, कारण मनुष्यस्वभावाप्रमाणे त्यांचे वागणे स्वाभाविक होते; किंबहुना हर्ष पुलकेशीच्या दिग्विजयात दुसऱ्या उच्च अशा राष्ट्रीय हेतूचा काही प्रश्न उत्पन्न होत असल्यामुळे त्यांनी केवळ म्हटल्याबरोबर ज्यांनी आपले वैयक्तिक स्वातंत्र्य त्यांच्या चरणावर वाहिले नाही त्यांचे वागणे वीरवृत्तीचेच होते. पण जरी त्यांचे वर्तन आक्षेपार्ह समजता आले नाही तरीही हर्ष आणि पुलकेशी ह्यांनी असली दोन थोर समर्थ हिंदुसाम्राज्ये स्थापण्यात यश मिळवून आणि त्यांच्याद्वारे हिंदु जनतेला जे राजकीय विचारांचे आणि जीवनाचे शिक्षण देऊन जी अतुलनीय राष्ट्रसेवा केली तिचा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करावयाला आपल्याला मुळीच अनमान वाटत नाही. इतकेच नाही, तर पुढे ज्यावेळी हर्ष आणि पुलकेशी एकमेकांचे बळ कसाला लावण्यासाठी एकमेकांसमोर युद्धाला उभे राहतात त्यावेळी एकादा मल्लश्रेष्ठ किंवा रणधुरंधर आपल्याच दोन शिष्यात किंवा तुकड्यात चाललेले युद्ध त्यांना त्यांचे शिक्षण देण्याच्या हेतूने, किंवा जेव्हा आणि जर तसा प्रसंगच येऊन ठेपेल तर आणि तेव्हा शत्रूंशी दोन हात करावयाचे कार्य त्या दोहोपैकी कोणावर विश्वासाने सोपवून देता येईल हे शोधून काढण्याच्या बुद्धीने ज्याप्रमाणे ती एक आवश्यक आपत्ती आहे असे समजून समर्थनीय समजतो, त्याप्रमाणे आपण अखिल हिंदुजातीय दृष्टीने ह्या दोघा वीरश्रेष्ठांचे निःपक्षापातीपणाने त्यांचे अवलोकन करतो. जर हिंदुस्थानात आणि आपल्या हिंदुजातीत काही राष्ट्रीय उपजतबुद्धी आली असेल, आपल्यात कितीही भेद असले तरी आपण तत्वतः एकराष्ट्र आहो, आपल्या धमन्यातून एक रक्त वाहत आहे, आपली पवित्र भाषा एक आहे. आपले राजकारण एक आहे. आपले तत्वज्ञान एक आहे, आपल्या समाजसंस्था एक आहेत, आपले आचारविचार एक आहेत, अशा भावना उत्पन्न झाल्या असतील तर, त्याचे मुख्य कारण म्हणजे चक्रवर्तित्वाच्या संस्थेमुळे पोसली गेलेली ही विस्तीर्ण साम्राज्येच होत हे निःसंशय आहे. ह्या साम्राज्याचे मध्यबिंदु जसजसे काश्मिरातून कनोजला आणि पाटलीपुत्राला, कांचीला, मदुरेला आणि कल्याणाला पालटत गेले तसतसे त्यांनी आपल्या प्रांतीय जीवनाचे भिन्न भिन्न झरे आपल्याबरोबर इकडून तिकडे घेऊन गेले आणि त्यांना एकत्रित करून त्या सर्वांचा एक प्रबळ राष्ट्रीय प्रवाह बनविला. ह्या त्यांच्या कार्यामुळे आपल्या इतिहासातील ह्या सर्व प्राचीन साम्राज्यांचे आपल्याला महत्व वाटते आणि

रणांगणावर पराक्रम गाजवूनही जे दुर्दैवाने पराभूत झाले त्यांचे आणि पराक्रम करून जे विजयी झाले त्यांचे दोघांचेही आपण कौतुक करतो. हर्ष आणि पुलकेशी ही आपल्या इतिहासातील अत्यंत आदराची नावे आहेत. मगधांच्या किंवा आंध्रांच्या किंवा आंध्रभृत्यांच्या किंवा राष्ट्रकूटांच्या किंवा भोजाच्या किंवा पांडवांच्या साम्राज्यापैकी एकालाही जरी काही लहान हिंदू राज्यांनी जिंकून आपले मांडलिक केल्यावाचून आणि इतराना पूर्णपणे आत्मसात् केल्यावाचून एक प्रबळ हिंदूसाम्राज्य म्हणून आपली वाढ करून घेता आली नाही तरी ह्या सर्व साम्राज्यांनी केलेल्या पराक्रमाचा आपण अभिमान बाळगतो. आज आपण ज्यांना प्रांतिकदृष्ट्या भिन्न भिन्न प्रदेश म्हणून समजू लागलो आहो त्याच निरनिराळ्या प्रांताना जिंकून घेऊन त्यांच्या जिवार जरी ह्या साम्राज्यांनी आपले वैभव वाढविले हे आपल्याला माहित असले तरी हे राजकीय ऐक्य साधण्यासाठी त्यांनी अधिक देशभक्तीचा आणि अधिक प्रशस्त मार्ग का शोधून काढला नाही; म्हणून प्रश्नांचा मारा करून त्यांना भंडावून सोडीत बसत नाही. तेव्हा ज्या मराठ्यांच्या उठावणीने ह्या प्राचीन साम्राज्यांपैकी कोणापेक्षाही अधिक विस्तृत आणि अधिक बलिष्ठ हिंदूसाम्राज्य निर्माण करण्यात यश मिळवले आणि तेही अंतःकलहात आणि आपसातील युद्धात राष्ट्रातील लोकांच्या सांडाव्या लागणार्या रक्ताचे किती तरी अल्प प्रमाणात मूल्य देऊन मिळविले, तिला अगदी त्याच कारणासाठी आपण सर्व हिंदूनी, मग आपला प्रांत कोणताही असो, पंथ कोणताही असो, जात कोणतीही असो तितकाच मान दिला पाहिजे, तिच्याकडे तितक्याच कौतुकाने बघितले पाहिजे आणि तिच्याविषयी तितकाच आदर बाळगिला पाहिजे.

नाही! मराठ्यांच्या उठावणीचे महत्त्व त्यांच्यापेक्षाही अधिक आहे. कारण ज्या अर्थी मराठ्यांच्या उठावणीला कारणीभूत झालेली तीव्र राष्ट्रीय परिस्थितीची निकड ही अगदी परमावधीला गेली होती त्याअर्थी अखिल हिंदु जातीय दृष्टीने विचार करता हर्ष किंवा पुलकेशी ह्यांच्या दिग्विजयाचे समर्थन ज्या प्रकारे करता येते त्यापेक्षा कितीतरी उदात्त तत्वावर मराठ्यांच्या ह्या प्रयत्नाचे, युद्धाचे आणि विजयाचे नैतिक समर्थन करता येते. केवळ उत्साह किंवा दिग्विजयाची हाव म्हणून काही त्यांनी ह्या कार्यासाठी तलवार निष्कोषित केली नाही. केवळ चक्रवर्तिपदाचे ऐश्वर्य स्वतःसाठी मिळवावे म्हणून काही त्यांनी इतराना जिंकून आपल्या सत्तेखाली आणले नाही. त्या वेळी राष्ट्र म्हणून, एक स्वतंत्र धर्म म्हणून, हिंदूंनी कसे जिवंत रहावयाचे असा प्रश्न उत्पन्न झाला होता! उत्तरेकडील कविभूषण कवीने 'काशीजीकी कला जाती, मथुरा मशीद होती, शिवाजी न होते तो सुन्नत होति सबकी' म्हणून जे वर्णन केले आहे ते काही पोकळ कविप्रशंसा नाही! एखादी गोष्ट पुराणकाली घडली असली तर तिच्याविषयी तिच्या जुनाट-पणामुळेच तिच्याभोवती मनुष्य एक पवित्रतेचे तेजोवलय निर्माण करतो पण तीच आपल्या देखतची किंवा अलीकडे झालेली असली म्हणजे तिचे महत्त्व किंवा पावित्र्य तितके माणसाला वाटत नाही असे कधी कधी होते, नाही तर मराठा - मंडळाने हिंदु - हितसंबंधाची जी महत्वाची सेवा केली ती विक्रमादित्याच्या, शालिवाहनाच्या किंवा प्रत्यक्ष चंद्रगुप्ताच्या परम वैभवाच्या काळात आपल्या प्राचीन हिंदुवीरांनी केलेल्या सेवेपेक्षा तत्त्वतः यत्किंचितही कमी महत्वाची नाही आणि प्रमाणाने तर किती तरी मोठी आहे. चंद्रगुप्ताने प्रस्थापित केलेले प्रचंड साम्राज्य पांडवानंतरच्या हिंदुस्थानच्या इतिहासात वर्णन केलेल्या इतर

साम्राज्यांपेक्षा वैभवात आणि सामर्थ्यात निःसंशय अत्यंत श्रेष्ठ होते, पण जी राष्ट्रीय आपत्ती दूर करण्यासाठी ते अस्तित्वात आले ती मराठ्यांच्या वेळेपेक्षा किती तरी क्षुद्र स्वरूपाची होती आणि त्याला उपलब्ध असलेली साधने मराठ्यांच्या उठावणीपेक्षा किती तरी अधिक आणि कार्यक्षम होती. शिकंदराच्या भारतविजयाची पाश्चात्य इतिहासकार मोठी चटकदार वर्णने करतात; पण हा भारतविजय म्हणजे नुसत्या एका एका कोपर्यांचेच फेवळ पंजाबचा विजय आहे! हिंदुसत्तेच्या पाटलीपुत्राला असलेल्या मुख्य केंद्रात त्या आघाताला स्पर्शही करता आला नाही. साम्राज्याधिपती नंदाला म्लेंच्छाना हिंदुभूमीतून हाकलून द्यावयाचे कर्तव्य पार पाडता आले नाही. लागलीच आर्य चाणक्यांच्या बुद्धिमत्तेने आणि चंद्रगुप्ताच्या बाहुबलाने नंदाना आपले उच्च पद सोडून देणे भाग पाडले, साम्राज्याचा भार आपल्यावर घेतला आणि ह्या साम्राज्याची सर्व साधने त्याच्या हाताशी आल्यावर त्याच्या बळावर ग्रीकांना मोठ्या पराक्रमाने हिंदूंच्या भूमीतून हाकलून लावले. पण ह्याच्याशी तुलना करता मराठ्यांना हातात घ्यावे लागलेले काम किती कठीण होते; त्यांच्यावर ओढवलेली आपत्ति केवढी प्रचंड होती आणि तिच्याशी तोंड द्यावयाला त्यांच्याजवळ असलेली साधने किती क्षुद्र होती! शतकानुशतके संबंध हिंदुस्थान परवश होऊन मुसलमान, पोर्तुगीज आदिकरून परकी आणि बलाढ्य शत्रूंच्या पायाखाली तुडवले जात होते! सर्व पौरुष आणि आशा सुद्धा त्याच्यातून पिळून निघून ते निपटणारे बनले होते. नेहमी होणार्या पराजयामुळे उत्पन्न झालेल्या हीनवृत्ती राष्ट्राच्या जीवभूत गोष्टींचा ग्रास करीत पुष्ट होऊन शेवटी मोंगल बादशहा हे आपल्यावर राज्य करावयालाच जन्माला आलेले आहेत आणि त्यांना तसे करावयाचा देवानेच अधिकार दिला आहे अशी समजूत रूढ होऊन बसली होती. हिंदूंची तलवार अक्षरशः तुटून पडली होती. हिंदूंचा ध्वज अक्षरशः फाटून गेला होता! आणि तरीही मराठ्यांनी उठावणी केली, तरीही त्यांनी रणभूमि जागवली, तरीही त्यांनी हिंदूंना तोपर्यंत राष्ट्र ह्या नात्याने ज्याच्याशी कधीही तोंड देण्याची पाळी आली नव्हती अशा अटीतटीच्या सामन्यात जय मिळविला! ग्रीकांचा हिंदुस्थानात जेथपर्यंत प्रवेश झाला होता त्यापेक्षा हूणांचा आणि शकांचा जरी पुष्कळच दूरवर प्रवेश झाला होता तरी त्यांना शत्रू म्हणून इतके प्रबलत्व कधी प्राप्त झाले नव्हते आणि सर्व हिंदुस्थान त्यांना केव्हाही आपल्या साम्राज्याखाली आणता आला नव्हता. तोरमाण किंवा रुद्रदमन राज्य करीत असता राष्ट्रीय जीवनाच्या तत्वावर, राष्ट्रीय संस्कृतीवर एवढा प्राणघातक आणि बलवत्तर आघात केव्हाही झाला नव्हता जेवढा मुसलमानांच्या आणि पोर्तुगीजांच्या धर्मवेडाने केला! हूणांच्या आणि शकांच्या आघातातून आपल्या भूमीचे आणि आपल्या राष्ट्राचे संरक्षण करणारा पराक्रम, देशभक्ती, उसळी आणि आत्मयज्ञ ही खरोखरच उज्ज्वल आहेत आणि आपल्या ज्या राष्ट्रीय वीरांनी, योद्ध्यांनी आणि राजकारणकुशल पुरुषांनी आपल्या भूमीची परक्या संतापोत्पादक जोखडापासून मुक्तता केली; इतकेच नाही तर सर्व हिंदू जनता मगधांच्या किंवा मालवांच्या सार्वभौम ध्यजेखाली, चंद्रगुप्ताच्या किंवा विक्रमादित्याच्या किंवा शालिवाहनाच्या प्रबल राजदंडाखाली, एकत्र करून आपल्या राष्ट्रीय ऐक्यात आणि सामर्थ्यात इतकी भर घातली त्याविषयी आम्हांला अत्यंत कृतज्ञता वाटते. हिंदुस्थान देशावर प्रेम असलेला प्रत्येक हिंदू मग तो कोणत्याही प्रांताचा असो किंवा कोणत्याही जातीचा असो, वरील सम्राटांनी स्थापलेल्या साम्राज्यांना जरी आज त्या प्रांताला तो आपला प्रांत म्हणतो

त्या प्रांताला जिंकून आपल्या सत्तेखाली ठेवावे लागले असते आणि त्यांच्या दिग्विजयासाठी त्यांनी केलेल्या अंतर्युद्धात त्यांना कदाचित् त्यांच्याच पूर्वजांचे रक्त जरी सांडावे लागले असले तरीही हिंदुस्थान देशावर प्रेम असलेला प्रत्येक हिंदु त्या विशिष्ट परिस्थितीत आपल्या राष्ट्राला स्वातंत्र्याच्या अभिमानास्पद शांततेचा, अजेय शक्तीचा अमूल्य ठेवा मिळविण्यासाठी द्यावे लागणारे एकमेव मूल्य म्हणून ह्या अपरिहार्य आपत्ती आपण स्वीकारल्या पाहिजेत हे ओळखून चंद्रगुप्ताच्या, पुष्यमित्राच्या, समुद्रगुप्ताच्या किंवा यशोधर्म्याच्या किंवा त्या विख्यात गौतमीपुत्राच्या नामोच्चाराबरोबर त्यांनी ह्या पवित्र भरतभूमीची हूणांच्या आणि शकांच्या राजकीय बंधनापासून मुक्तता केली म्हणून आदराने आपले मस्तक विनम्र करतो आणि त्यांच्या स्मृतीची पूजा करतो तेव्हा ह्या चंद्रगुप्तांना किंवा विक्रमादित्यांना ज्या संकटाला तोंड द्यावे लागले त्यापेक्षा विशालतेच्या आणि तीव्रतेच्या दृष्टीने किती तरी अधिक प्राणघातक संकट, ज्याच्यामुळे आता सर्वनाश झाल्यावाचून राहत नाही असेच जवळजवळ दिसू लागले होते, असे संकट मराठ्यांच्या वेळेला देशावर आलेले होते. त्या संकटातून ज्यांनी अखिल हिंदुजातीला वाचविले आणि तेही आपल्या त्या प्राचीन वीरांच्या हाताशी असलेल्या साधनापेक्षा कितीतरी कमी प्रतीच्या साधनांनी वाचविले आणि एवढे दैदीप्यमान कार्य करून दाखविले, की एक दोन उदाहरणे सोडून दिली तर त्यांच्याशी नुसती बरोबरी करावयालाही आपल्या इतिहासात वर्णिलेल्या प्राचीन साम्राज्यांपैकी एकही पुढे येणार नाही त्या शिवाजीमहाराजांच्या आणि बाजीरावांच्या, भाऊंच्या, रामदासांच्या, जनकोर्जांच्या नामोच्चारा- बरोबर हिंदूने आदराने आणि उत्कृष्ट कृतज्ञतेने आपले मस्तक लववावयाला नको का? आणि अत्यंत प्रेमाच्या आणि राष्ट्रीय अभिमानाच्या भावनेने भरलेल्या हृदयाने त्या साम्राज्याची स्मृति बाळगावयाला नको का?

ह्या वाफेच्या आणि विजेच्या दिवसात देखील गॅरिबॉल्डी किंवा मॅझिनीसारख्यानाही केवळ नैतिक प्रचारकार्य करून संबंध इटली संघटित करणे अशक्य आहे असे आढळून आले, सर्व प्रांतिक भेदभाव नाहीसे करून टाकावे आणि आपले सर्व लोक एकत्र करून त्यांचे सगळ्या इटलीत एक राज्य करावे असे उच्च हेतू असूनही त्यांचे सापेक्षतः संशयित स्वरूपाच्या साधनांचा अवलंब केल्यावाचून चालले नाही. नेपल्स किंवा रोम येथील लोकांना संयुक्त इटली बनवावयाच्या निरर्थक ओरडीसाठी आपण आपल्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे बलिदान का करावे ह्याचा उमज पडेना. पीडमॉर्टचा राजा आणि पीडमॉर्टचेच असलेले ह्या चळवळीचे 'गॅरिबॉल्डी', क्रीस्पी, कॅव्हूर अत्यादी सर्व पुढारी जेव्हा बुद्धिपुरःसर प्रांतामागून प्रांत पीडमॉर्टच्या साम्राज्याला जोडू लागले तेव्हा ह्या प्रांतिक वृत्तीच्या लोकांना स्वाभाविकपणे त्यांच्या कृतीविषयी आणि आश्वासनाविषयी शंका वाटू लागली. ऑस्ट्रियाच्या किंवा फ्रान्सच्या दास्याचे त्यांना काही वाटत नव्हते; सवयीने त्याविषयी त्यांचे मन इतके निर्ढावून गेले होते. पण दासांच्या नेहमीच्या वृत्तीला अनुसरून त्यांच्या स्थितीत असलेल्या पैकीच एकाला आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ, आपला स्वामी मानावयाची आणि त्याची आज्ञा पाळावयाची कल्पनाही त्यांना सहन होत नव्हती! म्हणून इटलीचीच एकी करण्यासाठी देखील गॅरिबॉल्डी, व्हिक्टर इमॅन्युअल अत्यादी पुढार्यांनसुसत्या परकीयांबरोबर नाही, तर आपल्या प्रत्यक्ष देशबांधवांबरोबर युद्ध करावे लागले. पण इतिहास त्यांना बंधुविरोधाच्या आरोपापासून

दोषमुक्त ठरवितो; आणि आज सर्व इटली देश ज्यांनी ज्यांना युद्धात जिंकले त्याच निओपोलिटन आणि रोमन लोकांच्या वंशजासुद्धा सर्व देश इटालिच्या ह्या देशकर्त्यांच्या नामोच्चाराबरोबर अत्यंत आदराने आपले मस्तक नम्र करतो आणि प्रेमाने आणि कृतज्ञतेने नतजानु होतो. पीडमॉटचा तोच राजा पुढे ज्याप्रमाणे संपूर्ण इटलीचा राजा मानला गेला त्याप्रमाणे अनुकूल काळ आणि परिस्थिती येताच संबंध हिंदुस्तानात वास्तविक ज्यांची सत्ताच प्रत्यक्ष चालली होती त्या मराठ्यांच्या राजावरही अखिल हिंदुस्थानचा सम्राट म्हणून अभिषेक केला गेला असता. सर्व हिंदुस्थानचे सम्राट म्हणून विश्वासरावांच्या नावाने भाऊंनी अशी द्वाहीदेखील फिरविली होती असे शत्रू आणि मित्र दोघेही सांगतात. आधुनिक जर्मन संस्थानांचा आणि त्यांच्या स्वातंत्र्याच्या नि संघटनेच्या इतिहासाचे मराठ्यांच्या काळच्या हिंदुस्थानातील राजकीय घटनेशी अधिक साम्य आहे. जर्मन साम्राज्याप्रमाणे येथेही मराठ्यांचे छत्रपति हे ज्याचे मूर्धाभिषिक्त सम्राट आहेत असे हिंदु राजांचे संयुक्त साम्राज्य जवळजवळ प्रस्थापित होत आले होते. पीडमॉटच्या इटालियन राज्याप्रमाणेच, प्रशियाच्या जर्मन साम्राज्याप्रमाणेच, अंतर्युद्धे करावी लागली असली तरी महाराष्ट्राचे हिंदुसाम्राज्य हेही अखिल हिंदुजातीय आणि राष्ट्रीय असे महत्कृत्य होते आणि त्यासाठी प्रत्येक हिंदु देशभक्तास ते साम्राज्य स्थापण्याकरिता ज्यांनी श्रम केले आणि धारातीर्थी देह ठेवले त्यांच्या स्मृतिविषयी साभिमान कृतज्ञता वाटली पाहिजे.

४ साधने : मराठ्यांची युद्धपद्धती

“आपणास राखून गनीम घ्यावा. स्थळास गनिमाचा वेढा पडला तो रोज झुंजून स्थळ जतन करावे. निदान येऊन पडले तरी परिच्छिन्नवार होऊन लोकी मरावे. पण सल्ला देऊन, स्थळ देऊन जीव वाचविला असे सर्वथा न घडावे.”

- राजाजा

“ऐसें अवघेची उठता । परदळाची काय ती चिंता
हरिणें पळती उठतां चित्ता । चहूंकडे”

- रामदास

आम्ही दिलेल्या संक्षिप्त वृत्तांताच्या प्रारंभी आम्ही म्हटले आहे की, शिवाजीमहाराजांच्या जन्माने आपल्या हिंदुजातीच्या अर्वाचीन इतिहासाने ज्या इतक्या महत्वाच्या आणि यशःशाली युगाचा आरंभ केला त्याचे श्रेय शिवाजीमहाराज आणि त्यांचे धर्मगुरु श्रीरामदासस्वामी ह्यांनी आपल्या लोकांपुढे ठेवलेल्या थोर राष्ट्रीय आणि आध्यात्मिक ध्येयाला जितके आहे तितकेच मराठ्यांनी रणांगणावर जी विशिष्ट प्रकारची डावपेचांची युद्धपद्धती प्रचलित केली, तिला आहे. आम्ही इतक्या संक्षेपाने लिहिलेल्या इतिहासातही ज्या घटना आम्ही दिल्या आहेत तेवढ्यांनी देखील महाराष्ट्रधर्म ही जशी हिंदुजातीच्या मरणोन्मुख जीवनाला चैतन्य देणारी नवीन शक्ती होती त्याप्रमाणेच मराठ्यांची (गनिमी काव्याची) वृक् युद्धपद्धति ही तितक्याच सत्यतेन त्या काळी हिंदु लोकांत प्रचलित असलेल्या युद्धशास्त्रातील महत्वाची वाट होती हा सिद्धान्त असंदिग्धपणे सिद्ध होतो असे आम्हाला निश्चित वाटते? शिवाजीमहाराजांच्या परिस्थितीत ती अत्यंत उपयुक्त होती हे निर्विवाद आहे आणि कदाचित ह्या आवश्यकतेमुळेच ती त्या वेळी स्वाभाविकपणे प्रचलित झाली; पण शिवाजीमहाराजांच्या नंतरच्या पिढ्यांनाही ती इतकी लवचिक आणि मराठ्यांच्या विशिष्ट सत्तेला आणि बुद्धीला इतकी सोयीस्कर आढळून आली की, आपल्या उपक्रमाच्या प्रारंभीच्या दिवसात मिळालेल्या थोड्याशा क्रांतिकारकांच्या टोळ्यांचे पुढारी असताना शिवाजीमहाराजांना तिचा अवलंब करावा लागला त्या स्थानी आता मोठमोठाले दलभार बरोबर घेऊन जात असतानाही त्यानंतरच्या मराठी वीरांनी आपल्या शत्रूंच्याविरुद्ध ह्या पद्धतीचा तितक्याच विलक्षण कार्यक्षमतेने उपयोग केला. पुढील मराठी सेनानायकानीही आपल्या थोर स्वराज्य संस्थापकांच्या सैनिक डावपेचात तिचा अवलंब केला आणि मोठमोठ्या सैन्यभारांच्या हालचालींनाही तीच युद्धपद्धति लावली. त्यांनी ही युद्धपद्धति इतक्या परिणामकारक रीतीने उपयोगात आणली की, त्यांच्याशी गाठ पडल्यावर

त्यांच्या, शत्रूंना आशा कशी सोडून द्यावी लागे हे वरील संक्षिप्त कथानकात पानोपानी दिसून आलेच आहे. बलिष्ठ शत्रूशी गाठ पडली की, मराठ्यांचे घोडेस्वार चारी दिशानी नाहीसे होऊन जात आणि जवळच्याच डोंगरातून किंवा झाडीतून त्यांची टेहळणी करीत. ते परतलेले पाहताच आपल्याशी दोन हात करावयाचे त्याचे धैर्य झाले नाही, हे आपल्याला भ्याले असे बहुधा शत्रूला वाटे आणि तो विजयभराने तसाच पुढे जाऊ लागे. अशा रीतीने अगदी अवघड जागी तो ओढला जाई. कधी कधी तर मराठ्यांना तो ज्या जागी यावयाला पाहिजे असेल अगदी त्याच जागी तो नेमका चालून जाई! लागलीच मराठी स्वार जितक्या चपळाईने ते चारी दिशाना नाहीसे होत तितक्याच चतुराईने एके जागी येत; संघटित होऊन आपणहून आलेल्या त्या भक्ष्यावर वज्रपातासारखे जाऊन आदळत आणि 'हे काय होते आहे' हे शत्रूच्या लक्षात यावयाच्या आधीच त्याचा चक्काचूर करून टाकीत. त्यांना ज्या वेळेला लढावयाचे असे त्या वेळी ते इतक्या चिकाटीच्या शौर्याने लढत की, शत्रू त्याची नित्याची 'हाय'च घेई! हंबीररावाने केलेले युद्ध नि बदाऊच्या घाटात झालेला संग्राम आणि इतरही अनेक रणप्रसंगांवरून मराठी वीरांचीही शौर्यपूर्ण चिकाटी उत्तम निदर्शनास येते. तिच्यामुळे मराठ्यांची ज्यावेळी इच्छा नसेल त्यावेळी त्यांना युद्ध करावयाला आणल्यावर त्यांच्याशी उघड्या रणांगणावर दोन हात करणे हानिकारक होई.

मराठ्यांची युद्धपद्धती आणि आत्मयज्ञाची उपपत्ती श्रीरामदासस्वामींच्या "शक्तीने मिळती राज्ये युक्तीने यत्न होतसे" ह्या वचनातील तत्वांवर बसविलेली होती. सत्कार्यासाठी करावे लागणारे युद्ध ते पवित्र समजत कारण तसे युद्ध केल्यावाचून स्वातंत्र्य किंवा साम्राज्य मिळविणे शक्य नाही. आत्मयज्ञ आणि अमर्याद पराक्रम तानाजीने सिंहगडावर केला तसाच आत्मयज्ञ नि पराक्रम ह्या दोन गुणांच्या बलावर मराठे अखिल भारताचे स्वामी झाले. पण प्रक्रमापेक्षा ते चातुर्याला अधिक महत्व देत. कारण चातुर्यावाचून पराक्रम म्हणजे पशूचा गुण होतो. आत्मयज्ञही तेव्हाच पूज्य असतो की, जेव्हा प्रत्यक्ष म्हणजे प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष असला तरी बुद्धीला पटेल अशा रीतीने तो यशाला आवश्यक असतो. जो आत्मयज्ञ अंतिम विजयाकडे घेऊन जात नाही त्याला मराठी युद्धपद्धतीच्या डावपेचात स्थळ नसे. 'कातर्य केवला नीति : शौर्यं श्वापदचेष्टितम्' ह्या श्लोकार्धातील मार्मिक अनुभवाचाच उपदेश श्रीरामदासानी "शक्ति युक्ति जये ठायीं। तेथे श्रीमंत नांदती!" ह्या ओवीत केला आहे. ज्याच्या योगाने एकंदरीत शेवटपर्यंत आपल्याला जितकी हानी सोसावी लागेल त्यापेक्षा शत्रूची अधिक हानि घडणारे मार्ग शोधून ते उपयोगात आणावयाला ते नेहमी अत्यंत सावध, अगदी फुंकून पाऊल टाकणारे असत पण तशी वेळ आली त्या क्षणी साहस करणे म्हणजे एकंदरीत सावधपणाच आहे असे दिसले म्हणजे ते तितकेच साहसीही असत. समरभूमीवरील समोरासमोरची ठाणे मांडून युद्धे मराठे बहुधा टाळीत. पण एकदा का ते तशा युद्धाला उभे झाले म्हणजे मग त्या विरोधाचा शेवट कोणाचा तरी अंत होण्यातच होई.

शत्रूंच्या आघाडीचे लोक अलग एकटे सापडले तर त्यांना कापून काढण्याचा किंवा लपून बसून लहानसहान टोळ्या सापडताच अचानक त्यांच्यावर मारा करण्याच्या सिद्धतेने ते पहिल्याने शत्रूसेनेच्या आसपास टेहळणी करीत रहात; त्यांचा पाठलाग करावयाला गेले की, ते पार पसार होत. कंटाळून पाठलाग करणार्या शत्रूने पाठलाग सोडून दिला, की एका क्षणात चारी दिशांनी ते त्याच्यावर येऊन पडत. पुढे जेव्हा

मोठमोठाले सैन्यभार ते हाताखाली वागवू लागले त्या वेळीही हेच डावपेच त्यांनी मोठ्या प्रमाणात उपयोगात आणले. पूर्वी एकटा - दुकटा सैनिक गाठून ते त्याची वाट लावीत असत. मग शत्रूची संबंधच्या संबंध सैन्ये ह्या प्रमाणे गाठून कापून काढीत. इंग्रज आणि मराठ्यांमधल्या पहिल्या युद्धात होळकर आणि पटवर्धनांनी इंग्रजांच्या विरुद्ध उपयोगात आणलेल्या युद्धपद्धतीवरून मराठ्यांनी आपल्या जगद्विख्यात छत्रपतीस्वामींची युद्ध करण्याची पद्धतीच अगदी नाना फडणीस आणि महादजी शिंदे ह्यांच्या वेळेपर्यंत किती यशस्वीपणाने स्वीकारली होती आणि त्या वेळच्या परिस्थितीला अनुरूप अशा प्रमाणात वाढवली होती हे उत्कृष्टपणे निदर्शनास येते.

त्यांच्या युद्धपद्धतीतील दुसरा महत्वाचा विशेष म्हणजे कोणाही शत्रूशी युद्धाला प्रारंभ होताच ते एकदम शत्रूला बचावाचे धोरण स्वीकारावयास भाग पाडीत म्हणजे सामान्यतः शत्रूच्या प्रांतात ह्यांची पहिल्याने स्वारी होई; अशा रीतीने आपला सर्व प्रदेश पाठीमागे सुरक्षित राहू द्यावयाची ते काळजी घेत आणि युद्धामुळे स्वाभाविक होणारी वैराणस्थिती शत्रूच्या प्रदेशाला भोगावी लागे. युद्ध देण्याचे टाळून ते इकडून तिकडे वार्यांप्रमाणे स्वार्यांक्रिरीत, शत्रूचा दाणापाणी मारून काढीत आणि सैनिकांच्या त्रासाने शत्रूच्या प्रजाजनांना 'त्राहि भगवान' करून सोडीत. त्यामुळे काही दिवसात शत्रूच्या सैनिकांचेही मानसिक धैर्य अवश्य खचून जाई आणि त्यांच्यातील चिकाटी आणि नियमबद्धता नाहीशी होई. असा गोंधळ माजताच त्याचे पर्यवसान महागाई होण्यात, अन्नपाण्याची टंचाई पडण्यात आणि राजव्यवस्थेचे नियंत्रण शिथिल होण्यात होई. अशा रीतीने एकीकडे ते शत्रूला अडचणीत टाकीत आणि त्रस्त करीत असत! दुसरीकडून शत्रूच्या प्रदेशातून युद्धव्ययासाठी खंडण्या उकळीत आणि आपल्या नावाने अनिर्बंधपणे धारा बसवीत. म्हणजे शत्रूला आपल्या सैन्याचा व्यय तर चालवावाच लागे आणि वर ह्यांच्या सैन्यालाही त्यालाच पोसावे लागे. शत्रूला ह्यांना टाळता येत नसे, की मनात आणील त्यावेळेला ह्यांच्याशी सामना देता येत नसे. त्याच्या तोंडातून निराशेने अद्गार निघत, "ह्या मराठ्यांशी युद्ध करावयाचे म्हणजे वार्यांेशी भांडण्यासारखे आहे, पाणी दुभंग करण्यासारखे आहे!" ह्या पद्धतीचे सर्वात उत्कृष्ट उदाहरण रघूजी भोसल्यांच्या बंगालच्या स्वारीत पहावयाला मिळते. त्यांनी वर्षानुवर्ष बंगालच्या उन्मत्त मुसलमान सुभेदाराच्या प्रांतातील सर्व लोकांना कसे त्रस्त करून सोडले, त्यामुळे शेवटी त्याला कसे शरण जावे लागले, ओढ्या प्रांत मराठ्यांच्या कसा स्वाधीन करावा लागला आणि हिंदू राजाला खंडणी देऊन त्याचे मांडलिक होणे कसे भाग पडले हे आम्ही मागे दाखविलेच आहे.

ह्या स्वारीवरून स्पष्ट दिसून येईल की, शत्रूची भूमी वैराण करावयाची, शत्रूचे राष्ट्र त्रस्त करून सोडावयाची, मराठ्यांची युद्धपद्धती, शिवाजीमहाराजांच्या वेळेला समर्थनीय असली तरी पुढे जेव्हा त्यांच्या नियमित उत्पन्नातून मोठमोठाली सैन्ये ठेवण्याचे त्यांना सामर्थ्य आले, तेव्हा म्हणजे पेशव्यांच्या वेळी त्यांचे ते करणे म्हणजे केवळ लूटमार करण्यासारखे होते. हे जे काही लोकांचे म्हणणे आहे ते चुकीचे आहे. कारण एकतर त्या दिवसात ह्या पद्धतीला एक विशिष्ट युद्धाचे अंग म्हणून मान होता. तेव्हाची सर्वच राष्ट्रे तिचा उपयोग करीत असत. मुसलमानांच्या विरुद्ध किंवा हिंदूंच्या विरुद्ध भेदाभेद न करता मुसलमान ती सरसहा उपयोगात आणीत. पोर्तुगीज, इंग्रज अत्यादी युरोपातील किंवा आशियातील सर्व राष्ट्रे शत्रूची जी

नगरे किंवा प्रदेश हस्तगत करण्यात त्यांना यश येई त्या नगरावर आणि प्रदेशावर युद्धाची खंडणी बसवून वसूल करणे आवश्यक समजत. दुसरे, मराठ्यांना एकाच वेळी अनेक जागी निरनिराळ्या शत्रूंची युद्ध करावे लागे आणि हे त्यांचे शत्रू बहुतेक परकी, प्रजापीडक आणि परराज्यहरक असत. तेव्हा पुण्याच्या मुख्यकेंद्रापासून इतक्या दूरवर, एकीकडे पंजाबमध्ये तर दुसरीकडे अर्काटमध्ये कराव्या लागणार्या युद्धासाठी ठिकठिकाणी मोठमोठाली सैन्ये स्वतःच्या पैशाने ठेवणे मराठ्यांना शक्य नव्हते आणि शक्य असते तरी त्यांनी तसे करावयाला नको होते. त्यांनी ही पद्धती सोडून देणे योग्य नव्हते. कारण ही पद्धती म्हणजे शत्रूच्या युद्धसामर्थ्याच्या नाड्यांवरच घाव घालावयाचे आणि अशा रीतीने शत्रूला लवकर शरण आणावयाचे त्यांच्या हातातील प्रबल शस्त्र होते.

मराठ्यांच्या युद्ध करण्याच्या पद्धतीतील ह्या अंगाला मराठ्यांचे शत्रू नेहमी लूट किंवा वाटमारी अशी संज्ञा देतात. एखाद्या बोअरयुद्धात, एखाद्या जर्मनयुद्धात, डलहौसीच्या दुसऱ्यायची राज्ये आपल्या राज्याशी जोडून घ्यावयाच्या कूटनीतीने किंवा इ.स. १८५७ च्या नीलच्या स्वारीत असे करणे एक सामरिक धोरण म्हणून क्षम्य समजले जाते, तेव्हा हिंदुस्वातंत्र्यसारख्या न्याय्य युद्धात आणि विशेषतः औरंगझेब, टिपू, गुलाम कादर असल्या शत्रूंची प्रसंग असता ते साहजिकच क्षम्य नव्हे तर न्याय्य समजले जावे असे कोणालाही वाटेल. तसे पाहिले तर युद्धात काहीही करणे न्याय्य आहे हे तत्व आज सर्वसामान्य, कराव्या लागणार्या युद्धांत कमीतकमी क्षम्य तरी असले पाहिजे. वरील नेहमीच्या, शिब्या आणि आपमतलबी आरोपाला ही उत्तरे आहेतच. पण त्या व्यतिरिक्त प्रत्यक्ष श्रीशिवाजीमहाराजांनी आपल्या शत्रूंना ह्या संबंदात जे एकदाच उत्तर देऊन ठेवले आहे त्याचा येथे नुसता उल्लेख केला म्हणजे पुरे आहे. त्यांनी लिहिले, 'माझ्या देशाच्या आणि माझ्या लोकांच्या संरक्षणासाठी ही सैन्ये ठेवावयाला तुमच्या बादशहाने मला लावले आहे; तेव्हा आता त्याचा व्यय त्याची प्रजा म्हणवणार्यांचे लोकांनीच दिला पाहिजे!' तत्कालीन इंग्रज लेखकानादेखील स्वीकार करावा लागला आहे की, शिवाजी स्वारीला निघाला म्हणजे वाटेवरील सर्व लोकांना आमची आज्ञा, अधिकार जे मान्य करतील त्यांना माझ्याकडून किंवा माझ्या सैनिकांपैकी कोणाकडूनही यत्किंचित उपसर्ग पोचणार नाही असा तो कौल देतो. आतापर्यंत त्याने आपले वचन पाळले आहे! ह्याच्या जोडीला आम्ही असेही सांगतो की, वरीलप्रमाणे थेट खड्याला इ.स. १७९५ मध्ये मिळालेल्या मराठ्यांच्या दैदीप्यमान विजयाने ज्याचा शेवट झाला त्या निजामाबरोबरच अंतिम युद्धापर्यंतही मराठ्यांच्या सेनानायकांनी दिलेली असली वचने अशीच प्रामाणिकपणाने पाळली आहेत.

आता हे खरे आहे की, ह्या स्वार्थीत्वहूदा शत्रूंच्या हिंदप्रजाजनांना त्रास भोगावा लागे. पण एकदा युद्ध चालू झाले म्हणजे अशा परिस्थितीत सूक्ष्म भेदाभेद ठेवणे अशक्य होऊन जाते किंबहुना कधी कधी असा भेदाभेद करणे इष्ट नसते; युद्धकाळातील ह्या अपरिहार्य गोष्टींचा पुनरुच्चार करण्याची आवश्यकता दिसत नाही. कारण मुसलमानांना किंवा इतर विरुद्ध लोकांना युद्धातील व्ययाची भरपाई म्हणूनही खंडणी द्यावी लागे तशी ती शत्रूंच्याकडील हिंदूंनाही द्यावी लागणे योग्यच होते. ह्या हिंदूंनी वास्तविक मराठ्यांच्या पक्षाला मिळून प्रत्यक्ष साहय करावयाला पाहिजे होते. ते न करता जे वारा येईल तशी पाठ देण्याच्या सिद्धतेने असत किंबहुना त्यांच्या विरुद्धच प्रयत्न करीत, त्यांची त्या राष्ट्रीय झगड्यासाठी

काहीच स्वार्थत्याग करावयाची सिद्धता नसे. तेव्हा त्यांना निदान द्रव्यलाभाचा पुष्कळसा आपला भाग उचलावयाला साहजिकच बलपूर्वक भाग पाडले जाई. ज्या हिंदुसेनेच्या पराक्रमामुळेच केवळ हिंदूंचा वंश, हिंदूंची संस्कृति आणि हिंदूंची देवळे बचावली गेली होती नि ज्या सेनेने आपले सामर्थ्य दाखविले नसते तर बहुधा हिंदूंना बळाने बाटवून मुसलमान केले गेले असते आणि हिंदूंचे हिंदूपणच संपुष्टात आले असते. सेनांचा व्यय चालविण्यासाठी उपर्युक्त खंडणी म्हणजे अप्रत्यक्ष युद्धकरच असे. तो सर्व हिंदूंकडून उकळला जात असे.

तो उकळीत असता मराठी सैनिकांकडून एखादे वेळी कोठे कोठे विशेष अत्याचार झाले असतील त्यांचे काही आम्ही समर्थन करीत नाही. पण त्याच वेळी हेही लक्षात ठेवले पाहिजे की, मराठ्यांचे अत्याचार मुसलमान, पोर्तुगीज अत्यादि ज्या लोकांशी मराठ्यांना युद्ध करावे लागले, त्यांनी क्षम्य इतकेच नाही तर अवश्य आचरणीय म्हणून ठरविलेल्या भयंकर अत्याचारांच्या कृत्यांमुळे काहीच नसत. हिंदूंना बलात्काराने बाटवून मुसलमान बनविणार्या धर्मवेड्या मौलवींना देखील मराठ्यांनी तसे त्यांच्या अंगात सामर्थ्य आल्यावरसुद्धा कधीही हिंदूधर्म स्वीकारावयाला लावला नाही. अल्लाचे किंवा आकाशातल्या प्रभूचे सामर्थ्य सिद्ध करून दाखविण्यासाठी आपली शक्ती असतानाही आणि श्रीरामाचे, श्रीकृष्णाचे सामर्थ्य सिद्ध करून देण्यासाठी त्यांनासुद्धा तसे सहज करता येत असतानाही त्यांनी एकही मशीद पाडली नाही की एकही पुतळीघर भूमिसात केले नाही. आणि नैतिक अत्याचारांच्या किंवा गुंडगिरीच्या कृत्यांच्या दृष्टीने पाहिलं तर मराठ्यांच्या अत्यंत कट्टर शत्रूंनासुद्धा सरसहा हत्याकांड चालू केल्याचा किंवा स्त्रीजातीच्या शीलाविरुद्ध अत्याचार केल्याचा किंवा विरुद्ध धर्ममताची पुस्तके जाळणे अत्यादी अविचारीपणाचा आणि धर्मवेडाचा उपद्रव केल्याचा दोष त्यांना लावता आला नाही. ज्यांना युद्धतृषेत लूट अशी संज्ञा दिली जाते तेवढ्याच गोष्टी म्हणजे युद्धाची खंडणी उकळणे आणि सर्व अन्न आणि दाणापाणी मारून प्रांत उध्वस्त करणे एवढीच त्यांची कृत्ये त्यांच्याविरुद्ध म्हणून त्यांच्या शत्रूंना सांगता येतात. पण जेव्हा एखादा परकी शत्रू मराठ्यांच्या प्रदेशात चालून येई, त्यावेळी मराठे आपल्या प्रांतातसुद्धा ह्याच साधनांचा अवलंब करीत. ह्या गोष्टीवरून त्या परिस्थितीत युद्धाच्या दृष्टीने ते साधन किती परिणामकारी आणि आवश्यक होते हे उत्तम रीतीने निदर्शनास येते. राजाराम महाराजांच्या वेळेला औरंगझेबाने चालविलेली स्वारी आणि पुण्यावर चालून जावयाचे इंग्रजांनी केलेले दोन्ही प्रयत्न इतक्या अपमानास्पद रीतीने अयशस्वी व्हावयाचे मुख्य कारण म्हणजे मराठ्यांनी त्या वेळी आपल्या प्रदेशातीलसुद्धा धान्य आणि चारापाणी नाहीसे करून टाकून तो उध्वस्त आणि निर्जन करून सोडावयाला अनमान केला नाही. इंग्रजांच्या वेळेला तर त्यांना पुण्याला जवळ येऊन पोचण्यात यश आल्यास आपली राजधानी सुद्धा अग्निनारायणाला समर्पण करण्याचा त्यांना धाक घातला हे आहे. ह्यावरून हे स्पष्टपणे सिद्ध होते की, प्रसंगी मराठ्यांना आपले सैन्य शत्रूच्याच प्रदेशावर चरावयाला सोडून द्यावयाचे, तेथील शांतता, सुव्यवस्था आणि राज्यकारभार पार मोडून टाकावयाचा आणि अशी शत्रूची सर्व साधनसामुग्री, द्रव्यसंग्रह आणि शत्रूच्या प्रजेवरील त्याचा नैतिक दाब आणि त्याचे नैतिक धैर्यदेखील अगदी पोखरून टाकावयाचे ह्या युक्तीचा जो उपयोग करावा लागे त्याच्या मुळाशी हिंदूस्थानच्या इतर भागातील आपल्या हिंदू बांधवांविषयी निष्कारण द्वेष किंवा

त्यांच्या हितसंबंधाविषयी अविचारी अनास्था ही मुळीच नव्हती. हया गोष्टीही ते युद्ध संपेपर्यंत किंवा मराठ्यांच्या मागण्या मान्य होईपर्यंत करीत. तो प्रांत मराठ्यांच्या साम्राज्याला प्रत्यक्षपणे जोडला गेला किंवा त्याने मराठ्यांचे अधिराज्य मान्य करून खंडणी देण्याचे वचन दिले की त्या एकदम थांबत. जेव्हा युद्धप्रदेशातील लोकच मुसलमानी किंवा युरोपिअन दास्यापासून आपली मुक्तता करण्यासाठी त्यांना पाचारण करीत किंवा जेव्हा मराठे स्वतः तो प्रांत परक्याच्या हातातून परत घेण्यासाठी स्वतःच गेले असता निदान त्यांच्याविषयी सहानुभूती दाखवीत तेव्हा मराठे त्या प्रदेशातील लोकांना शक्य तितक्या उदारपणाने आणि प्रेमाने वागवीत हे सांगावयाला नकोच.

प्रसंगोपात्त घडलेले अत्याचारही दोषार्हच आहेत हे बरोबर आहे. पण तसले अत्याचार रोमहून जेव्हा गॅरिबॉल्डी परत आला त्या वेळीही घडले आहेत हे आपण विसरता कामा नये. प्रत्येक मोठ्या राज्यक्रांतीच्या चळवळीच्या वेळेला फ्रेंच राज्यक्रांतीपासून जर्मनीच्या सार्वभौम एकीकरणाच्या आणि स्वातंत्र्याच्या युद्धापर्यंत सर्वदा असले अत्याचार घडले आहेत. जसे हया अत्याचारामुळे त्या तेजस्वी राष्ट्रीय चळवळीच्या मूळ उज्ज्वलतेवर कृष्णछटा पसरत नाही आणि त्यांनी प्रकट केलेल्या उदात्त आणि देशभक्तीच्या संदेशाचे पावित्र्य संशयित होत नाही, तर कोठे कोठे घडलेल्या थोड्याशा अत्याचारामुळे त्यांच्या शत्रूंनी त्यांच्यावर केलेल्या अत्याचारांच्या पर्वतापुढे राईसारख्या भासणार्या अत्यंत क्षुद्र अत्याचारामुळे किंवा अपरिहार्य अंतःकलहामुळे ज्या अभ्युत्थानाने हिंदूंची ध्वजा शतकांच्या दुर्बलतेच्या आणि दास्याच्या धुळीतून बाहेर काढली, तिला राजांच्या आणि सार्वभौमांच्या, शहांच्या आणि बादशहांच्या, प्रबल विरोधाशी झुंजून उभी केली आणि थेट अटकेवर रोवून त्याच शहांना आणि बादशहांना गुढघे टेकून तिच्यापुढे अभिवादन करावयाला लावले त्या मराठ्यांच्या अभ्युत्थानाचा आणि त्यांनी निर्माण केलेल्या त्या हिंदुसाम्राज्याचाही प्रत्येक देशभक्ताचा हिंद-हृदयातील प्रेमाचा आणि कृतज्ञतेचा उपहार होण्याचा अधिकार नाहीसा होत नाही.

५ : साम्राज्याकडून सर्वांगीण

हिंदु-पुनरुज्जीवनाचे संवर्धन

‘शस्त्रेण रक्षिते राष्ट्रे शास्त्रचिंता प्रवर्तते !’

मराठ्यांच्या उदयाने सूचित झालेल्या हिंदु-पुनरुज्जीवनाला जरी प्रथम राजकीय आणि सैनिक कार्यक्षेत्रात आपले अस्तित्व प्रस्थापित करून एक समर्थ आणि राष्ट्रीय राजसत्ता निर्माण करणे आवश्यक झाले- कारण असे राष्ट्र केव्हाही जीवनाच्या इतर सर्व शाखांना जीवनभूतच असणार तरी मग मराठी राज्यसत्तेच्या छात्राखाली राष्ट्राच्या राजकीय स्वातंत्र्याचे सर्व संमत अत्यावश्यक कार्य साधताच इतर सर्व गोष्टींतही ते दिसून आल्यावाचून राहिले नाही. महाराष्ट्रातील हिंद सार्वभौमसत्तेने हिंद जनतेमध्ये पुनरुज्जीवनाच्या आंदोलनामुळे स्फूर्ति मिळालेल्या अनेक चळवळी आणि सुधारणा प्रविष्ट केल्या, त्यांना आश्रय दिला, त्यांचा व्यवहार चालविला आणि त्या वाढीला लावल्या. आपल्या शत्रूमध्ये ज्या काही चांगल्या गोष्टी होत्या बहुतेक त्यांनी आत्मसात् करून घेऊन हिंदु जीवनाची परकीय वर्चस्वाच्या प्राणघातक अतिरेकाच्या मगरमिठीतून सुटका करावयाचा आणि ते स्वतंत्र बनवावयाचा प्रयत्न केला. त्या वेळी हिंदस्थानातील सर्व देशभाषांवर फारशी आणि अरबी भाषांनी आक्रमण करून अगदी गुदमरून जाईपर्यंत पगडा बसविला होता. सर्व राजसत्तेचे लिखाण सामान्यपणे फारशी भाषेत ठेवले जाई. पण मराठ्यांनी हिंद राज्याची प्रस्थापना केल्याबरोबर कोणतेही राज्य कारभाराचे लिखाण फारशीमध्ये लिहिता कामा नये अशी आज्ञा काढली. मग त्यांनी आपली भाषा शुद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. मराठ्यांनी जर अगदी वेळेवर भाषाशुद्धीकरणाचा प्रयत्न केला नसता तर मराठी भाषा ही सिंधमधील आणि पंजाबातील प्रचलित शिष्ट भाषेची आणि लिपीची जशी अवस्था झाली आहे तितक्या अधोगतिपूर्वक अरबी किंवा उर्दू भाषांच्या आहारी गेली असती; पण राष्ट्रीय सत्ता प्रस्थापित होताच राष्ट्रभाषेचे पुनरुज्जीवन झाले. राज्यव्यवहार कोश नावाचा एक अधिकृत शब्दकोश रचण्याच्या कामावर एका विद्वान पंडिताची योजना झाली आणि त्यात ज्या परक्या मुसलमानी शब्दांनी राजकीय लिखाण आणि विचार अगदी आत्मपरतंत्र करून टाकले होते, त्या सर्व शब्दांच्या योग्य प्रतिशब्दांचा संग्रह करून ते क्रमवार देण्यात आले. परकीय अशुद्ध शब्द उपयोगात आणण्याविरुद्ध लोकमतही बनविण्यात आले. परकीय शब्दांविरुद्ध केलेल्या ह्या चळवळीचा मराठी भाषेवर विलक्षण परिणाम झाला. नंतरच्या राज्यकारभारातील पत्रव्यवहारात आणि राजकारणी पुरुषांच्या लिहिण्यात अतिशय सुधारणा दिसून येते आणि कधी कधी तर एकही परकी शब्द आपल्या लिहिण्यात येऊ न देण्याचा बुद्धिपुरःस्सर प्रयत्न केलेला आढळतो. अशा रीतीने ऐतिहासिक किंवा राजकीय, काव्य, गद्य, वाङ्मय हळूहळू अधिकाधिक शुद्ध होऊ लागून त्याचा कळस मोरोपंतांच्या प्रचंड महाभारत ग्रंथात झाला. ह्या एवढ्या संस्मरणीय काव्यात

दहावीस परकी शब्द शोधून काढणे कठीण जाईल. बखरीच्या स्वरूपाची ग्रंथनिष्पत्तीही काही कमी महत्वाची नाही. किंबहुना त्याच्यापैकी काहीतील मराठी भाषा इतकी सजीव आणि चैतन्याने प्रस्फुटित आहे की, त्यातील आवेश आणि उठावदार साधेपणा ह्याचे अनुकरण अशक्य वाटते. तत्कालीन राजकीय जीवनक्रमाने इतिहास सजीव केला होता; आणि ज्या पिढीतील लोकांचा बहुतेक काळ पूर्णांशाने थोर आणि शौर्याची कृत्ये करण्यात व्यतीत होत होता आणि म्हणून ज्यांना बोलावयाला वेळ कचित् मिळत होता त्यांची मोहक वाणी स्वाभाविकपणेच वक्तृत्वपूर्ण झाली होती. आजच्या काळात ती ओजस्विता नि महत्व आपल्या भाषेत आणण्याचा प्रयत्न निराश होऊन सोडून द्यावा लागतो. कारण, आजच्या युगात इतिहास, घडविल्यावाचून लिहावा लागतो आणि तशी कृत्ये आयुष्यात प्रत्यक्ष करून दाखविण्याला लागणार्यां धाडसी कार्यक्षमतेवाचून आणि संधीवाचून पराक्रमी कृत्यांघी काव्ये गावी लागतात!

मराठी राज्यात केवळ मराठी भाषेलाच नाही तर अखिल हिंदूंची पवित्र भाषा जी संस्कृत तिलाही स्वाभाविकपणे अतिशय उत्तेजन मिळाले. पुरातन विद्येच्या सर्व शाखांचे, वेदांचे, वेदांगांचे, शास्त्रांचे, पुराणांचे, काव्यांचे, ज्योतिषाचे, आयुर्वेदाचे आणि हिंदु साहित्याचे सर्व प्रकारचे - पुनरुज्जीवन झाले. मराठ्यांच्या हिंदु साम्राज्यातील सर्व हिंदुस्थानभर विखुरलेली लहान मोठी जी दहाबारा राजधान्यांची नगरे होती ती हिंदु विद्वत्तेची केंद्रस्थाने बनली आणि त्यांनी हिंदुस्थानभर शिक्षणाच्या शाळा आणि विद्यालये चालविली. लोकांच्या नैतिक शिक्षणाकडेही दुर्लक्ष केले गेले नाही. मराठ्यांच्या बाहुबलाच्या छात्राखाली साधुसंतांच्या मंडळांना, रामेश्वरापासून हरिद्वारापर्यंत आणि द्वारकेपासून जगन्नाथापर्यंत, हिंदु स्त्रीपुरुषाना हिंदु नीतिशास्त्र, हिंदु तत्वज्ञान आणि हिंदु परंपरा ह्यांचा उपदेश करित आणि धडे देत सर्वभर स्वैरसंचार करता येऊ लागला. त्याचा परामर्ष घ्यावयाचा, तर, त्यांना साहय करावयाचे आणि त्यांच्या इच्छेस येईल त्याप्रमाणे त्यांना वागता येईल अशी सोय करून द्यावयाची, ह्यासाठी साम्राज्यातील राजांची आणि राजप्रतिनिधींची, प्रांताधिकार्यांची आणि सेनाधिकार्यांची एकमेकांशी चढाओढ चाले. श्रीरामदासस्वामींनी प्रस्थापित केलेल्या संस्थांसारख्या विस्तृत आणि संघटित संस्थांनी सर्वभर मठांचे एक जाळेच निर्माण केले होते. हिंदुस्थानभर पसरलेल्या ह्या मठांचा योगक्षेम साम्राज्याकडून चाले आणि केवळ धार्मिकच नाही तर राजकीय प्रचारकार्याचीही केंद्रे म्हणून त्यांचा उपयोग होई. ह्या व्यतिरिक्त प्रत्यक्ष पंतप्रधानांच्या आश्रयाखाली पुण्याला प्रत्येक श्रावणमासात अखिल भरतखंडातील शास्त्रीपंडितांचा वार्षिक रमणा भरे. हिंदु विद्येच्या सर्व शाखांमध्ये तेथे नियमित परीक्षा घेतल्या जात आणि त्यात उत्तीर्ण होणार्यांभ्रानार्ह विद्वानांना पारितोषिके वाटण्यात येत, पदव्या दिल्या जात आणि वर्षासने मिळत. ह्या एकाच प्रसंगी हिंदु विद्येला उत्तेजन आणि पारितोषिके देण्यात एक लाखावर रुपये उडून जात. हिंदूंच्या विचाराचे आणि नैतिकबलाचे इतस्ततः विस्कळीत झालेले सर्व प्रवाह एका दिशेला वळवून एकत्रित करण्यात ह्या 'रमण्यांचा' फार उपयोग होई. हे 'रमणे' ह्या सर्व आचारविचारांना, त्या सर्वांशी जोडून, ज्याचे अवयव परस्परांशी संबद्ध आहेत असा त्याचा एक देह करण्यात साहय करित आणि आपल्यात जातीचे आणि पंथांचे इतके भेद असले तरी आपण सर्व हिंदु राष्ट्राच्या शत्रूना परास्त केले; आणि हिंदूंच्या धर्माच्या, हिंदूंच्या देशाच्या आणि हिंदूंच्या संस्कृतीच्या कार्याचा पुरस्कार आणि संरक्षण केले. हिंद

राज्यावर विजयभराने डुलते आहे अशा एका राष्ट्रीय ध्वजेखाली संयुक्त झालेले हिंदू आहेत अशी भावना हे 'रमणे' सर्वांच्या अंतःकरणात जागृत करीत.

सार्वजनिक उपयोगाच्या कार्याकडेही पंतप्रधानांचे आणि त्यांच्या अधिकार्यांचे विशेष लक्ष असे. उत्तरेस अटक आणि दक्षिणेस रामेश्वरापासून कारभाराच्या रूपाने सुवर्ण नद्या वाहून त्यांचा संगम पुण्यात होत होता खरा, पण कृपणपणाने तो संचय काही तेथे गाडून ठेवण्यात येत नसे की भ्रष्टविलासात स्वैरपणे उडवला जात नसे, तर अंती अत्यंत उपयुक्त पात्रांतून हिंदुस्थानच्या सर्व भूमीवर तीर्थांकडे आणि क्षेत्रस्थानांकडे तो परत वाहत जाई. जिच्या काठी सुंदर आणि लोकोपयोगी घाट बांधलेले नाहीत अशी एकही पवित्र नदी हिंदुस्थानात नाही; ज्याला एखाद्या प्रशस्त धर्मशालेने किंवा गगनचुंबी कळसाच्या मनोहर देवालयाने शोभा आणली नाही असा महत्वाचा घाटच नाही; ज्याला एकादी थोर देणगी, अग्रहार किंवा वर्षासन मिळालेले नाही, जे महाराष्ट्राच्या हिंदु साम्राज्याच्या उदार दातृत्वाची साक्ष देत उभे राहिलेले नाही असे प्रसिद्ध देवालय नाही. जरी इतक्या प्रचंड आणि निकडीच्या सैनिकी उलाढाली, युद्धे आणि युद्धवार्ता सतत चाललेल्या असत, तरीही, जिंजी आणि तंजावरपासून ग्वाल्हेर आणि द्वारकेपर्यंत पसरलेल्या विस्तृत प्रदेशात वास्तव्य करणार्यांच्या साम्राज्याच्या प्रत्यक्ष राजशासनाखाली असलेल्या लोकांना हिंदुस्थानातील इतर कोणाही राज्यातील प्रजाजनांपेक्षा पुष्कळ कमी कर द्यावा लागे. न्याय्यतर शासनपद्धती लाभे आणि अधिक शांतता नि समृद्धता उपभोगावयाला मिळे. मराठी साम्राज्यातील रस्ते, पात्रांची ने - आण करण्याची योजना, कारागृहाची व्यवस्था, रुग्णालयाची सोय आणि इतर सार्वजनिक उपयुक्त तेच राज्यविभाग इतर समकालीन राज्यातील ह्या गोष्टींपेक्षा अधिक सुस्थितीत होते आणि अधिक नियमितपणे चालत असत हे दाखवावयाला पुष्कळ पुरावा उपलब्ध आहे. त्या काळच्या लोकांना एकंदरीत स्वातंत्र्यातील सुखाची गोडी वाटत होती, त्यांचे आपल्या राज्यावर प्रेम होते, इतकेच नाही तर त्यांना आपल्या राष्ट्राविषयी अत्यंत अभिमान वाटे आणि आपल्याला असल्या वैभवाच्या दिवसात जन्माला घातले म्हणून ते त्या दयाघन परमेश्वराचे अत्यंत कृतज्ञतापूर्वक उपकार मानीत असत, हे त्या वेळची उपलब्ध पत्रे, कविता, पोवाडे, बखरी नि इतर तत्कालीन वाङ्मय अत्यादि पहिल्या प्रतीच्या पुराव्याच्या वाचनाने उत्कृष्टपणे निदर्शनास येते.

विचारात प्रगती करणार्यांआणि ज्याचे परिणाम दूरवर पोहोचतील अशा चळवळींचीही उणीव नव्हती. लोकांच्या राजकीय किंवा सामाजिक प्रगतीच्या आड येणार्यांतकितती तरी चालीरीती आणि भोळ्या समजुतीतील तीव्रता जाऊन त्या शिथिल झाल्या आणि काहींचे तर समूळ उच्चाटन झाले. देवपूजेचे सुधारलेले मार्ग प्रचलित करणे, निरनिराळ्या पोटजातीत लग्नव्यवहार घडवून आणणे, समुद्रावरील प्रवासाला उत्तेजन देणे, नाविक धाडसाचा आणि शक्तीच्या कृत्ये पुनरुद्धार करणे, समुद्र ओलंडून जाऊन युरोप खंडात प्रवेश केलेल्या किंवा अटकेच्या पलीकडे गेलेल्या व्यक्तींना पुनः समाजात परत घेणे, ख्रिस्त्यांनी किंवा मुसलमानानी बलाने किंवा छलाने ज्यांना बाटवून परधर्मी बनविले अशांची शुद्धि करून त्यांना पुनः हिंदुधर्मात घेणे अत्यादि गोष्टींत लक्षात भरण्यासारखे प्रयत्न करण्यात आले. पोर्तुगीजांच्या लेखावरून दिसून येते की, प्रमुख ब्राह्मण मधूनमधून शुध्दीसमारंभाचा बेत घडवून आणीत आणि तेथे

पोर्तुगीजांनी ज्यांना बलात्काराने बाटवले असेल त्यांच्याकडून गुप्तपणाने स्नानादि प्रायश्चित्ते करवून घेऊन त्यांना हिंदुधर्मात पुनः परत घेण्यात येत असे. अशाच एका प्रसंगी पोर्तुगीजाना त्याची वार्ता लागून त्यांनी त्या शुद्धीसमारंभासाठी गुप्तपणे जमलेल्या मंडळींवर एकाएकी वेढा घातला आणि त्या निःशस्त्र लोकांवर शस्त्रे चालवून सभा उधळून दिली. त्या वेळी एक गोसावी 'माझे तुकडे करून फेकून दिल्यावाचून मी येथून रेसभर ही हालणार नाही' म्हणून एकटा तेथे उभा राहिला. त्याचे ते धैर्य पाहून त्या धर्मांध शत्रूंनादेखील त्याचे कौतुक वाटल्यावाचून राहिले नाही. निंबाळकरांचे उदाहरण तर आता सर्वप्रसिद्धच आहे. हया थोर मराठी मानकर्यांलविजापूरच्या बादशहाने छलबलाने बाटवून मुसलमान केले आणि मग त्याला आपली प्रत्यक्ष मुलगी दिली; पण तरीही ते सर्व सोडून तो पळून गेला आणि मराठ्यांच्या सैन्यात येऊन मिळाला. तेथे शिवाजीमहाराजांची प्रसिद्ध माता जिजाबाई हिने पुढाकार घेऊन शास्त्रीपंडितांची संमति मिळविली आणि त्याला शुद्ध करून परत हिंदुधर्मात घेतले. पण कदाचित एवढ्याने ज्या कर्ममार्गी लोकांच्या सर्व शंका दूर होणार नाहीत असे दिसून येताच त्यांचे पूर्णपणे समाधान करण्यासाठी त्याच्या वडील मुलाला शिवाजी-महाराजांनी आपली मुलगी दिली. दुसरे असेच प्रसिद्ध उदाहरण म्हणजे नेताजी पालकरांचे. मराठी घोडेस्वारांचा हा सेनापति म्हणजे शूरपणात प्रत्यक्ष दुसरा शिवाजी समजला जाई. तो मोगलांच्या हातात सापडताच त्याला हिंदुस्थानच्या उत्तर सीमेवरील प्रांतात पाठविण्यात आले. बलात्काराने त्याला बाटविण्यात आले होते आणि औरंगझेबाच्या आज्ञेने सीमाप्रांतातल्या क्रूर आणि रानटी लोकांमध्ये त्याची नेमणूक केली गेली; पण तेथून संधि साधून कसा तरी निसटून तो महाराष्ट्रात परत आला आणि आपल्याला परत हिंदु धर्मात घ्यावे म्हणून त्याने लोकांची विनंती केली. शास्त्री पंडितांनी त्याला संमति देऊन त्याचा प्रश्न शिवाजीमहाराजांपुढे मांडला आणि त्याचीही शुद्धी करून त्याला पुनः हिंदुधर्मात घेण्यात आले. पंतप्रधानांनी अगदी नाना फडणविसाच्या वेळेपर्यंत आणि त्यानंतरही हा उपक्रम असाच चालविला. पेशव्यांच्या रोजनिशीत प्रसिद्ध झालेल्या मूळ आज्ञापत्रावरून आणि लेखावरून दिसून येते की, मुसलमानांनी किंवा ख्रिस्त्यांनी बलात्काराने बाटविलेल्या हिंदूला मग पश्चाताप झाल्यामुळे हिंदूंनी पुनः आपल्यात परत घ्यावे आणि त्याच्याशी अन्न-विवाहादि सर्व सामाजिक व्यवहार जातीने पूर्ववत् करावे असे आज्ञापत्रक काढण्यात आले; अशी पुष्कळ उदाहरणे घडत असत. सुरत प्रांतात ठेवलेल्या मराठी सैन्यात पुताजी नावाचा एक सैनिक चाकरीत होता. तो मुसलमानांच्या हातात सापडला आणि त्याला त्यांनी बलात्काराने मुसलमान बनविला; पण जेव्हा बाळाजी बाजीराव दिल्लीहून परत येताना त्या वाटेने आले तेव्हा पुताजी मुसलमानांच्या हातातून निसटला! आणि पंतप्रधानांच्या सैन्यात येऊन मिळाला. नंतर त्यांच्या सर्व जातीची पंचायत भरली आणि तेथे त्यांनी त्याला परत आपल्या जातीत घ्यावयाला जात सिद्ध असल्याचा ठराव केला. पंतप्रधानांना ही जातीची सिद्धता कळविण्यात आली आणि मग त्यांच्या विशेष अनुज्ञेने त्याची शुद्धी करून घेतली. तुळाजीभट जोशांचे उदाहरण बलात्काराने बाटविल्याचे नाही. मोहाला गुंतून ते मुसलमान झाले, पण मग त्यांना आपल्या कृत्याचा पूर्ण पश्चाताप झाला. ते पैठणला गेले; तेथल्या ब्रह्मवृंदासमोर हात बांधून उभे राहिले, आपला अपराध मान्य केला आणि त्यासाठी त्यांची क्षमायाचना करून त्यांनी 'पुनः आपल्याला हिंदु करून घ्यावे' म्हणून त्यांची अनुज्ञा

मागितली. पैठणचा ब्राह्मण-समाज म्हणजे जुन्या कर्मठपणाचा कडेलोट समजला जात असे; पण तेथल्या ब्रह्मवंदानेही सभा भरवून त्याला आता मनापासून आपल्या कृत्याचा पश्चाताप झाला आहे एवढे एक कारणच पुरेसे धरून 'त्याची शुद्धि करता येते' असा निर्णय दिला आणि त्याच्यासह सर्वांनी भोजन केले! नंतर ब्रह्मवंदाचा हा निर्णय बरोबर मानला जाण्यासाठी राजसभेच्या योग्याधिकार्यांकडून तसे आज्ञापत्र काढण्यात आले आणि आपल्या जातीचे सर्व अधिकार जोशांना पूर्वीप्रमाणेच उपभोगता येऊ लागले. संभाजी महाराजांचा काळ इतका धामधुमीचा; पण त्या वेळीही ह्या उपक्रमात खंड पडला नव्हता. महाराष्ट्राचे राजे आणि छत्रपती संभाजी- महाराज ह्यांच्या निर्देशान्वये योग्याधिकार्यांमनीकाढलेले एक महत्वाचे आज्ञापत्र उपलब्ध आहे. त्यात मुसलमानांनी बलात्काराने बाटवून मुसलमान केले त्या गंगाधर कुळकर्णी नावाच्या गृहस्थाला पुन्हा हिंदुसमाजात शुद्ध करून प्रविष्ट करून घेतल्याचा वृत्तांत असून त्याबरोबर त्याला शुद्ध करून घेण्यासाठी केलेल्या विधीची नि सामुग्रीची समग्र माहिती दिली आहे; आणि अंती मनुस्मृतीतील एका वचनाशी पूर्णपणे सदृश्य असा जो कोणी ज्ञानी ब्राह्मण ह्याच्याशी ह्यापुढे अन्नोदकाचा किंवा अन्य कोणताही सामाजिक व्यवहार करणार नाहीत त्यांनी देवब्राह्मणाच्या कार्यात विघ्न केले असे होईल आणि त्यांना त्यामुळे महापातक लागेल असे सर्व लोकांना निषेधवाक्य लिहून त्या आज्ञा-पत्राचा शेवट केला आहे. जाताजाता ह्या संबंदात जोधपूरच्या इंद्रकुमारीच्या वृत्तान्ताचाही आम्ही येथे उल्लेख करून ठेवणे योग्य होईल. मोगल बादशहाशी तिचे लग्न करून देण्यात आल्यावर पुष्कळ वर्षांनंतर जेव्हा ती दिल्लीहून परत आली तेव्हा रजपुतांनी तिला परत हिंदुजातीत घेतले आणि हे साहजिकही होते. आपल्या मातृभूमीला झालेल्या भयंकर आघाताचे राजकीय व्रण बुजवावयाचे कार्य ज्यांनी आपल्या शिरावर घेतले होते तेच तिला झालेले धार्मिक आणि सामाजिक व्रणही बुजविण्यासाठी आपली पराकाष्ठा करावयाला पुढे येणार. हे सामाजिक नि धार्मिक व्रण एका दृष्टीने राजकीय व्रणांपेक्षाही फार प्राणघातक. ज्या हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याच्या आणि हिंदु संस्कृतीच्या पुनरुज्जीवनाच्या चळवळीच्या स्फूर्तीने राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रात एवढाली महत्कृत्ये घडवून आणली तिच्याकडून आपल्याला मध्यंतरी शतकानुशतके कराव्या लागलेल्या प्रचंड संघर्षात आपल्या संस्कृतीला, नीतीला आणि धर्माला जी खेदकारक हानी पोचली होती ती भरून काढण्याच्या उत्कटतेत आणि प्रयत्नात तसली मारक अनास्था दाखविली जाणे शक्य नव्हते; पण एका शतकापेक्षा देखील कमी वर्षात मुसलमानी राजसत्तेने सर्व दक्षिण हिंदुस्थानात आपल्या धर्माचा इतका प्रसार केला की, त्यांच्या धर्मांतर करावयाला लावणार्यां तलवारीला शेकडा हजार हिंदु बाटविण्याची प्रौढी मिरवता येऊ लागली होती. तिथेच जिने मुसलमानी सिंहासने आणि राजकिरीट जिंकून चूर्ण करून टाकले त्या हिंदूसत्तेचे शासनाखालीही हिंदूंना काही शेकड्यांपेक्षा अधिक मुसलमानांना हिंदू करता येऊ नये निदान आपल्याच परधर्मात गेलेल्या हिंदूंना परत स्वधर्मात घेता येऊ नये ही किती खेदाची गोष्ट आहे! त्यांनी आपल्या पराक्रमाने आता जी धर्मांतर करविणारी मुसलमानी तलवार मोडून विच्छिन्न केली होती आणि त्यांनी मनात आणले असते तर त्यांना वाटेल ते करता आले असते. पण, त्यांना त्या परंपरेचे शिक्षणच मिळालेले नव्हत. कारण, हेच दिसते की, राजकीय पारतंत्र्याच्या शृंखला कधीकाळी झटकून टाकता येतात किंवा तोडून टाकता येतात; पण, संस्कृतिक अंधश्रद्धेच्या शृंखला

काढून टाकणे नेहमीच फार कठीण जाते. तशात महाराष्ट्रीय लोकांची बहुतेक कर्तृत्वशक्ती, आपल्या राष्ट्राचे आणि त्यांनी स्थापिलेल्या अखिल भारतीय हिंदू साम्राज्याचे राजकीय स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या नि रक्षण करण्याच्या सर्व प्रथम आणि अत्यावश्यक कार्यातच त्यांना, स्वाभाविकपणे, व्यय करावी लागली. हिंदूंचे राजकीय वर्चस्व नष्टप्राय करून टाकण्याची प्रतिज्ञा करून, पुढे सरसावेल्या अनेक शत्रूंच्या मरणांतक विरोधाला बाजूस सारून त्यांना ते साम्राज्य निर्माण करावे लागले. ही गोष्ट लक्षात घेतली म्हणजे सामाजिक सुधारणेच्या आणि शुद्धीच्या स्वतःपुरत्या अत्यंत महत्वाच्या पण एकंदरीत दुसऱ्या प्रतीच्या चळवळीकडे त्यांना त्यांनी दिला त्यापेक्षा अधिक वेळ का दिला नाही, या विषयी आपल्याला आश्चर्य वाटेनासे होते. त्यांनी शुद्धीसारखी आमूलाग्र क्रांतिकारक चळवळ मुळीच चालू केली नाही आणि हिंदू मनोवृत्तीत आणि लोकमतात धर्मबाह्य झालेल्यांना हिंदू-समाजात परत प्रविष्ट करावयाला आणि त्याहूनही अत्यंत कठीण म्हणजे शुद्ध केलेल्यांना आपल्या जुन्याच जातीत आणि पंथात स्थान मिळवून द्यावयाला अनुकूल असे प्रत्यक्ष परिवर्तन घडवून आणण्याइतका जुन्या अंधश्रद्धेच्या केंद्रावर आघात करण्यात यश मिळविले हेच आश्चर्य आहे!

६ : प्रेमाचे आणि कृतज्ञतेचे ऋण

सौख्य स्मरुनि राज्याचे मीनापरि अखंड तळमळती !

- प्रभाकर

आता, ह्या आपल्या शेवटच्या नि आपल्या वंशाच्या प्राचीन इतिहासापुरतेच पाहिले तर आपल्या हिंदु साम्राज्यापैकी सर्वात श्रेष्ठ अशा हिंदु साम्राज्यावर पडदा पडू द्या! अत्यंत दुःख वाटते की, तो इतक्या अकस्मात पाडावा लागतो आहे!

ज्या कृष्ण दिवशी आपला सिंध प्रांताचा शूर राजा दाहीर हा सिंधूच्या काठी युद्धात पतन पावला, त्याच वेळी त्याचबरोबर आपली सौभाग्यलक्ष्मी अस्तंगत झाली! काबूलचा हिंदु राजा त्रिलोचन पाल, पंजाबचे जयपाल आणि अनंगपाल, दिल्लीचा पृथ्वीराज, कनोजचा जयचंद्र, चितूरचा संग, बंगालचा लक्ष्मण सेन, देवगिरीचे रामदेवराव आणि हरपाल, विजयनगरचे सम्राट आणि सम्राज्ञी, किरीट आणि राजचिहने एकामागून एक सिंधू नदीपासून दक्षिण समुद्रापर्यंत सर्वभर धुळीत लोळली; आणि धाडसी, 'अहंमन्य आणि दुर्दांत शत्रु आपला गुडघा आपल्या जातीच्या धापा टाकणार्यांज्वक्षःस्थलावर पक्का रोवून ताठ उभा राहिला! केवळ चितोडच नाही तर त्याहून अधिक मोठ्या प्रमाणात आणि त्याहून कमी अभिमानास्पद रीतीने सर्व हिंदुस्थान पार जळून जाऊन त्याच्या राखेचा प्रचंड ढीग बनला; त्यात मधूनमधून क्षणिक प्रकाश देत असणार्यां हुतात्म्याची एखाद दुसरी ज्योत चमकेल तेवढीच आणि आपल्या हिंदु जातीच्या आशेच्या राखेचा तो प्रचंड ढीग आपल्या पायाखाली घालून औरंगझेब याने क्रोधभराने किंचित पदाघात करताच निष्कोषित होऊन दुसर्यां लकंठस्नान घालण्याची वाट पहात लाखो तलवारीनी परिवेष्टित अशा आपल्या मयूराकृती सार्वभौम सिंहासनावर सुरक्षितपणे आरूढ झाला होता!

ह्याप्रमाणे 'या सकल भूमंडळाचे ठायी, हिंदु ऐसा उरला नाही'. अशी स्थिती झाली असताना 'एका लहानशा कोनात हिंदु तरुणांचे एक मंडळ गुप्त रीतीने एकत्र झाले आणि आपल्या मृत राजांच्या नि राण्यांच्या पडलेल्या सिंहासनांच्या आणि गळालेल्या किरीटांच्या, आपल्या जातीच्या आशांच्या बनलेल्या त्या पर्वतप्राय ढिगाच्या नावाने आपल्या राष्ट्रावर आणि धर्मावर केलेल्या अन्यायांचा वचपा काढण्यासाठी आणि हिंदु ध्वजेच्या आणि हिंदु राज्यदेवतेच्या मानाची पुन्हा प्रतिष्ठा करण्यासाठी, आपल्या भयंकर शत्रूविरुद्ध बंड करून उठावयाच्या त्यांनी शपथा घेतल्या. थोड्याशा मोडक्यातोडक्या गंजलेल्या तलवारीतून आपल्या प्रतिजेकरिता साक्ष ठेवून हे तरुणमंडळ बाहेर पडले. 'निव्वळ वेडेपण!' स्वाभाविकपणे सर्व लोकांनी उद्गार काढले. 'ऊ' म्हणून औरंगझेबाने तुच्छता दर्शविली. 'आत्महत्या' स्वतःला शहाणे समजणार्यां लोकांनी सूचना दिली. आणि त्यांचे म्हणणे मोठेसे चुकीचे नव्हते. कारण, शिवाजी काही पहिला बंड करून उठणारा नव्हता. त्यांच्यापूर्वी पुष्कळ तेजस्वी, तरुणांनी बंडाची उठावणी केली होती आणि अपयश येऊन अयशस्वी बंडांचे भयंकर प्रायश्चित्त भोगले होते. तरी पण न खचता अत्यंत सावधगिरी ठेवून ह्या तरुण मंडळींनी चिकाटी धरली. कारण त्यांची निष्ठा होती की, ह्या

उठावणीत आपल्यालाही जरी अपयश आले आणि अपेशी बंड करणार्यांचेघोर शासन भोगावे लागले तरी आयुष्यभराच्या पारतंत्र्यापेक्षा वरपांगी दिसणार्याणविस्मृतीमध्ये अंकुरित होणार्या बीजाप्रमाणे ज्याची स्मृति मागे राहिल अशी स्वातंत्र्याची उठावणी, नंतर, कित्येक पटीने अधिक वर्णनीय आहे.

त्या गोष्टीला जवळपास वीस वर्षे झाली. औरंगझेबाच्या कपाळावर औदास्य स्पष्ट दिसत होते आणि त्याचा शब्द मंद झाला होता, कारण आज ते मराठी तरुणांचे लहान मंडळ एका हिंदु राज्याचे केंद्र झाले होते. त्या सामर्थ्यशाली मोगल बादशहाने उद्गार काढले, 'क्षिति नाही! हे काफर त्या क्षुद्र लहान कोनात आहेत तोच मी त्यांना ह्या जगातून पार नाहीसे करून टाकतो.' लागलीच आपल्या त्या शंभर हजार लवणार्यांतलवारी घेऊन रागावलेला बादशहा त्या लहानशा एकनिष्ठ हिंदु राजसत्तेवर जाऊन पडला आणि आपल्या अनावर क्रोधाच्या भरात त्या भुरट्या बंडखोरांना जन्म देणार्याचभूमीवर इतक्या बलाने आघात केला की, ती भूमी त्याच्या दोन्ही पायाखाली दुभंग होऊन गेली! बलशाली मोगल सम्राट हालू लागला. त्याला स्वतःला स्थिर करता येईना, की त्या 'आ' पसरलेल्या आणि एकसारख्या रुंदावत चाललेल्या खोल भेगेच्या बाहेर निघून जाता येईना. त्याने जितक्या अधिक त्वेषाने आदळआपट आणि धडपड केली तितका तो अधिक खोल रुतला. त्यातून त्याला पुन्हा बाहेर निघणे शक्य झाले नाही. त्याच्या आणि त्याच्या त्या लवलवणार्यांशंभर हजार तलवारींच्या थडग्यावर त्यांना आपल्या पोटात साठवून पुन्हा त्या लहान कोनातली भूमि सांधली गेली आणि त्या बादशाही थडग्याच्या पायऱ्यांककरून त्यावरून ती, लहान हिंदु - साम्राज्याच्या, उच्च शिखरावर चढून गेली. कारण, लवकरच महाराष्ट्राची ती शूर मंडळी बाहेर पडली आणि आपला भगवा झेंडा- हिंदुत्वाची ती पवित्र प्रतिमा - पुढे करून त्यांनी हिंदुस्वातंत्र्याचे युद्ध सर्व देशभर पसरविले. त्यांनी गुजराथेत प्रवेश केला; त्यांनी माळव्यात प्रवेश केला. त्यांनी गोदावरी ओलांडली ते चंबळा पार झाले, ते कृष्णा उतरून गेले, त्यांनी तुंगभद्रेचे परतीर गाठले. त्यांनी आपल्या सेनेचा तंजावरला तळ दिला. त्यांनी जिंजी भांडविली, त्यांनी नागपूर जिंकले, त्यांनी ओरिसा पादाक्रांत केला, त्यांनी पायरीवर पायरी उभी करून, दगडावर दगड रचून बांधणी केली. अशा क्रमाक्रमाने शेवटी यमुनेपासून तुंगभद्रेपर्यंत आणि द्वारकेपासून जगन्नाथापर्यंत सर्व प्रदेश पद्धतशीर रीतीने आणि पूर्णपणाने मुसलमानी परसत्तेपासून स्वतंत्र करण्यात आला आणि त्यात समर्थ नि सलग अशा हिंदु साम्राज्याची स्थापना झाली. एवढे केल्यावर ते यमुना उतरले, गंगापार झाले आणि गंडकी ओलांडून गेले. त्यांनी चक्रवर्ती गुप्तांची राजधानी पाटणा नगरी हस्तगत केली. कलकत्याला कालीवर पूजा चढवली आणि काशीला विश्वेश्वराला आरती ओवाळली. आता ते - ज्या मंडळाने १०/१२ च्या टोळ्या करून गुप्त सभा भरवल्या आणि गंजलेल्या तलवारींना साक्ष ठेवून शपथा घेतल्या त्यांचेच वंशज ते दहा दहाच्या टोळ्यांनी हिडत नव्हते, तर त्यांची संख्या हजाराच्या शतकांनी मोजावी लागत होती, ते गुप्त षड्यंत्र करीत नव्हते तर ध्वजा फडफडवीत आणि रणवाद्ये वाजवीत होते. ते मुसलमानी साम्राज्याच्या प्रत्यक्ष राजधानीवरच चालून गेले आणि त्यांनी तिच्या वेशीच्या दारावर मोठ्यानी ठोठावले. तेथे मौलवी आणि मौलाना अद्यापपर्यंत, पुराणाच्या अनुयायांच्या सैन्यावर, कुराणाच्या अनुयायांच्या शस्त्रांनी, मिळविलेल्या काल्पनिक राजकीय विजयाच्या कथा वर्णन करून, कुराणाच्या सत्यत्वाविषयी स्वतःची समजूत करून

घेण्यात आणि इतरांना तशी समजूत करून घ्यावयाला भाग पाडण्यात, गर्क होऊन गेले होते. तोच, इतक्या जाती असूनही, अनेक धर्मपंथ असूनही मूर्तिपूजा करित असूनही आणि हनुवटीवर दाढीचा केस नसूनही हिंदूंनी दिल्लीच्या दारावर प्रहार केला आणि अप्रतिहत बलाने पुढे घुसून अगदी इस्लामच्या शक्तीकेंद्रावर भगवा झेंडा उभारला. हे प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहून त्यांना लाजेने खाली माना घालाव्या लागल्या, मुसलमानांच्या समजुतीप्रमाणे पूर्वीच्या दिवसात इस्लामावरच्या संकटसमयी जिब्राइल असा धावून येत असे तसा ह्या वेळी पुराणांनी कुराणावर मिळविलेला हा विजय हरण करून घेण्यासाठी कोणी जिब्राअल आला नाही. आता ह्यापुढे मुसलमानांच्या अर्धचंद्राबरोबर अक्षय राहणारा विजय हाच मुसलमानी धर्माच्या सत्यतेचा अत्यंत निर्णायक असा पुरावा आहे आणि पददलित हिंदू - देवस्थानांची झालेली धूळ ही हिंदू धर्माच्या शिकवणीच्या असत्यपणाची तितकेच निरुत्तर करणारी साक्षीदार आहे असे म्हणणे अशक्य झाले. ही विचारसरणी उघडउघड भ्रमपूर्ण असली तरी राष्ट्रीय पराजयाच्या आणि जातीय विप्लवाच्या नि तदङ्गभूत धैर्यभ्रष्टतेच्या काळात इतकी प्रभावी होते, की आजपर्यंत इतर सर्व हिंदुधर्मातील लोक मुसलमानी कळपात ओढून नेले असतील त्यापेक्षा अधिक तिच्यामुळे गेले आहेत. दिल्लीच्या दारावर दिलेल्या धडकांबरोबर मराठ्यांनी ह्या विचारसरणीच्या डोक्यावर इतका भयंकर टोला दिला की, त्याचबरोबर तिच्याकडून अगदी उलट गोष्ट सहज वदवून घेता आली असती. आता मशीद ठेंगणी होऊन देवालयांना तिच्यावर आपले कळस अंच करिता आले; चांद अधिक क्षीण होऊन धापा टाकू लागला आणि हिंदुत्वाच्या उन्नत आणि दिव्य शिखरांना रसरशीत सुवर्णरसाने उजाळा देत सूर्य वर आला. पुनः एकदा पृथ्वीराजाच्या धर्मवंशजांनी दिल्ली जिंकून तिच्यावर राज्य केले आणि भाऊंनी म्हटल्याप्रमाणे हस्तिनापुराचे राज्य हिंदूंनी परत मिळविले. औरंगजेब मराठ्यांना तुच्छतेने अुंदीर म्हणाला होता. 'अुंदरा' ने सिंहाची त्याच्या गुहेत जाऊन आयाळ ओढली आणि त्याची नखे आणि दात एकएक धरून उपटून काढले. 'गायी' नी खाटिकाला मारले! गुरूगोविंदसिंहांनी भविष्य वर्तविल्याप्रमाणे 'चिमण्या' नी ससाण्याचे तुकडेतुकडे करून टाकले!

त्यानंतर त्यांच्या सैन्याने योद्ध्यांच्या परिपाठीप्रमाणे हुतात्मतेच्या परिपाठीप्रमाणे कुरुक्षेत्रात स्नान केले आणि ते आपल्या विजयी हिंदु तलवारी लाहोरच्या भिंतीपर्यंत घेऊन गेले. अफगाणमध्ये आले; त्यांना अटकेच्या सीमेच्या पलीकडे हाकलून देण्यात आले. आता त्या सीमारेषेवर मराठी घोडेस्वाराने आपल्या घोड्याच्या रश्मी (लगाम) ओढून धरल्या. तो घोड्यावरून खाली उतरला आणि तिकडे, त्याचे सेनानायक आणि नेते सिंधुनद पार होऊन आपले हिंदु सैन्य हिंदु- कुशाला आणि काबूलला घेऊन जावयाच्या स्वारीच्या योजना ठरविण्यात गुंतले होते; तोपर्यंत, त्याने थोडासा विसावा घेतला. पारसिकांच्या देशातून, इंग्लंडहून, पोतुगीजांकडून, फ्रेंचकडून, हॉलंडमधून आणि ऑस्ट्रियातून राजप्रतिनिधी पुण्याला आले; आणि आपल्याला आपापल्या राज्याच्या वतीने महाराष्ट्राच्या सार्वभौम राजसभेत सुमंत म्हणून तेथे राहू द्यावे अशी विनवणी करू लागले. बंगालच्या मुसलमान सुभेदाराने, लखनौच्या मुसलमान नबाबाने, हैदराबादच्या मुसलमान निजामाने, म्हैसूरच्या मुसलमान सुलतानाने - मग अर्काटपासून रोहिलखंडापर्यंतच्या त्या छोट्यामोठ्या मुसलमान अधिकार्यांची आणि संस्थानिकांची गोष्टच

सांगावयाला नको, आपल्याला मराठ्यानी केवळ जिवंत राहू द्यावे ह्याचे मूल्य म्हणून त्यांना खंडणी दिली, चौथाई भरली, सरदेशमुखी चुकती केली! निजाम म्हणजे आता त्याच्या स्वाधीन असलेल्या प्रदेशाचा मराठ्यांचा थोडासा आडदांड आणि त्रासदायक, पण, केवळ कर गोळा करणारा चाकर झाला होता. वेळोवेळी जे जे उत्पन्न तो गोळा करी ते सर्व, त्याला कसेही करून, केव्हातरी, मराठ्यांच्या सार्वजनिक कोषागारात नेऊन रिचवावे लागे! ह्या मुसलमानांशीच केवळ त्यांना भांडावे लागत होते असे नाही. आपण पाहिल्याप्रमाणे, इराणचा शहा आणि काबूलचा अमीर, तुर्क आणि मोगल, रोहिले आणि पठाण, पोर्तुगीज आणि फ्रेंच, इंग्रज आणि हबशी ह्यांपैकी प्रत्येकाने आणि ह्या सर्वांनी, त्यांच्या प्रमुखपणाला विरोध केला; आणि भूमार्गाने नि जलमार्गाने सामना देऊन प्रत्येक रणक्षेत्र झुंजविले. पण हिंदूंच्या सेनेने देवाच्या आणि देशाच्या नावाने तलवार निष्कोषित केली आणि हिंदु-हितसंबंधांच्या, हिंदु स्वातंत्र्याच्या सर्व द्वाेष्ट्यांना ते जेथे भेटतील तेथे, भूमीवर किंवा समुद्रात कापून काढले. रांगणा, विशालगड आणि चाकण, राजापूर, वेंगुर्ले आणि बालसिनोर, पुरंदर, सिंहगड, ग्वाल्हेर, उमराणी, सावनूर, संगमनेर, फोंडा, वाई, फलटण, जिंजी, सातारा आणि दिडोरी, पालखेड आणि पेटलाद, चिपळूण, विजयगड, श्रीगाव, ठाणे, तारापूर आणि वसई, सारंगपूर, तिरळ आणि जैतपूर, दिल्ली आणि दुरई, सितई आणि भोपाळ, अर्काट आणि त्रिचनापल्ली, कादरगंज, फरुखाबाद, उद्गीर, कुंजपुरा आणि पानिपत, राक्षसभुवन, वानवडी, मोतीतलाव आणि धारवाड, शुक्रताल आणि नशीबगड, वडगाव आणि बोरघाट, बदामी, आग्रा आणि खर्डे- कोठे खंदक उडून गेले, कोठे वेढे थोपवून धरले, कोठे विजयचिहने जिंकून घेतली, कोठे समुद्रदले परास्त केली नि कोठे भूमियुद्धे जिंकिली. त्यांच्या भूमिसैन्याने आणि समुद्रसैन्याने पराक्रमाची सीमा करून नांव गाजविलेल्या रणभूमिपैकी ही थोडीशीच नांवे आहेत. ह्यांपैकी प्रत्येक प्रसंगाच्या स्मरणार्थ, कोणच्याही इतर देशाच्या इतिहासात आणि आपल्याही प्राचीन इतिहासाच्या काळी, जयस्तंभ उभारण्यात आले असते. शिवाजीमहाराजांच्या जन्मापासून नाना फडणविसांच्या मरणापर्यंत, हरिभक्तांना, अक्षरशः पराभव कसा तो माहीत नव्हता. जसजसे ते पुढे चालून गेले तसतशा त्यांनी आपल्या उपराजधान्या- ह्यासुद्धा जगातील अनेक स्वतंत्र राष्ट्रांच्या प्रधान राजधान्यांच्या एवढ्या मोठ्या होत्या - द्रव्याने भरून सांडणार्यांूखिशातून आपण तांब्याची नाणी जितक्या सहजगतीने आणि प्राचुर्याने काढून टाकतो, तितक्या सहजपणाने सोडून दिल्या. सातारा, नागपूर, कोल्हापूर, तंजावर, सांगली, मिरज, गुंती, बडोदा, धार, अंदुर, झांशी, ग्वाल्हेर ही नगरे म्हणजे युरोपातल्या स्वतंत्र देशाच्या एवढाल्या प्रांताची किंवा जिल्ह्यांची मुख्य ठिकाणे होती. ह्यहून लहान अशा ठिकठिकाणच्या असंख्य प्रमुख नगरांची आम्ही गणतीच करीत नाही. हरिभक्तांनी हरिद्वार आणि कुरुक्षेत्र, मथुरा आणि डाकूरजी, अबु आणि अवंती, परशुराम आणि प्रयाग, नाशिक आणि त्र्यंबक, द्वारका आणि जगन्नाथ, मल्लिकार्जुन आणि मदुरा, गोकुळ आणि गोकर्ण ही पवित्र क्षेत्रे हिंदुधर्माच्या द्वाेष्ट्यांच्या मूर्तिभंजक अत्याचारांपासून मुक्त केली. काशीने, प्रयागाने, आणि रामेश्वराने पुन्हा एकदा निर्भयपणाने आपले कळस आणि सौध उभवले आणि आपल्यावर कोसळणार्यां घोर विपत्तींचा, दारुण दुःखांचा प्रतिशोध घेण्यासाठी अजूनही हिंदु सार्वभौमसत्ता जिच्यामध्ये चौखटाच्या, चालुक्यांच्या, पल्लवांच्या, पांड्यांच्या, चौलांच्या, केरळांच्या राष्ट्रकूटांच्या, आंध्रांच्या, केसरींच्या,

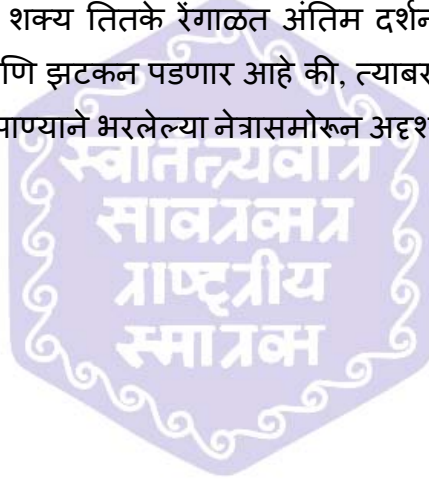
भोजांच्या, मालवांच्या, हर्ष आणि पुलकेशींच्या, राठोड आणि चव्हाणांच्या, प्राचीन इतिहासातील नावाजलेल्या सर्व सार्वभौम राजवंशांच्या पुरातन साम्राज्यसत्ता जिवंत आहे म्हणून परमेश्वराचे आभार मानले! त्यांच्या प्रांताधिपांचा आणि सेनापतींचा कधी कधी महादजी शिंद्यांच्या उदाहरणाप्रमाणे एवढ्या विस्तीर्ण प्रदेशावर अधिकार चाले की, प्राचीन काळात तेवढ्या प्रदेशाच्या राजाला 'अश्वमेध यज्ञाला' अधिकार मिळाला असता. पहिल्या चंद्रगुप्ताचे वैभवशाली साम्राज्य आणि कदाचित दुसऱ्या गुप्ताचे वैभवाच्या शिखरावरील दिवसांतील साम्राज्य वगळले तरी, त्याच्याशी विस्तारात, श्रेष्ठत्वात किंवा पराक्रमात तुलना करता येईल असे दुसरे हिंदुसाम्राज्य सर्व लिखित इतिहासात आणि पुराणात आढळणार नाही. राष्ट्रीय स्वार्थत्याग आणि कामगिरी एवढ्यापुरताच विचार केला तर बहुधा दुसऱ्याशकोणालाच अशा भयंकर अडचणींना, संकटांना आणि अपयशांना तोंड द्यावयाचा प्रसंगही आला नाही. इतक्या उज्ज्वलपणाने त्याच्याशी तोंड देऊन त्यांना दूर सारण्यात यशही आले नाही.

आपल्या प्राचीन इतिहासात चक्रवर्ति विक्रम किंवा विक्रमादित्य ह्या शब्दांना विशिष्टार्थाने महत्त्व प्राप्त झाले आहे असे दिसते. ज्या राजाने इतर सर्व हिंदु राजांना पादाक्रांत केले आणि मंडलेश्वर सम्राट ही पदवी धारण करावयाची आपली योग्यता सिद्ध केली, त्याला चक्रवर्ती म्हणून; पण, त्याने चक्रवर्तिपद धारण करण्याइतके विजय संपादले आहेतच; पण, त्यातही ज्याने केवळ देशी राजानाच जिंकून श्रेष्ठत्व मिळविलेले नाही, तर, ज्याने एखादी प्रबळ परकी सत्ता पादाक्रांत केली आणि आपल्या राष्ट्राची किंवा संस्कृतीची दुसऱ्या परकी वर्चस्वापासून मुक्तता केली अशा नृपश्रेष्ठालाच विक्रमादित्य ह्या पदवीचा मान मिळत असे. पहिल्या विक्रमाने सिथिअन लोकांना भारतवर्षातून हाकलून लावले अशी प्रसिद्धि आहे; दुसऱ्यास विक्रमानेही पाश्चिमात्य शकांच्या पारतंत्र्य-शुंखलातून आपल्या मातृभूमीची आणि आपल्या जातीची मुक्तता केली. यशोधर्मा हा तिसरा विक्रमादित्य; ह्यानेही हूणांना पळवून लावले आणि महासंग्राम करून त्यात त्यांच्या राजाला ठार मारले. तेव्हा हा आमचा तर्क बरोबर असला आणि विक्रमादित्य ह्या नाम विशेषाने आणि अति श्रेष्ठ पदवीने ज्याने धर्म्य आणि पवित्र अशा युद्धात आपल्या देशाच्या आणि राष्ट्राच्या परकीय शत्रूंच्याविरुद्ध युद्धे केली अशा योद्ध्यांचा, जो आपली युद्धातील श्रेष्ठता सिद्ध करण्याकरिताच केवळ नाही तर आपले नैतिक आणि देशसंबंधी कर्तव्यपालन करण्याकरिता आपली राष्ट्रीय आपत्ती दूर करण्याकरिता - दिग्विजयाला निघतो आणि द्रव्यतृष्णा आणि धर्मवेड ह्यानी अंध झालेल्या अत्याचारी सैन्याला जिंकून आपल्या समाजाचे आणि जातीचे अगदी प्राणाशी गाठ घालणार्या भयंकर संकटापासून संरक्षण करतो अशा विश्वविजेत्याचा निर्देश होत असला तर ज्यांनी आपल्या हिंदु साम्राज्यापैकी शेवटचे हिंदु साम्राज्य निर्माण केले - आपल्या प्राचीन इतिहासापुरताच विचार करून ज्याला येथे शेवटचे म्हटले आहे, ज्यांनी पूर्वीच्या कोणाही चक्रवर्तिपेक्षा किंवा विक्रमादित्यापेक्षा हेतूच्या दृष्टीने पाहिले तर उदात्ततेत आणि पराक्रमात जी यत्किंचितही कमी भरणार नाहीत आणि महत्वाच्या दृष्टीने अनंत पटीने उज्ज्वल भरतील अशी अचाट कृत्ये केली त्यांनाही, आम्ही हिंदू, आपल्या प्राचीन इतिहासातील त्या प्रसिद्ध आणि पूज्य नावाविषयी जो आदर, जे प्रेम आणि कृतज्ञता बाळगतो आणि ठेवतो तोच आदर, तेच प्रेम आणि तीच कृतज्ञता आपल्याकडून प्राप्त व्हावी हे आवश्यक आहे. कारण,

त्यांनी आपल्या जातीची ध्वजा रजपूत राजवंदाच्या शिथिल झालेल्या हातातून आपल्या हातात घेतली. हिंदूंच्या हितसंबंधांशी ज्यांचे हाडवैर अशा सर्वांच्याविरुद्ध धर्मयुद्धाची घोषणा केली आणि दाहीर आणि अनंगपाल, जयपाल आणि पृथ्वीराज, हरपाल आणि प्रताप, प्रतापादित्य आणि चितोड, माधवाचार्यांच्या आणि सायणाचार्यांच्या बुद्धिबलाने हरिहरांच्या आणि हक्का-बुक्कांच्या भुजबलाने, जणू काय आपल्या देवासाठी बांधलेले देऊळच असे विजयानगर ह्या सर्वांच्या हौतात्म्याचा प्रतिशोध घेतला.

इतक्या निकराने आणि आवेशाने उभी सहा शतके सतत चाललेले महायुद्ध त्यांनी जिंकले; आणि अर्धवट संघटित असताना आणि केवळ अर्धवट जागी झाली असतानाही हिंदुजाती, केवढे विजय संपादू शकते हे प्रत्यंतराला आणून; जर, कधी काळी तिला पूर्ण जागृती आली आणि सामाजिक जीवन नि प्रयत्न यांच्या पूर्णतेला ती पोचली तर तिच्यात किती उज्ज्वल सामर्थ्यगर्भता आहे, हे, दाखवून दिले.

तेव्हा त्यांचे आम्हा सर्व हिंदूंचे झालेले प्रेमाचे आणि कृतज्ञतेचे ऋण आपण मान्य करू या आणि त्यांच्या चरणी, ते पूर्व भागात दाखविल्याप्रमाणे सामर्थ्याच्या आणि वैभवाच्या शिखरावर आरूढ झालेले आहेत तोच, कृतज्ञ जनपदाची राजनिष्ठा आणि समादर वाहू या; आणि त्यांचे त्यांनी इतक्या पराक्रमाने प्रस्थापिलेल्या थोर हिंदुसाम्राज्याचे शक्य तितके रेंगाळत अंतिम दर्शन घेऊया. कारण लवकरच पडदा पडणार आहे; इतक्या अकस्मात आणि झटकन पडणार आहे की, त्याबरोबर, विजेची गुंडी दाबल्याप्रमाणे तो उज्ज्वल भूतकाल, पर्तमानाच्या पाण्याने भरलेल्या नेत्रासमोरून अदृश्य होऊन जाईल.

७ : पडदा पडतो

“..... In his eyes
Was mingled with surprize
The stern joy which warriors feel
In foemen worthy of their steel.”

“...(नयनांत तयाच्या विलसत कीं नवलाई,
सानंदे दाटुनि येई मिसळुनी परी जी राही,
थिजुनि निष्ठुरतेमें रिपुमनीं तयांच्या उचितचि असिधारेची
अनुभूति असे जी सदाचि रणनवर्याषची)

“हिमत सोडू नये, सर्व पुनः येईल उदयाला”

- प्रभाकर

खड्याच्या युद्धापर्यंत असवी सन १७९५ पर्यंत आम्ही आपले संक्षिप्त इतिहास समालोचन आणले आहे. मागल्या काही प्रकरणात आम्ही केलेली विधाने समालोचन केलेल्या ह्याच कालखंडाला अवश्यतः उद्देशून आहेत. मराठ्यांच्या ह्या उठावणीच्या सर्व बारीक सारीक प्रसंगांचे वर्णन करावयाचे किंवा परीक्षण करावयाचे हा आमचा हेतू केव्हाच नव्हता. ज्या प्रमुख उद्देशाने आणि ज्या मूलभूत तत्वाने त्या उठावणीची स्फूर्ति झाली होती आणि तिला स्वरूप आले होते तो उद्देश आणि ते तत्व निश्चित करावयाला आणि त्या निर्णयाप्रमाणे तिचे आपल्या हिंदु लोकांच्या इतिहासातील खरे स्थान ठरवावयाला ज्या उपयोगी पडतील तेवढ्याच घटना पुढे मांडावयाचा आमचा प्रयत्न होता. ते कार्य आता झाले आहे. तरी इ.स. १७९५ पासून मराठी साम्राज्य अस्ताला गेले त्या इ.स. १८१८ पर्यंतचा काल इतका दुःखसमाकुल करणारा आहे की, त्यावर एक अश्रुबिंदु ढाळल्यावाचून, एक उसासा टाकल्यावाचून पुढे जाणे अशक्य आहे.

आपण पाहिलेच की, मराठ्यांनी ह्या वेळी ज्यायोगे शतकानुशतके चाललेले हिंदु स्वातंत्र्याचे चिरंजीवी युद्ध जिंकले गेले असा कार्यसमाप्तीचा अंतिम घाव मारला होता आणि आपला वंशपरंपरेचा मुसलमान शत्रु पुरा निजवला होता. अवसन्नगात्र स्थितीत त्यांनी ‘सुटलो आता’ म्हणून निश्चिततेचा उच्छ्वास सोडला आणि आपल्या तलवारी उशाशी घेऊनच एक क्षणभर ते विसावा घेत पडले. अगदी बरोबर ह्या क्षणी एक नवीन आणि पूर्वीपेक्षा किती तरी अधिक बलाढ्य शत्रू, दोनदा त्यांनी त्याची रग जिरवली असताही पुन्हा रणक्षेत्रात उतरला आणि त्याने त्यांच्यावर सर्व बळ एकवटून निकराचा मारा केला.

अशा स्थितीतही त्यांनी जिंकले असते, निदान त्याला तिसर्यांनदापळून जावयाला लावले असते; पण इतक्यातच दुर्भाग्याने डाव साधला. नाना मरण पावले आणि दुसरे बाजीराव आपल्या लोकांचे अप्रतिबद्ध स्वामी आणि त्याच्या शत्रूंचे प्रतिकारशून्य दास झाले. हे दोन पुरुष - नाना आणि दुसरे

बाजीराव- म्हणजे मराठ्यांच्या ह्या उठावणीच्या समग्र काळात ज्या दोन विरोधी प्रवृत्ती एकमेकींशी झगडताना आपल्याला आढळतात-राष्ट्रविघातक आत्मप्रतिष्ठेकडे आणि अधम स्वार्थाकडे कलणारी एक; आणि ज्याच्या योगाने मनुष्याला स्वतःच्या राष्ट्राच्या मानाचे आणि स्वातंत्र्याचे मूल्य देऊन संपादलेल्या राजकिरीटापेक्षा, राजचिहनांपेक्षा त्याच्या स्वातंत्र्यात आणि सन्मानात अधिक भूषण वाटू लागते, अशा सार्वजनिक गोष्टींतील स्वार्थरहित तत्वांकडे आणि देशासाठी करावयाच्या आत्मत्यागाकडे कलणारी दुसरी- त्याचे मूर्तिमंत पुतळे होते. मराठ्यांना अधम मनःप्रवृत्ती आपल्यातून निर्मूल करून टाकता आली नसली तरी नाना आणि त्यांची पिढी होती तोपर्यंत त्यांनी तिला पूर्ण दाबात ठेवण्यात यश मिळविले होते. त्याचे फळ म्हणजे त्यांनी प्रस्थापिलेली थोर हिंदुपदपादशाही. पण आता दुसऱ्यां बाजीरावानी - आणि त्याच्या नामनिर्देशात जिच्यामध्ये अधमप्रवृत्ती प्रतिनिर्विष्ट झाली होती त्या त्याच्या समग्र पिढीचा आम्ही समावेश करतो - वर्चस्व प्राप्त करून घेतले होते. तेव्हा त्याला एकत्र बद्ध करणारे सांघिकतेचे तत्व सुटल्यामुळे साम्राज्याला निश्चितपणे कोलमडून पडण्यावाचून गति राहिली नव्हती. कारण अगदी ह्याच वेळी आपण पाहिल्याप्रमाणे त्याच्यावर एखाद्या हिंदी किंवा आशियातील राजसत्तेने नाही - तसे असते तर अद्यापिही मराठे एकंदरीत त्या कोणापेक्षा अधिक संघटित आणि जास्त देशनिष्ठ असल्यामुळे त्यांनी आपले ठाणे सोडले नसते - तर इंग्लंडने आघात केला होता. तेव्हा सामन्याचा निर्णय ठरलेलाच होता.

कारण, ह्या वेळी इंग्लंड तुलनेने महदविजय मिळवून देण्याला अवश्यभूत असणार्यां सर्व गोष्टींनी कितीतरी पटीने अधिक सज्ज होते; त्याचे राष्ट्र आपसातील वैमनस्ये, गुलाबाच्या (roses) लढाया, धार्मिक छळ आणि न्यायालयातील प्रपीडन ह्यांच्यातून, अंडकोशातून बाहेर पडण्याच्या काळातून निघून जाऊन कितीतरी दिवस लोटले होते. आज्ञा करावी कशी आणि पाळावी कशी, अधिकार चालवावा कसा आणि मानावा कसा याविषयीच्या, स्वतंत्रराजसत्तेचे राष्ट्रीय प्रमाणचिह्न असा आपला राजा आणि आपला देश ह्यांच्याविषयी देशभक्तीची एकनिष्ठा आणि सर्वाहून अधिक म्हणजे जातीय संश्लिष्टता, उद्देशांची आणि आकांक्षाची एकवाक्यता आणि प्रेमपूर्वक राजनिष्ठा अत्यादी बलिष्ठ संघटनेवर उभारलेल्या राष्ट्रराज्यामुळे उत्पन्न झालेल्या सार्वजनिक कार्यातील सर्व सद्गुणात ते बर्याच दिवसांपासून पारंगत झाले होते. मराठ्यांची स्थिती तशी नव्हती. हिंदुस्थानातील सर्व राजसत्तांपेक्षा, ह्या दृष्टीनेही, ते योग्यतम असले तरी त्यांच्यातही इंग्रजांच्या तुलनेने ह्या गुणांचा खेदजनक अभाव होता.

तरीही ते एकाकी सामन्याला उभे राहिले. शेवटीशेवटी ते प्राणरक्षणासाठी भांडण आहे हे पुरतेपाणी उमगल्यावर त्यांनी अगदी भान विसरूनही युद्ध केले. ते थोर देशनिष्ठ मराठे - बापू गोखले; त्यांच्यासारखा, काहीनी निराशा आणि मरण हे त्यांच्याकडे डोळे वटारून पहात असतानाही, शरण न जाण्याचा, शेवटचा, निश्चय केला. ते एका इंग्रजी अधिकार्यांलाम्हणाले असतील, “आम्ही आमची तिरडी आमच्याबरोबर घेऊन जात आहोत असेही असेल, पण आमच्या तलवारी आमच्या हातात ठेवून मरण्याचा आम्ही निश्चय केला आहे.” पण, आता त्यांचे सर्व कर्ते राजकारण - धुरंधर आणि सेनानायक महादजी आणि नाना, तुकोजी, रघोजी, आणि फडके एकदमच मृत्यूने हरण केल्यामुळे, सैन्य इतक्या परिश्रमाने थकून गेल्यामुळे आणि अयोग्य माणसे नेतृत्वस्थानी शिरल्यामुळे आणि त्या सर्वांच्या मूर्धन्यस्थळी दुसरे

बाजीराव विराजमान झाल्यामुळे आणि इंग्लंडसारखा भयंकर प्रतिपक्षी मिळाल्याबरोबर ह्या साम्राज्याचा निर्णय ठरलेलाच होता. मराठे हरले आणि त्यांच्याबरोबर शेवटचे थोर हिंदु साम्राज्य - शेवटचे थोर हिंदुस्थानी साम्राज्य - विलयाला गेले. आता केवळ पंजाबात अजून शिखानी हिंदुस्वातंत्र्याची लहानशी तरळ ज्योत जिवंत ठेवली होती पण तिचाही आणि तसतशा कारणामुळे लवकरच अंत होणार हेही निश्चित ठरलेले होते.

ह्या आपल्या थोर राष्ट्रीय साम्राज्याच्या समाधीवर हा मृत्यूलेख लिहिताना आम्हाला तीव्र वेदना होत आहेत ही गोष्ट आम्ही लपवीत नाही; पण इंग्लंडला मिळालेल्या विजयाचा आम्ही मत्सर करीत नाही. एखाद्या उत्तम खेळाडूप्रमाणे त्याने समुद्राच्या आणि महासागराच्यापलीकडे, देशाच्या आणि खंडाच्या पलीकडे आपले हात लांबवून आमच्या झगडणार्याणहातातून हिंदुस्थानाला ओढून घेतले आणि त्या पायावर ज्याच्या तोडीचे साम्राज्य इतिहासात क्वचितच झाले असेल अशा प्रचंड जगत्साम्राज्याची उभारणी केली. ह्याविषयीच्या त्याच्या सामर्थ्याचे आणि कौशल्याचे आम्ही कौतुक करतो.

इ.स. १८१८ ह्या वर्षात आपल्या हिंदुसाम्राज्यापैकी अत्यंत वैभवशाली साम्राज्य समाधिस्थ झाले! त्याच्यावर दृष्टि ठेवा आणि येशू माता मेरीप्रमाणे भक्तिमय औत्सुक्याने धूप आणि पूजासाहित्य घेऊन हृदयातील आशा जागृत ठेवीत प्रतीक्षा करा! पहा पुनरुत्थान कधीही होऊ शकेल!!

